

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA GÜNEY AZERBAYCAN'IN
SOSYOEKONOMİK VE SOSYOKÜLTÜREL HAYATI
(1828-1906)

DOKTORA TEZİ

GÜLTEN BAL

DANIŞMAN

DOÇ. DR. ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

AKSARAY-2025

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA GÜNEY AZERBAYCAN'IN
SOSYOEKONOMİK VE SOSYOKÜLTÜREL HAYATI
(1828-1906)

DOKTORA TEZİ

GÜLTEN BAL

DANIŞMAN : DOÇ. DR. ABDOLVAHİD SOOFİZADEH

JÜRİ ÜYESİ : PROF. DR. ONUR ALP KAYABAŞI

JÜRİ ÜYESİ : DOÇ. DR. SELİM SERKAN ÜKTEN

JÜRİ ÜYESİ : PROF. DR. YILMAZ KARADENİZ

JÜRİ ÜYESİ : DOÇ. DR. ERALP ERDOĞAN

AKSARAY-2025

TELİF HAKLARI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU

Bu tezin tüm hakları saklıdır. Kaynak göstermek koşuluyla tezin teslim tarihinden itibaren 6 (altı) ay sonra tezden fotokopi çekilebilir.

YAZARIN

Adı : Gülten

Soyadı : Bal

Bölümü : Tarih

İmza :

Teslim Tarihi :

TEZİN

Türkçe Adı : XIX. Yüzyılda Güney Azerbaycan'ın Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Hayatı (1828-1906)

İngilizce Adı : The Socioeconomic and Sociocultural Life of Southern Azerbaijan in the XIX. Century (1828-1906)

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Tez yazma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyduğumu, yararlandığım tüm kaynakları kaynak gösterme ilkelerine uygun olarak kaynakçada belirttiğimi ve bu bölümler dışındaki tüm ifadelerin şahsıma ait olduğunu beyan ederim.

Yazar Adı Soyadı: Gülten Bal

İmza:

T.C.
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
JÜRİ ONAY SAYFASI

Gülten BAL tarafından hazırlanan “**XIX. Yüzyılda Güney Azerbaycan’ın Sosyoekonomik ve Sosyokültürel Hayatı (1828-1906)**” başlıklı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

	<u>Kabul</u>	<u>Ret</u>	<u>İmza</u>
Danışman: Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh (Tarih, Aksaray Üniversitesi)	☐	☐	
Üye: Prof. Dr. Onur Alp Kayabaşı (Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Aksaray Üniversitesi)	☐	☐	
Üye: Doç. Dr. Selim Serkan Ükten (Tarih, Aksaray Üniversitesi)	☐	☐	
Üye: Prof. Dr. Yılmaz Karadeniz (Yakınçağ Tarihi, Amasya Üniversitesi)	☐	☐	
Üye: Doç. Dr. Eralp Erdoğan (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)	☐	☐	

Tez Savunma Tarihi: 27/05/2025

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Aybala ÇAYIR
İmza

TEŞEKKÜR SAYFASI

Ciddi bir emek ve özveri ile hazırladığım bu çalışmanın yürütülmesi sürecinde bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen, uzun çalışma saatlerini ve bilimsel yetkinliklerini tezin şekillendirilmesi ve bitirilmesi için vakfeden, moral ve motivasyon açısından da destekleriyle her zaman yanımda olan, öğrencisi olmaktan her daim gurur duyacağım danışman hocam Sayın Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez İzleme Komitesinde görev alan ve çalışmam süresince değerli görüşleri ile katkı sağlayan, ihtiyaç duyduğum zamanlarda bilgi ve desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Onur Alp KAYABAŞI ve Doç. Dr. Selim Serkan ÜKTEN'e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca her daim yanımda olduklarını hissettiren, bocaladığım zamanlarda moral kaynağım olan ve araştırmam süresince destekleriyle beni yalnız bırakmayan Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü'nün saygıdeğer öğretim üyeleri ve öğretim elemanlarına teşekkür ederim. Tez savunmamda görev alan, bilgi ve birikimleri ile tezin son halini almasında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ ve Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN'a teşekkürlerimi sunarım.

Tez çalışmam süresince desteğini esirgemeyen hem idari görevlerimi hem akademik çalışmalarımı yürütebilmem için verdiği destek ve sağladığı kolaylıklar nedeniyle Daire Başkanım Elif ABACI'ya teşekkürlerimi sunarım.

Bu yolun bana kazandırdıklarından biri olan, birlikte başladığımız yolculukta zor zamanlarda desteğini hep yanımda hissettiğim, bilgiyi ve cesareti paylaşmayı asla esirgemeyen; arkadaşım ve manevî kardeşim Dr. Gamze İME'ye teşekkür ediyorum.

Çocukluğumdan itibaren bana okuma sevgisini aşılayan ve tüm hayatım boyunca varlıklarıyla en büyük desteğim olan sevgili annem Gülşen HIDIR, canım babam Halil HIDIR ve çok değerli kardeşlerim Hayri ve Bahar HIDIR'a ve tüm aileme çok teşekkür ederim. Bu zorlu süreci benimle birlikte geçirdiği, uzun çalışma saatleri ve strese sabırla katlandığı, sevgi ve hoşgörüsüyle her zaman yanımda olduğu için eşim Hasan BAL'a teşekkür ediyorum. Tarifsiz bir sevgi ile sevdiğim ve bu çalışma için zamanlarından çaldığım, her zaman beni destekleyen ve inanan, hayatımın anlamı çocuklarım Birkan BAL ve Büşra BAL; sizlere uzun saatler, sonsuz teşekkür ve minnet borçluyum.

ÖZET

Tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Azerbaycan coğrafyası, bilinen en eski Türk yurtlarından biridir. İskit/Saka göçlerinden itibaren Azerbaycan'da yurt edinme mücadelesine katılan Türk kavimleri, Selçukluların bölgeye gelişi ile birlikte bölgedeki varlıklarını sürekli hale getirmişlerdir. Bir Moğol-Türk Devleti olan İlhanlı hâkimiyeti döneminde bölgeye özel önem verilmiş ve devlet yönetimi buradan gerçekleştirilmiştir. Moğolların ardından Timurlu Devleti, Celayirliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler, Afşar ve Kaçar hanedanları, bölgede Türk egemenliğini sürdüren devletlerdir.

Çalışma konumuzu oluşturan Kaçar Hanedanı döneminde Azerbaycan coğrafyası, jeopolitik bir kırılma yaşamış ve 1828 Türkmençay Antlaşması ile Kuzey ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Aras Nehri'nin sınır olarak kabul edildiği antlaşma sonrasında Kuzey Azerbaycan toprakları Rus hâkimiyetine girmiş, Güney Azerbaycan olarak adlandırılan ve Tebriz, Erdebil, Urmiye, Merağa, Hoy, Mâkû, Selmas ve Merend gibi şehirlerin yer aldığı bölge ise Kaçar Devleti sınırları içerisinde kalmıştır.

XIX. yüzyılda Kaçar Devleti hâkimiyetindeki İran toprakları, emperyalist güçlerin etki alanına girmiş ve özellikle Rusya ile İngiltere arasında yüzyıl boyunca süren politik ve askerî mücadelelere sahne olmuştur. Ülke içinde ve dışındaki siyasî, ekonomik ve askerî gelişmeler yanında, değişen dünyaya ayak uydurma çabaları sonucunda atılmaya çalışılan modernleşme adımları ve kıtlık, salgın hastalık gibi diğer etkenler bölge insanının yaşam şartlarında büyük izler bırakmıştır. Çalışmamızda, bu koşullar altında XIX. yüzyıl Güney Azerbaycan Bölgesi'nin sosyoekonomik ve sosyokültürel yapısı incelenerek, döneme ait bir perspektif çizilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmamızda siyasî gelişmelerin yanı sıra, 1828-1906 yılları arasındaki dönemde Güney Azerbaycan'ın sosyoekonomik ve sosyokültürel durumundaki değişim süreçleri ve bölgede yaşayan insanların yaşam biçimleri ve kültürel yapıları temel unsur olarak ele alınmıştır. Çalışmamız, bölgenin tarımsal üretimi, ekonomik yapısı, şehirleşme süreci ve sosyopolitik dinamikleri üzerinde durmakla birlikte; eğitim, edebiyat, dinî yaşam ve geleneksel kültür unsurlarını da kapsamaktadır. Bölgenin geleneksel yaşam biçimi, dinî pratikler, halk edebiyatı, giyim kuşam gibi kimlik ve kültür yapısını oluşturan unsurların şekillenmesinde; siyaset, coğrafyanın yapısı ve iklim koşulları, ekonomi, eğitim, dinî inançlar, etnik çeşitlilik gibi mekanizmaların katkısı olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler : XIX. yüzyıl, Güney Azerbaycan, Sosyal, Ekonomik, Kültürel.

Bilim Kodu : 111305

Sayfa Adedi : 328

Yazar : Gülten BAL

Danışman : Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

ABSTRACT

The geography of Azerbaijan, which has hosted various civilizations throughout history, is one of the oldest Turkish homelands known. Since the Scythian/Saka migrations, Turkish tribes participating in the struggle for settlement in Azerbaijan have established a continuous presence in the region with the arrival of the Seljuks. During the period of the Ilkhanate, a Mongol-Turkish state, special importance was given to the region, and state administration was carried out from there. Following the Mongols, the Timurids, the Jalayirids, the Ak Koyunlu, the Karakoyunlu, the Safavids, the Afshar, and the Qajar dynasties were states that maintained Turkish sovereignty in the region.

During the Qajar dynasty, which forms the subject of our study, the geography of Azerbaijan experienced a geopolitical rupture and was divided into North and South Azerbaijan with the Treaty of Turkmenchay in 1828. Following the treaty, which accepted the Aras River as the border, the lands of North Azerbaijan came under Russian rule, while the region known as South Azerbaijan, which includes cities such as Tabriz, Ardabil, Urmia, Maragheh, Khoy, Makoo, Selmas, and Marand, remained within the borders of the Qajar state.

In the XIXth century, the Iranian territories under Qajar rule fell under the influence of imperialist powers and became the scene of political and military struggles, particularly between Russia and England, throughout the century. Alongside political, economic, and military developments both within and outside the country, the efforts to adapt to the changing world, modernizing steps attempted, and other factors such as famine and epidemics left significant marks on the living conditions of the people in the region. In our study, it is aimed to draw a perspective on the socio-economic and cultural structure of the South Azerbaijan region in the XIXth century under these conditions.

In addition to political developments, our study examines the socioeconomic and sociocultural changes in South Azerbaijan between 1828 and 1906, as well as the lifestyles and cultural structures of its inhabitants. We examine the region's agricultural production, economic structure, urbanization process, and sociopolitical dynamics. Our study also covers education, literature, religious life, and traditional cultural elements. We observe that mechanisms such as politics, geography, climate, the economy, education, religion, and ethnicity have contributed to the formation of the region's identity and cultural structure, including traditional lifestyles, religious practices, folk literature, and clothing.

Keywords : 19th century, South Azerbaijan, Social, Economic, Cultural.

Science Code : 111305

Number of Pages : 328

Author : Gülten BAL

Supervisor : Assoc.Prof. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

İÇİNDEKİLER

TELİF HAKLARI VE TEZ FOTOKOPİ İZİN FORMU.....	i
ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	iii
TEŞEKKÜR SAYFASI	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
RESİMLER LİSTESİ.....	x
TABLolar LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	13
KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNE KADAR AZERBAYCAN.....	13
1.1. Azerbaycan'ın Fizikî Coğrafyası	13
1.2. Azerbaycan'ın Siyasî Durumu	15
1.2.1. İslâmiyet Öncesi Dönemde Azerbaycan'ın Siyasî Durumu	16
1.2.2. İslâmiyet'ten Sonra Azerbaycan'ın Siyasî Durumu	20
1.2.3. Safevî Devleti'nin Çöküşünden Kaçar Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Azerbaycan Bölgesi'nin Siyasî Durumu	54
İKİNCİ BÖLÜM.....	60
KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE GÜNEY AZERBAYCAN	60
2.1. Kaçar Hanedanı	60
2.1.1. Kaçar Hanedanlığının Kuruluşundan Çöküşüne Kadar Azerbaycan'da Siyasî Durum.....	62
2.1.1.1. Ağa Muhammed Han	62
2.1.1.2. Feth Ali Şah (1797-1834)	66
2.1.1.3. Muhammed Şah (1834-1848)	77
2.1.1.4. Nâsırüddin Şah (1848-1896).....	80
2.1.1.5. Muzafferüddin Şah (1896-1907).....	91
2.1.1.6. Muhammed Ali Şah (1907-1909)	103
2.1.1.7. Ahmed Şah (1909-1925).....	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	111
KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE GÜNEY AZERBAIJAN'DA SOSYO EKONOMİK VE SOSYOKÜLTÜREL HAYAT	111
3.1. Kaçar Hanedanı Döneminde Güney Azerbaycan'ın Önemli Şehirleri	111
3.1.1. Tebriz	111
3.1.2. Erdebil	124
3.1.3. Urmiye	127
3.1.4. Merağa	129
3.1.5. Hoy	132
3.1.6. Mâkû	134
3.1.7. Selmas	136
3.1.8. Merend	136
3.2. Kaçar Hanedanı Döneminde Azerbaycan Eyaleti'nin Nüfus Yapısı	137
3.3. Kaçar Hanedanı Döneminde Azerbaycan Eyaleti'nde Sosyal Sınıflar	142
3.3.1. Soylular ve İleri Gelenler	146
3.3.2. Ulema ve Yargı Sistemi	148
3.3.3. Tüccarlar	157
3.3.4. Köylüler	164
3.3.5. Aşiretler	168
3.3.6. Hristiyan Azınlıklar	172
3.3.6.1. Nesturiler	172
3.3.6.2. Ermeniler	174
3.4. Kaçar Hanedanı Döneminde Güney Azerbaycan'da Sosyoekonomik Hayat	181
3.4.1. Kaçar Hanedanı Döneminde Devlet Yönetimi ve Azerbaycan Eyaleti	182
3.4.2. Kaçar Hanedanı Döneminde Silahlı Kuvvetler ve Modernleşme Çabaları	190
3.4.3. Kaçar Hanedanı Döneminde Ekonomik Hayat ve Azerbaycan Eyaleti'nin Durumu	194
3.4.3.1. İran Ekonomisinin Gelişim Süreçleri	194
3.4.3.2. İran ve Azerbaycan Eyaleti'nde Üretim	201
3.4.3.3. Kaçar Hanedanı Döneminde Azerbaycan Eyaleti'nin Ticaret Yolları	206
3.4.3.4. Kaçar Hanedanı Döneminde Vergi Sistemi	211
3.5. Kaçar Hanedanı Döneminde Güney Azerbaycan'da Kültürel Hayat	214
3.5.1. Güney Azerbaycan Bölgesinde Eğitim	214
3.5.1.1. Geleneksel Eğitimden Modern Eğitime Geçiş Süreci	214
3.5.1.2. Dârü'l-fünun'un Kuruluşu	218

3.5.1.3. Millî Okulların Açılması.....	221
3.5.1.4. Yabancılar ve Misyonlar Tarafından Açılan Okullar	223
3.5.2. Güney Azerbaycan Bölgesi’nde Edebiyat.....	227
3.5.2.1. Sözlü ve Yazılı Edebiyat.....	228
3.5.2.2. Matbaacılık	231
3.5.2.3. Gazetecilik	233
3.5.3. Güney Azerbaycan Bölgesi’nde Dinî ve Kültürel Hayat & Gelenek ve Görenekler	236
3.5.3.1. Güney Azerbaycan Bölgesi’nde İnançlar	236
3.5.3.2. Aile Hayatı	243
3.5.3.3. Sosyal Hayat	246
3.5.3.4. Giyim Kuşam Kültürü.....	252
3.5.3.5. Azerbaycan Bölgesi’nde Halı Kültürü.....	256
SONUÇ.....	261
KAYNAKÇA.....	273
EKLER.....	290
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU	316

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Ağa Muhammed Şah	290
Resim 3. Abbas Mirza.....	292
Resim 5. Nâsirüddin Şah.....	294
Resim 6. Nâsirüddin Şah'ın 1873 Yılında The Graphic Gazetesinde Yayımlanan Paris Gezisinin İllüstrasyonu	295
Resim 7. Muzefferüddîn Şah	296
Resim 8. Muhammed Ali Şah.....	297
Resim 9. Ahmed Şah.....	298
Resim 10. Matrakçı Nasuh'un Tebriz Minyatürü (XVI. Yüzyıl)	299
Resim 11. Tahtı-Süleyman'ın Tebriz'den Gilân'a Uzanan Rotasının Haritası	300
Resim 12. Gök Mescid.....	301
Resim 13. 1811 Yılında Tebriz'de Basılan Sikkeler	302
Resim 19. Ekbernâme Minyatüründe Tebriz'de Kurt Koşma Oyunu (1595-1600)	307
Resim 20. Feth Ali Şah'ın Av Eğlencesi	308
Resim 21. İranlı Bir Hekimin Portresi	309
Resim 22. Tebriz'de Evlerinin Çatısında Uyuyan İnsanlar	310
Resim 23. Tebriz Halısı	311
Resim 24. XIX. Yüzyılda İran'da Giyilen Pamuk Gömlek	312
Resim 25. Dış Giysi Örnekleri.....	312
Resim 26. Ceket	313
Resim 27. Yelek.....	313
Resim 28. Çorap.....	313
Resim 29. Deri Terlik Örnekleri	314
Resim 30. Çarık	314
Resim 31. Gîve.....	315

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. İran Ticaretini Etkileyen Durumlar ile İthalat ve İhracat Verileri.....	200

KISALTMALAR

DOI :	Digital Object Identifier
TDK :	Türk Dil Kurumu
TTK :	Türk Tarih Kurumu
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
URL :	Uniform Resource Loader
YÖK :	Yükseköğretim Kurulu
TRC :	Tercüme
ED :	Editör
HAZ :	Hazırlayan

GİRİŞ

Günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan ve İran Azerbaycan'ı olarak da isimlendirilen Güney Azerbaycan; kuzeyde Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güneyde Mehabad, doğuda Talış ve Mugan Dağları ile sınırlı bir coğrafyadır.¹ Deniz seviyesinden oldukça yüksek bir yayla durumunda olan Güney Azerbaycan'ın en önemli dağları Savalan, Sehend ve Karadağ'dır. Bölgenin en önemli gölü olan Urmîye Gölü, tuz oranının çok yüksek olması nedeniyle canlı yaşamının mümkün olmadığı bir yapıdadır. Dağlık bir bölge olmasına rağmen ziraata elverişli ve verimli topraklara sahiptir. Bu dağlardan akan irili ufaklı dereler bölgenin su kaynaklarını oluşturmaktadır.

Bir toplumun tarihi boyunca elde ettiği bilgi ve değerlerin toplamı, o toplumun kültürel yapısını oluşturmaktadır ve bu yapıyı etkileyen birçok unsur bulunmaktadır. Bunlar arasında toplumun yaşadığı coğrafya ve iklim yapısı, buna bağlı olarak şekillenen üretim biçimleri ve ekonomi, başka kültürlerden aktarım gibi etkenler bulunur. Bu etkenler toplumların dil, din, bilim, sanat ve gelenekleri gibi kültürel unsurlarının şekillenmesini sağlamaktadır. Çalışma konumuz olan Güney Azerbaycan Bölgesi, tarihî İpek Yolu üzerinde bulunmasının da etkisiyle kadim bir tarihe sahip olup birçok kültüre ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Bölgede ilk devlet oluşumları M.Ö. III. bin yıla tarihlenmektedir. İslâmiyet'in bölgede yayılmasına kadar Mannalar, Medler, Ahamenîler, Atropatene Krallığı, Partlar, Sâsâniler, zaman zaman Bizans İmparatorluğu ve Hazarlar egemenlik kurmuşlardır.

İslâmiyet'in doğuşu ve yayılması ile Halifelik ordularının bölgeye ulaştığı dönemde Azerbaycan'da Şirvanşah, Mehranî, Sünük, Azerbazganşah, Allanşah, Baraşkanşah gibi yerel hanedanlar bulunmakta ve etnik bakımdan Azerbaycan ve Arrân nüfusunun büyük kısmı Türklerden oluşmaktaydı. Bölgede bir asır kadar süren Arap hâkimiyetini sarsan Hurremî ayaklanması sonucunda yine yerel hanedanlar güç kazanmış; Azerbaycan'da Şirvanşahlar, Sâcoğulları, Revvâdiler, Sellâriler, Şeddâdiler ve Ahmedîler gibi mahallî hanedanlar hüküm sürmüşlerdir. Bunlar, Selçukluların bölgeye gelişinden sonra da bağlı hanedanlıklar olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

¹ Özkan Dayı vd. "Tarih Öğrencilerinin Güney Azerbaycan Algısı". BAYÜ Sosyal Bilimler Dergisi 7, sy. 14 (2024), 61.

XI. yüzyıl başlarında yurt arayışına girişmiş ve Dandânakân Savaşı ile yükselişi başlamış olan Selçukluların genişleme ve yayılma hareketleri Azerbaycan'a kadar ulaşmıştır. Büyük Selçuklu topraklarına katılan Azerbaycan'da devletin çöküşünün ardından atabekler sorumlulukları altındaki bölgelerin hâkimiyetini ele geçirmiş, Atabek Şemsettin İldeniz Azerbaycan'da bağımsızlığını ilân etmiştir. Bölgedeki İldenizli hâkimiyetine Celâleddin Harezmşah son vermiş ve Moğolların gelişine kadar Azerbaycan Bölgesi onun hâkimiyetinde kalmıştır.

1220 yılında Azerbaycan'a ilk saldırılarını gerçekleştiren Moğollar, 1256 yılında İlhanlı Devleti'ni kurmuşlar ve 1353 yılına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Başkenti Tebriz olan İlhanlı Devleti döneminde Azerbaycan'da önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. İlhanlıların ardından Emîr Timur'un hâkimiyetine giren Azerbaycan, bu dönemde Altın Orda ve Timurlu Devletleri arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. Timur'un ölümünün ardından yaşanan taht kavgaları devletin çöküşüne sebep olmuş, Azerbaycan ve komşu coğrafyasında önce Karakoyunlu ardından Akkoyunlu Devletleri hüküm sürmüştür.

Safevî Devleti'nin kuruluşu, bölge tarihindeki en önemli gelişmelerden biri olarak değerlendirilebilir. Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki taht çekişmelerinin yeni bir istikrarsızlık ortamı oluşturması üzerine sahneye çıkan Şah İsmail'in kurduğu Safevî Devleti, bölgede iki yüzyıldan fazla hüküm sürmüş, dinî açıdan İran ve Azerbaycan Bölgesi'nde uygulanan Şiileştirme politikaları ile bu mezhep halka zorla dayatılmış ve Şiilik devletin resmî mezhebi haline gelmiştir. Safevî Devleti'nin yıkılma süreci, Azerbaycan ve İran'da bağımsızlık hareketlerine ve bir kaos ortamının oluşmasına sebep olmuştur. Oldukça yıkıcı Afgan istilâsının ardından Nadir Şah Afşar, kısa süren hükümdarlığı süresinde toprak bütünlüğünü sağlamıştır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da hâkimiyet kuran Zendlerin otoritesi Azerbaycan'a ulaşamamış ve bölgede yerel hanlıklar hüküm sürmeye başlamıştır. Bu hanlıkların itaat altına alınarak merkezî otoritenin kurulması ise Kaçar Hanedanı ile gerçekleşebilmiştir.

Köklü bir tarihe ve olaylarla dolu bir geçmişe sahip olan İran coğrafyası, XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren tam bir gerileme dönemine girmiştir. Neredeyse hiç dokunulmamış devasa doğal kaynaklara, stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan ülkede, hükûmetteki zayıflıklar, komşu ülkelerin gücünün artması ve dış müdahaleler, kısa sürede yağmalanması

için elverişli koşullar yarattı.² XIX. yüzyılda Kafkasya Bölgesi ve konumuzu teşkil eden Azerbaycan; Çarlık Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti arasında tam bir çekişme sahası olmuştu. İran'ın genelinde ise Rusya, İngiltere ve Fransa siyasî rekabeti yoğunlaşmıştı.³

Rusların I. Petro döneminden başlayarak II. Katerina döneminde de devam ettirdiği işgalcilik siyaseti, XIX. yüzyıl başlarında hız kazanmaya başlamıştır. Rusya, ülkesinin asilleri ve tüccarlarının çıkarlarını korumak, Kafkasya'yı ele geçirerek yeni topraklar kazanmak, işgal edilen yerleri Rus sanayisinin hammadde kaynağı ve pazarı haline getirmek istiyordu. Hazar Denizi'nin bir iç deniz haline getirilmesi de Orta Asya ülkelerini ele geçirmek için stratejik bir öneme sahipti.⁴

Etkileri Avrupa sınırlarını aşan ve dünyanın diğer yerlerine yayılan Fransız İhtilâli'nden İran da etkilenmişti. Dönemin en önemli siyasî figürlerinden biri olan Napolyon'un sefer ve fetihleri, İngiltere'yi fethetme aşkı ve dış politikası, Fransa ve İran'ı ister istemez birbirine yaklaştırmıştı. Bu ikisinin yakınlığı ise İngiltere'yi, İran ve Batı Asya'daki siyasî çatışma alanına taşımıştı.⁵ İngiltere, özellikle Napolyon'un planlarının hayata geçirildiği dönem olması ve ayrıca Fransa'nın Rusya ile çok yakın ilişkileri olması nedeniyle bölgedeki Fransa tehdidini hissetmişti.⁶ İngiltere ayrıca İran coğrafyasının bir anlamda Hindistan'daki sömürgelerinin giriş kapısı olması nedeniyle, Rusların Kaçar Devleti üzerindeki etkisinden endişelenmekteydi.⁷

Avrupa devletlerinin, özellikle de İngiltere ve Rusya'nın bölgedeki artan hâkimiyeti ve etkisi, geleneksel yönetim sistemini modern dünyayla yüzleşmeye zorlamıştır. Kaçar Devleti'nin yenedünya güçleri karşısındaki zayıflığının farkına varmasının ilk işaretleri, Rus ordusunun 1812 ve 1828'de İran'a büyük askeri yenilgiler yaşattığı XIX. yüzyılın başlarında geldi. Modernize edilmiş Rus ordusunun karşısında tutunamayan geleneksel askerî

² Pio Carlo Terenzio, *Rekabet-i Rus ve İnglîs der İran ve Afganistan* (Tahran: İntişârat-i Bongah-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1359), 10.

³ Manizeh Sadri & Yılmaz Karadeniz, "Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askerî Alanda Yapılan Islahat Teşebbüsleri ve Sonuçları", *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, ed. Mehmet Ali Beyhan. (İstanbul: Kitabevi, 2014), 130.

⁴ Mahmud İsmailov, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, trc. Vefa Kurban (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 275.

⁵ Ali Asghar Şemim, *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar* (Tahran: İntişârat-ı Behzâd, 2007), 37.

⁶ Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglîs*, 24.

⁷ Abdolvahid Soofizadeh, "Emperyalizm Kiskacında Osmanlı ve Kaçar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri (1907-1908)", *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference*, ed. Hamdullah Okay. (Mardin: Farabi Yayınevi, 2021), 76-77.

⁷ Catherine Evtuhov & Richard Stites, *1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, trc. Ahmet Cevdet Aşkın (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018), 136-137.

kuvvetlerden oluşan Kaçar ordusu, devletin askerî açıdan kendini modernleştirme ihtiyacına dair farkındalık yaratmıştır. Modernleşme çabaları, XIX. yüzyılda Avrupa toplumlarının İran'a ekonomik ve siyasî açıdan hâkim olmaya başlamasıyla ekonomi ve siyaset gibi diğer alanlara da yayıldı. Kaçar şahlarının, başta İngilizler ve Ruslar olmak üzere batılı devletlere ekonomik tavizler verme yönündeki dış politikaları İran halkını, özellikle de tüccarları ve ulemanın muhalif kanadını kızdırdı. Ruslarla, 1813 yılında Gülistan ve 1828 yılında Türkmençay Antlaşmaları ve İngilizlerle yapılan 1857 Paris Antlaşması, yabancılara verilen ekonomik imtiyazların en ünlü örnekleridir.⁸

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran coğrafyası, batılı ülkeler tarafından, özellikle Çarlık Rusya ve İngiltere tarafından bir hammadde ve satış pazarı haline geldi. Bu dönemde Kaçar Hükûmeti tarafından Rus kapitalistlerine ve İngilizlere bir takım yeni teşvikler ve ayrıcalıklar tanındı.⁹ Ervand Abrahamian bu ekonomik tavizlerin sonuçlarını şu şekilde özetlemektedir;

“Bu antlaşmalar sonucunda Kaçarlar Tebriz’i ve Güney İran’ı geri aldılar, ancak Gürcistan’ı, Ermenistan’ı ve Hazar donanmasını kaybettiler. Afganistan üzerindeki tüm hak iddialarından vazgeçtiler, Çar’a 3.000.000 tazminat ödediler ve en önemlisi Rusya ve İngiltere’ye bir dizi ticarî kapitülasyon verdiler. Bu kapitülasyonlar, iki gücün istedikleri yerde konsolosluk ve ticaret büroları açmalarına ve tüccarlarını sadece yüksek ithalat vergilerinden değil, aynı zamanda iç gümrük tarifelerinden, yerel seyahat kısıtlamalarından ve şeriat mahkemelerinin yargı yetkisinden de muaf tutmalarına olanak sağladı. Daha yüksek vergiler ve tarifeler ödemek zorundaydılar ve iç güvensizlik ile bireysel ve mülkiyet haklarının yokluğu, özgürce yatırım yapmalarını engelliyordu. İran ekonomisinin kapitalist ekonomiyle bütünleşmesi, ulusal ekonomide kendini “bize karşı onlar” olarak gösterdi. Yabancılar düşmandı. Geleneksel el sanatları ve çarşı ekonomisi, başta tekstil olmak üzere kitlesel üretim ürünlerinin akınına uğradı.”¹⁰

Artan yabancı ekonomik ve siyasî güç, reform eksikliği ve artan malî kriz karşısında XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında hükûmete karşı bir muhalefet hareketi giderek güçlendi. Bu muhalefetin, halk arasında büyük etkiye sahip olan ulema ayağı yanında entelektüel olan diğer bir ayağı da mevcuttu. Batı’nın yöntemlerini, Avrupa, Rusya, Osmanlı

⁸ Mitra Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, (Doktora Tezi, The Amerikan University, 1987), 60.

⁹ Şövkət Əzizəğa Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, ed. Əlisöhbət Sumbat Sumbatzadə. (Bakü: Azərbaycan SSR Bilimler Akademisi, 1985), 46.

¹⁰ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions* (New Jersey: Princeton University Press, 1982), 51-59.

ve Hindistan’a seyahat ederek ya da okuyarak öğrenenler, Batı’nın ilerlemesi ile İran’ın görece durgunluğu arasındaki büyük tezettan etkilenmeden edemiyorlardı.¹¹

XIX. yüzyılda İranlı entelektüelleri en çok ilgilendiren şey, Avrupa’nın dini devletten ayırmak, resmi yasalar oluşturmak ve vatandaşlarının piyasa ekonomisine katılabilecekleri ve teknolojik ilerleme kaydedebilecekleri bir durum yaratmak için kat ettiği yollardı. XIX. yüzyılda İran toplumu, kapitalist üretim biçiminin başlangıcı olan ilkel birikim sürecini yaşamamıştır. Bu nedenle, Batı’daki ekonomik güçlerle temasa geçme biçimi ülkelerinin geri kalmışlığı, merkezî hükûmetin yetersizliği ve yolsuzluğu ile karşı karşıya kalan İranlı aydınlar, çözümü toplumun geleneksel normlarını Avrupa modelleriyle uyumlu bir şekilde revize etmekte aradılar. Dolayısıyla, modernleşme süreci bir yanda geleneksel İslâmî değerleri, diğer yanda ise dışarıdan gelen, gelişmiş Avrupa modernitesinin mevcut olduğu bir kültürel çatışmayı içeriyordu.¹²

İran’da Batı tarzı modernitenin savunucuları, yeni fikirlerinin “doğallığı” konusunda inatçı muhaliflerini ikna etmek gibi zorlu ve bazen de imkânsız bir görevle karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin, Melkum Han gibi yönetimde reformu savunanlar, şahı ve sarayını kendi yöntemlerinde bir sorun olduğuna ve işleri iyileştirmenin aslında mümkün olduğuna ikna etmek için çok zaman harcamak zorunda kaldılar. Benzer şekilde, tüm bireylerin doğuştan eşit olduğu fikriyle, hanedan üyelerini aslında kendilerinin de genel nüfusla eşit olduğunu ima edecek yasalar çıkarmaya ikna etmek için çok fazla uğraşmaları gerekti. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki entelektüel hareketin ana itici gücü, şahın ve yöneticilerin, Batılı dünya güçlerinin artan hâkimiyetine karşı koymak için değişimin ve yenedünya koşullarına uyum sağlamanın kaçınılmazlığını fark etmelerini sağlamaktı.¹³

Kaçar-Rus savaşlarının sonunda, 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan coğrafyasında bölgenin tarihindeki en önemli jeopolitik değişim süreci yaşanmış, Aras Nehri’nin sınır olarak kabul edildiği antlaşma ile nehrin kuzeyindeki Azerbaycan toprakları Rusya hâkimiyetine bırakılmış, güneyinde kalan topraklar ise Kaçar Devleti sınırları içerisinde kalmıştır. Bu tarihten itibaren Azerbaycan coğrafyası hakkında “Kuzey Azerbaycan” ve “Güney Azerbaycan” terimleri ortaya çıkmıştır. Çalışma konumuz olan Güney Azerbaycan coğrafyası, stratejik ve ekonomik olarak Kaçar Devleti’nin en

¹¹ Nikki R. Keddie. “The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview”. International Journal of Middle East Studies 2, sy.1 (Ocak 1971), 8.

¹² Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 29-30.

¹³ Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 59.

değerli bölgesiydi. Tarihi İpek Yolu'nun buradan geçmesi nedeniyle canlı bir ticaret hayatına sahip olmasının yanı sıra, komşu ülkeler olan Rusya ve Osmanlı Devleti'ndeki her türlü gelişme önce Güney Azerbaycan topraklarına sonra İran'ın diğer bölgelerine ulaşmaktaydı. Bu nedenle, ticarî ve siyasî anlamda yoğun bir trafiğe sahip bölge insanların da her türlü yeniliğe, İran'ın diğer bölgelerinde yaşayanlardan daha olumlu yaklaştığı söylenebilir.

Burada Azerbaycan Türkü ve Azerî tanımlarına da ayrı bir paragraf açma gereği duyulmuştur. Azerî tanımı, özellikle Sovyetler Birliği döneminde bölge insanının Türklük bilincinden uzaklaşmasını sağlamak amacıyla ve küçük düşürücü bir sıfat olarak kullanılmaya başlanmıştır. Azerbaycan'da yaşayan insanlar bu sifattan kesinlikle hoşlanmamakta ve kendilerini “Azerbaycan Türkü” olarak tanımlamaktadırlar. Bu hassasiyetten dolayı çalışmamızda Azerî kavramına yer verilmemiş ve Azerbaycan Türkü tanımlaması tercih edilmiştir. Bunun yanında, siyasî olarak bir karışıklığa sebebiyet verilmemesi açısından “İran” ve “Kaçar Hanedanı” ya da “Kaçar Devleti” terimlerinin yerinde kullanımına da özen gösterilmiştir. Günümüzde başkenti Tahran olan ve siyasî anlamda bir devleti temsil eden “İran” sözcüğü, çalışmamızın konusunu oluşturan dönemde bir devleti işaret etmek için değil söz konusu bölgenin coğrafyasını temsil etmek üzere kullanılmıştır. XIX. yüzyılda bölgede hüküm süren devletten bahsedileceği zaman ise Kaçar Hanedanı, Kaçar Devleti gibi terimler tercih edilmiştir.

Çalışmamız, Türkmençay Antlaşması'nın imzalandığı tarih olan 1828 ile Meşrutiyetin ilân edildiği 1906 yılları arasındaki dönemde Güney Azerbaycan'ın sosyoekonomik ve kültürel hayatının incelenerek, dönemin mevcut durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Söz konusu dönemin siyasî tarihi hakkında literatürde çok değerli çalışmalar mevcuttur. Buna karşın Güney Azerbaycan Bölgesi'nin sosyoekonomik ve kültürel hayatına yönelik çalışmaların eksikliği nedeniyle, tezimizin bölge hakkındaki araştırmalara katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Yukarıda ortaya konan çerçevede doğrultusunda çalışmamız üç ana bölüm olarak tasarlanmıştır. Birinci bölümde, Kaçar Hanedanı dönemine kadar Azerbaycan Bölgesi'nin genel siyasî durumu, İslâmiyet öncesi ve sonrası dönemlere ayrılarak incelenmiştir. İkinci bölümde, Kaçar Hanedanlığı ve bu dönemde bölgede cereyan eden siyasî olaylar ele alınmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise bölgedeki nüfusun yoğunlaştığı ayrıca ekonomik, kültürel, askerî ve dinî açılardan önemli yerleşim yerleri olan Tebriz, Erdebil, Urmiye, Merağa, Hoy, Mâkû, Selmas ve Merend şehirlerinin coğrafî, siyasî ve özellikle kültürel

önemleri ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca coğrafya, iklim, iç ve dış politikalar gibi birçok faktör tarafından etkilenen bölgedeki sosyoekonomik ve sosyokültürel hayat, elde edilen bulgular ışığında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Çalışmamız hazırlanırken öncelikle çalışılan dönemlere ait birincil kaynaklar ve araştırma eserlerden faydalanılmıştır. Tez konusunun kapsamı ve gereksinimleri doğrultusunda, döneme ait seyahatnamelerden elde edilen bulgular araştırmamıza önemli katkı sağlamıştır. Seyahatnamelerde yazar, anılarından ziyade coğrafyayı çıkış noktası olarak almaktadır. Buna göre o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihî eserleri, eski ve yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük yaşamın ayrıntıları vb. seyahatnamelerin konusunu oluşturmaktadır.¹⁴ Bu yüzden seyahatnameler, yabancı bir gözden döneme dair önemli bilgiler elde edilebilen birincil kaynaklardır. XIX. yüzyıldaki gelişmelere paralel olarak, emperyalist devletlerin siyasî ve askerî anlamda elde tutma çabalarına sahne olan İran toprakları, pek çok seyyahın çeşitli amaçlarla bölgeye gitmesine sebep olmuştur. Diplomatik, askerî, ticarî, dinî veya sadece gezi amaçlı bu seyahatlerde kayda geçirilen notlar, bugün bizlere dönemin portresini çizebilmemiz açısından yol gösterici olmaktadır.

Çalışmada incelenen seyahatnameler söz konusu dönemde İran coğrafyasını ziyaret etmiş olan seyyahlara ait olup, bunların bir kısmı İran hakkında genel bilgiler verirken Güney Azerbaycan'a özel bir yer ayırmamış olsa da söz konusu bilgiler araştırmamız için gerekli olduğundan çalışmaya dâhil edilmiştir. Güney Azerbaycan hakkında bilgi veren seyyahların eserlerinde ise bazı konularda aynı ifadeler bulunduğu, metinde tekrara düşmemek amacıyla bu anlatıların hepsi kullanılmamış, bir ya da birkaç seyyahın konu hakkındaki söylemlerinden alıntı yapılmıştır. Çalışmamızda ulaşılan ve incelenen, XIX. yüzyıl gezginlerine ait seyahatnameler şunlardır;

1. John Bell, İskoç asıllı bir tıp doktorudur. XVIII. yüzyılda, 1715-1718 yılları arasında İran topraklarına seyahat etmiştir. Londra'dan, I. Petro'nun hâkimiyeti altındaki Rusya'ya 1714 yılında seyahat eden John Bell, Rus Çarı tarafından İran'a gönderilen elçilik heyetinde bulunmuş ve anılarını aktardığı eserinde Azerbaycan Bölgesi hakkında önemli bilgiler aktarmıştır.¹⁵

¹⁴ Bâki Asiltürk. "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler". Journal of Turkish Studies 4, sy. 1 (2009), 912.

¹⁵ John Bell, *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia* (London: Geo. Robinsons and Co., 1762).

2. Harford Jones Brydges, İngiliz diplomat ve yazardır. 1807-1811 yılları arasında Feth Ali Şah'ın sarayında büyükelçilik görevinde bulunmuştur. Bu sırada Azerbaycan Eyaletine de giden Harford Jones, "An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11" isimli eserinde bölge hakkında edindiği izlenimleri aktarmıştır.¹⁶
3. William Monteith, 1810 yılında John Malcolm ile birlikte İran'a gitmiş ve 1829 yılına kadar bölgede kalmıştır. Türkmençay Antlaşması'nda Rusya'nın Kaçar Devletine yüklediği ağır verginin ödenmesine nezaret etme görevini de üstlenmiştir.¹⁷
4. Gaspard Drouville, Fransız kökenli subaydır. 1812-1813 yılları arasında İran'da bulunmuş, Azerbaycan ve İran coğrafyası hakkında önemli bilgiler aktardığı "Voyage en Perse Fait en 1812 et 1813" isimli eseri 1828 yılında Paris'te yayımlanmıştır.¹⁸
5. John Malcolm, İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi'nde görevli bir subaydır. Görevi esnasında İran'a birkaç kez seyahat eden Malcolm'un, İran tarihi hakkında yazmış olduğu ve 1815 tarihinde yayımlanan iki ciltlik "The History of Persia" isimli çalışması bölgeye dair önemli kaynaklardan biridir.¹⁹
6. James Justinian Morier, İngiliz diplomat ve yazardır. Çalışmamızda, Morier'in iki eserine yer verilmektedir. Bunlardan ilki 1812 yılında yayımlanan "A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809"²⁰ ve ikincisi 1818 tarihinde yayımlanan "A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia to Constantinople"²¹ isimli seyahatnameleridir. Yazar eserlerinde, Azerbaycan Eyaleti'nin coğrafyası, insanları, yaşam tarzları, siyasî figürleri vb. konular hakkında önemli bilgiler vermektedir.
7. Robert Ker Porter, İskoç asıllı İngiliz ressam, gezgin ve diplomattır. 1817 yılında başladığı ve üç yıl süren yolculuğuna ait anılarını yazdığı "Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia" isimli eserinde, Azerbaycan Eyaleti'nin sosyo-ekonomik yapısı, gündelik yaşam gibi değerli konular aktarılmaktadır.²²

¹⁶ Harford Jones Brydges, *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11*, c. 1 (London: James Bohn, 1834).

¹⁷ William Monteith. "Journal of a Tour Through Azerdbijan and the Shores of the Caspian". The Journal of the Royal Geographical Society of London, sy. 3 (1833).

¹⁸ Gaspard Drouville, *Voyage en Perse Fait en 1812 et 1813* (Paris: Librairie Nationale Étrangère, 1828).

¹⁹ John Malcolm, *The History of Persia*, c. 2 (London: Longman and Co., 1815).

²⁰ James Justinian Morier, *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1812).

²¹ James Justinian Morier, *A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor* (London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818).

²² Robert Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*, c.1 (London: A. & R. Spottiswoode, 1821).

8. James Baillie Fraser, İskoç asıllı gezgin, yazar ve sanatçıdır. 1822 yılında Azerbaycan'da bulunmuş ve bölge hakkındaki izlenimlerini, yolculuğunu ve maceralarını "Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea" isimli eserinde paylaşmıştır.²³
9. Eli Smith ve Harrison Gray Otis, 1830 yılında Ermenistan, Gürcistan ve İran'daki Doğu kiliselerinin canlandırılması ve reformu için ne gibi adımlar atılabileceğinin araştırmasını yapmak üzere Amerikan Misyonlar Kurulu tarafından, bölgedeki Nesturi ve Keldâni Hristiyanlar üzerinde çalışma yapmak üzere bölgeye giden iki misyonerdir. Seyahatlerine ilişkin yazdıkları eserlerinde, bölge insanı ve yaşam koşulları hakkında önemli bilgiler aktarmışlardır.²⁴
10. Justin Perkins, Amerikan Presbiteryen Kilisesi misyoneri olarak 1833 yılında İran'da görevlendirilmiş bir din adamıdır. Urmiye'de Nesturi Hristiyan halka yönelik çalışmalarda bulunmuştur.²⁵
11. E. D'arcy Todd, İngiliz subayıdır. 1837 yılında Azerbaycan'da görev yapmıştır ve bu seyahatine ilişkin notları "The Journal of the Royal Geographical Society of London" da 1838 yılında yayımlanmıştır.²⁶
12. Eugène Boré, Fransız Katolik din adamı ve misyonerdir. 1838'de Urmiye ve Tebriz'de bulunmuştur.²⁷
13. Henry Creswicke Rawlinson, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin subayı ve bir oryantalisttir. 1838 yılında bulunduğu Güney Azerbaycan hakkında araştırma yapmak üzere çıktığı yolculuğunda edindiği izlenimleri ve bilgileri aktardığı notları "Journal of the Royal Geographical Society of London" da yayımlanmıştır.²⁸
14. Eugène Flandin, Fransız asıllı oryantalist ve ressamdır. 1840 yılında Fransa'nın Kaçar Hükûmetiyle ilişkilerini geliştirmek için İran'a giden heyette yer alır ve bu seyahati sırasında Azerbaycan'da da bulunur.²⁹

²³ James B. Fraser, *Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea* (London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1826).

²⁴ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia* (London: George Wightman, 1834).

²⁵ Justin Perkins, *A Residence of Eight Years in Persia Among the Nestorian Christians* (New York: Allen, Morrill & Wardwell, 1843).

²⁶ E. D'arcy Todd. "Itinerary from Tabriz to Tehrân, via Ahar, Mishkîn, Ardabîl, Tâlish, Gîlân, an Kazvîn, in 1837". *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, sy. 8 (1838).

²⁷ Eugène Boré, *Correspondance et Mèmoires D'un Voyager en Orient* (Paris: Oliver-Fulgence, 1840).

²⁸ Henry Creswicke Rawlinson. "Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistân, to the Ruins of Takhti-Soleimân and from Thence by Zenjân and Târom to Gîlân in October and November". *Journal of the Royal Geographical Society of London*, sy. 10 (1840).

²⁹ Eugène Flandin, *Voyage en Perse*, c.1 (Paris: Gide et J. Baudry, 1851).

15. Clement Augustus De Bode, XIX. yüzyılda yaşamış Fransız kâşif ve yazardır. 1845 yılında yayımlanan kitabı “Travels in Luristan and Arabistan”, dönem hakkındaki önemli kaynaklardan biridir.³⁰
16. Justin Sheil, İrlanda kökenli bir ordu subayı ve diplomattır. 1833 yılında İran’daki düzenli birliklerin ikinci komutanı olarak atanmış, 1836’da İngiliz elçiliği sekreterliğinde görevlendirilmiş ve 1844-1854 yılları arasında İran’da İngiliz elçiliği görevini yürütmüştür.³¹
17. Mary Leonora Woulfe Sheil, Sir Justin Sheil’in eşi ve İrlanda Maliye Bakanlığı’nın en üst düzeydeki baronu Stephen Woulfe’nin kızı olan Lady Sheil, 1849 yılında başladığı yolculuğunda edindiği izlenimleri aktardığı eseri “Glimpses of Life and Manners in Persia”da, Azerbaycan’ın sosyal ve kültürel yaşamı hakkında çok önemli bilgiler aktarmaktadır.³²
18. Arthur de Gobineau, Fransız yazar, oryantalist ve diplomattır. 1855-1858 ve 1862-1863 yılları arasında iki kez İran’da bulunmuş, burada kaldığı zaman zarfında ülke içerisinde çeşitli seyahatler gerçekleştirmiş ve bu seyahatlerde topladığı verileri kitaplaştırmıştır.³³
19. Arminius Vambery, Macar asıllı bir Türkolog’dur. 1860 yılında Azerbaycan Bölgesi’nde bulunmuş ve Asya’ya yaptığı seyahat ve maceralarına ilişkin notlarını “The Life and Adventures of Arminius Vambery” adlı eserinde paylaşmıştır.³⁴
20. Augustus H. Monsey, İngiliz diplomattır. 1865 yılında Kafkasya ve İran’a gerçekleştirdiği geziye dair notları “Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia” isimli kitabında yayınlanmıştır.³⁵
21. James Bassett, 1871-1885 yılları arasında İran’da bulunan Bassett, bu uzun gezisinde edindiği bilgileri ve gözlemlerini anlattığı “Persia: The Land of the Imams A Narrative of Travel and Residence 1871-1885” isimli eserinde Azerbaycan’a da önemli bir bölüm ayırmış ve ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur.³⁶
22. Charles Edward Stewart, soylu bir İngiliz ailenin çocuğu ve İngiltere ordusunda görevli bir subayıdır. Hindistan ve İran coğrafyasında uzun süre görev yapmış ve kritik pozisyonlarda

³⁰ Clement Augustus De Bode, *Travels in Luristan and Arabistan* (London: J. Madden and Co., 1845).

³¹ Justin Sheil. “Notes on A Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se’ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836”. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, sy. 8 (1838).

³² Mary Leonora Woulfe Sheil, *Glimpses of Life and Manners in Persia* (London: John Murray, 1856).

³³ Arthur Gobineau, *Trois ans en Asie de 1855 a 1858* (Paris: L. Hachette, 1859).

³⁴ Arminius Vambery, *The Life and Adventures of Arminius Vambery* (London: T. Fisher Unwin, 1883).

³⁵ Augustus H. Mounsey, *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia* (London: Smith Elder, 1872).

³⁶ James Bassett, *Persia: The Land of the Imams A Narrative of Travel and Residence 1871-1885* (London: Blackie & Son, 1887).

bulunmuştur. 1879-1880 yıllarında İran'da kılık değiştirerek seyahat eden Stewart, gezilerine ilişkin kaleme aldığı eserinde Azerbaycan hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.³⁷

23. Samuel Graham Wilson, Amerikalı Rahip ve Presbiteriyen Kilisesi misyoneridir. 1880 yılında gittiği İran'da 30 yılı aşkın görev yapmış ve Tebriz'de Hristiyan misyonerlik çalışmalarını sürdürmüştür. "Persian Life and Customs: With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun" isimli eserinde Tebriz hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.³⁸
24. Jane Dieulafoy, Fransız arkeolog ve yazardır. Eşiyle birlikte 1881'de gerçekleştirdikleri İran ve Azerbaycan seyahatindeki gözlemleri hakkında bir kitap kaleme almış, eserini fotoğraf ve çizimlerle desteklemiştir.³⁹
25. Charles James Wills, İngiliz hekim, gezgin ve yazardır. 1886 yılında yayımlanan "Persia As It Is: Being Sketches of Modern Persian Life and Character" isimli eseri, İran'daki insanların görgü kurallarını, ev yaşamını, seyahat biçimlerini, manzaraları, mimarisini, sanatını ve kurumlarını konu alan çizimlerle ve anekdotlarla süslenmiş çok kıymetli bilgiler içermektedir.⁴⁰
26. George Nathaniel Curzon, İngiliz devlet adamı ve Hindistan Genel Valisidir. 1889 yılında bölgeye gerçekleştirdiği gezi sonucunda İran hakkında yazdığı "Persia and the Persian Question" adlı eseri, bölge hakkında önemli bilgiler içeren geniş kapsamlı bir kaynaktır ve çalışmamızda eserin her iki cildine de yer verilmiştir.⁴¹
27. Jean Baptiste Feuvrier, 1889-1892 yılları arasında Nâsırüddin Şah'ın özel doktorluğunu yapmış olan Fransız askerî hekimdir. Kaleme aldığı "Trois Ans á La Cour de Perse" isimli eseri, dönemin siyasî olaylarının yanı sıra İran ve Azerbaycan'daki sosyal yaşam, şehirler, kasaba ve köyler, mimarî gibi konular hakkında değerli bilgiler içermesi nedeniyle önemli bir kaynaktır.⁴²

³⁷ Charles Edward Stewart, *Asya'da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*, trc. Resul Şahsi (İstanbul: Kronik Kitap, 2024).

³⁸ Samuel Graham Wilson, *Persian Life and Customs: With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun* (London: Oliphant, Anderson and Ferrier, 1896).

³⁹ Jane Dieulafoy, *La Perse, La Chaldée et la Susiane: Relation de Voyage* (Paris: Librairie Hachette et Cie, 1887).

⁴⁰ Charles James Wills, *Persia As It Is: Being Sketches of Modern Persian Life and Character* (London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1886).

⁴¹ George N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, c.1 (London: Frank Cass & Co. Ltd., 1966)., George N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, c.2 (London: Longmans, Green, and Co., 1892).

⁴² Jean Baptiste Feuvrier, *Trois Ans á La Cour de Perse* (Paris: F.Juven, 1900).

28. Percy Sykes, İngiliz subayı, diplomat ve bilim insanıdır. 1893'ten itibaren bulunduğu Hindistan ve İran coğrafyasında uzun yıllar geçirmiş ve ülkesi için önemli görevler ifa etmiştir. Çalışmamızda, İran hakkında önemli bilgiler verdiği “A History of Persia”⁴³ adlı eserinin her iki cildinden ve “Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran”⁴⁴ eserinden faydalanılmıştır.
29. Edward Arthur Brayley Hodgetts, İngiliz araştırmacı yazardır. 1895 yılında bölgeye giden Hodgetts Azerbaycan hakkında kısa bilgiler vermiştir.⁴⁵
30. Fahreddîn Şevket, Osmanlı vatandaşı olan bir tıp doktorudur. Seyyahın 1900 ve 1925 yılları arasındaki gözlemlerine dayanan ve Sarıkamış Varlık Gazetesinde tefrika edilen yazılarının bir derlemesi olan “İran” isimli eserinde çok ayrıntılı tasvirlerde bulunmuş olması sebebiyle dönemin önemli kaynaklarından biri olarak değerlendirilebilir.⁴⁶

⁴³ Percy Sykes, *A History of Persia*, c.1 (London: Macmillan and Co. Ltd., 1921)., Percy Sykes, *A History of Persia*, c. 2 (London: Macmillan Co. Ltd., 1921).

⁴⁴ Percy Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran* (London: John Murray, 1902).

⁴⁵ Edward Arthur Brayley Hodgetts, *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and Persia in 1895* (London: Sampson Low, Marson and Company Limited, 1896).

⁴⁶ Fahreddîn Şevket, *Îrân*, haz. Derya Örs (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNE KADAR AZERBAYCAN

1.1. Azerbaycan'ın Fizikî Coğrafyası

Azerbaycan isminin etimolojisi hakkında değişik görüşler öne çıkmaktadır. Bir kısım araştırmacılar kelimeyi sözlük anlamı üzerinden açıklamaya çalışırlar ve onlara göre Azerbaycan, Azerbaygân sözünden türemiştir. Od ya da ateş anlamına gelen “azer” ile mekân veya yurt demek olan “baygân” köklerinden yapılmış bir sözdür ve “Ateş yurdu” demektir. Ülkede bolca bulunan doğal od (ateş) menbalarıyla, ateşperestlik devrine ait “ateşkede”lerin⁴⁷ burada bulunduğuna dikkat çekenler, bu izah tarzının haklı ve uygun olduğunu kabul ederler.⁴⁸ Fransız tüccar Jean Chardin seyahatnamesinde Azerbaycan ismi için “İranlılar bu ile ateşin yeri veya ateşin ülkesi anlamına gelen Azerbaycan dendiğini söylüyorlar, çünkü en ünlü ateş tapınağı buraya inşa edilmişti, ateşe tapanların tanrı olduğuna inandıkları bir ateş burada tutuluyordu ve bölgenin başrahibi de burada yaşıyordu” ifadelerini kullanır.⁴⁹

Diğer bir görüş olan ve ismin kökenini tarihî olarak ele alanlara göre ise eski devirlerde “Küçük Medya” anlamına gelen bu söz, önceleri Ahamenişlere bağlı bir satrap olan ve daha sonra Büyük İskender’in emrine giren Atropat’ın adıyla ilgili olduğunu ileri sürerler.⁵⁰ Bu devlete “Atropat’ın ülkesi” anlamına gelen Grekçe “Atropatene” ismi verilmiştir. Ermenicede “Atrapatakan”, Orta Farsçada “Aturpatakan”, Süryanicede “Azarbaygan” şeklinde telaffuz edilen kelime Arapçada “Azerbaycan” şekline dönüşmüştür.⁵¹

Bir diğer görüşe göre ise kelime anlamının “asların yurdu”, “as erkeklerin yurdu” anlamına geldiği ve “Aser Vatani” olarak geçtiği söylenir. Orhun-Yenisey yazıtlarında “As” ismine

⁴⁷ Zerdüştlük inancından gelen.

⁴⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Seçme Eserler 2: Süreli Yayınlardaki Yazıları, El Yazmaları*, haz. Yavuz Akpınar (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 319.

⁴⁹ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*, trc. Ayşe Meral (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 320.

⁵⁰ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 2*, 319.

⁵¹ Ziya Musa Buniyatov, “Azerbaycan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 318.

rastlandığı bilinmektedir.⁵² Arapça kaynaklarda eski “Arrân”⁵³ ve Azerbaycan isimlerinin coğrafi sınırları, genellikle sırasıyla Aras Nehrinin kuzey ve güney taraflarını göstermektedir. Bununla birlikte, Azerbaycan toponimi zamanla Aras’ın her iki tarafına verilmiş ve Arrân, Azerbaycan’ın bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmıştır.⁵⁴

M.Ö. 328’de Medya’ya satrap olarak gönderilen Atropates tarafından kurulan mütevazı krallığın başkenti, klâsik kaynaklarda “Tafa” ya da “Tačaxa”, Ermeni ve Süryani kaynaklarında “Gandzak” ya da “Ganzak”, Arapça kaynaklarda “Geznâ” olarak geçen şehirdi. Burası aynı zamanda dinî bir merkezdi ve ateşe tapanların bir tapınağı vardı. Geleneğe göre, Sâsânî kralları tahta geçtiklerinde Medâin⁵⁵’den yürüyerek gelip, buradaki mabetlerini ziyaret etmek zorundaydılar. Kasabanın yeri, Merağa’nın güneydoğusundaki Taht-ı Süleyman kalıntıları olarak gösterilmektedir.⁵⁶

XIX. yüzyıla kadar bir bütün olarak kabul edilen ancak 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rusya ve Kaçar Devleti arasında, Aras Nehri sınır kabul edilmek üzere ikiye bölünen Azerbaycan topraklarının kuzey bölgesi, günümüzde bağımsızlığını kazanmış bir devlettir. Güney toprakları ise İran’a bağlıdır ve bu ülkenin kuzeybatı eyaletini oluşturmaktadır. Günümüzde Güney Azerbaycan ya da İran Azerbaycanı olarak bilinen bölgenin yüzölçümü 104.000 km²’dir ve Azerbaycan coğrafyasının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır.⁵⁷ İran Azerbaycanı kuzeyde Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güney sınırlarında İran’ın kuzeybatı bölgesi, doğusunda Talış ve Muğan dağları ile çevrilidir.⁵⁸ Talış gibi bazı ormanları ve Mugan Ovası’nın İran kısmı istisna edilirse Azerbaycan tamamen dağlıktır. Bu dağlardan en önemlileri Savalan (Sabalan), Sehend, Karadağ silsileleridir. Erdebil’de bulunan Savalan Dağı 4.725 metre, Merağa’daki Sehend Dağı 3.105 metre yüksekliğindedir. Bölge dağlık olmakla beraber ziraata elverişli, verimli toprakları olan, havası temiz bir bölgedir. Kışları çok soğuk, yazları da serin olur. Arazide büyük nehirler olmadığından toprakta yeterince sulama yapılamamaktadır.⁵⁹ Abbas Mirza tarafından, kendi yönetimi altındaki tüm Azerbaycan Eyaleti’ni, Gilan’ı ve Hazar kıyılarını gezmekle görevlendirilen

⁵² İsmailov, Mahmud *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına*, 17-18.

⁵³ اَرَّان

⁵⁴ Nesib L. Nesibli, *Azerbaycan Tarihi: Millet-Devlet-Siyaset* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2021), 105.

⁵⁵ مدائن: Bağdat’ın yaklaşık 30 km. güneydoğusunda bulunan Sâsânî başkenti.

⁵⁶ Vasilij Viladimiroviç Barthold, *An Historical Geography of Iran* (New Jersey: Princeton University Press, 1984), 214.

⁵⁷ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 17.

⁵⁸ Seçil Özdemir. “Güney Azerbaycan Meselesi (Tarihi ve Kültürel Boyutu)”. Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi, sy.7 (2020), 361.

⁵⁹ Mehmet Emin Resulzade, *Seçme Eserler 1 (Kitaplar)*, haz. Yavuz Akpınar vd. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 56.

İngiliz subay William Monteith Sehend Dağı'nı, Tebriz ve Merağa arasında yer alan ve Azerbaycan'ın tam ortasında izole edilmiş gibi duran, çok dikkat çekici coğrafi özelliklere sahip bir dağ olarak tanımlar. Sehend Dağı'ndan akan, Tebriz ve civarının yanı sıra Merağa'yı da sulayan dereler bölgenin en iyi su kaynağını oluşturuyordu. Monteith'in aktardığına göre Abbas Mirza, Sehend'den akan derelerden herhangi birinin Tebriz şehrini de sulayan Bâsminc⁶⁰ Nehri'ne yönlendirilip yönlendirilemeyeceğinin araştırılmasını emretmişti.⁶¹ Aras Nehri ise, sarp bir vadiden akıyor ve bulunduğu güzergâhta kendisine katılan çok sayıda dağ akıntısıyla birlikte su miktarı artıyordu. Kış mevsiminde donan dağ akıntıları, havanın ısınmasıyla birlikte çözülerek Aras vadilerine zarar verebiliyordu. Aras Nehri kışın o kadar sert donuyordu ki kervanlar yüzeyinde seyahat edebiliyorlardı.⁶²

Başkenti Tebriz olan Azerbaycan Eyaleti, İran'ın en değerli bölgesiydi. Lady Sheil, bölgenin iklimi, toprağın verimliliği, nüfus yapısı ve halkın askerî niteliği, dinçliği ve enerjisi bakımından İran'ın diğer bölgelerinden çok daha üstün olduğunu aktarır.⁶³ Azerbaycan Eyaleti'nin merkezî bölgeleri hem önemli ovalardan (Tebriz, Merend, Hoy, Selmas) hem de derin boğazlarla kesilmiş yüksek platolardan oluşmaktadır.⁶⁴ Kafkaslarla İran Azerbaycanı dağlık bölgesi arasında bulunan orta ve aşağı Kura havzası ile aşağı Aras oluğu Azerbaycan'ın en verimli sahasını teşkil etmektedir.⁶⁵ Güney Azerbaycan'ın ana merkezi olarak kabul edilen Tebriz'in toprakları, doğuya doğru uzanan bölgelere göre daha verimlidir ve daha fazla yağış alır.⁶⁶

1.2. Azerbaycan'ın Siyasî Durumu

Tarihçilikte Türklerin ana yurdu hakkında iki ana tez bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Batılı bilim adamları, özellikle İndo-Germanistler tarafından ortaya atılan “Türklerin ana yurdu Ural-Altay Bölgesi'dir” tezidir. Ancak buna karşılık Sadri Maksudi Arsal tarafından dile getirilen, daha sonra Zeki Velidî Togan tarafından savunulan ikinci bir görüşe göre ise “Türklerin ana yurdu Orta Asya'dır”. Bu teze karşılık bir üçüncü görüş daha son birkaç on yılda tartışılmaya başlanmıştır. Buna göre, Türklerin ana yurdu, sanıldığıının aksine Ural-

⁶⁰ باسمنج

⁶¹ William Monteith. “Journal of a Tour Through Azerdbijan and the Shores of the Caspian”, 1.

⁶² Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 214-215.

⁶³ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 95.

⁶⁴ Viladimir Minorsky, “Âdharbaydjân”, *The Encyclopedia of Islam*, c.1 (Leiden: E. J. Brill, 1986), 190.

⁶⁵ Ahmet Ardel, “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, *Türk Dünyası El Kitabı*, c.1 (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), 11.

⁶⁶ Sykes, Percy A *History of Persia*, c.1, 3.

Altay Bölgesi değil Ön Asya ve Güney Kafkasya sahasıdır. Anadolu’da ve Mezopotamya’da varlık gösteren Sümer, Turukku, Su/Suvar topluluk izleri ve Kür-Aras medeniyeti bunun kanıtı olarak sunulmaktadır.⁶⁷ Kafkasya halklarının sosyokültürel yapıları, Kafkasya’yı tarih boyunca dışarıdan etkileyen çeşitli kavim ve medeniyetlerle yakından ilişkilidir. Kafkasya’ya kuzeyden gelen Kimmer ve İskit gibi proto-Türk kavimleri ile Hun, Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri, Karadeniz yoluyla Batı’dan gelen eski Yunan, Roma, Bizans ve Ceneviz ticaret kolonileri, Anadolu ve Ön Asya’dan gelen çeşitli medeniyetler, Kafkas halklarının kültürleri ile birleşerek günümüzdeki Kafkas etnik ve toplumsal yapısını şekillendirmişlerdir. Bu topluluklar Kafkas kültürünün meydana gelmesinde önemli rol oynamışlardır.⁶⁸

Milâttan önceki çağlardan itibaren tarihî sürecine bakıldığında, Azerbaycan’ın coğrafi konum ve jeopolitik değeri nedeniyle büyük güçler arasında sürekli bir mücadele alanı olduğu görülür. Azerbaycan, İpek Yolu gibi önemli ve kadim bir ticaret yolunun geçiş noktasıydı. Asya’dan gelen göçerlerin, Hazar Denizi’nin güneyindeki yol üzerinden batıya yönelmelerinde bağlantı ve iskân alanı olmuş, kuzey-güney bağlantı noktaları ile de tam bir kavşak rolü üstlenmiştir. Azerbaycan coğrafyasında milât öncesi çağlara kadar Türk varlığı izlerine rastlanır. Türkler, İskit/Saka göçlerinden itibaren Güney Kafkasya ve özelinde Azerbaycan⁶⁹ üzerindeki mücadeleye dâhil olmuşlar ve bölgede Türk varlığı sürekli kendini hissettirmiştir. Sakaların ardından Hunlar, Hazarlar, Selçuklular, İldenizliler, Harezmşahlar, Moğollar (İlhanlılar)⁷⁰, Timurlu Devleti, Celayirliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler, Afşar ve ardından Kaçar Hanedanları Azerbaycan Bölgesi’nde hüküm sürmüş Türk devletleridir.

1.2.1. İslâmiyet Öncesi Dönemde Azerbaycan’ın Siyasî Durumu

Azerbaycan coğrafyası, medeniyetin en eski noktalarından biri olarak değerlendirilebilir. Bugün Güney Azerbaycan olarak adlandırılan bölgede ilk devlet oluşumları M.Ö. III. binyılda ortaya çıkmıştır. Bu devlet oluşumları, Mezopotamya’daki şehir devletleriyle yakın

⁶⁷ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkas’ında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, ed. N. Necef Ekber, Şamil Necefov. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 112.

⁶⁸ Fırat Karabayram, “Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası”, (Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2007), 8.

⁶⁹ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas’ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 105.

⁷⁰ İlhanlı devlet yapısı Türk-Moğol unsurlardan oluşmaktaydı ve hatta Azerbaycan’ın Moğollar döneminde Türkleşmesinin yanında Moğolların Türkleşmesi de söz konusu olmuştur. bkz. Faruk Sümer. “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”. *Bellelen* 83, (1957), 439.

kültürel ve ekonomik ilişki içerisindeydi. Antik çağ kabileleri ile ilgili ilk yazılı bilgilere ulaştığımız Sümer çivi yazılarına göre; Gutti (Kuti) kabileleri Azerbaycan'ın batısında, Kaslar, Subarlar, Lullubi ve Turukku gibi kavimler ise Urmiye Gölü'nün güney bölgelerinde ikâmet ediyorlardı.⁷¹ Sümer ve Akadlara ait çivi yazılı kaynaklardan anlaşıldığına göre Kafkasya Bölgesi'nde bulunan ve tek bir kral tarafından yönetilen siyasî bir birlikten ziyade, farklı şehirlerden oluşan bu ülke Manna Ülkesi olarak anılmaktaydı.⁷² Mannaların bölgedeki varlığına M.Ö. I. binyılda Medler son vermiştir.⁷³

M.Ö. IX. yüzyıl Asur kayıtlarından, Ortadoğu'ya göç eden Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medler'in Urmiye Gölü'nün güneydoğusunda, Persler'in ise batısında oturdukları anlaşılmaktadır. Persler daha sonra güneye indiler ve bugün Fars adı verilen bölgeye yerleştiler. Medler, Persler'i kendilerine tâbi kılarak Asurlular'a karşı bir ittifak oluşturdular. İskitler'i yenilgiye uğrattıktan sonra Bâbilliler'le birlikte Asur İmparatorluğu'nu çöktürdüler. Genişlemeye devam eden Medler, doğuda bugünkü Tahran'ın bulunduğu bölgeye kadar geldiler ve daha sonra kuzeye yönelerek İrmîniyye'yi⁷⁴ hâkimiyetleri altına aldılar. Kültür yönünden Mezopotamya medeniyetlerinin etkisi altında kalan Medler, Astyages döneminden itibaren (M.Ö. 580-550) çökmeye başladılar ve tarihe karıştılar.⁷⁵

Persler'in soyundan geldikleri söylenen diğer birçok krallık gibi Medler'e tâbi olarak varlıklarını sürdüren Ahamenîler, II. Kyros (Büyük Cyros) döneminde güçlü bir imparatorluk haline geldiler. Pers kabilelerini birleştiren Kyros, Medler'e karşı bir ayaklanma başlattı. M.Ö. 550'de Medler'in başkenti Ekbatana'yı (bugünkü Azerbaycan'ın Hemedan şehri) işgal etti ve Med ülkesini kendisine bağlı bir eyalet haline dönüştürdü. Daha sonra Lidya Kralı Kroisos'u yenilgiye uğratarak (M.Ö. 547) Anadolu'nun diğer bölgelerini, M.Ö. 539'da Bâbil'i ele geçirdi ve yurtlarından sürülmüş olan İbrânîler'in Kudüs'e geri dönmelerine izin verdi. Ardından Suriye ve Filistin'i aldı. Milâttan önce V. yüzyılın sonlarında Darius (Dârâ) tahtı ele geçirdi. Darius, devletin yapısında önemli reformlar gerçekleştirdi. İmparatorluğu yirmi eyalete ayırdı. Eyaletlerin başında bulunan ve doğrudan

⁷¹ Dilgam İsmailov, *History of Azerbaijan* (Bakü: Azerbaijan Architecture and Construction University, 2017) 31.

⁷² Suzan Akkuş Mutlu, "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4, sy. 11 (2017), 227.

⁷³ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 143.

⁷⁴ İslâm coğrafyacıları, Ermeni hanedanlarının yaşadıkları bölgeyi "İrmîniyye" olarak adlandırıyorlardı. Belli başlı yerleşimleri arasında Berzea, Derbend, Serir, Kalikale, Debil, Tiflis gibi şehirler vardır. bkz. Mevlüt Koyuncu, "Müslüman Arapların İslam'ın İlk Fetihleri Döneminde İrmîniyye ile Olan Münasebetleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, ed. Mehmet Metin Hülagü vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 10.

⁷⁵ Esko Naskali, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 394.

krala karşı sorumlu olan valilerin başlıca görevi vergi toplamaktı. Askerî işler yine doğrudan krala bağlı bir kumandanın sorumluluğuna verildi.⁷⁶ Son Ahamenî hükümdarı III. Darius tahta çıktığında Makedonyalılar yeni bir güç olarak Ortadoğu sahnesinde beliriyorlardı. Makedon Kralı Büyük İskender M.Ö. 334'te Anadolu, Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra İran'a yöneldi. M.Ö. 330'da Media'ya girerek başkent Ekbatana'yı ele geçirdi. Darius'u öldürdükten sonra İndus vadisine kadar doğuya ilerledi, oradan tekrar Mezopotamya'ya döndü. Ahamenî İmparatorluğu da böylece sona ermiş oldu.⁷⁷

Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümünden sonra ülkesi kumandanları arasında paylaşıldı. Bölgedeki satraplardan biri olan ve Küçük Medya Bölgesi'ni önceleri Büyük İskender adına yöneten Atropat, onun ölümünden sonra bölgede kendi müstakil krallığını ilân etmiştir.⁷⁸ İskender'in halefleri yönetimindeki Makedonya gücünün çözülmesi sonucunda onun komutanlarından Selevkos, Küçük Asya, Suriye ve İran yaylasına kadar olan bölgede Selevkos İmparatorluğunu kurmuştur. M.Ö. 220 yılında bu imparatorluğun hükümdarı III. Antiokhos, Atropatene krallığını tâbi devlet haline getirmiştir. Daha sonra Ermenilere ve Romalılara bağlanan bölge, Selevkoslara karşı ayaklanarak güçlü bir devlet haline gelen Partların eline geçmiştir. Bundan sonra da bölgede Romalılar ve Partlar arasında mücadele devam etmiş ve bu iki imparatorluk arasında zaman zaman el değiştiren bir tampon bölge halini almıştır.⁷⁹ Partlar döneminde, Orta Asya ve Karadeniz kuzeyinde kümelenmiş kalabalık Türk kavimleri hiçbir siyasî engelle karşılaşmadan İran'ın içlerine kadar göç ederek bu coğrafyada yerleşme olanağına sahiplerdi. Nitekim onların göçü Partların da siyasî ve askerî çıkarlarına uygundu. Partlar dört yüzyıl boyunca Selevkoslar ve Roma'ya karşı yenilmez bir güç olmayı bu göçlerin sağladığı askerî desteğe borçluydular. İran'ın özellikle de Horasan, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun Sâsânîler tarafından işgali bu bölgelere yapılan geleneksel Türk göçlerinin önünü kesmiştir. Zira Türkler bu toprakları kendileri için bir yurt telakki ettiklerinden, Sâsânîlerin ortaya çıkışıyla Horasan, Güney Kafkasya, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran uğrunda siyasî ve askerî mücadeleye başladılar. Bu savaşlar Sâsânîlerin çöküşüne kadar sürdü.⁸⁰ Partların son dönemlerinde Fars Bölgesi'nde mahallî bir idareci olan Erdeşir, Part hükümdarı Erduvan'ı öldürerek ülkesini istilâ etmiş, 226 yılında İran'ın mutlak hükümdarı “şehinşâh” unvanıyla tahta geçmiş ve Sâsânî İmparatorluğunu

⁷⁶ Recep Albayrak, *Türklerin İranı: Yakın Gelecek*, c. 1 (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 36.

⁷⁷ Esko Naskali, “İran”, 394.

⁷⁸ Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, 318.

⁷⁹ Ekrem Memiş, *Eski İran Tarihi: Medler, Persler, Partlar* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2018) 121., Esko Naskali, “İran”, 394., Ziya Musa Bunyatov, “Azerbaycan”, 318.

⁸⁰ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 143.

kurmuştur. Ardından Hemedan, el-Cebel, Azerbaycan, İrmîniyye ve Musul'u ele geçirmiştir.⁸¹

Sâsânî Devleti kurulduktan sonra Bizans İmparatorluğu ile büyük bir mücadeleye girişmiştir. Azerbaycan Bölgesi, VI. ve VII. yüzyıllarda Bizans-Sâsânî savaşlarına sahne olmuş ve birkaç kez el değiştirmiş, İslâm fetihlerinden önce, son olarak 624 yılında Bizans kralı Heraklios tarafından zapt edilmiştir.⁸² Bizans ile son büyük savaşları olan Ninova (627) savaşında, Sâsânîlerin kesin bir yenilgi alması ile Bizans- Sâsânî mücadelesi son bulmuştur. Son Sâsânî hükümdarı, çocuk yaşta olan III. Yazdicerd, 632 yılında tahta çıkarılmış ve aynı yıl bölgeye Arap akınları başlamıştır. Kâdisiye (636) ve Nihâvend (642) savaşlarında İslâm orduları tarafından yenilgiye uğratılan Sâsânî hükümdarı, doğuya doğru çekilmeye mecbur bırakılmıştır.⁸³ III. Yazdicerd, 651 yılına kadar resmen hükümdar olarak kaldıysa da peyderpey topraklarını Müslümanlara teslim ettikten sonra doğuya sığınmak zorunda kaldı, bir süre sonra da Merv'de öldürüldü. Sâsânî İmparatorluğu böylece sona ermiş oluyordu.⁸⁴

Bölgedeki mücadelelerden bir diğeri, VI. yüzyılda büyük bir güç olarak ortaya çıkmış olan Hazarlar ile Sâsânîler arasında yaşanmaktaydı. İdil Nehri'nin sınırında, Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyılarında, askerî yapısı büyük olan bir devlet kurmuş olan Hazarlar, Derbend geçidini aşarak Sâsânîlerin Kafkasya'daki topraklarına baskın yapıyorlardı. Bu akınlardan korunmak için Sâsânîler, Çin Seddine benzeyen meşhur Derbend Duvarını yapmışlardır.⁸⁵ Hazar Komutanı Çorpan Tarhan, Sâsânîler'e karşı büyük başarılar elde ederek Aras Nehri'ne kadar olan Azerbaycan topraklarını ele geçirmiştir.⁸⁶ Sâsânî Azerbaycan'ının sınırı Aras Nehri'nden geçiyor, Aras'ın bilhassa Kür'ün kuzey tarafları Hazarların elinde bulunuyordu.⁸⁷ İslâm dünyası ile Hazarlar arasındaki münasebetler Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, İrmîniyye ve Azerbaycan'ın İslâm orduları tarafından fethedilmesi ile başlamış, bazen askerî çatışma, bazen de siyasî ve ticarî ilişkiler şeklinde ilerlemiştir. Zaman içerisinde

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.1 (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 345., Taberî, *Tarih-i Taberî*, c.2, trc. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2000) 433.

⁸² Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", 318.

⁸³ Esko Naskali, "Sâsânîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 176.

⁸⁴ Esko Naskali, "İran", 394.

⁸⁵ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 2*, 319.

⁸⁶ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 17 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 117.

⁸⁷ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 2*, 319., Akif Hüseyinli, "Azərbaycan'a Təşəvvüfün Gəlişi və Xəlvətlik", *Kafkasya'dan Anadolu'ya Kültür Köprülerimiz: Uluslararası Seyyid Yahya Şirvânî ve Halvetilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Orhan Söylemez & Ahmet İçli. (Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı Yayınları, 2013), 484.

Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak baskılarına maruz kalan Hazar siyasî varlığı XI. yüzyılda yok olup gitmiştir.⁸⁸

1.2.2. İslâmiyet'ten Sonra Azerbaycan'ın Siyasî Durumu

İslâmiyet'in yayılması sırasında Ortadoğu ve Kafkasya, birbirlerini yok etmeye yemin etmiş iki büyük imparatorluğun amansız kavgalarına sahne olmaktaydı. Bir tarafta Sâsânî hanedanı, diğer tarafta ise Bizans bitmek bilmeyen savaşlarla hayli yıpranmışlardı. Bu dönemde Azerbaycan'ın tamamı, çeşitli bölge ve eyaletlere ayrılarak Sâsânî hükümdarları tarafından atanan askerî komutanlarca yönetilmekteydi. I. Hüsrev zamanında (531-578) Azerbaycan, Ermenistan ve komşu ülkeleri içine alan Kuzey Eyaleti'nin başında Zeduyye b. en-Nahıracan isimli bir siphebud⁸⁹ bulunuyordu. Yapılan toprak taksimi bölgedeki yerel hanedanların idaresinde bulunan arazi paylaşımını esas almaktaydı. Bu yerel hanedanlar her eyaleti yönetmekle görevli siphebudlara bağlıydılar. Bu dönemde Azerbaycan'da sadece kendi sınırlarını korumaktan sorumlu çok sayıda yerel hanedan mevcuttu. Şirvan'da Şirvanşahlar, Şeki ve Arran'da Albanya devletinin temsilcileri Mehranîler, Karabağ'ın belirli kısımlarıyla Zengecur Bölgesi'nde Sünük, Aras'ın güneyinde kalan topraklarda ise Azerbazganşahlar, Muğan Bölgesi'nde Allanşahlar, muhtemelen Beylegan ve aşağı kısımlarında Baraşkanşahlar (Barshan-şah) hüküm sürmekteydiler. Etnik bakımdan Azerbaycan ve Arrân nüfusunun büyük bir kısmını Türkler oluşturmaktaydı.⁹⁰

İslâmiyet'in bölgede yayılmasından önceki dönemlerde dinî olarak Azerbaycan toprakları, Mazdekizm, Mani dini ve Zerdüştlük gibi eski İran dinleri etkisi altında bulunuyordu. Kuzeyde, Arrân topraklarında ise Hristiyanlaşmış bir Alban uygarlığı bulunmaktaydı.⁹¹ Uzunca bir süre Sâsânî başkentliği görevini üstlenmiş olan Erdebil'de Zerdüştlük, İslâm ordularının karşısına en güçlü şekliyle çıkmıştır.⁹² Taberî, halkın inanışlarını ve bölgeyi şu şekilde anlatır;

“Acem'in Ateşgedeleri orada idi. Pehlevî dilinde ateşe “ezer” derlerdi. Acemler bundan ötürü oraya Azerbaycan adını vermişlerdi. Taptıkları en büyük ateş oradaydı. Hemedan sınırından başlayarak tâ Zengan'a ve Evher'e ve en son Derbend-i Hazer'e çıkıncaya kadar bunlara Azerbaycan derlerdi. Ve Azerbaycan sonunda nice yollar vardı ki oradan

⁸⁸ Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, 118.

⁸⁹ سپهبد: Başkomutan

⁹⁰ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 147., Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, trc. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 165-166.

⁹¹ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 166.

⁹² Zekeriya Kitapçı, *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2016), 125.

uzak beldelere gidilir. Kimi karadan, kimi denizden gidildiğinden ötürü onların hepsine Derbend denilir. Arapça'da Bâb-Kapı, geçit yeri derler. O bütün yollara da Ebvâb (kapılar) denir. Orada da deniz kıyısında bir şehir vardı. Ona Hazer derler. Orada tüccarlar bir araya gelirler. Alışverişte bulunurlar. Bu Hazer'de bütün yollar birleştiğinden oraya Bâb-il Ebvâb derler. Güzel acem halılarını orada dokurlar.”⁹³

İslâm orduları 637 yılında, Huzeyfe b. El-Yeman'ın liderliğinde Azerbaycan'ın başkenti Erdebil'e geldi. Erdebil'de bölgenin valisi anlamına gelen ve vergileri toplamakla yükümlü olan merzûbân⁹⁴ bulunmaktaydı. İslâm ordularıyla gerçekleşen şiddetli savaştan sonra bölge merzûbânı ile Huzeyfe b. El-Yeman arasında bütün Azerbaycan halkı adına bir antlaşma imzalandı. Buna göre; bölge halkı Müslümanlara 800.000 dirhem vergi verecek, buna karşılık onlardan kimse öldürülmeyecek, esir alınmayacak, ateşkede mabetleri yakılmayacak, göçebelere dokunulmayacak, halkın kendilerine ait bayramlarda oynamalarına ve eskiden olduğu gibi geleneklerini devam ettirmelerine engel olunmayacaktı. Huzeyfe daha sonra Mugan Ovası ve Gilân'a yürüdü ve buraların halkıyla da vergi ödemeleri şartıyla anlaştı.⁹⁵ Hz. Osman'ın hilâfeti zamanında, Hicretin yirmi beşinci yılında Azerbaycan'dan, halkın anlaşmayı bozarak cizyelerini ödemedikleri haberi gelmesi üzerine, bölgeye çok sayıda asker sevk edilerek isyancılar öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır. Bölge halkıyla eski şartlarla barış antlaşması yenilenerek 800.000 dirhem haraç verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶

Hazar Kağanlığının 630'lardan sonra Doğu Avrupa'da mühim bir siyasî rol oynamaya başladığı ve bilhassa Bizans İmparatorluğu ile münasebetlerde önemli bir yer tuttuğu biliniyor. Bizans İmparatoru Heraklius, Sâsânîlere karşı mücadele ederken, Gök-Türk kağanının hizmetindeki Hazarlardan yardım almış ve bu sayede 622-627 yıllarında Sâsânîlere karşı zafer kazanabilmişti. Bu sıralarda Hazarlar henüz müstakil bir devlet değillerdi fakat Batı Gök-Türk Kağanlığının Çin hâkimiyeti altına düşmesi üzerine, Hazarlar kendi başlarına bir kağanlık olarak sahneye çıkmışlar ve süratle siyasî ve askerî nüfuzlarını genişletmişlerdi. Karadeniz'in kuzeyi, Kafkasların kuzey sahilleri, Kuban mansabı ve Kırım'ın Hazarların eline geçmesi üzerine, Bizans ile Hazarlar arasındaki münasebetler büsbütün sıklaşmıştır.⁹⁷ İslâm ordularının bölgeye gelişi sırasında Azerbaycan'da özellikle Arrân'da ciddi bir Hazar nüfusu bulunmaktaydı. Hazarların ve diğer Türk boylarının en

⁹³ Taberî, *Tarih-i Taberî*, c.3, trc. M. Faruk Gürtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2000), 489.

⁹⁴ مرزبان

⁹⁵ el-Belâzûrî, *Fütûhu'l Büldân: Ülkelerin Fetihleri*, trc. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 372., İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.2 (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016) 522-524.

⁹⁶ Taberî, *Tarih-i Taberî*, c. 3, 541-542.

⁹⁷ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 32.

yoğun bulunduğu bölge Mugan Ovası civarıydı. Mugan'ın İslâm birliklerince fethinden sonra Araplara vergi ödemek zorunda kalan Türkler, bölgede uzun süredir serbestçe yaşıyor hatta Alban yöneticilerine bile vergi ödemiyoarlardı. Bu yüzden destek için kuzeydeki Hazar Hakanlığına başvurdular. İşte bu olay yaklaşık 100-150 yıl sürecek olan Arap-Türk savaşlarına sebep oldu.⁹⁸ 651 yılında İslâm ordusu Kafkaslarda ilerleyerek, Derbend'i geçtikten sonra Hazarların merkezlerinden biri olan Belender'e geldiler. Bu şehrin yakınında gerçekleşen büyük bir çarpışmada, Arap kumandanı ve dört bin kadar askeri öldürülmüştür. Bunun üzerine tekrar Güney Kafkaslara inen ve Ermenistan'a giren Hazarlar ile Araplar arasındaki mücadele kızışmış ve seksen yıl kadar devam etmiştir. İslâm kuvvetleri ancak Halife Velid zamanında Kafkaslarda yeniden taarruza geçme imkânı bulmuşlardır.⁹⁹

Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra (642), Atropaten ve Albanya'da güçlenmeye başlayan İslâm hilâfeti, Kûfe, Basra ve Şam'dan kendi halklarını bölgeye yerleştirdiler. Her topluluğa kendilerine ait topraklar verildi, bazıları yerli halktan toprak satın aldılar. Köyler de korumaları maksadıyla Müslümanlara verildi. Buraların halkı da Müslümanların emrindeki çiftçiler oldular.¹⁰⁰ Arap hâkimiyeti döneminde öncelikle, Sâsânîlerin kuzey sınırlarını güçlendirme ve Hazar Kağanlığına karşı güvenli set inşa etme siyaseti uygulanmıştır. Arrân'da özel sınır hattını yenilemeye ve yenilerini kurmaya, yeni kaleler inşa etmeye başladılar. Kuzey kapısı Bâb el-Ebvâb (Araplar Derbend'i böyle adlandırıyordu) ilgi odağıydı. Bu şehri ele geçirdikten sonra, komutan Mesleme bin Abdülmelik'in oraya yirmi dört bin Arap'ı yerleştirdiğine dair kaynaklarda bilgi verilmektedir. Uzun bir süre direnen ulaşılması zor kaleler ise yerle bir edildi. Güçlendirilmiş askerî garnizonlar ve onların çevresinde Hilâfet hazinesinden maaş almayan birlikler konuşlandırıldı. Bu Arap kabileleri yerel halkın en verimli topraklarını ele geçirmektedir. Dahası onların diğer ihtiyaçlarını da yerel halk karşılamaktaydı.¹⁰¹

Erken dönem Arap hâkimiyetinin ardından yönetimi ele geçiren Abbasiler devrinde Arapların Kafkasların kuzeyindeki ülkelere ilgileri gevşemiş ve dolayısıyla Hazar-Arap mücadelesi de eski hararetini kaybetmiştir. Ama Hazarlar bazen büyük kuvvetlerle Azerbaycan'a ve daha güneye hücum etmişlerdi; bu kabilden olmak üzere 764'te Tiflis'i ele geçirmişler ve 799'da Ermenistan'a girmişlerdi. Halife Harun el-Reşid'in kumandanı Yezid

⁹⁸ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 168.

⁹⁹ Kurat, Akdes Nimet *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz*, 39.

¹⁰⁰ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, 376.

¹⁰¹ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 102.

bu Hazar kuvvetlerini geri atmaya muvaffak olmuştu. Bunu müteakip Arap kaynaklarında artık Hazarların hücumlarından bahsedilmiyor. Böylece Güney Kafkaslarda hâkimiyet için yapılan bu çetin Arap-Hazar mücadelesi de sona ermiştir. Araplar bu mücadelede netice itibariyle üstün gelmişler ve Derbend geçidini ellerinde tutmakla Azerbaycan ve Ermenistan'da Arap hâkimiyeti korunabilmişti. Bu defa Hazarların devlet merkezi Aşağı İdil boyunda gelişmiş ve aynı zamanda Karadeniz'in kuzey istikametinde de Hazarların nüfuzu yayılmıştır.¹⁰²

Arapların fethettikleri bölgelerde ve Azerbaycan'daki hâkimiyetini sarsan, Abbasi İslâm Devleti'nin bel kemiğini kıran bir ayaklanma meydana gelmesi ile tarihin akışı değişmiştir. Hurremî ayaklanması, Emevî ve Abbasi halifelerinin, uygulamalarıyla halkın nefretini kazanması kısa zamanda toplumun eski gelenek ve dinî duygularıyla birleşince, Yakın ve Orta Doğu'nun gelecekteki siyasî ve dinî yapısını da şekillendirecek bir akıma dönüştü. İlk olarak 778-779 yılında Halife Mehdî-Billâh zamanında patlak veren isyanın Azerbaycan ayağındaki Babek isyanı, Hurremî ayaklanmalarının en etkilisini oluşturmuştur.¹⁰³ 816 yılında İslâm Devletindeki taht mücadelesinden faydalanan Babek'in isyanı ve Müslüman halkı acımasızca katletmesi sonucunda Halife Me'mun, isyanı Azerbaycan valileri aracılığıyla bastırmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Bu dönemde Bizans'la mücadele içinde olunması da isyancıların daha rahat hareket etmesini sağlamıştır.¹⁰⁴ Me'mun'dan sonra hilâfeti devralan kardeşi Mu'tasım, 20 yıl süren isyanı bastırması için Afşin adlı Türk komutana Azerbaycan, Ermeniyeye ve Cibal bölgelerinin valiliğini verdi.¹⁰⁵ Afşin ve Babek arasındaki savaş tüm şiddetiyle 835-838 yılları arasında devam etmiş, en sonunda ele geçirilen Babek ve kardeşi idam edilmişlerdir. 841-846, 912-913 ve 1118-1135 tarihlerinde yeniden çıkan ayaklanmalar Hilâfetin siyasî ve askerî gücünün tükenmesine sebep olmuş, İslâm illerindeki hâkimler art arda bağımsızlıklarını ilân etmiş, Azerbaycan'ın idaresine atanan Türk ve diğer unsurlardan olan komutanlar da burada Selçukluların gelişine kadar birçok hanedan ve devlet kurmuşlardır.¹⁰⁶ Bunlar sırasıyla Şirvanşahlar (799-1656), Sâcoğulları (879-930), Revvâdiler (X. yüzyıl başları-1071), Sellârîler (916-1090),

¹⁰² Kurat, Akdes Nimet IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz, 39-40.

¹⁰³ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 187.

¹⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 376.

¹⁰⁵ Sebahattin Çelik. "Abbassiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı". Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy. 15 (2006), 101.

¹⁰⁶ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 195-197.

Şeddâdîler (951-1075) ve Ahmedîlîler (1108-1227) gibi mahallî hanedanlardır.¹⁰⁷

İslâm hâkimiyeti zamanında Güney Kafkasya ve Azerbaycan taraflarına Türk unsuru gelmeye devam etti. Abbasi halifelerinin hizmetinde bulunan Türk emirlerinin de buraya kendi maiyetlerindeki Türkleri getirdikleri anlaşılıyor.¹⁰⁸ Abbasiler döneminde bölgede Arap hâkimiyeti zayıflamış olsa da birkaç bin yıldan beri süre gelen Güney Kafkas'ın Türkleşmesi bu kez Oğuzların kitleler halinde bölgeye gelip yerleşmesiyle tamamlanmıştır. Dil, tarih ve kültür bakımından Oğuzlar, Azerbaycan'ın Türkleşmesinin son aşamasını oluşturmaktadır. Bundan sonraki dönemde Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu arasında Türk nüfusunun transferi söz konusu olup, Selçuklulardan Safevî Devletinin kuruluşuna dek olan süreçte, Azerbaycan ile özellikle Doğu Anadolu Türklerinin tarihi birlikte telakki edilmektedir.¹⁰⁹

X. yüzyıl sonları, XI. yüzyıl başlarında Horasan'da bulunan Türkmenler, bölgedeki güçlü Gazneli ve Karahanlı devletlerinin etkisi altındaki topraklardan başka yurt arayışı içerisine girmişlerdi.¹¹⁰ Bu yurt arayışının kıvılcımı, Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'i 1015 yılında beş-altı bin kişilik bir grupla keşif için Bizans topraklarına göndermesiyle ateşlendi. Çağrı Bey, yanındaki Türkmen grubuyla İran ve Azerbaycan'ı geçerek Anadolu'daki Bizans kuvvetleriyle çatışmalar yaparak keşif görevini tamamladı ve geri döndü. Bu küçük grubun gerçekleştirdiği keşif görevi sonrasında Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e Bizans'la başarılı bir savaş başlatmanın mümkün olabileceğini söyledi. Selçukluların Anadolu'ya 1016'daki ilk meşhur keşif akınını yapan Çağrı Bey'den sonra, 1028'de Gazneli Sultan Mahmud'un karşısında yenilen Arslan Yabgu'ya bağlı Oğuz kümeleri, Azerbaycan yolu üzerinden Bizans arazisine girdiler ve Diyarbekir'e kadar geldiler. XI. yüzyıl ortalarında, Oğuz akınlarına kadar birkaç kez, Selçukluların küçük askerî birlikleri Azerbaycan'da görüldü.¹¹¹

Abû'l Farac, Oğuzların Ermenistan'a 1037'de de bir akın düzenlediklerini, buradan Azerbaycan'ın Urmiye şehrine gelerek kendileri ile çatışan Kürtlerin çoğunu öldürdüklerini aktarır. Aynı yıl içinde Merağa'ya geçen Oğuzlar şehri zapt edince, dağlarda ikamet eden

¹⁰⁷ Abdolvahid Soofizadeh. "Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan". Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sy. 18 (Haziran 2023), 58., Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", 319.

¹⁰⁸ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İslâm Ansiklopedisi*, c.2 (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979), 100.

¹⁰⁹ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 243.

¹¹⁰ Abdolvahid Soofizadeh. "Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan", 59.

¹¹¹ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 111.

kabilelerin birlikte hareket etmesiyle Azerbaycan'dan çıkarılmışlardır.¹¹² Selçuklular, Maveraünnehir ve Harezm'deki uzun mücadelelerden sonra Horasan Bölgesi'ne girerek 1040'ta Gazneli Sultan Mesud'u Dandanakan'da mağlup ettiler. Savaş sonrasında toplanan kurultayda, fethedilen topraklar Tuğrul ve Çağrı Beylerle amcaları Musa Yabgu arasında paylaşıldı.¹¹³ Selçukluların askerî başarıları, yeni Türkmen boylarının daha önce keşif akınlarına sahne olan İran'a akın etmelerine yol açtı. Devletin bu göçleri kabul ederken izlediği siyaset, toplulukları ya Horasan Bölgesi'nde iskân etme ya da Azerbaycan üzerinden Bizans'a yönlendirme esasına dayanıyordu.¹¹⁴

Selçukluların, devletlerinin kuruluşuna giden yolu açan Dandânakân Savaşı'nı kazandıktan sonra genişleme ve yayılma hareketleri hızlanarak büyüdü ve daha çok batı yönünde gerçekleşti. Bu genişleme ve yayılma sırasında Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Irak'ı-Acem'in fethine İbrahim Yınal'ı görevlendirmişti. İbrahim Yınal'ın Rey şehrine gelmesi üzerine Selçuklulara tabi olmak istemeyen bu bölgedeki Türkmenler, Azerbaycan'a geçerek diğer soydaşlarıyla birleştiler. İbrahim Yınal onları takip edince, Azerbaycan'da halka yaptıkları kötü muameleden dolayı cezalandırılmaktan korkarak Doğu Anadolu'ya doğru ilerlediler. Bu Türkmenler, Diyarbekir ve Cizre Bölgesi'nde akınlarda bulundular, bir müddet için Musul'u ellerinde tuttular (1043). Türkmenlerin bu akınları, Musul emiri Karvaş, Diyarbekir Emiri Nasrû'd-devle Ahmed ve Irak'taki Büveyhî hükümdarı Celâlüd'd-devle'nin onları Sultan Tuğrul beye şikâyetlerine sebep oldu. Sultan Tuğrul Bey, verdiği cevapta bu şikâyetlerin dikkate alınacağını ve devlet idaresi altına girmek istemeyen bu Türkmenlerin cezalandırılacaklarını bildirdi. Bu şikâyetlerin yanı sıra Karvaş da boş durmamış ve Hille hükümdarı Dübeys b. Mezyed ile birleşmişti. Bu olayı duyan Tuğrul Bey, Türkmenlere İslam ülkelerine hükümden vazgeçmeleri, Azerbaycan'a dönerek oradaki yaylak ve kışlaklara yerleşmeleri ve Bizans'a akın yapacak olan emirlerin hizmetine girmeleri hususunda bir talimat gönderdi.¹¹⁵ Bundan sonra, Tuğrul Bey'in 1054 yılında tekrar Azerbaycan üzerine yürüdüğünü, Tebriz'e yöneldiğini ve bölgeyi ele geçirdiğini

¹¹² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c.1, trc. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 296.

¹¹³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c.1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 35-37.

¹¹⁴ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 337

¹¹⁵ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", *Genel Türk Tarihi*, c. 3, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 111.

görüyoruz.¹¹⁶ Tebriz yöneticisi Vehsûzân ona bağlılığını bildirerek adına hutbe okutmuş ve hediyeler vermiştir. Bölgedeki diğer yöneticiler de aynı şekilde davranmışlardır.¹¹⁷

Azerbaycan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu topraklarına katılması, binlerce Oğuz/Türkmen'in Azerbaycan'a yerleşmesini sağladı.¹¹⁸ Rey'de kazandıkları bir dizi başarının ardından Azerbaycan'a doğru hareket eden Oğuzlar bölgeye geldiğinde Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da siyasî durum karışıkta. Bölgede bulunan Arap, Türk ve İranî kökenli hanedanlardan Azerbaycan'da Revvadî ve Şirvanşah hanedanları bulunmaktaydı, Azerbaycan'ın ve Doğu Anadolu'nun bir kısmını ise Şeddadîler kontrol ediyordu.¹¹⁹

Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra yerine Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan geçti. Azerbaycan'daki kargaşa ve özellikle Hoy'da meydana gelen olaylar onun bölgeye bir sefer düzenlemesine sebep oldu. Nahcivan'da bulunan Hristiyanlaşmış Türkler saldırılarda bulunmuş, Hoy ve Selmas halkı da Selçuklulara vergi vermeyerek onların birliklerini şehirlerinden kovmuşlardı. Alparslan, Horasan hâkimini Hoy üzerine gönderdi, Selmas ve Hoy halkı tehdit edilerek yeniden vergiye tâbi olmaları istendi ve şehirdeki silahlı birlikler Sultanın ordusuna katıldı.¹²⁰ Alparslan, batı ülkeleri üzerindeki siyasetini hücum üzerine kurmuştu. 1064 yılında Gürcistan üzerine gerçekleştirdiği sefer sırasında, Urmiye'nin kuzeyindeki Merend şehrinde bulunan Türkmen beyi Tuğ Tekin, kalabalık aşiretiyle Sultan'a katılmıştır.¹²¹ Alparslan, 1067 yılında gerçekleştirdiği ikinci Gürcistan seferini ise kuzeyden gelen ve Arrân'ı işgal eden Alanların saldırıları nedeniyle gerçekleştirmiştir.¹²² Bu sefer sonucunda Şirvan ve Arrân hanları kendisine sadakatlerini bildirmişlerdir.¹²³ Sultan Alparslan'ın Bizans ile savaşında ise Azerbaycan bir üs olarak kullanılmıştır. Bizans kayserinin savaş için hazırlandığını öğrenince Azerbaycan'a hareket eden Sultan, Terken Hatun ve Nizâmü'l-mülk'ü Tebriz'e bırakarak buradan Ahlat'a geçmiştir. 1071 yılında Malazgirt'te gerçekleşen savaştan zaferle ayrılan Sultan Alparslan buradan tekrar

¹¹⁶ Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, trc. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 77.

¹¹⁷ İbnü'l-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, trc. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 28.

¹¹⁸ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 113.

¹¹⁹ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 244.

¹²⁰ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 248.

¹²¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 14.

¹²² Köymen, Mehmet Altay *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c.3, 20.

¹²³ Vladimir Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries* (Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1958), 66.

Azerbaycan'a geçmiştir.¹²⁴

Alparslan'ın 1072 yılındaki vefatından sonra yerine oğlu Melikşah geçti. Sultan Melikşah tahta geçtikten sonra, Türkistan seferine çıkmıştır. Bu seferden dönüşünde Arrân üzerinden geçerken Şirvanşah hâkimi, Sultan'ın itaati altına girerek her yıl yetmiş bin dinar ödemeyi taahhüt etmiştir.¹²⁵ Sultan Melikşah, 1076 yılında Kafkasya seferine çıktı ve Duvin ile Gence'yi, Şeddâdî Emiri III. Fadlun'dan alıp Savtegin'i bölgeye vali olarak atadı. Savtegin Gürcülerle yaptığı savaşlarda yenilince Melikşah, 1078-79'da Aras üzerinden Gürcistan'a girerek Somkheth Bölgesi'ni yağmalamış ve Savtegin'e yardımcı kuvvetler bırakıp geri dönmüştür. Savtegin'in Gürcüler'e tekrar yenilmesi üzerine Emir Ahmed'i Arrân'a sevk etmiş, Emir Ahmed Gürcü Kralını mağlup ederek, Kars, Erzurum, Oltu ve Bizans'a tâbi bazı şehirleri ele geçirmiştir. Ertesi yıl Trabzon'a kadar uzanan sahil bölgesi Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Gürcü Kralı, Melikşah'a bağlılığını bildirmiştir. Sultan Melikşah, 1086 yılında Kafkasya'ya ikinci bir sefer düzenlemiş, mahallî hükümdarların hepsi tâbi konumuna gelmiş, Gence yöresi doğrudan merkeze bağlanmıştır. Melikşah, Azerbaycan genel valisi Kutbüddin İsmail b. Alpsungur Yâkûtî'yi Arrân ve Kafkasya'nın idaresine getirmiştir.¹²⁶

Selçukluların fetihleri devam ederken, yeni coğrafyanın ve kültürün bazı unsurları bu fatihlere karşı hareket halindeydiler. Her ne kadar İran unsuru Selçuklu İmparatorluğu yönetiminde yaygın şekilde temsil edilmiş olsa da ve Fars kültürü Selçuklular tarafından himaye edilse de Arap-İslâm hilâfeti gibi, Türk-Selçuklu hâkimiyetini de İranlıların bir kısmı, özellikle Sâsânî kökenli Fars aristokrasisi kabul etmedi. Bu dönemde ortaya çıkan İsmailîler¹²⁷ hareketi ideolojik olarak Şiiliğe dayanıyor, siyasî terör aracılığıyla düşmanlarından Fars unsurunun öcünü alıyordu. Bu intikam duygusunun etkisiyle 1102'de "kökü soyu belli olmayan çocuk" olarak gördükleri vezir Nizâmü'l-mülk öldürüldü, kısa bir süre sonra da Melikşah, Bağdat yakınlarında av esnasında zehirlenerek ölmüştür.¹²⁸

Azerbaycan Bölgesi'nin Melikşah'tan sonra oğlu Berkjaruk ve amcası Tutuş arasında bir mücadele sahası olduğu görülür. Sultan Alparslan'ın oğlu ve Melikşah'ın kardeşi olan Tutuş,

¹²⁴ Reşidü'd-din Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih: Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk*, trc. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 79-84.

¹²⁵ Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 50.

¹²⁶ Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 56.

¹²⁷ Haşhaş sözcüğünden türeyen Haşhaşiler, Avrupa dillerinde ise Assasinler olarak da anılırlar.

¹²⁸ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 116.

1079 yılında Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atmıştır.¹²⁹ Melikşah'ın ölüm haberini aldıktan sonra da kendi adına hutbe okutturarak sultanlığını ilân etmiştir. Musul'u ele geçirdikten sonra Diyarbakır'ı İbn Mervân'dan ve oradan Azerbaycan üzerine yürüyerek, Azerbaycan Bölgesi'ni de yeğeni Berkyaruk'tan almış ancak Berkyaruk'un taht iddiasıyla ortaya çıkması ve taraftar toplaması ile mücadele edemeyeceğini anlayarak Suriye'ye geri dönmüştür (1094). Böylelikle Azerbaycan Bölgesi Berkyaruk'ta kalmıştır.¹³⁰ 1095 senesinde yeniden karşılaşan Berkyaruk ve Tutuş arasındaki mücadele, Tutuş'un savaşta öldürülmesi üzerine son bulmuştur.¹³¹

Berkyaruk bundan sonra kardeşi Muhammed Tapar'ın isyanı ile karşılaşmıştır. 1099 yılında Azerbaycan'ı zapt eden Muhammed Tapar, Rey civarına kadar ilerlemişti. Berkyaruk ise kardeşine karşı topladığı kuvvetlerle Hemedan yakınlarında girdiği ilk savaşta yenilmiş ve savaş alanını terk etmiştir. Bu savaştan sonra 1101 yılında ikinci kez karşılaşan kardeşler arasındaki savaş bu kez Berkyaruk lehine sonuçlanmış ve Muhammed Tapar, diğer kardeşleri Horasan hâkimi Sencer'in yanına gitmiştir. Aynı yıl Sencer ve Muhammed Tapar, topladıkları kuvvetlerle Bağdat'a yürümüşler ve bu sırada hasta olan Berkyaruk şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Orduların tekrar toplanması üzerine araya Halife ve âlimlerin girmesiyle üçüncü bir savaş önlenmiş ve kardeşler arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Buna göre Berkyaruk "Sultan", Muhammed Tapar ise "Melik" unvanı almış, Azerbaycan, Diyarbakır, El-Cezire ve Musul Muhammed Tapar'ın, Horasan yine Sencer'in, geri kalan tüm bölgeler ise Berkyaruk'un hâkimiyetine verilmiştir.¹³² Ancak bu barış uzun sürmemiş, Muhammed Tapar antlaşmayı ihlâl ederek kendini yeniden sultan ilân etmiştir.¹³³ Önce Rey'de ve daha sonra beşinci ve son kez olmak üzere Hoy'da karşılaşan kardeşlerin mücadelesinden Berkyaruk galip çıkmış ve sonuncu savaştan sonra gerçekleştirilen uzun müzakerelerde Azerbaycan, Diyarbakır, El-Cezire, Musul, Suriye ve Hille Emiri Sadaka'nın hâkimiyetindeki topraklar Muhammed Tapar'a bırakılmıştır.¹³⁴

Berkyaruk'un 1104 yılında vefat etmesinden sonra hükümdarlık Muhammed Tapar'a geçmiş, 1118 yılına kadar saltanatı devam etmiş ve Selçuklu Devleti'ni yeniden birleştirmeyi

¹²⁹ Abdülkerim Özeydin, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.41 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 446.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.8 (İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016), 373.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.8, 390.

¹³² Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti: Siyasi Tarih* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012), 99-102.

¹³³ Erkan Göksu, *Büyük Selçuklular: 1040-1157* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 101.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.8, 481.

başarmıştır. Onun 1118'deki ölümünün ardından tahta geçen Sencer, Azerbaycan, Arrân, İrmîniyye, Horasan, Rey, Kirman, Diyarbekir, Bağdat, Musul ve Şam gibi bölgelere kadar hâkimiyetini genişletmiştir.¹³⁵ Ancak Sencer, doğudaki Karahitay tehdidiyle başa çıkamamış, 1141 yılında Katvan Bozkırı Savaşında yenilmiş ve Karahitay yöneticileri hâkimiyetlerini Orta Asya'nın çoğuna yaymışlardır. 1153'de isyan eden Oğuz boyları da Sencer'i yenmişler ve 1156'da ellerinden kaçıncaya kadar onu esir tutmuşlardır. Sultan Sencer, Oğuzların elinden kaçarak esaretten kurtulduktan bir yıl sonra, 1157'de vefat etmiştir.¹³⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra bölgede atabeklikler, sorumlulukları altındaki bölgelerin hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Selçuklulardan sonra Azerbaycan'ı yöneten ve son Irak Selçukluları tahtının arkasındaki kuvvet olan güçlü İldeniz ailesi, başarılı atabek devletlerine bir örnektir.¹³⁷ آتا Ata ve بك Bey kelimelerinden oluşan bu tabir, Selçuklularda çok kullanılmış, devletin feodalleri arasında yayılmış ve hatta atabeyle ait olmak üzere yirmiden fazla küçük devlet kurulmuştur. Selçuklu sultanları, kendi kapı kulu sınıfları arasından yetişip büyük mevkilere çıkan kölelerini azat ettikten sonra sadık olanları ya valiliklere göndermişler veya evlatlarının devlet işlerinde yetiştirilmesine memur etmişler ve bunlara şehzadenin mürebbisi olduklarından dolayı atabek (atabey) unvanını vermişlerdir.¹³⁸

Selçuklular zamanında ayrı bir atabeklik olan Azerbaycan'da, imparatorluğun çöküşünde Gence'de oturan Atabek Şemsettin İldeniz, bağımsızlığını ilân etmiştir.¹³⁹ Azerbaycan Atabeki Şemseddin İldeniz'in ilk efendisi vezir Kemâleddin Sumeyremî idi. Onun 1122 tarihinde bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine, bütün serveti Selçuklu sultanı Mahmud tarafından ele alınınca, İldeniz'in yeni efendisi bizzat sultanın kendisi oldu. Sultan Mahmud'un 1131 tarihinde ölümünden sonra da Sultan Mes'ud'un köleleri arasına girdi. Bu gelişme İldeniz'in hayatının akışını değiştirdi. Zekâsı ve kabiliyetleri ile kısa bir sürede sultanın ilgisini çekerek sıvırdı ve hızlı bir şekilde yükseldi. Askerî sınıfa alınarak kısa sürede sultanın en çok güvendiği emirlerinden biri olmayı başardı. Sultan Mes'ud kendisine bağlı bu zeki ve cesur emiri, ölen kardeşi Tuğrul'un dul kalan karısı Mu'mine Hatun ile

¹³⁵ el-Hüseynî, Ali *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 65.

¹³⁶ Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 233.

¹³⁷ Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 237.

¹³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 47.

¹³⁹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler* 2, 319-320.

evlendirdi. Bu evlilik sonucu Selçuklu hanedanının damadı olarak, kendisine atabeklik görevi ile birlikte Azerbaycan eyaletinde bir bölge iktâ edildi. Bu görevine muhtemelen, 1139-40 yılları civarında başlamıştır. İldeniz, 1175-76 yılında vefat etti. Devlet içerisindeki yönetimi tamamen kontrolü altına almakla birlikte, çökmekte olan Irak Selçukluları Devleti’ni sağlam idaresi altında içten ve dıştan gelen bütün saldırılara karşı korumayı başaramamış, devletin sönmeye yüz tutmuş itibarını dirilterek, çevrede bulunan bütün hükümdar ve emirlerine kabul ettirmişti.¹⁴⁰ İldeniz’in ölümünden sonra yerine oğlu Muhammed Cihan Pehlivan geçmiştir.

Muhammed Cihan Pehlivan, babasının bıraktığı emaneti devraldıktan sonra, hâkimiyetini bütün Azerbaycan’a yaydı ve başkenti Tebriz’e nakletti. İç ve dış siyasetteki başarıları ile Irak Selçuklularının saygınlığını yükseltti. Ancak vârisleri bu başarıları devam ettiremediler.¹⁴¹ Mîrhând, Atabek Muhammed Cihan Pehlivan için şu ifadeleri kullanır: “Atabeg Muhammed (Pehlivân) hayatta kaldığı sürece Sultan Tuğrul’un memleketi güzellik ve mutlulukta cennet bahçesi gibi idi.”¹⁴² Muhammed Pehlivan’ın ölümünden sonra kardeşi Kızıl Arslan atabeklik görevini devralmış, hatta Irak Selçuklu sultanı Tuğrul’a darbe düzenleyerek Selçuklu tahtına kendisi çıkmak istemiştir. Ancak cülûs edeceği günün sabahında emirleri tarafından öldürülmüştür.¹⁴³ Amcası Kızıl Arslan’ın ölümünden sonra yirmi sene Arrân ve Azerbaycan’ı yöneten Nusiretü’l-dîn Ebubekr b. Muhammed b. İldeniz 1210 ya da 1211 yılında vefat edince yerine kardeşi Atabek Muzaferü’l-dîn Özbek geçti. 1225 yılında Celâleddin Harezmşah’ın Azerbaycan’ı ele geçirmesi üzerine üzüntüsünden Alıncak kalesinde vefat etti ve Azerbaycan’daki İldenizliler Hanedanı böylelikle sona erdi.¹⁴⁴

Gürcü saldırılarına karşı Müslümanların müdafaasını üstlenmiş olan İldenizliler, Azerbaycan’ın ekonomik, sosyal ve siyasî hayatında önemli rol oynamışlar, ticaret, sanat, bilim ve medeniyetin yükselmesine uygun bir ortam hazırlamışlardır. Atabekler (özellikle İldeniz) âlim, edip ve şairleri himaye etmişler, Nahcivan, Tebriz ve Hemedan gibi şehirleri mimarî eserlerle süsleyip önemli birer bilim, sanat ve medeniyet merkezi haline

¹⁴⁰ Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)”, *Türkler Ansiklopedisi*, c.4 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1389-1391.

¹⁴¹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler* 2, 319-320.

¹⁴² Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ fi Sîreti’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, trc. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 247.

¹⁴³ Muhammed el-Hüseyinî el-Yezdî, *Selçukluların Hikâyesi: el-Urâza fi’l-Hikâyeti’s Selcûkiyye*, trc. Mehmet Çalışkan (İstanbul, Selenge Yayınları, 2020), 172-173., Mîrhând, Mahmûd *Ravzatu’s-Safâ fi Sîreti’l-Enbiyâ*, 255-256.

¹⁴⁴ Mîrhând, Mahmûd *Ravzatu’s-Safâ fi Sîreti’l-Enbiyâ*, 261.

getirmişlerdir.¹⁴⁵

İldenizlilerden sonra bölgeye gelen Harezmşahlar, Moğolların gelişine kadar Azerbaycan Bölgesi'ni bir süre ellerinde bulundurmuşlardır. Hazar Denizi'nin doğusunda Ceyhun (Amû-Deryâ) nehrinin aşağı mecrasının her iki tarafında bulunan ülkeye Harezm ismi verilmiştir. Bu topraklara hâkim olan ya da idare eden kimselere ise Harezmşah unvanı verilirdi.¹⁴⁶ Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hâkimiyetine giren Harezm'i, Sultan Alparslan 1065'te çıktığı Mangışlak seferinden sonra oğlu Ayaz'a vermişse de (1066) burası Alparslan ve Melikşah dönemlerinde muhtemelen mahallî yöneticiler arasından seçilen valiler tarafından idare edilmiştir. Selçuklular adına bölgeyi fiilen idare eden ilk Harezmşah, Kutbüddin Muhammed'dir.¹⁴⁷ Kutbüddin Muhammed, Selçuklu sultanlarının emrinde önemli görevlerde bulunmuş ve Harezm'in idaresini alarak 30 yıl boyunca bölgeyi yönetmiştir.¹⁴⁸ Ölümünden sonra oğlu Atsız onun yerine geçmiş, önceleri Sultan Sencer'e çok yakın davranmış ama daha sonra gurur ve kibre kapılarak birkaç kez sultanla karşı karşıya gelmiş, isyanlarından dolayı sultanın kendisini bağışlamasıyla görevine devam etmiştir. Sencer'in Oğuzlar tarafından esir alındığı dönemde ona bağlı olduğu izlenimi vermiştir.¹⁴⁹ Atsız'ın ölümü üzerine yerine oğlu İlarşan geçti (1156-1172) ve Harezmşahlığı Sencer tarafından tasdik edildi. Sencer 1157'de ölünce Doğu İran'ın en kudretli hükümdarı haline gelen İlarşan, Karahitaylar'ın hücumlarına karşı koyduysa da onlara vergi vermekten kurtulamadı. Bu arada Irak Selçukluları ile dostane münasebetler kurdu.¹⁵⁰

İlarşan'ın arkasından veliaht seçtiği küçük oğlu Sultanşah hükümdar oldu (1172), fakat ağabeyi Alâeddin Muhammed Tekiş, Karahitaylar'la anlaşarak onunla mücadeleye girişti ve tahtı ele geçirdi. Sultanşah'ın ölümünden sonra nüfuzunu Doğu İran'da da hissettirmeye başladı ve Batı İran'ın işlerine karışma imkânı buldu. 1194'te Rey civarındaki savaşta II. Tuğrul'u yenerek Irak Selçuklularına son verip İran ve Irâk-ı Acem'de hâkimiyeti ele geçirdi. Böylece Harezmşahlar, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun siyasî varisi olma yolunda önemli bir mesafe kat etmiş oldular. Tekiş'in vefatından sonra yerine oğlu Alâeddin

¹⁴⁵ Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 84.

¹⁴⁶ Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", *Genel Türk Tarihi*, c. 3, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 283.

¹⁴⁷ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 228.

¹⁴⁸ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 255.

¹⁴⁹ Cüveynî, Alaaddin Ata Melik *Tarih-i Cihan Güşa*, 256-262.

¹⁵⁰ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", 229.

Muhammed (1200-1220) geçti. Karahitayları Mâverâünnehir'den attı ve Buhara'yı zapt etti (1207). Kıpçaklar üzerine başarılı seferler gerçekleştirdi (1215). Aynı yıl Gazne'yi aldı ve oğlu Celâleddin'e verdi. Alâeddin Muhammed, Büyük Selçuklu sultanları gibi İslâm dünyasının önderi olma yolunda gayret sarf ettiyse de bu sonuca ulaşamadı.¹⁵¹

Cengiz Han tarafından kurulan Moğol devleti daha 1215-1216 yıllarında Kıpçak seferi esnasında, tesadüf eseri olarak, Alâeddin idaresindeki Harezmşahlar Devleti ile karşılaşmıştı. Harezmşah Alâeddin, Cengiz'in zaferleri ve bu yeni devletin gücü hakkında bilgi edinmek için, onun yanına bir elçilik heyeti gönderdi. Harezmşah'a karşılık olmak üzere, Moğol hükümdarı da ona bir heyet gönderdi. 1218'de Mâveraünnehir'de Alâeddin tarafından kabul edilen bu heyet, Cengiz'in kendisi ile dostluk ve ticaret ilişkileri kurmak istediğini bildirdi. Böylece iki taraf arasında varılan antlaşma gereğince, karşılıklı sulh ve ticaret münasebetleri kuruldu. Antlaşma yapıldıktan sonra Harezmşahlar ülkesine gelen Moğolların 450-500 kişilik bir ticaret kervanı, Otrar'da vali İnalçık tarafından casusluk suçuyla tevkif edildi ve bütün malları müsadere olundu. Kervanın tacirleri öldürüldü. Bunların içinden kurtulan bir kişi, durumu Han'a bildirince Cengiz, Harezmşah'a bir heyet göndererek Gayır Han lâkabını taşıyan İnalçık'ın kendisine teslimini ve malların tazminatını istedi. Alâeddin bu talebi de hakaretle reddedince Cengiz, Harezmşahlar'a karşı hazırlıklarını başlattı.¹⁵²

İki ordu Seyhun'un (Siriderya) orta havzası ile Kızılıkum Çölü'nün kuzeyini içine alan Otrar Bölgesi'nde karşılaştılar. Cengiz Han için Otrar, kolay kazanılan bir zafer oldu. Sultan Alâeddin Muhammed, hızla ilerleyen Moğol ordusuna karşı hükümdarlığın gereği olan kalıp savaşmak yerine kaçmayı tercih edince, Harezmşah ordusu dağılmaya başladı. Böylece Cengiz Han'ın askerleri sadece Otrar'ı değil, bölgenin kudretli devleti Harezmşahlara ait Semerkand, Buhara ve Nişabur gibi önemli şehirleri de ele geçirerek tarihte eşine az rastlanır korkunç katliamlar yaptılar.¹⁵³ Harezmşah hükümdarı Alâeddin Muhammed, Moğol mücadelesi nedeniyle bulunduğu yerden kaçarak Horasan üzerinden Irak-ı Acem'e geçti. Cengiz, kaçan Sultanı takip etmeleri için komutanları Cebe Noyan ve Subutay Bahadır'ı görevlendirdi.¹⁵⁴ Cebe ve Subutay'ın bu takip görevi Moğollar için batıdaki toprakların

¹⁵¹ Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", 229.

¹⁵² Abdülkerim Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", 298-299.

¹⁵³ Mustafa Köksal. "Harezmşahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)". Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 11, sy. 1 (2021), 183-184.

¹⁵⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, trc. Cemal Köprülü (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 31.

silahlı bir keşfi oldu.¹⁵⁵ Sultan Alâeddin Muhammed, Irak-ı Acem'den sonra Mazenderan'a ve Hazar denizindeki Abeskûn adasına sığındıktan kısa bir süre sonra vefat etti. Büyük oğlu Celâleddin ise yaklaşık on yıl boyunca kuzey Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da mücadeleye devam ettiyse de Moğolları durduramadı.¹⁵⁶

Babasının ölümü üzerine tahta geçen Celâleddin Harezmşah, bütün İran'ı idaresi altına alarak Azerbaycan'ı devletine katmak üzere harekete geçmiş, 1225 yılında önce Merağa'yı almış, sonra da Tebriz'i ele geçirmiş ve başkent yapmıştır.¹⁵⁷ Artık Celâleddin'in hâkimiyetinde bulunan Azerbaycan bundan birkaç yıl sonra tekrar Moğol saldırılarına maruz kalacaktır. İbnü'l Esir, İsmailî tarikatından bir grubun Mâveranünnehir'de bulunan Moğollar'a, Celâleddin'in zaaf ve zayıflık içinde bulunduğunu ve buraya gelmeleri halinde mutlaka zafer elde edeceklerini belirten bir mektup gönderdiğini kaydeder.¹⁵⁸ İzlediği yanlış politika nedeniyle komşu ülke liderlerinden uzaklaşan ve tümüyle yalnız kalan Celâleddin, gelecek olan Moğol saldırılarına karşı yanında yardımcı bir güç bulamayacaktır.¹⁵⁹

Moğolların Azerbaycan'a ilk saldırısı 1220 yılında olmuştur. Bu saldırılar Moğol komutanlar Cebe ve Subutay öncülüğünde gerçekleşiyordu ve bir keşif niteliğindedir. Zencan, Erdebil ve Serab'ı ele geçiren Moğollar Tebriz'e ulaştılar. Güçlü kale surlarıyla çevrili şehrin hâkimi Özbek b. Pehlivan Moğollara birçok mal, eşya, giyecek ve binek hayvanı göndererek aman dilemiştir. Moğollar buradan Mugan'a doğru yola çıktılar. Gürcistan üzerine düzenledikleri seferde Gürcüler ağır bir yenilgi almışlardır. 1221 yılında Azerbaycan'a geri dönen Moğollar, tekrar Tebriz kapılarına dayanmışlar, şehirden aldıkları vergiden sonra Merağa'ya yönelmişlerdir. Merağa'yı ele geçirdikten sonra Erdebil'i işgal etmişler, buradan sonra üçüncü kez Tebriz'e saldıran Moğollar yeniden büyük vergi almışlardır. Serâb ve Beylegan'ı yağmaladıktan sonra Gence üzerine yürümüşler, bu şehirle yapılan anlaşma gereğince yeterli miktarda vergide anlaşarak tekrar Gürcistan üzerine yürümüşlerdir.¹⁶⁰

Gürcistan'da gerçekleşen çarpışmalarda galip gelen Moğollar bu sefer yönlerini Şirvanşahlara çevirerek Şirvan Derbend'i üzerine yürümüş ve Şamahı şehrini muhasara

¹⁵⁵ Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 298.

¹⁵⁶ Spuler, Bertold *İran Moğolları*, 31.

¹⁵⁷ Şabeddin Ahmedünnevi, *Celâleddin Harezmşah*, trc. Necip Asım Yazıksız (Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2023), 161-163.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.8, 348.

¹⁵⁹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 91.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.8, 226-235, İsmailov, *Dilgam History of Azerbaijan*, 101-102.

etmişlerdir. Kanlı çarpışmalardan sonra Şamahı, Moğollar tarafından ele geçirilmiştir. Bölgenin dağlık olması nedeniyle geçitleri bulamayan Moğollar, Şirvanşah hâkimine elçi göndermiş, kendileriyle barış yapmaları ve çıkış yollarını göstermeleri halinde bağışlanacaklarını söylemişlerdir. Bölgede Kıpçak bozkırlarına çıkan tek geçit kendilerine gösterilmiş ve böylelikle Şirvanşah'ın ülkesi Moğollardan kurtulabilmiştir.¹⁶¹

Cengiz Han'ın 1227 yılındaki ölümünden sonra imparatorluğun başına Ögedey Kaan geçti. Cengiz Han'ın fetih politikasını devam ettiren Ögedey, büyük kurultayda üç büyük sefer yapılmasına karar verdi. Bu arada İran'da bulunan Celâleddin Harezmsah üzerine, Cormagon Noyan komutasında otuz bin kişilik bir ordu sevk etti.¹⁶² Azerbaycan'da Kura ve Aras civarında yerleşen Moğol ordusu komutanı Cormagon Noyan, 1231-1241 yılları arasında Ermenistan, Gürcistan, İsfahan, Diyarbekir, Erbil ve Bağdat gibi civar bölgelere saldırılarını buradan gerçekleştirmiştir.¹⁶³ Moğolların bu ikinci saldırılarının amacı, Azerbaycan ve çevresinde güç kazanmaktır. Artık Moğolistan'a dönmeyecekler ve ele geçirdikleri bölgelere yerleşeceklerdir. Azerbaycan ve Güney Kafkasya Bölgesi, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun yardımcıları tarafından yönetiliyordu. Yerel feodallerin çoğu malikânelerinden mahrum bırakılmış, bazıları da Moğollara bağımlı hale gelmişti. Emirler, ele geçirilen bölgelerde, vilayetlerin ödedikleri vergilerden az bir pay Divan'a ayırıyor, geri kalanı kendileri alıyorlardı.¹⁶⁴ Moğolların Azerbaycan'da uyguladığı valilik politikası yerel feodallerin çoğunda kızgınlığa neden olmuştur. XIII. yüzyılın ortalarında Moğol politikalarına karşı halk hareketleri ve isyanlar yükselmiştir.¹⁶⁵ Ögedey'in ölümünden sonra tahta geçen Güyük Han; Horosan, Hemedan, Azerbaycan, Şirvan, Lor, Kirman ve Hindistan'a kadar uzanan sahayı Emir Argun'a verdi.¹⁶⁶ Emir Argun, uzun süren çalışmalardan sonra bölgedeki asayiş bir dereceye kadar tesis edebildi.¹⁶⁷

Moğolların Azerbaycan Bölgesi'ne yayılmaları ve bölgenin siyasî gücünü ele geçirmelerinin ardından, Anadolu topraklarında karşılaşılabilecekleri Selçuklu Devleti'nin iktidarına karşı bir savaş yaşanması kaçınılmazdı. II. Kılıçarslan'ın vefatından sonra ülke uzun süre taht kavgalarına sahne olmuş, bunun verdiği zararlar silinmeden I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in

¹⁶¹ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Tarih*, c.8, 236-237.

¹⁶² Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c.2, trc. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 526

¹⁶³ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001) 257.

¹⁶⁴ Cüveynî, *Alaaddin Ata Melik Tarih-i Cihan Güşa*, 415.

¹⁶⁵ İsmailov, *Dilgam History of Azerbaijan*, 104.

¹⁶⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c.2, 547.

¹⁶⁷ Spuler, Bertold *İran Moğolları*, 307.

ölümüyle, oğulları I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alaeddin Keykubat arasındaki saltanat mücadelelerinin yol açtığı tahribat, devletin ekonomik durumunu daha da kötüye götürmüş ve muhtemelen toprak sisteminin de bozulmasına sebep olmuştur. Aslında Moğol istilâsından önce Anadolu, siyasî ve ekonomik olarak sıkıntılı bir süreçten geçiyordu. Köylerde, büyük özel mülklere sahip aristokrat bir sınıf doğmuş, bu toprak sahipleri köylülere ırgat olarak kullanmışlardır. Bunun haricinde askerî iktâların, iktâ sahibi öldükten sonra devlete geri dönmeden mirasçılara kalması amacıyla evlâtlık vakıf haline getirilmesi de Türkmenlerin yaşadığı kolektif arazilerin azalarak problemlerin büyümesine sebebiyet vermiş olmalıdır.¹⁶⁸

I. Alâeddin Keykubad'tan sonra yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kötü yönetimi sonucunda derinleşen sosyal ve iktisadî bozulma özellikle Türkmenleri etkilemişti. Ayrıca Moğolların önünden çekilerek genellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde toplanan Türkmen unsurlar, yeni kabul ettikleri İslâmiyet'in inceliklerini henüz kavrayamamış olmaları nedeniyle yön verilmeye açık konumdaydılar. Kısa bir süre sonra Türkmenleri bu durumdan kurtarmak vaadiyle ortaya çıkan Baba İlyas, Selçuklu Hükûmetini devirerek idareye el koymak amacıyla bir isyan başlattı.¹⁶⁹ Baba İlyas, Kefersud'daki halifeliğini Baba İshak'a bırakarak kendisi Amasya'da faaliyetlerine devam etme kararı aldı. Baba İshak'ın "Tanrı yolundan ayrıлып kötü bir yaşam sürmesi" nedeniyle sultana karşı cihada çağırdığı Türkmenler ise Kefersud, Kâhta, Adıyaman yörelerinde geniş çapta bir ayaklanma başlatarak yağma ve tahrip hareketlerinde bulundular ve devlete karşı büyük bir isyan başlattılar (1240).¹⁷⁰ İsyanı bastırmak üzere gönderilen Malatya Subaşı Alişir oğlu Muzaferreddin'i iki kez yenen Türkmenler, cesaretleri artarak Sivas'a yöneldiler. Burada İğdişbaşı Hürremşah'ın birliğini bozguna uğrattıktan sonra yönlerini Tokat ve Amasya'ya çevirdiler. Amasya subaşı Armağanşah, Baba İshak'ı öldürse de müritleri onun öldüğüne inanmayarak batıya ilerlediler. Sultan tarafından oluşturulan ordu Kırşehir dolaylarında isyancıları bozguna uğrattı.¹⁷¹ İsyanın Anadolu Selçuklu Devleti'ni bu kadar uğraştırması devletin merkezî otoritesinin zayıfladığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

¹⁶⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 59.

¹⁶⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Babaîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 373., Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler Ansiklopedisi*, c.6 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) 890.

¹⁷⁰ Ali Sevim & Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 470.

¹⁷¹ İbn-i Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçukname*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 479-482.

Doğudan gelen büyük tehlike karşısında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad, Moğollarla iyi geçinmeyi tercih etmişti.¹⁷² Celâleddin Harezmsah ve Mısır hâkimi el-Melikü'l Kâmil'i mağlup ettikten sonra Moğollarla anlaşma yapmış ve komşuları arasında onunla rekabet edecek bir güç kalmamıştı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev tahta geçtiğinde böyle bir Anadolu Selçuklu Devletini teslim almıştı.¹⁷³ Moğolların Alâeddin Keykubat'a ve Selçuklu Devletine duydukları saygı Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında da devam etti. Moğollar, stratejik önemi olan ana yollara sahip olmak istiyor, bu yollar yönlerini Anadolu'ya çeviriyor ama Selçuklu Devleti'nin kudreti onları tereddüde düşürüyordu. Babâi hareketinin az bir kuvvetle Türklere karşı zafer kazandığını gören Moğolların cesareti arttı ve ertesi yıl istilâ hareketini başlattılar.¹⁷⁴ 1242 yılında Erzurum'u ele geçiren Baycu Noyan, 1243 yılından itibaren Anadolu'yu istilâ etmeye başladı.¹⁷⁵ Erzurum'un Moğollar tarafından yağmalanması üzerine sultan, ordunun ilerlemesi emrini vermiş, iki ordu Köseadağ mevkiinde karşılaşmış ve Selçuklu ordusu ağır bir hezimete uğramıştır. Durumu öğrenen sultanın savaş alanından kaçması üzerine ordu tamamen dağılmıştır.¹⁷⁶ Savaşı rahat bir şekilde kazanan Moğollar, önce Sivas ve Kayseri'yi ardından dönüşte Erzincan'ı yağma ve tahrip ederek halkı kılıçtan geçirdiler.¹⁷⁷ Böylece Moğollar, siyasî birliği zayıflamış olan Anadolu'da kendi hâkimiyetlerini tesis etmiş oluyorlardı.

Bu sırada Azerbaycan Bölgesi'nde de karışıklıklar hüküm sürmekteydi. Moğolların 1220'de ilk keşif seferi, ardından Celâleddin Harezmsah'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesi ve Gürcülerin baskınları, daha sonra 1231-1239 yıllarında Moğolların ikinci yürüyüşü Azerbaycan'ı tamamen dağıtmış ve ülke ekonomisini çökertmişti.¹⁷⁸ Bölgede istikrar bir Moğol-Türk Devleti olan İlhanlı hâkimiyeti ile yeniden tesis edilebilmiştir. Moğol Hakanı Möngke Kaan tahta çıktıktan sonra komutanlarından Baycu Noyan'ı kalabalık bir orduyla İran'ı korumak için yollamıştır. Baycu Noyan buraya geldikten sonra İsmailîler'den ve Bağdat halifesinden şikâyet için Möngke Kaan'a elçi gönderdi. Möngke Kaan, Kubilay ismindeki kardeşini doğu

¹⁷² Vladimir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, trc. Abdülkadir İnan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 48.

¹⁷³ Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 71.

¹⁷⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 448-449.

¹⁷⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Anadolu Selçuklu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, c.1 (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), 290.

¹⁷⁶ İbn-i Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye*, 493-501.

¹⁷⁷ Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 26 (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 272-273.

¹⁷⁸ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 117.

lkelerine, Hlg isimli kardeşini ise Batı İran, şam, Mısır, Rum ve Ermeni lkelerine Büyük Kaan'a bağlı kolları oluştursunlar diye tayin etti.¹⁷⁹ 1255'te Horosan'a giren Hlg, nce Alamut'u ele geçirerek İsmail hkimiyetine ve daha sonra Bağdat'a girerek 1258'de Abbasi hilfetine son verdi. Hazar Denizi'nin güney sahilleri hariç bütün İran'da siyasi birliği kurdu. Bugünkü İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ın idaresi yaklaşık bir asır boyunca onun kurduğu İlhanlı Devleti hkimiyetinde kaldı.¹⁸⁰ Hlg, zellikle Tebriz'deki meraları kıymetli saymş, Azerbaycan şehir ve köylerindeki sanatkr geleneklere önem vermiştir. Moğollar Kr Nehrinin aşağı alanında bulunan Mugan ovasını kşlak, Karabağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak kullanmışlardır. Ayrıca ticar yolların da buradan geçmesi Altın Orda-İlhanlı mücadelesini kızştırmıştır.¹⁸¹

Hlg Han'ın ölümü üzerine tahta 1265 yılında Abaka Han geçti. Abaka Han, Tebriz'i tahtının merkezi yaptı. Hlg'nn emriyle Merağa'da rasathane kurmuş olan, dönemin en önemli bilim adamlarından Nasrddin Ts'nin öğrencilerinden yüze yakın bilim adamını destekleyerek ya saraya aldrtmş ya da maaş bağlatmştır.¹⁸² Onun 17 yıl süren hükümdarlığı süresince ülkede i karışıklık çıkmamış, istil edilen yerlerdeki tebaanın ezilmesini önlemek için vergi yükünü hafifletmiş ve halk nispeten rahatlamıştır. Abaka Han Moğollar arasında hızla yayılan İslmiyet'i kabul etmemiş, atalarının örf ve geleneklerini devam ettirmiştir.¹⁸³

1282 yılında Abaka Han'ın ölümü üzerine yerine Müslüman olan kardeşi Ahmet Tekudar geçmiş ise de yeğeni Argun amcasına karşı çıkmış ve Sultan Ahmet'i mağlup ederek 1284 yılında tahta geçmiştir. Budist olan Argun'un sonu gelmeyen israflarını karşılamak için Yahudi dinine mensup olan veziri Sa'd-d-Devle'nin, devlet bütçesini denkleştirmek için koyduğu yeni vergiler ile kendi yakın akraba ve dost çevresini devlet hizmetine alması yeni huzursuzluklara sebep olmuştur.¹⁸⁴ Argun Han döneminde Tebriz'in şam mevkiinde muazzam bir şehir inşa edilmiş, yüksek binalar ve su yolları yapılmış ve isteyen herkesin burada ev yapmasına müsaade edilmiştir.¹⁸⁵

Argun'un 1292 yılında ölmesi üzerine hanedan yeleri, emirler ve hatunların da katılımları ile toplanan kurultayda Geyhatu hükümdar seçilmiştir. Geyhatu'nun müsrif ve eğlence

¹⁷⁹ Reşdddin Fazlullah, *Cmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısmı*, trc. İsmail Aka vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 12-13.

¹⁸⁰ Barthold, Vasiliј Viladimiroviç *Moğol İstilsına Kadar Türkistan*, 490.

¹⁸¹ İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003), 112.

¹⁸² Fazlullah, Reşdddin *Cmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısmı*, 77-79.

¹⁸³ Faruk Sümer, "Abaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslm Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 8.

¹⁸⁴ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkler Ansiklopedisi*, c.8 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 614.

¹⁸⁵ Fazlullah, Reşdddin *Cmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısmı*, 170.

düşkün olması sebebiyle devletin malî gücü iyice zayıflamıştı. Veziri Ahmet el-Halif ona kâğıt para basmayı teklif etti. Böylece Çinliler örnek alınarak İlhanlı Devleti'nde ilk defa 1294 yılında kâğıt para tedavüle çıkarıldı. Çin'de kâğıt para en iyi cins ipekten yapılır ve kirlenince de toplanarak yıkanır ve yeniden piyasaya sürülürdü. Çinliler bu paraya "CAV" (CAO) adını vermişti. Geyhatu, bastırdığı bu kâğıt paraları piyasaya sürünce dolaşımdaki madeni paraları yasakladı.¹⁸⁶ Tebriz halkı korkularından kâğıt paraları kullanmaya başlamıştı ancak onun karşılığında alış-veriş yapmıyorlardı. Kumaş ve yiyecekler pazarlardan çekildi. Halk meyve yemek için bağlara sığındı. Tebriz şehri bomboş kalmıştı. Serseriler ve ayak takımı sokaklarda kimi bulsalar soyuyorlardı. Kervanlar şehre uğramaz oldu. Halkın tepkisi ve ekonomik hayatın felce uğraması nedeniyle dört ay sonra "CAV" uygulaması kaldırılmıştır.¹⁸⁷ Geyhatu'nun yönetimdeki eksiklikleri ve haksız davranışları nedeniyle çıkan huzursuzluklardan faydalanan Şehzade Baydu, 1295 yılında Geyhatu'yu tahttan indirerek idam etmiş iktidara kendisi geçmiştir. Ancak o da kendisinden bekleneni veremediğinden Horasan Valisi ve Geyhatu'nun yeğeni olan Gazân Han, Baydu'yu yenerek İlhanlı tahtına geçmiştir.¹⁸⁸

Argun Han'ın ölümünden sonra ülkede süregelen karışıklıklar, Gazân Han'ın iktidara gelmesiyle son bulmuştur.¹⁸⁹ Gazân Han tahta geçer geçmez her şeyden önce devlet maliyesini düzeltmek için uğraşmış, sikke ve ölçülerin ıslahı, vergi kaynaklarının beslenmesi, vergi işlerinin yeniden düzenlenmesi, malî yüklerin yeniden değerlendirilmesi gibi konularda esaslı değişiklikler yapmaya çalışmıştır. Birçok ekilmemiş arazinin iktâ olarak verilmesi de tarımın ilerlemesine katkı sağlamıştır. Onun iktidarı döneminde ayrıca, vergi tahsildarlarının hukuksuz uygulamaları önlenmiştir. Posta ve seyahat işleri yeniden düzenlendi. Bu gibi birçok düzenleme halkın nefes almasını sağlamış olsa da kısa süren saltanatı yüzünden yapılan ıslahatlar istenilen sonucu verememiştir.¹⁹⁰ Gazân Han zamanında (1295-1304) İlhanlı ülkesinde büyük bir imar ve yeniden yapılandırma çalışmaları başlamış, bilhassa Azerbaycan'da pek çok yerleşim merkezi kurulmuş ve eski yerleşim yerlerindeyse düzenlemeler yapılmıştır. İlhanlı başkenti Tebriz de bu imar

¹⁸⁶ Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", 615.

¹⁸⁷ Fazlullah, Reşidüddin *Câmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısım*, 182-184.

¹⁸⁸ Abdülkadir Yuvalı, "Geyhatu Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 45.

¹⁸⁹ Abdülkadir Yuvalı, "Gazân Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 429.

¹⁹⁰ Spuler, Bertold *İran Moğolları*, 105.

faaliyetlerinden fazlasıyla faydalanmıştır.¹⁹¹ Gazân Han'ın İslâmiyet'i kabulü sonrası en büyük yatırım Tebriz'e yapılmıştır.¹⁹² Onun henüz 30 yaşında iken 1304 yılında vefatının ardından İlhanlı tahtına Olcaytu Han geçmiştir.¹⁹³

Olcaytu Han, tahta geçince başkenti Tebriz'den Sultaniye'ye¹⁹⁴ taşınmış ve buranın inşasıyla uğraşmış ve Sultaniye, devletin yıkılışına dek başkentlik görevini sürdürmüştür.¹⁹⁵ İran'ın coğrafya ve topografyasıyla da ilgilenen Olcaytu, yolları ölçtürüp mesafe taşları diktirmiştir. Merağa'daki rasathanede süren bilimsel çalışmaları desteklemiş, Sultaniye yanında ikinci başkent olarak Sultanâbâd'ı kurmuştur. Erzurum'daki Yâkutiye Medresesi onun adına yaptırılmıştır. Önceleri Sünnî inanca sahip iken 1309 yılında Şii mezhebini benimsemiştir. Dinî ve bilimsel meselelerle yakından ilgilenen Olcaytu Han, devrin büyük sufileri ile yakın temaslarda bulunmuştur. Bunların içinde ileride kurulacak olan Safevî Devleti'nin temelini oluşturan Safevîyye tarikatının piri, Şeyh Safiyüddîn-i Erdebîlî de bulunmaktaydı.¹⁹⁶ Olcaytu Han 1316 tarihinde 36 yaşında ölünce yerine henüz 12 yaşında olan oğlu Ebû Said geçmiştir.¹⁹⁷

İbn Battûta, Ebû Said'in hükümdarlığının ilk zamanlarında Bağdat'ta karşılaştığı hükümdarın, gençliğinden ve cömertliğinden övgüyle bahseder.¹⁹⁸ Ebû Said Bahadır Han, şiir, müzik ve hattatlıkla ilgileniyordu. Bilim adamlarını ve yazarları himâye etmiş bu yüzden adına kasideler yazılmış ve eserler telif edilmiştir. Onun döneminde İran ve Azerbaycan'da birçok eser meydana getirilmiştir. Bu yüzden Azerbaycan ve Anadolu halkının gönlünü kazanmış, ismi Azerbaycan'da dört âdil sultandan biri olarak anılmıştır. Olcaytu Han döneminde çok yaygınlaşan Şiilik mezhebini terk ederek Sünnîliği seçmiş, içki, kumar ve fuhuşu yasaklamıştır.¹⁹⁹ Becerikli bir asker olan ve kendi devletindeki isyanlar yanında

¹⁹¹ Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar: Kaynaklar ve Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 245-246.

¹⁹² Kemal Ramazan Haykıran, *Moğollar Zamanında Yakındoğu* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022), 280.

¹⁹³ Kerîmüddin Mahmud-i Aksaray-î, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 242.

¹⁹⁴ Tebriz ve Kazvin arasındaki Sultaniye şehrinin temelleri İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında atılmış, Gazân Han döneminde tamamlanmak istense de bu mümkün olmamış, şehrin inşası ancak Olcaytu Han döneminde bitirilebilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Özturhan & Abdullah Mesut Ağır. "Son İlhanlı Başkenti Sultaniye ve Orta Çağ'daki Ticarî Önemi". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 19 (Aralık 2023), 99-114.

¹⁹⁵ Spuler, Bertold *İran Moğolları*, 122.

¹⁹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 33 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 346.

¹⁹⁷ Spuler, Bertold *İran Moğolları*, 122.

¹⁹⁸ İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, trc. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 222-223.

¹⁹⁹ Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Said Bahadır Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 219.

Çağataylı ve Coçililerin akınlarıyla yüz yüze gelen Ebû Said (1316-1335), İran'daki son etkili İlhanlı hükümdarıydı. İlhanlılar zayıflıyorlardı ve kısa süre sonra yıkılacaklardı.²⁰⁰ Bir başka kadına âşık olduğu gerekçesiyle eşi tarafından zehirlenerek öldürüldüğünde arkasında bir veliaht bırakmadığından, hanedan üyeleri ve komutanlar arasında yaşanan çekişmeler sonucu ülkede mahallî hanedanlar hüküm sürmeye başlamıştır.²⁰¹ Olcaytu ve Ebû Said zamanları, İlhanlı tarihinde Türklerin yükseliş devri olarak görülebilir.²⁰²

Ebû Said Bahadır Han'ın 1335 yılında ölümü üzerine İlhanlı tahtına çıkarılan Arpagun'u (Arpa Han), Diyarbakir Valisi Uyrat Ali Padişah tanımadı, Musa adlı bir şehzadeyi han ilân ederek Arpagun'un üzerine yürüdü. Arpa Han yenilip öldürüldü ve yerine Musa geçirildi. Ali Padişah devlete hâkim oldu. Fakat Ali Padişah'ın iktidarı çok sürmedi. Anadolu umumî valisi olan Celâyir Şeyh Hasan, 1337 yılında önemli bir kuvvetle gelerek iktidarı Ali Padişah'ın elinden aldı. Celâyir Şeyh Hasan da karşısında güçlü bir rakip buldu. Bu kişi, Olcaytu ve Ebû Said'in beylerbeyi Suldus Çoban Bey'in torunu ve Anadolu Umumî Valisi Demirtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan idi. Küçük Şeyh Hasan, Anadolu'da ikâmet etmekteydi. Şeyh Hasan'ın ortaya çıkması ile iki büyük ve köklü aile karşı karşıya geldi. Mücadeleyi Küçük Şeyh Hasan kazandı ve Celâyir Şeyh Hasan'ı Bağdat ile yetinmeğe mecbur bıraktı.²⁰³

İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadeleleri sırasında, bağımsız bir devlet kurmak üzere fırsat bekleyen Emîr Hüseyin'in oğlu Hasan Büzürg, önce şehzadelerden Muhammed'i destekleyerek ilhan olmasını sağladı ancak şehzadeler arasındaki mücadeleyi de kışkırtmaktan geri durmadı. Bu karışıklıklardan faydalanarak 1340'da Celâyirli olarak bilinecek olan bağımsız devletini kurdu. Hasan Büzürg'ün ölümünden sonra yerine 1356 tarihinde oğlu Üveys geçti. Üveys, 1358'de Azerbaycan ve Tebriz'i, 1364'te ise Musul ve Diyarbakir'i ele geçirdi. Üveys'ten sonra tahta geçen oğlu Şeyh Hüseyin, Muzafferîler ve Karakoyunlularla mücadele etmiştir. Şeyh Hüseyin'in ölümünden sonra devlet, kardeşleri Ahmed Celâyir ve Beyazid arasında bölüşüldü. Ahmed Celâyir Azerbaycan ve Irak Bölgesi'ni, Beyazid ise geri kalan bölgelerle Irak-ı Acem'i almıştır.²⁰⁴ Ahmed Celâyir, ileride Timur ve Yıldırım Beyazid arasında

²⁰⁰ Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 317.

²⁰¹ Tancî, İbn Battûta *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 224.

²⁰² Faruk Sümer. "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", 438.

²⁰³ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016), 164.

²⁰⁴ Muzaffer Ürekli, "Celâyirli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 264.

gerçekleşecek ve Osmanlı tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil edecek olan Ankara Savaşı'nın sebeplerinden biri olarak karşımıza çıkacaktır.

Avrasya'nın büyük fatihlerinin sonuncusu Emîr Timur'dur. Farsçada “Tîmûr-i leng” olarak adlandırılan Emîr Timur, bu lakabını aldığı ağır bir yaralanma sonucu elde etmiştir. Bu yaralanma nedeniyle sağ kolu tamamen kullanılmaz hale gelmişti ve sağ ayağında belirgin bir aksama ile yürüyordu.²⁰⁵ Askerî yönüyle ismini duyuran Emîr Timur, siyasetteki akıllıca davranışlarıyla başarısını perçinlemiş, Mâverâünnehir Bölgesi'nde hâkimiyetini kurduktan sonra yönünü Harezm'e çevirmiştir. Bölge; Sibiryâ düzlükleri ve İran, Çin, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Avrupa'da yer alan Güney Rusya ve İskandinav ülkelerini birbirine bağlayan ana yolların kavşak noktasında bulunuyordu. Deşt-i Kıpçak ve Aşağı Volga arasındaki eşya nakliyatında da çok önemli bir yeri vardı. Büyük kervanlar taşıdıkları yüzlerce yük kervanındaki malları Harezm'de satışa sunarlardı.²⁰⁶ Timur, 1371-1379 arasında düzenlediği dört seferle Harezm Bölgesi'ni fiilen hâkimiyeti altına almıştır. Harezm'den sonra batıya yönelen Emîr Timur, 1380 yılında Horosan'ın büyük bir kısmını ele geçirdi. Ardından İran'a yönelerek, 1384 ve 1386 yıllarında bölgeye iki ayrı sefer düzenledi. 1386-1389 yılları arasında üç yıl süren seferi sonunda Kafkaslara ve Doğu Anadolu'ya kadar uzanmış oldu.²⁰⁷ Timur'un batıda, özellikle Doğu Anadolu'ya doğru ilerlemesinin sebepleri arasında Karakoyunlu Türkmenlerinin hac kervanlarına saldırımları, halka eziyet etmeleri, bölgeden kimseyi geçirmemeleri sayılabilir. Ayrıca bölgenin, İran'dan gelen ticaret yollarının Karadeniz limanlarına ve Anadolu içlerine geçiş noktası olması ve güneydeki Şam, Halep gibi kavşak şehirlerinin varlığı ve buraların kontrol altına alınması gerekliliği de bu ilerlemenin sebepleri arasındadır. Buraların ele geçirilmesi yağma, ganimet ve vergi gelirlerinin ele geçirilmesi anlamına geliyordu.²⁰⁸

Timur'un 1384 yılındaki İran seferi esnasında Azerbaycan ve Irak hâkimi olan Sultan Ahmed Celâyir, onun geldiğini öğrenince Sultaniye'den Tebriz'e geçti. Timur 1385 baharında Sultaniye'ye girdi. Mazenderân, Rey, Rüstendar ve Sultaniye'yi ele geçiren Emîr Timur Semerkand'a geri döndü.²⁰⁹ 1386 yılında tekrar bir buyrukla İran'a sefer düzenleyen Timur, henüz Nihavend Bölgesi'nde iken Ahmed Celâyir'in bir ordu toplayarak Bağdat'tan

²⁰⁵ Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 319.

²⁰⁶ Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular: 1360-1506* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 35.

²⁰⁷ Alan, Hayrunnisa *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, 37-44.

²⁰⁸ A. Ahat Andican, *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 170.

²⁰⁹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur: Zafernâme*, trc. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 149-150.

Tebriz'e gitmekte olduğu haberi geldi. Timur bu haberi alınca Tebriz'e doğru yola çıktı. Emîr Timur'un gelmekte olduğunu öğrenen Ahmed Celâyir, Tebriz'den Bağdat'a geri döndü. Timur, onun kaçtığı haberi üzerine arkasından askerî birlik gönderdi. Bu birliğin peşinde olduğunu öğrenen Ahmed Celâyir, hazinesini at, deve ve katırlara yükleyerek bu sefer de Nahcivan'a doğru yöneldi. Nemezkâr denilen bölgede ona yetişen Timurlu kuvvetleri ile gerçekleşen çatışmada Ahmed Celâyir canını kurtarmayı başardı. Timur ise Azerbaycan'ı kontrol altına aldıktan sonra Şenb-i Gâzan'da karargâh kurdu. Tebriz önde gelenleri onun hizmetine girdiler. Buradan Gürcistan ve Karabağ üzerine sefer düzenleyen Timur, bölgedeyken Türkmenlerin kervanlara saldırdıkları ve huzursuzluk çıkardıkları gerekçesiyle onları cezalandırmak için Doğu Anadolu Bölgesi'ne yürümüş, ardından 1387 yılında Semerkand'a geri dönmüştür.²¹⁰

Bu sırada daha kuzeyde, Altın Orda Hanlığında Canibek Han'ın ölümünden sonra başlayan iç karışıklıklar, özellikle Urus Han'ın tahta geçmesinin ardından (1374) çok kızışmıştı. Sahneye Toktamış'ın çıkması ile mücadele büsbütün alevlendi. Toktamış, bu olaylar esnasında Emîr Timur'un yanına iltica etmiş ve onun yardımı ile 1377'de Altın Orda tahtını ele geçirebilmişti. Fakat Altın Orda Devleti ile Timur arasında özellikle Harezm yüzünden anlaşmazlık çıkmıştı. Toktamış buranın önceden beri Altın Orda'ya ait olduğunu iddia etmekte idi. Bunun ardından Timur ile Toktamış amansız birer düşman oldular. Toktamış, Osmanlı Devleti ile iyi komşuluk münasebetleri kurmuş, Beyazid'e elçiler göndermiş, ticaret kervanları da yollamıştı. Timur, Toktamış'ı cezalandırmak, tahtından indirmek ve gerek Harezm gerekse Azerbaycan'ı herhangi bir düşman hücumundan korumak maksadıyla Altın Orda'ya iki büyük sefer tertip etti. Bunlardan ilki 1391 ve ikincisi de 1395 tarihindedir.²¹¹

Timur'un 1391 yılında Deşt-i Kıpçak üzerine yürümeye karar verdiğini duyan Toktamış kendisine elçiler göndererek af dilemişse de Timur'un cevabı sert olmuştur. Şerefüddin Ali Yezdî'nin aktardığına göre Timur şöyle demiştir;

“Yaralanıp bize geldiğinde, cümle âlem bilir ki onu evlat gibi bağrımıza basıp silahlandırdık. Asker verdik. O kış kaybettiği miktarda at ve deve verip, Urus Han'dan topraklarını alıp kendisine verdik ve padişahlık tahtına oturttum ve Cuci Han ulusuna han kıldım. Bunları Tanrı Teâla vermiş olsa bile ben vesile oldum. O benim oğlum, ben de onun atası gibiydim. Artık güçlenip, azamet ve şevketi artınca, bu hukuku unutup, biz İran'a gittiğimizde gelip bizim şehirlerimizi yağmalayıp, Müslümanları korkuya salmış. Bu yaptığını “Bir cahillik yapmış, tövbe edip döner” diye görmezden geldim. Ama ulaştığı güçle öyle mağrur olmuş ki, yaptıklarından pişmanlık duymadan topraklarımıza göz dikmiş ve ordu göndermiş. Biz İran'dan topraklarımıza gelince,

²¹⁰ Yezdî, Şerefüddin Ali *Emîr Timur*, 151-164.

²¹¹ Kurat, Akdes Nimet *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz*, 138-139.

gelen askerleri bizim haberimizi alır almaz kaçtılar. Şimdi bizim onun üzerine doğru yürüdüğümüzü haber alınca, yalvar yakar özür dilemeye kalkıyor. Yeter, ondan kaç defa kötü işler sadır oldu. Artık onun sözüne inanılmaz. Bu seferden vazgeçmeyeceğiz ve ona doğru geliyoruz. Tanrı Teâla zaferi kime nasip eder göreceğiz.”²¹²

Kunduzça mevkiinde karşılaşan iki ordu arasında gerçekleşen savaş sonunda zafer Timur ve ordusundaydı.²¹³ Toktamış, bu yenilginin ardından 1395 yılında bir kez daha 90.000 kişilik orduyla Derbend’i geçerek Şirvan’ı işgal etti. Sonra Tebriz’e doğru yol alarak, bu şehirden büyük miktarda haraç almasına rağmen şehri ele geçirdi ve binlerce sivili katletti. Toktamış, Merağa, Merend ve Nahcivan’da da binlerce insanı yok etti. Timur’un Azerbaycan’a tekrar döndüğü haberini alan Toktamış, geldiği yolla geri döndü. Ancak Timur onu Terek ırmağı yakınlarında yakalayarak ağır bir yenilgiye uğrattı.²¹⁴ Ardından Altın Orda ülkesine yürüyen Timur, buralarda yağma ve ganimetler elde ederek payitahtı olan Semerkand’a geri döndü.²¹⁵ Timur’un 1395’teki zaferi sonucunda Altın Orda yıkılma sürecine girmiş ve 1502 tarihinde tamamen yıkılmıştır.

Türk ve Osmanlı tarihini derinden etkileyen bir diğer olay da Timur’un Osmanlı Padişahı Beyazid’le savaşlarıdır (1399-1405). Bu savaşlarda Azerbaycan, konumu itibariyle onun için bir üs haline geldi.²¹⁶ Timur, 1401-1402 kışını Karabağ’da geçirmiş, burada kaldığı süre boyunca Anadolu’ya yapacağı sefer için hazırlık ve planlamalarla meşgul olmuştur.²¹⁷

Doğu Anadolu Bölgesi’nde yerleşmiş olan Karakoyunlu Türkmenleri Timur’a bağlılıklarını bildirmemişti. Anadolu’yu istilâ için fırsat kollayan Timur bu Türkmenlerin hacı kabilelerine ve ticaret kervanlarına saldırılarını gerekçe göstererek bölgeye sefer düzenlemişti.²¹⁸ Timur, henüz 1395 yılında Toktamış ile mücadele ederken Karakoyunlu lideri Kara Yusuf kalabalık bir Türkmen grubuyla birlikte Hoy’a yürümüş, Timur’un üzerine askerî bir kuvvet gönderdiğini duyunca geri çekilmişti.²¹⁹ Tebriz’i bir süre yöneten ancak şehrin önce Toktamış, ardından Timur tarafından ele geçirilmesiyle Bağdat’a giden Ahmet Celâyir de Timur’un hedefindeki şahıslardandı.²²⁰ Ahmet Celâyir ve Kara Yusuf, Timur’un öfkesini

²¹² Yezdi, Şerefüddin Ali *Emîr Timur*, 184-185.

²¹³ Yezdi, Şerefüddin Ali *Emîr Timur*, 196.

²¹⁴ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 124.

²¹⁵ Nizamüddin Şâmi, *Zafername*, trc. Necati Lugal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 192-203.

²¹⁶ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 124.

²¹⁷ Yaşar Yücel, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları: 1393-1402* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 135.

²¹⁸ Faruk Sümer, “Karakoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 434.

²¹⁹ Yezdi, Şerefüddin Ali *Emîr Timur*, 255.

²²⁰ Faruk Sümer, “Ahmed Celâyir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul, TDV Yayınları, 1989), 54.

üzerlerine çektiklerinden, önce Memlûklı Sultanına sığınmak istemiş, Sultanın Timur'dan çekinerek onları reddetmesi üzerine de Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdir (1400).²²¹

1401 yılında tekrar Tebriz'e gelen Emîr Timur, kendisinin yokluğunda yağma hareketlerinde bulunmuş ve düşmanca tavırlar sergilemiş olan Gürcülerin üzerine yürüdü.²²² Timur'un Gürcistan seferinde olduğu sırada Osmanlı Padişahı Yıldırım Beyazid'den elçiler geldi. Timur bu elçilere, Kara Yusuf'un kendilerine teslimi, öldürülmesi ya da Osmanlı topraklarından çıkarılması halinde Osmanlılarla savaşmayacağını söyledi.²²³ Ancak bu talep Beyazid tarafından kabul görmedi. Üstelik Osmanlılara vergi vermekle yükümlü olan Erzincan Emîri Taharten'in Timur'un hâkimiyetine girmesi iki hükümdarın aralarının iyice açılmasına sebep oldu.²²⁴

Bu gelişmeler üzerine Timur 1402 yılında, Karabağ'dan hareket ederek Ankara'ya ulaşmış ve ordusunu Çubuk Ovası'na konuşlandırmıştı. Osmanlı Sultanı Beyazid ise onu karşılayacağını düşünerek Doğu Anadolu'ya hareket etmiş ve büyük bir strateji hatası yapmıştır.²²⁵ Geri dönüşte yürüyüşün yorgunluğundan ve aşırı sıcaktan askerleri bitkin düşmüştür.²²⁶ İki ordu karşılaştığında ortalık kıyamet gününe dönmüş, haykırımlar ve kılıç sesleri her yeri kaplamıştı. Akşama dek süren savaş sonunda zafer rüzgârı Emîr Timur'dan yana esti ve Yıldırım Beyazid esir düştü.²²⁷ Bu savaştan sonra Anadolu'da uzun mücadelelerle kurulmuş olan Türk birliği bozulmuş, mahallî beylikler bağımsızlıklarını ilân etmiş, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht kavgaları pek çok bölgenin elden çıkmasına ve kardeş kanı dökülmesine sebep olmuştur.²²⁸

Ankara Savaşı'ndan üç yıl sonra (1405) hayatını kaybeden Timur'un varisleri, uzun süre Azerbaycan ve Şirvan'a dair iddialarından vazgeçemediler. Timur, 1395 yılında çok büyük bir alanı kapsayan imparatorluğunu oğulları arasında bölmüştü. İlhanlılar Devleti'nin toprakları (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran'ın batısı vs.) oğlu Miranşah yönetimine verildi. Yerli hanedanlar, uzun süre Timuroğulları'nın hâkimiyetini kabul etmek zorunda

²²¹ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", 434.

²²² Şâmi, Nizamüddin *Zafernâme*, 290.

²²³ Şâmi, Nizamüddin *Zafernâme*, 299., Yezdi, Şerefüddin Ali *Emîr Timur*, 382.

²²⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 211.

²²⁵ Halil İncılık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, c.1 (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 73.

²²⁶ İbn-i Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr: Bozkırdan Gelen Bela*, trc. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2012), 307.

²²⁷ Yezdi, Şerefüddin Ali *Emîr Timur*, 393.

²²⁸ Yusuf Halaçoğlu, "Ankara Savaşı", 211.

kaldılar. Timur'un Miranşah'dan olma torunları Ömer'le Ebubekir arasındaki hâkimiyet mücadelesi ise bölgede büyük yıkımlara neden oldu.²²⁹

Timurlu Devleti'nin çöküşü üzerine Azerbaycan ve komşu coğrafyasında Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri hüküm sürmüştür. Bölgede kurulan Türk devletlerinden Akkoyunlu ve Karakoyunluların İlhanlılar zamanında, Türkistan'dan gelmiş oldukları rivayet olunuyor.²³⁰ XV. yüzyılda yaptıkları fetihler ile Karakoyunlulardan kalabalık bir topluluk İran'a göç etti. Akkoyunlular ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en büyük kısmını idareleri altına almışlardı.²³¹

Karakoyunlu Beyliği'nin temellerini bu aşiretin beylerinden olan Kara Mehmed atmıştır. Kızını Celâyirli hükümdarı Sultan Ahmed'e veren Kara Mehmed, 1387 yılında Tebriz'i ele geçirdi ancak sonra burayı Timur'a terk etmek zorunda kaldı. Kara Mehmed'in ölümünün ardından yerine Kara Yusuf geçmiştir.²³² Kara Yusuf, 1391'de Tebriz'i ele geçirmiş, Timur'un yokluğunda Azerbaycan'ın Tebriz Bölgesi Celâyirliler ile Karakoyunlular arasında gidip gelmiştir.²³³ Timur'un Azerbaycan'ı tamamen ele geçirmesi ile bölge Timurlu Devleti hâkimiyetine girdi. Kara Yusuf, Timur'un ölümünden sonra, Azerbaycan hâkimi olan oğlu Miranşah ve torunu Ebu Bekir Mirzâ'yı 1407 ve 1408 yıllarındaki savaşlarda mağlubiyete uğratarak Tebriz ve Azerbaycan'ı istilâ etti. Tebriz'i kendisine merkez yaptı ve oğlu Pîr Budak'ı sultan ilân ederek kendisi onun noyanlığı görevini üstlendi.²³⁴ Azerbaycan'ı Timurlu Devleti'nden ve Arap Irak'ını da Celâyir Sultan Ahmed'den tamamen aldıktan sonra, Doğu Anadolu'nun uç bölgesinde oturan Türkmenlerin mühim bir kısmı Azerbaycan'a gittiler. Gidenler arasında asıl yurdu Maraş bölgesi olan Ağaçeri Türkmenlerinden bir oymak da vardı ki bunlar İran'da zamanımıza kadar varlığını muhafaza etmiştir. Karakoyunlu Türkmenleri, kendilerine İran'daki diğer Türkmen ve Türk oymaklarının da katılımı ile oldukça büyük bir topluluk haline gelmişlerdir.²³⁵

Kara Yusuf henüz hayatta iken oğlu Pîr Budak vefat etti. Celâyirli Hükümdarı Sultan Ahmed'i mağlup ederek öldürten Kara Yusuf, bu sefer Irak-ı Arab üzerine yürüdü. Oğlu Şah

²²⁹ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 24.

²³⁰ Faruk Sümer, "Azerbaycan", 104.

²³¹ Sümer, Faruk *Oğuzlar (Türkmenler)*, 10.

²³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 180.

²³³ Faruk Sümer, *Karakoyunlular: Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*, c.1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 55-56.

²³⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, 181.

²³⁵ Sümer, Faruk *Karakoyunlular*, 166.

Mehmed'i Bağdad'a vali tayin etti. Şirvan ve Gürcistan hükümdarlarına da boyun eğdirdikten sonra Irak-ı Acem tamamen eline geçmiş oluyordu. Buradan Antep taraflarına kadar akınlarda bulunan Kara Yusuf'un başarıları Timur'un torunu Şahruh'un dikkatini çekmiş ve 1420 yılında onun üzerine yürümüştür. Kara Yusuf, ordusuyla Tebriz yakınlarındaki Ucan mevkiinde iken, Şahruh ile karşılaşmadan vefat etti. Onun ölümünden sonra İskender Mirza hükümdar olmuş, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu işgal etmekte olan Şahruh ile mücadeleye girişmiş ancak başarılı olamayarak Erzurum üzerinden batıya çekilmiştir.²³⁶ İskender Mirza'nın geri çekilmesi üzerine Şahruh, ülkenin yönetimini, kendisine taraftar olan Cihan Şah'a vermiştir.

1440 yılında Gürcistan'da akın düzenleyen ve önemli başarılar elde eden Cihan Şah, Timurlu Şahruh'un vefatı üzerine sultan ve hakan unvanlarını aldı. Gerçekleştirdiği seferler ile geniş bir bölgeyi Karakoyunlu hâkimiyetine alan Cihan Şah döneminde ülke toprakları; Azerbaycan, Arrân, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Fars, Kirman ve Doğu Anadolu'yu içine alıyordu. Gürcü kralı ile Şirvan, Gilân ve Mâzenderan yöneticileri de onun hâkimiyetini tanımışlardı.²³⁷ Cihan Şah, 1466 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile yaptığı savaşta yenilerek öldürüldü. Uzun Hasan onun başını Timurlu sultanı Ebû Said'e, bedenini de Kara Yusuf'un mezarına yolladı.²³⁸ Cihan Şah'ın ölümü ardından oğlu Hasan Ali tahta geçmiş olsa da Uzun Hasan'a karşı giriştiği savaşta yenildi ve ordusu da dağıldı. Kendisi de Azerbaycan'a sefer düzenleyen Timurlu hükümdarı Ebû Said'e sığındı. Uzun Hasan, Ebû Said karşısında da büyük bir başarı elde etmiş ve Timurlu Sultanı esir düştükten sonra öldürülmüştür.²³⁹ Böylelikle Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan hem Karakoyunlu hem de Timurlu Devletleri'nin hâkimiyetlerine son verdikten sonra, bölgenin en büyük gücü olarak tarih sahnesine çıkmıştır.

Karakoyunluların ezeli rakipleri olan Akkoyunlular, Diyarbekir bölgesinde yaşıyorlardı. Akkoyunlu aşiretinin reisi Kara Yülük Osman Bey, Timur'un hizmetine girdikten sonra merkezi Âmid (Diyarbekir) olmak üzere bir beylik kurdu. Timur, onu Irak ve Suriye seferlerinde öncü olarak kullandığı için Diyarbekir Havalisini iktâ olarak vermişti (1403).²⁴⁰

²³⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, 182.

²³⁷ Enver Konukçu, "Cihan Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.7 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 536.

²³⁸ Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular Akkoyunlular: İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*, trc. Serdar Gündoğdu, Ali İçer (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 64.

²³⁹ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti: Karakoyunlular Devri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 77-83.

²⁴⁰ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, 189., Sümer, Faruk *Karakoyunlular*, 167.

Diyarbakir ve Erzincan Havalisini ele geçiren Osman Bey, Karakoyunlu İskender Mirza ile olan savaşında vefat etmiş, yerine oğlu Ali Bey geçmiş, ancak beylik konusunda tartışmalar alevlenince kardeşi Hamza Bey üstün gelmiştir. Onun da vefatı üzerine Ali Bey'in büyük oğlu Cihangir Mirza yönetimi ele almış, Karakoyunlu Cihan Şah ile mücadele etmiştir. Karakoyunlularla yapılan barıştan sonra bu sefer aile içi tartışmalar baş göstermiştir. Cihangir Mirza'nın kardeşi Uzun Hasan, ağabeyinden ayrılarak Akkoyunlu beylerinin çoğunu etrafında toplayarak Diyarbakir'i almış ve idareyi ele geçirmiştir.²⁴¹ Uzun Hasan Bey, Karakoyunlu Cihan Şah'ı ve Horasan-Türkistan Hükümdarı Ebû Said'i yenerek, bu beyliği bir imparatorluk haline getirmiştir. Onun döneminde Akkoyunlu Devleti'nin sınırları Erzincan'dan Horosan'a, Basra'dan Şirvan'a kadar uzanıyordu.²⁴²

Timurlu hükümdarı Ebû Said ile Uzun Hasan arasında gerçekleşen savaş, Azerbaycan bölgesindeki egemenlik hakkını elde etmek amacıyla başlamıştır. 1468 yılında Hasan Padişah, Karakoyunlu Cihan Şah'ı öldürdükten sonra Azerbaycan tarafına ordu sevk etmiş ve Cihan Şah'ın oğlu Hasan Ali'yi de yenilgiye uğratmıştı. Hasan Ali'nin yardım talebi üzerine Azerbaycan'a sefer düzenleyen Timurlu Ebû Said, Hasan Bey'e elçi göndererek şunları söyledi: "Hasan Bey'in Azerbaycan'ı bize bırakması gerekir. Çünkü orası babamızın mezarlığıdır. Ayrıca Rum ve Şam tarafına ordu göndereceğiz. O diyar alınınca orayı Azerbaycan'ın karşılığı olarak ona bırakırız."²⁴³ Uzun Hasan bu mesajı alınca meclisini toplamış ve oradan çıkan kararla Ebû Said'e şu cevabı vermiştir:

"Şimdiye kadar bizden size karşı muhabbet yolundan gitmekten başka bir iş çıkmadı. Sahib Kıran Emir Timur-i Gürkan'dan bizim ailemiz hakkında gösterdiği ilgi ve şefkate karşılık elimizden geldiği kadar size karşı taraftarlık ve samimiyet görevlerini yerine getirdik. Şimdi iyilik karşılığında kötülük olacaksa ve haklarımız sizin tarafınızdan kabul görmeyecekse, bundan sonra ne görecekseniz, kendinizden bileceksiniz. Bizim hikâyemiz çölde iki su testisi bulan iki kardeşin hikâyesine benzemektedir. Testileri bulan kardeş, birini kardeşine verip diğerini kendisi tuttu. O kardeş, aşırı hırsından ve aç gözlülüğünden testisindeki suyu tam olarak içmeden kardeşinin testisine göz dikti. Kardeşi ona 'Her iki testi de ben buldum. Kardeşlik duygusuyla onu paylaştırdım. Sen daha kendi testindeki suyu bitirmeden gözünü benim testime dikiyorsun' dedi. Irak ve Azerbaycan iki testidir. Her ikisini de ben buldum. Irak'ı sana bıraktım. Henüz orayı tam olarak ele geçirmedi Azerbaycan'a da göz dikiyorsun. Biz önceden kabzası sizin elinizde bulunan düşmana gönderdiğiniz kılıç gibi idik. Şimdi onun kabzasını düşmanın eline verip kendinize vuruyorsunuz. Sizin, miras kalmış ülkenizi Cihan Şah Padişah ele geçirmişti. Yezd'den yüklediğiniz bir eşek yükü (harvar), on defa darugalara göstermeden taşıma izni alamazdınız. Sizin elçinizin başına çadır devirdiler. Sizin onunla savaşılmaya gücünüz yoktu. Celâl Sahibinin yardımıyla sizin devletinizin

²⁴¹ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, 189-190.

²⁴² Sümer, Faruk *Karakoyunlular*, 167.

²⁴³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, trc. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006), 458.

yıldızlarını, o tutuk halinden çıkardık. Onun karşılığında Irak memleketlerinden bazısını bize bırakmanız gerekiyordu. Siz Azerbaycan'a da göz diktiniz..."²⁴⁴

1469 yılında gerçekleşen savaşta Akkoyunlu orduları Çağataylıları ağır bir yenilgiye uğrattı. Esir alınan Ebû Said öldürüldü. Karakoyunlu lideri Hasan Ali de Hemedan'a kaçtı ancak o da yakalanarak öldürüldü. Böylece Karakoyunlu Devleti resmen sona ermiş oluyor ve Azerbaycan'da Akkoyunlu hâkimiyeti başlamış oluyordu.²⁴⁵ Hasan Padişah, batıda Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed'e karşı Karamanoğullarını destekleyince iki ülke arasında 1473 yılında Otlukbeli'nde gerçekleşen savaşta ağır bir yenilgi almış ve bundan beş yıl sonra 1478 yılında vefat etmiştir.²⁴⁶ Uzun Hasan döneminde kudretinin zirvesine ulaşan Akkoyunlu hâkimiyeti, sonraki yıllarda hızla zayıflamaya başlamış, Sultan Yakup'tan (1478-1490) sonraki on yıl içinde Akkoyunlu tahtına sekiz sultan oturmuş ve 1499 yılında devlet şehzadeler arasında ikiye bölünmüştür.²⁴⁷ Bu gelişmelerin ardından iyice güçten düşen Akkoyunlu Hanedanı yerini Safevî Devleti'ne bırakacaktır.

Safevîlerin iktidara ilerleyişine kadar İran ve Azerbaycan, resmen Sünnî mezhebe bağlıydı. Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Sünnî inançlara dayanarak, Azerbaycan'ın Erdebil şehrinde kurmuş olduğu tarikat, İlhanlı hükümdarı Gazân Han ile veziri Reşîdüddin Fazlullah tarafından desteklenmekteydi. Faaliyetlerini Deşt-i Kıpçak ve Kırım gibi bölgelerde de sürdüren Şeyh Safiyüddîn ile tarikat, başta Azerbaycan olmak üzere Gilân, Mâzenderân, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Seylan, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerine kadar binlerce müride sahip olmuştu.²⁴⁸ Şeyh Safiyüddîn'in ölümü üzerine tarikatın başına sırayla Sadreddin Musa (1343), Şeyh Hoca Ali (1391), Şeyh İbrahim (1427) ve Şeyh Cafer (1447) geçti.²⁴⁹

Şeyh Cafer'in yeğeni Şeyh Cüneyd, Erdebil'deki şeyhlik postunu ele geçirmek için amcasına karşı giriştiği mücadelede başarılı olamayınca Anadolu'ya geldi. Şeyh Cüneyd, Şiiliğe yatkın bir kişiydi²⁵⁰ ve kendisine biat etmiş olan müritlerinin çokluğuna güvenerek bir devlet kurma sevdasına kapılmıştı. Onun bu şekilde kuvvetlenmesi, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın dikkatini çekmiş ve Cüneyd'in amcası Şeyh Cafer'e bir mektup yazarak bölgeden

²⁴⁴ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, 459-460.

²⁴⁵ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 263.

²⁴⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu*, 189., Sümer, Faruk *Karakoyunlular*, 192-193.

²⁴⁷ Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi*, 127.

²⁴⁸ Reşat Öngören, "Safeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 460.

²⁴⁹ Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 57.

²⁵⁰ Sümer, Faruk *Karakoyunlular*, 168-169.

uzaklaştırılmasını istemiştir. Şeyh Cüneyd, Karakoyunlu hükümdarı ve amcasının baskıları sonucunda Erdebil'i terk ederek Anadolu'ya geçti.²⁵¹ Anadolu'yu ziyareti esnasında köylüler ve konar-göçerler arasında Hz. Ali ve oğullarına karşı derin sevgi besleyen topluluklar gördü. Şiiliği bu köylü göçebe Türklere dervişler telkin etmişlerdi. Anadolu'da köylü ve göçebeler arasında Şiilik, Moğol hükümdarı Olcaytu'nun (1304-1316) On iki İmam Şiiliğini kabul etmesi üzerine yayılmıştır. Şeyh Cüneyd, Anadolu'da belki kendisinin de beklemediği bir şekilde sevgiyle karşılandı. Anadolu'da birçok bölgeye seyahat ederken etrafında o kadar çok adam toplanmıştı ki, 1456 yılında Trabzon İmparatorluğu'nu muhasara etti. Bundan sonra Akkoyunlu Hasan Bey'in kız kardeşi ile evlenmesi, şöhretini ve taraftarlarının sayısını iyice arttırdı. Hasan Bey'in ona kız kardeşini vermesinin sebebi ezeli rakibi Karakoyunlu Cihan Şah'a karşı Cüneyd'in yardımını sağlamaktı. Şeyh Cüneyd, taraftarları ile Azerbaycan'a döndükten sonra Şirvanşahların ülkesine geçerek bir akın yaptı. Cüneyd'in bu hareketi Şirvanşah hâkimini ürkütmüş ve Cüneyd'in ülkesinden çıkıp gitmesini bildirmek üzere gönderdiği elçinin öldürülmesi üzerine yapılan savaşta Cüneyd öldürülmüştür (1460).²⁵²

Cüneyd'in öldürülmesinden bir süre sonra (1468 yılında) Uzun Hasan Bey, Karakoyunlu Cihanşah'ı yenerek bütün Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almıştır. Cüneyd öldürüldüğünde henüz bebek olan oğlu Şeyh Haydar, dayısı Uzun Hasan Bey tarafından yetiştirildi, tarikatın müritleri ise onu şeyh olarak benimsedi.²⁵³ Haydar, Erdebil'deki şeyhlik postuna kolaylıkla oturduğu gibi, Uzun Hasan'ın kızı Âlem Şah Halime Begüm Hatun ile evlendi ve bu evlilikten aralarında Safevî Devleti'nin kurucusu İsmail'in de bulunduğu üç oğlu dünyaya geldi.²⁵⁴ Müritleri hızla artan Haydar, tarikatın simgesi olarak onlara on iki dilimli kırmızı renkli başlıklar giydirdi ve Safevî tarikatının mensupları "Kızılbaş" olarak anılmaya başlandı.²⁵⁵

Şeyh Haydar döneminde Erdebil tam bir karargâh halini almıştır. Haydar, babasının yarım bıraktığı saltanat davasını tamamlamak ve babasını öldüren Şirvanşah'tan öcünü almak niyetindeydi.²⁵⁶ Aslında tasavvuf ehlinde pek rastlanılmayan bu savaştı ruh, etraftaki

²⁵¹ Tahsin Yazıcı, "Cüneyd-i Safevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 123.

²⁵² Sümer, Faruk *Karakoyunlular*, 168-169.

²⁵³ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş: Şah İsmail* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 29.

²⁵⁴ Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 11.

²⁵⁵ Tufan Gündüz, "Safevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 35 (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 451.

²⁵⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevi Devleti Tarihi* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015), 31.

yöneticileri hem şaşırtıyor hem de korkutuyordu. Çünkü uzun zamandan beri hareketsiz kalmış olan bir kitle gaza amacıyla yeniden canlanmış, özellikle bölgenin konar-göçer toplulukları Haydar'ın etrafında büyük bir coşkuyla toplanmaya başlamışlardı.²⁵⁷ Şeyh Haydar, 1488 yılında Şirvan'a doğru Şirvanşah'ı hedef alan bir sefer düzenledi. Ancak burada bir okla vurularak öldürüldü. Müritleri ise beklenenin aksine dağılmadı ve Haydar'ın oğullarından Sultan Ali'nin etrafında toplandılar.²⁵⁸

Akkoyunlu ülkesi ise Sultan Yakub'un ölümüyle (1491) uzun yıllar sürecek bir iktidar mücadelesine düşmüştü. Tebriz'de tahta oturan Rüstem Bey, iktidar mücadelesinde Kızılbaşlardan faydalanmak amacıyla Şeyh Haydar'ın İstahr kalesinde hapis hayatı yaşayan çocuklarının serbest bırakılarak Erdebil'e dönmelerine izin verdi ve Sultan Yakub'un oğlu Baysungur üzerine düzenleyeceği sefere katılmalarını istedi. Seferden muzaffer bir şekilde dönülünce Erdebil'de kalabalık bir taraftar grubu tarafından karşılanan Sultan Ali, Rüstem Bey'in gözünü korkuttu. Hoy kışlağında bulunan Sultan Ali'yi öldürtmeye karar veren Rüstem Bey'in planından haberdar olan bir sufî, bu bilgiyi Sultan Ali'ye getirdi. Sultan Ali, sonunun farkında olarak başındaki tacı kardeşi İsmail'in başına koydu. Böylelikle Kızılbaşların kime itaat edeceklerini de işaret etmiş oluyordu. İsmail'i ve diğer kardeşleri İbrahim'i gizlice Erdebil'e yolladı. Onlar kaçış yolundayken Sultan Ali'ye düzenlenen suikastın gerçekleştiği haberi geldi ve Şah İsmail, Kızılbaşların başına resmen geçmiş oldu.²⁵⁹

Şah İsmail'in ilk hedefi Şirvan'dı. Şirvanşah'ı kolayca mağlup eden Şah İsmail, ardından Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey ile karşılaştı. Nahcivan yöresinde yapılan savaşta (1501) Elvend ağır bir bozguna uğradı. İsmail zaferden sonra Tebriz'e geldi ve orada hutbeyi On İki İmam ve sonra da kendi adına okuttu. Bu suretle Şii mezhepli Safevî Devleti resmen kurulmuş oluyordu (1501). Şah İsmail bundan sonra üst üste zaferler kazanarak 10 yıl içinde hâkimiyetinin sınırlarını Ceyhun'dan Fırat'a kadar genişletti.²⁶⁰ Safevî Devleti'nin kuruluşunun, tarihî bakımdan çok önemli sonuçları olmuştur. Bunlardan ilki, İslâm âleminin ortasında doğan Şii dünyası ile İran, tecrit edilmiş bir ülke durumuna düşmüştür. Böylece bu ülkenin İslâm dünyasında siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan oynadığı mühim rol de sona ermiştir. Buna karşılık Safevî Devleti İran'a uzun bir zamandan beri özlenen siyasî istikrar

²⁵⁷ Gündüz, Tufan *Son Kızılbaş*, 31.

²⁵⁸ Sümer, Faruk *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, 13.

²⁵⁹ Gündüz, Tufan *Son Kızılbaş*, 31.

²⁶⁰ Sümer, Faruk *Oğuzlar (Türkmenler)*, 170.

ve huzuru getirmiştir. İkinci olarak, Safevî Devleti'nin kurulması, Osmanlı ile Asya'daki Türkler arasındaki ilişkilerin kesilmesine sebep olmuştur. Safevîlerin İran'ı, Anadolu ile Türkistan arasında aşılması güç bir set teşkil etmiştir. Diğer bir sonuç olarak Safevî faaliyetleri ile Anadolu'dan İran'a en kalabalık göç hareketi başlamıştır. Bu göçler İran'daki Türk unsurunu kuvvetlendirerek, bu unsuru bilhassa Azerbaycan'da nüfusça hâkim bir duruma getirmiş, buna karşılık Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türk nüfusunu zayıflatmıştır.²⁶¹

Çaldıran Savaşı'na kadar çok hızlı bir büyüme kaydeden Safevî Devleti, Doğu Anadolu, İran, Irak, Afganistan, Türkmenistan, Güney Kafkasya gibi farklı coğrafyaların önemli bir kısmına kadar genişlemiş hem Anadolu'nun hem de Türkistan'ın içlerine doğru yayılma çabası göstermiştir. Şah İsmail, doğuda Şeybanîler'le, batıda ise Osmanlı Devleti ile askeri mücadelelere girmiş, topraklarının sınırlarını Fırat'tan Ceyhun'a kadar genişleten seferler gerçekleştirmiştir.²⁶² Osmanlı Padişahı II. Beyazid ise ülkesinin yanı başında İslâm âlemini parçalayıcı bir Şii Devleti kurulurken, devrin en kuvvetli ordusuna sahip olduğu halde buna tamamen seyirci kaldığı gibi, kendi tebaasından binlerce kişinin bu devletin kuruluşuna katılmasını da önlememiştir.²⁶³

Anadolu içlerine kadar uzanan seferleri ve müritlerinin Anadolu'daki yoğun propagandası Osmanlı için bir tehdit unsuru olmaya başlamıştı. Ancak, II. Beyazid bu tehlikeye karşı yeterli önlemleri alamamış, 1511 yılında gerçekleşen Şah Kulu isyanı ile bu durum Osmanlı açısından bir felaket halini almıştır.²⁶⁴ Şah Kulu, Şah İsmail'in Safevî Devleti'ni kurup zaferden zafere koşmasından ve bilhassa II. Beyazid'in görülmemiş aczi sebebiyle merkezî idarenin son derece zayıf bir hale gelmesi ve devlet adamlarının adil olmayan hareketlerinden duyulan hoşnutsuzluklardan kuvvet ve cesaret alarak harekete geçti. Ordusunda, bir kısmı mühim sayılabilecek bir kusurları olmadığı halde dirlikleri alınmış pek çok da sipahi vardı.²⁶⁵ Safevî taraftarlarının Anadolu'yu bir kan gölü haline getirmeleri, Anadolu'daki Sünnî kamuoyunun, Osmanlı devlet adamları ile ulema ve askerlerin çoğunun,

²⁶¹ Sümer, Faruk *Oğuzlar (Türkmenler)*, 172.

²⁶² Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevî Devleti: 16. Yüzyıl*, trc. Ali Asker (İstanbul: Teas Press Neşriyyat Evi, 2018), 94., Sümer, Faruk *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, 33.

²⁶³ Sümer, Faruk *Oğuzlar (Türkmenler)*, 170.

²⁶⁴ H. Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 1557.

²⁶⁵ Sümer, Faruk *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, 33.

Kızılbaş hareketlerine başından beri iyi gözle bakmayan Şehzade Selim'in yanında yer almasını sağladı ve ona saltanat yolunu açtı.²⁶⁶

Ülkenin başına geçtikten sonra, 1513 yılında vezirleri ile istişare yaparak İran seferi ile ilgili fetva da hazırlatan Yavuz Sultan Selim, 1514 yılında harekete geçti. Bu arada Anadolu'daki Kızılbaşların herhangi bir karışıklığa sebep olmaması için tespit edilmeleri ve ileri gelenlerin öldürülmeleri yolunda bir emir çıkarıldı. İdrîs-i Bidlîsî, bu emre uygun olarak kırk bin Kızılbaş'ın öldürüldüğünü kaydetmiştir.²⁶⁷ 1514 yılı Ağustos'unda Hoy şehrinin kuzeydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası'nda gerçekleşen savaşta Şah İsmail ağır bir yenilgi almış ve o ana kadar zaferden zafere koşmuş olan Safevî hükümdarı, derin bir manevî çöküntü içine düşmüştür.²⁶⁸ Çaldıran Muharebesi'nden sonra başta Diyarbakir olmak üzere birçok Doğu Anadolu şehri Osmanlıların eline geçti. Böylece Selçuklulardan sonra bozulan Anadolu birliği tekrar ve kalıcı olarak sağlanmış oldu. Tebriz-Halep ve Tebriz-Bursa İpek Yolu Osmanlıların kontrolüne geçmiş, Şii inancının yayılması büyük ölçüde durdurulmuştur.²⁶⁹

1524 yılında Şah İsmail'in vefatı üzerine 10 yaşında tahta geçen Şah Tahmasp, rüşte erişinceye kadar Kızılbaş emirlerinin elinde kalmıştır. Bunun doğal bir sonucu olarak İran'da merkezî idare sarsılmıştır. Ayrıca bu dönemde Kızılbaş ümera arasında bozulmalar olmuştur. Önceleri bir mürit olarak itaat eden emirler, servet ve makam gördükten sonra artık eskisi gibi itaat etmiyorlar, istedikleri olmayınca isyan edip Osmanlı Devleti'ne sığınıyorlardı.²⁷⁰ Öte yandan doğuda ve batıda ülkenin sınırları tehdit altında idi. Eskiden beri Horasan'a hâkim olmaya çalışan Özbekler iç karışıklıklardan istifade ederek Şah İsmail'in ölümünden hemen sonra saldırıya geçmiş ve Herat'ı almışlardı. Şah Tahmasb'ın büyük bir ordu ile Horasan'a yürümesi üzerine bölgeyi terk ettiler.²⁷¹ Tahmasb döneminde İran'a, Kanunî Sultan Süleyman önderliğinde dört büyük sefer düzenlendi. Osmanlı Devleti ve Safevîler arasında imzalanan Amasya Mütarekesi ile Bağdat, Tebriz gibi tarihî ticaret yollarının geçtiği merkezler ve kuzeybatı Azerbaycan, Osmanlılara bırakıldı. Safevî başkenti ise Tebriz'den Kazvin'e taşındı.²⁷²

²⁶⁶ H. Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", 1557.

²⁶⁷ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, haz. Hicabi Kırlangıç (İstanbul: Hece Yayınları, 2016), 172.

²⁶⁸ Sümer, Faruk *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, 40.

²⁶⁹ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 195.

²⁷⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı: 1587-1629* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 67.

²⁷¹ Tufan Gündüz, "Safevîler", 453.

²⁷² H. Mustafa Eravcı, "Safevi Hanedanı", 1558.

II. İsmail ve Muhammed Hüdabende dönemlerinin devlet açısından sönük geçtiği görülür. II. İsmail, İran'ı Sünnî İslâm'a döndürmeye yönelik tamamen başarısız bir denemede bulunmuştur. Ayrıca Türkmen ve eşkıya baskınlarında binlerce insan ölmüşken, sert bir tutumla düzeni sağlamaya çabalamıştır. Bu nedenle Kızılbaş askerlerle birlikte, tahtını tehdit ettiğini düşündüğü herkesi idam ettirmiştir. Buna karşılık olarak kız kardeşi Perihan Hanım'ın desteklediği bir gurup Kızılbaş, her zaman kullandığı afyon dozuna zehir katıp onu öldürmüşlerdir.²⁷³

Muhammed Hüdabende dönemi ise, onun pasif kişiliğinden ve gözlerinin kör olmasından faydalanmaya çalışan eşi Mehdi Ulya ve Kızılbaşlar arasında mücadele ile geçmiş, Mehdi Ulya'nın Kızılbaşlar tarafından öldürülmesi üzerine rakiplerinden kurtulan Kızılbaşlar, Şah Muhammed'in zayıf yönetimini gerekçe göstererek isyana girişmişler ve henüz on yaşındaki Abbas Mirza'yı tahta çıkarmışlardır.²⁷⁴ Ancak ona muhalif durumdaki Türkmen ve Tekeli Kızılbaş boyları Muhammed Hüdabende'yi himayeleri altına almışlardı ve Abbas'ın tahta çıkma törenine mâni oldular.²⁷⁵ Şah Abbas tahta ancak 1587 yılında on yedi yaşındayken çıkabilmiştir.²⁷⁶ Şah Abbas, tahta geçtikten sonra ilk iş olarak iç problemleri halletmek amacıyla orduda geniş bir yenilenmeye gidilmesi gerektiğini görmüştür. Öncelikle Kızılbaş reislerinin gücünü kırmak amacıyla orduda geniş bir ıslahat gerçekleştirdi. Şahseven adıyla yeni askerî birlikler meydana getirdi. Bu yeni ordu şaha sadık olduğundan şüphe olmayan Kızılbaş Türkmenlerden başka Gürcü, Çerkez, Ermeni ve diğer Kafkas halklarından küçük yaşta İran'a gelen gulâmlarla, savaşlarda esir düşüp İslâmiyet'i seçenlerden oluşuyordu.²⁷⁷

İran tarihinde modern zamanların en büyük hükümdarı olarak kabul edilen Şah Abbas, içte ve dışta güç şartlar altında Safevî tahtına oturmuş, büyük bir maharet ve uzak görüşlülükle önce içerideki otorite tanımaz Kızılbaş serdarları ve ümerayı ortadan kaldırmış, yerel isyanları bastırmış, merkezî otoriteyi sağlamıştır. Daha sonra da modern ve düzenli bir ordu oluşturarak, Safevî Devleti'ni ayakta tuttuğu gibi batıda Osmanlılarla, doğuda ise Özbeklerle savaşp önce kaybedilen toprakları geri almış, ardından da mevcut sınırları genişletmiştir. Saltanatı esnasında, Osmanlılardan Azerbaycan ve Gürcistan'ı geri almış hatta Bağdat'ı bile işgal etmiş, Özbeklerden Horosan'ı ve Babürlülerden de Kandahar'ı geri almış bulunuyordu.

²⁷³ Sholeh Quinn, *Şah Abbas: İran'ı Yeniden Şekillendiren Hükümdar*, trc. Zeliha Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 41.

²⁷⁴ Mehmet Dağlar. "Safevi Devleti'nde Şah II. İsmail ve Muhammed Hudabende Dönemlerinde Kızılbaş Hâkimiyeti (1574-1587)". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 1 (Haziran 2018), 58-61.

²⁷⁵ Quinn, Sholeh *Şah Abbas*, 41.

²⁷⁶ Aydoğmuşoğlu, Cihat *Şah Abbas ve Zamanı*, 90.

²⁷⁷ Tufan Gündüz, "Safevîler", 454.

Böylece Safevî silsilesinin en kudretli hükümdarı Şah Abbas, saltanatını tehlikeye sokacak her türlü iç ve dış sorunları halletmiş, tüm zorluk ve krizlerin üstesinden gelmeyi başarmıştır.²⁷⁸

Şah Abbas'ın 1629'da vefatı üzerine torunu Sam Mirza, Şah Safî adıyla tahta geçmiştir. Onun tahta geçişiyle birlikte Safevî Hanedanının çöküş dönemi başlamış oluyordu. Şah Safî'den sonra tahta sırasıyla II. Abbas, II. Safî, Hüseyin Mirza, II. Tahmasb ve III. Abbas çıkmışlardır.

II. Safî'den sonra tahta oturan Şah Sultan Hüseyin döneminde, ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan faydalanmak isteyen Kandahar Valisi Mahmud, Kirman ve Meşhed'i zapt etti. İsfahan yakınlarında Safevî ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıp başkenti kuşattı. Sultan Hüseyin Şah, kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Afganlılar, İran'ın resmî hâkimi durumuna geldiler. Öte yandan Kazvin'e kaçmış olan Şehzade Tahmasb, II. Tahmasb unvanı ile şahlığını ilân etti. 1725'te Eşref Han, Mahmud Afgan'ı devirip başa geçti. Avşarlar'ın Kırklı obasına mensup olan Nâdir, 1726'da Esterâbâd bölgesine yerleşmiş olan II. Tahmasb'a katıldı. Öncelikle aşiretler arasındaki çatışmalara son verdi. 1729'da Eşref'i yenilgiye uğratarak Şiraz'dan çıkardı. Böylece İran'daki Afgan hâkimiyeti sona erdi. 1732'de II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun oğlu III. Abbas'ı tahta geçirdi. Ancak Abbas'ın çocuk yaşta olması nedeniyle 1736'da Nâdir Şah unvanı ile tahta geçti. Böylece 1722'den beri zaten fiilen sona ermiş olan Safevî Devleti tamamen ortadan kalktı.²⁷⁹

1.2.3. Safevî Devleti'nin Çöküşünden Kaçar Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Azerbaycan Bölgesi'nin Siyasî Durumu

Günden güne zayıflayan Safevî Devleti, merkezî otoritesini neredeyse tamamen kaybetmişti. XVII. yüzyıl sonları ile XVIII. yüzyıl başlarında Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Dağıstan ve Afganistan'da bağımsızlık hareketleri görülmeye başlamıştı. Halkta, Safevî Devletine karşı dinî tahakküm ile iktisadî ve sosyal boyunduruğun güçlenmesine karşı hareketlenmeler başlamıştı. Tüccarlar arasında da devlete karşı hoşnutsuzluk belirtileri görülmüyordu.²⁸⁰ Şah Sultan Hüseyin döneminde meydana gelen isyanlar, genellikle onun devlet işlerini bırakıp kendini eğlenceye vermesi ve bu yüzden saray masraflarının artması

²⁷⁸ Aydoğmuşoğlu, Cihat *Şah Abbas ve Zamanı*, 285-286.

²⁷⁹ Tufan Gündüz, "Safevîler", 455.

²⁸⁰ M.R. Arunova & K.Z. Eşrefyan, *Nadir Şah-ı Avşar*, trc. Nergize Turaeva (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 45.

sonucu çıkmıştır. Bu isyanlardan en önemlisi ve Safevî Devleti'nin sonunu getirecek olan ise Gılzayî Afganlıları olarak bilinen grup tarafından çıkarılan isyandır.²⁸¹ Kuzeybatıda ve doğuda meydana gelen isyanların bastırılmasında gösterilen basiretsizlik, Gılzayî ve Abdalî gibi Afgan aşiretlerinin her geçen gün güçlenmelerine ve sonunda devletin öldürücü darbeyi almasına sebep oldu. İran, doğudan Gılzayîlerin, kuzeybatıdan Rusların istilâsına maruz kalırken, Osmanlı ise Batı İran'ı hâkimiyeti altına aldı.²⁸²

Doğu İran'daki aşiret reislerinden olan Mahmud Han, Şah Hüseyin'e isyan etmiş, üzerine sevk edilen İran kuvvetlerini yenerek 1720'de Kirman'ı, ardından Yezd ve Meşhed'i alıp 1722'de Safevîlerin başkenti İsfahan üzerine yürümüştür. Amcazadesi Mir Kasım ise bu arada Herat'ı işgal etmişti.²⁸³ Mahmud Han, İsfahan kuşatmasında şehri aç bırakarak teslim olmasını sağladı ve 21 Ekim 1722'de Şah Hüseyin matem elbiseleriyle saraydan çıkarak Mahmud Han adına tahttan feragat ettiğine dair vesikayı imzaladı. Küçük bir saraya hapsedilen Şah Hüseyin, yedi yıl sonra bu sarayda Mahmud Han tarafından öldürtüldü.²⁸⁴ Bu arada İsfahan muhasara altındayken, bazı devlet ileri gelenleri Şehzade Tahmasb'ı Kazvin şehrine kaçırmayı başardılar.²⁸⁵

Afgan istilâsı, çok geniş ve yıkıcı bir akın olup, 1722-1795 yılları arasında oldukça uzun süren bir anarşiye yol açmış,²⁸⁶ Safevî Devleti'nin bu istilâ sonucunda yaşadığı kargaşa Osmanlı Devleti tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. İran topraklarını Osmanlı sınırlarına dâhil etmek maksadıyla Şeyhülislâmdan da fetva alınarak Kafkas, Azerbaycan ve Irak-ı Acem üzerine üç cepheden taarruza başlanılmasına karar verilmiştir. 1723-1724 yılları arasında gerçekleştirilen fetihler sonucunda Tiflis, Revan (Erivan), Nahcivan, Lori, Gence, Selmas, Hoy, Merend, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Merağa, Kirmanşah, Hurremâbad, Hemedan, Nihâvend, Erdelân gibi önemli şehirler Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçmiştir.²⁸⁷ Osmanlı seferlerinin başladığı dönemde Rusya da Derbend ve Bakü'yü ele

²⁸¹ Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 32., Tufan Gündüz, "Safevîler", 455.

²⁸² Melike Sarıkçıoğlu, "Nadir'in Afgan Abdali ve Gılzailerle Mücadelesi", *Nadir Şah'ın Mirası: 16. Yüzyıldan Bugüne İran'da ve Türkiye'de Avşarlar*, ed. Yılmaz Karadeniz, Özer Özocak. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 274., Abdurrahman Ateş, "Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri", (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi 2001), 23.

²⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 5 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 173.

²⁸⁴ Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 7, trc. Vecdi Bürün (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1991), 293-294.

²⁸⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 12 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 822.

²⁸⁶ Edward G. Browne, *A History of Persian Literature in Modern Times*, c. 4 (London: Cambridge University Press, 1924), 128.

²⁸⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 172-182.

geçirmişti. Ruslar ayrıca Gilân, Mazenderan ve Esterâbad'ın Şah Tahmasb tarafından kendilerine tevdi edildiğini ileri sürüyorlardı. İki devletin talebi doğrultusunda ve Fransız elçisinin ara buluculuğuyla 1724 yılında Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında, “İran Mukâseme-nâmesi” (İstanbul Antlaşması) imzalanmış ve İran'ın kuzeyi iki devlet arasında paylaşılmıştır. Osmanlılar tarafından uzun süredir arzulanan ipek üretim merkezleri de dâhil olmak üzere Tebriz, Urmiye, Hoy, Selmas, Mâkû gibi yerleşim bölgeleri bir dönem Osmanlılarda kalmıştır.²⁸⁸ Batı İran'ı elde eden Osmanlı Devleti, daha sonra Nadir Şah'a mağlup olarak 1746 yılında, 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması şartlarının yeniden kabulüyle anlaşılmıştır.²⁸⁹

Bu karışıklıklar içerisinde, İran'daki toprak birliğini sağlayacak bir siyasî figür ortaya çıkmıştır. Afşar Türkmenlerinin²⁹⁰ Kırklı obasına mensup bir aileden gelen ve askerî başarıları ile dikkat çeken Nadir Kuli, Safevî tahtı için mücadele veren II. Tahmasb'ın talebi üzerine maiyetindeki iki bin kişi ile onun hizmetine girerek “Kurçi Baş” unvanıyla muhafız kuvvetleri komutanlığını üstlendi.²⁹¹ Afgan işgalci güçlerinin tüm kalıntılarını temizleyen Nadir, Batı İran'dan da Osmanlı kuvvetlerini attı.²⁹² Bu arada Osmanlı başkenti İstanbul'da Patrona Halil İsyanı patlak vermiş ve III. Ahmet tahttan indirilmiş, yerine I. Mahmud tahta çıkarılmıştı. Nadir Kuli, yeni padişaha bir elçi gönderdi. Şah Tahmasb bu elçinin dönüşünü beklemeden Osmanlı'ya karşı yeni bir Erivan kuşatmasına başladı ancak ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Osmanlı ile yaptığı antlaşmada Nadir'in kazandığı her şeyi kaybetti ve bu antlaşmaya göre Aras Nehri sınır olarak kabul edildi. Gence, Tiflis, Erivan, Nahcivan, Şemahi ve Dağıstan Osmanlı'ya, Tebriz, Kirmanşah, Hemedan, Luristan ve Erdelân Safevî Devleti'ne bırakıldı.²⁹³ Bu durumu kabul etmeyen Nadir, antlaşmayı bozdu ve II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun henüz birkaç aylık olan oğlu III. Abbas'ı 1732

²⁸⁸ Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of A Persian Empire* (London-New York: I.B Tauris, 2009), 125.

²⁸⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 4/2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 131.

²⁹⁰ Afşarlar, aslen Türkistan'da bulunan köklü bir aşiret grubuydu ve Moğollar'ın XIII. yüzyılda bölgeye gelmeleri üzerine, topraklarını terk ederek batıya hareket etmiş ve Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Şah Abbas tarafından Urmiye'den alınarak Türkmenistan sınırına yerleştirilen 5.000 Afşar ailesinden söz edilmektedir. bkz. Peter Avery, “Nâdir Shâh and The Afsharid Legacy”, *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, c. 7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 4.

²⁹¹ Abdolvahid Soofizadeh, “Safevîlerin Çöküş Sürecinde İsfahan'ın Afganların Eline Geçmesi ve Nadir Kuli Mirza'nın Ortaya Çıkış Süreci”, *Nadir Şah'ın Mirası: 16. Yüzyıldan Bugüne İran'da ve Türkiye'de Afşarlar*, ed. Yılmaz Karadeniz, Özer Özocak. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 302., Azmi Özcan, “Nâdir Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 276.

²⁹² Michael Axworthy, *İran: Aklın İmparatorluğu*, trc. Özlem Gitmez (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 194-195.

²⁹³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 250-251.

yılında tahta geçirdi.²⁹⁴ Nadir Mirza, 1735 yılında Abdullah Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunu yenerek Gence, Revan ve Tiflis'i zapt etti. Bu seferin dönüşünde Mugan Ovası'nda devlet adamları, ordu komutanları, ulema ve eşrafin katılımıyla bir kurultay toplayan Nadir Mirza, bu kurultayda kendisini İran Şahı olarak kurultaya kabul ettirdi. Böylece 1736 yılında Nadir Şah unvanıyla Afşar tahtına geçti.²⁹⁵

Nadir Şah, 1730-40'lı yıllarda halkın, feodal sömürü düzeninin güçlenmesine, ağır vergi yükleri ve angaryalara karşı ülkenin farklı yerlerinde başlattığı isyanlarla uğraşmak zorunda kalmış,²⁹⁶ Afganistan, Hindistan, Türkistan, Dağıstan, Gürcistan ve Osmanlı üzerine seferler düzenlemiştir.²⁹⁷ Nadir Şah'ın bağımsızlık isyanlarını bastırmak için verdiği uzun ve başarısız mücadele, saltanatının zayıflamasına ve muharebe gücünün kaybedilmesine yol açmış, 1747 yılında birkaç üst düzey beyi tarafından düzenlenen bir suikasta kurban gitmiştir.²⁹⁸ Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile siyasî, askerî, ekonomik ve mezhebî alanlarda iyi geçinmeye çalışmıştır. Safevîlerle Osmanlılar arasında mezhep farklılığından kaynaklanan düşmanlığa son vermek ve İran'ı İslâm ülkeleri arasındaki yalnızlıktan kurtarmak amacıyla Şiilik mezhebinin terk edilmesi ve Caferi mezhebine geçişin benimsenmesini sağlamıştır.²⁹⁹

Nadir Şah'ın ölümüyle İran tahtı boş kalmıştır.³⁰⁰ Tebriz Valisi Rıza Han, bu süreçte Osmanlı Hükûmetinden, Azerbaycan'da müstakil bir saltanat kurulması için bir şehzade gönderilmesini istediye de Osmanlı Devleti tarafından bu fırsat değerlendirilememiştir.³⁰¹ Bu arada Zend aşiretinin başına geçen Kerim Han, otoritesini büyük oranda kaybetmiş olan III. İsmail adına vekillik unvanıyla yönetimi ele alarak iktidara geçmiştir. Yöneticiliği boyunca Osmanlılarla ve Basra'da bulunan İngilizlerle yoğun diplomatik ilişkilerde bulunmuş, 1763'te İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketine imtiyazlar veren bir antlaşma imzalamıştır.³⁰² Osmanlı-İran sınırında bulunan Baban sancağındaki sorunlar yüzünden iki

²⁹⁴ Azmi Özcan, "Nâdir Şah", 276.

²⁹⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, 299. Abdolvahid Soofizadeh, "Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan Önce Osmanlı İran İlişkileri", *Türk Tarihçiliğine Katkılar: Mustafa Kafalı Armağanı*, ed. Üçler Bulduk, Abdullah Üstün. (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013), 138-141.

²⁹⁶ M.R. Arunova & K.Z. Eşrefyan, *Nadir Şah-ı Afşar*, 127.

²⁹⁷ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Osmanlı Tarihi*, c. 4/1, 299.

²⁹⁸ M.R. Arunova & K.Z. Eşrefyan, *Nadir Şah-ı Afşar*, 228.

²⁹⁹ Azmi Özcan, "Nâdir Şah", 276.

³⁰⁰ Baron Joseph Von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 8, trc. Vecdi Bürün (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1991), 107.

³⁰¹ A. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", 115.

³⁰² Rıza Kurtuluş, "Zendler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 256.

ülkenin arası açılmış, Kerim Han kardeşi Sadık Han yönetimindeki bir orduyu Basra'ya, diğer bir orduyu da Doğu Anadolu üzerine göndermiştir. Buna mukabil Osmanlı Devleti 1776 yılında İran'a harp ilân etmiş, 1777 yılında İran'a giren Osmanlı ordusu Sadık Han'ı mağlup etmiştir. 1778 yılında Osmanlı'ya karşı, Rus Çariçesi Katerina ile ittifak yapan Kerim Han Zend'in ani ölümüyle bu ittifak sonuçsuz kalmıştır.³⁰³

1747 yılında Nadir Şah'ın bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine İran'da çıkan karışıklıklar yer yer isyanlara ve iç savaşa neden olmuş, bu durumdan faydalanan Azerbaycan hanlıkları ayaklanarak bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir.³⁰⁴ Konumuzu oluşturan bölgede, Nadir Şah'ın ölümünün ardından, Tebriz, Urmiye ve Mâkû Hanlıkları kurulmuştur.

Tebriz Hanlığı'nın kurucusu, Dünbüli Aşireti Reisi Necef Kuli Han'dır. Aslen Hoy şehrinden olan Necef Kuli Han'ın aşireti, uzun zamandır Hoy ve Selmas şehirlerine hâkim durumda olan bölgenin önde gelen aşiretlerindendi.³⁰⁵ Necef Kuli Han, ülkenin karışık durumundan faydalanarak hanlığının temellerini atmıştır. Kerim Han Zend, Azerbaycan bölgesinde hâkimiyetini tam anlamıyla tesis edememiş ve onun İran'daki saltanatı sırasında hanlıklar özerk yapılarını sürdürebilmişlerdir. Kerim Han Zend'in ölümü ve Ağa Muhammed Şah'ın yükselişi ile birlikte bölgedeki tüm hanlıklar Kaçar Devleti topraklarına katılmıştır.³⁰⁶ Hanlıklarda yönetim şekli Safevî Devleti'nin basitleştirilmiş şeması temel alınarak yürütülmekteydi. Hanlıkların merkezî devlet aygıtına "Divanhâne" adı verilmekteydi. Tebriz Hanlığı idarî olarak üç bölgeye ayrılmıştı, bunlar Güney ili, Merend ve Tebriz illeriydi ve merkeze bağlı 350 köy bulunmaktaydı. Bu köyler kendi yerel ağaları tarafından yönetilmekteydi.³⁰⁷

Kaçar Hanedanlığından önce bölgedeki en güçlü hanlıklardan bir diğeri Urmiye Hanlığı'dır. Kurucusu Feth Ali Şah Afşar'dır (1747-1763). Zendler ve Kaçarlarla giriştiği hâkimiyet mücadelesinde başarılı olamayınca Azerbaycan'ın önemli bir kısmını elinde tutmaya çalışmıştır. Urmiye Hanlığının bürokratik anlamda dikkat çekici bir yapısı bulunmaktaydı. Hanlığın idari işleri, Divanhânede yürütülmekteydi. Han, Divanhânenin başında olup, sadrazam, imamadü'd-devle (vergi işlerinden sorumlu görevli), nazimü'd-devle (iç

³⁰³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 4 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 463.

³⁰⁴ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler* 2, 345.

³⁰⁵ Rıza Kurtuluş, "Dünbüli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 352. (352-353)

³⁰⁶ Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 7, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 158-160.

³⁰⁷ H. A. Delili, *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında* (Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, 1979), 30.

güvenlikten sorumlu görevli), mirza (hanın özel işleriyle ilgilenen kişi), hazine ağası (hazineden sorumlu görevli), şeyhülislâm (din işlerinden sorumlu görevli) ve eşik ağası (haremden sorumlu görevli) kadroları bulunmaktaydı. Hanlığın merkezi olan Urmiye şehrinin idaresini ise kelenter, naip, darğa, kalabeyi ve carcı unvanlarındaki görevliler yürütüyordu. Urmiye'nin ana nüfusu Afşarlar, Sulduzlar, Karapapaklar'dan oluşurken bunların bir kısmı yarı yerleşik hayat tarzına sahiplerdi. Askerî bakımdan bölgede en güçlü hanlık konumunda olan Urmiye hanlığıydı.³⁰⁸

1747 yılı Nadir Şah'ın öldürülmesi üzerine Bayat boyundan Ahmed Sultan'ın yönetimine giren Mâkû Hanlığı, bölgenin en uzun ömürlü hanlıklarından biri olmuş ve 1925 yılında Pehlevî Hanedanına kadar varlığını sürdürmüştür.³⁰⁹ Hanlık başta 60-70 köye sahipken, zamanla 300-400 köyü kapsayan büyük bir hanlığa dönüşmüştür.³¹⁰

Kaçar Hanedanı ortaya çıkarak ülkede asayişî sağladıktan sonra, Aras Nehri'nin kuzey bölgesinde hâkimiyet tesis edememiş ancak nehrin güneyindeki hanlıkları İran hâkimiyetine almayı başarmıştır.³¹¹

³⁰⁸ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 465.

³⁰⁹ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 464-465.

³¹⁰ Ruhengiz Sultanova, "Makı Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 7, ed. Hasan Celâl Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 170.

³¹¹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler* 2, 345.

İKİNCİ BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE GÜNEY AZERBAYCAN

2.1. Kaçar Hanedanı

Kaçarların kökeni hakkında çeşitli görüşler bulunsa da genel kanı, onların Türkistan Türklerinden olduğu yönündedir.³¹² Örneğin İtizâdü's-Saltana Ali Kuli Mirza, Kaçarların Türkistan kökenli bir Türk boyuna mensup olduklarını ve bunun genel ittifakla kabul edilen bir görüş olduğunu, rivayetlerin daha çok Kaçar ismine dair olduğunu aktarır.³¹³ John Malcolm da İran tarihini anlattığı eserinde Kaçarların bir Türk boyu olduğunu söyler.³¹⁴

Kaçar dönemi tarihçilerinden ve önemli devlet adamlarından biri olan Mirza Tâki Muhammed Sipehr Han, Kaçarların kökenlerini Moğollara bağlar.³¹⁵ Moğolların İran'ı istilâsı, birçok Türk ve Moğol boyunun bölgeye gelerek yerleşmesine sebep olmuştur. Bu boylar, yerleştikleri yerlerin adı veya sosyal ilişkileri vesilesiyle yeni isimlerle anılmaya başlamışlardır.³¹⁶ Saîd Nefisî eserinde, Kaçarların kökeninin Moğolların İran hükümdarı Argun Han'ın atabeki Sertak Noyan'ın oğlu Kaçar Noyan'a dayandığını ve bu soyun, onun torunları olduğunu söyler. Ona göre Kaçar Noyan'ın torunlarının sayısı artınca, bu ailenin tüm farklı kolları “Kaçar” olarak adlandırılmıştır. 1330'lu yıllarda (kaynaklarda Hicrî 736 olarak geçmektedir) İlhanlıların İran'daki hâkimiyetinin yavaş yavaş kaybolmasının ardından İran'ı terk eden Kaçarlar, Suriye'ye göç ettiler ve orayı mesken tuttular.³¹⁷ Emîr Timur, Mısır ve Suriye'ye sefer düzenlediğinde, Kaçarlara Suriye'den Türkistan'a göç etmelerini emretti. Kaçarlar, Azerbaycan'a ulaştıklarında Gence ve Erivan'da durdular. Bölgedeki bir nehrin yukarısında yerleşenlere “Yukarı Baş”, alt kesimine yerleşen diğer gruba “Aşağı Baş” adı verilmiştir.³¹⁸ İtimâdü's-Saltana Muhammed Hasan Sâni el-Devle de

³¹² Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)* (İstanbul: Bakış Yayınları, 2006), 41.

³¹³ İtizâdü's-Saltana Ali Kuli Mirza, *İksirü't-Tevârih* (Tahran: Veisman, 1370), 7.

³¹⁴ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 206.

³¹⁵ Mirza Muhammed Tâki Sipehr, *Nâsihü't-Tevarih*, c.1 (Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1377), 7.

³¹⁶ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 19.

³¹⁷ Nefisî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî Irân der Devre-i Muâsır* (Tahran: Çâphâne-i Mehârat, 1383), 26.

³¹⁸ Hasan-e Fasâ-i, *History of Persia Under Qajar Rule* (New York: Columbia University Press, 1972), 1.

Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî isimli eserinde bu görüşü doğrular.³¹⁹

Faruk Sümer'e göre, 1779 yılında bölgede hâkim güç olarak meydana çıkan Kaçarlar, XV. yüzyılın sonlarına doğru, Akkoyunlular devrinde Anadolu'dan İran'a gelmişler ve Azerbaycan'ın kuzeyinde yurt tutmuşlardı. Anadolu'daki yurtları Bozok (Yozgat) bölgesinde olan Kaçarların ismi, bu oymaklardan birinin başında bulunan bir beyden geliyordu.³²⁰ XV. yüzyılın başlarında Kara Tatarlardan boşalan Yozgat ve komşu bölgelerinde yurt tutan Bozok oymakları arasında çok sayıda Bayat boyu mensubu da bulunuyordu. Bu Bayatlar kışın Kuzey Suriye'ye göç ettiklerinden dolayı "Şam Bayatı" adını taşıyorlardı. Bu Şam Bayatı'nın bir bölüğü, Akçalı ve Akça Koyunlu boylarının kolları ile birlikte Kaçar boyunu oluşturdular ve XV. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'ın kuzeyindeki Gence yöresine gittiler.³²¹ XVII. yüzyılın başlarında Azerbaycan Bölgesi'nden çıkarılarak Afşarlarla birlikte sınırları korumak maksadıyla Horosan ve Mâzenderan'a yerleştirildiler.³²² Bu bölgeye yerleştirilen Kaçarların bir kolu, Mâzenderan'daki Estarâbâd şehrine göç ettirildi. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak varlıklarını hissettiren ve 1925 yılına kadar İran'da hüküm süren Kaçar Hanedanı'nın bu Kaçar koluna mensup olup Şam Bayatından çıkmış olması mümkündür.³²³ Muhtemelen Safevîler döneminde Kaçarlar arasındaki en köklü ayırım gerçekleşti ve "Yukarı Baş" ve "Aşağı Baş" olmak üzere iki rakip kol ortaya çıktı.³²⁴

Kaçarlar 1795 yılında ülke yönetimine geldikten sonra İran, tarihinin yeni bir dönemine girmiştir. Onların hâkimiyetinin ülkeye en büyük etkisi, İran'ın bir orta çağ İslâm monarşisinden, temsili de olsa bir parlamenter hükûmete sahip anayasal bir monarşiye dönüşmesi olmuştur. Bu değişime yol açan en önemli faktör, XIX. yüzyılda İran ile Batı Avrupa ve Rusya arasında gelişen temaslardı. Kaçarların çözüm aramak zorunda kaldığı bazı sorunlar, İran'da hüküm süren önceki hanedanların karşılaştıklarından farklı değildi. Hem sınırlarını komşularına karşı koruma sorumluluğu, hem de merkezîleştirilmeye çalışılan

³¹⁹ Muhammed Hasan Sâni el-Devle İtimadü's-Saltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3 (Tahran: İntişârât-ı Rûzbihî, 1367), 1351.

³²⁰ Sümer, Faruk *Safevî Devleti'nin Kuruluşu*, 173.

³²¹ Faruk Sümer, "Bayat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul, TDV Yayınları, 1992), 219.

³²² Peter Avery, "Nâdir Shâh and The Afsharid Legacy", *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, c.7. ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 4.

³²³ Faruk Sümer, "Bayat", 219.

³²⁴ Gavin R.G. Hambly, "Āghā Mohammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", *The Cambridge History of Iran*, c. 7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 106.

devlet yönetiminde meydana gelen sorunlar Kaçar şahlarının yüzleştiği akut problemlerdi. Ancak Kaçarlar, daha önceki hanedanların az ya da çok karşılaştığı sorunlara ek olarak, içerdeki sıkıntıları son derece karmaşık hale getiren yeni dış baskılara da maruz kaldılar.³²⁵

2.1.1. Kaçar Hanedanlığının Kuruluşundan Çöküşüne Kadar Azerbaycan'da Siyasî Durum

2.1.1.1. Ağa Muhammed Han

Kaçar Hanedanı, 1779 tarihinde Kerim Han Zend'in ölümünün ardından Ağa Muhammed Han Kaçar'ın 17 yıl süren mücadelesi sonucunda 1795 yılında Tahran merkezli olarak kurulmuştur.³²⁶ Ağa Muhammed Han'ın babası olan Kaçarların Aşağı Baş oymağının reisi Muhammed Hasan Han, Nadir Şah'ın hükümdarlığı sırasında Türkmen bozkırlarında bir kaçaktı. Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesinin ardından Muhammed Han, Estarâbâd'da isyana girişti. Nadir'in halefi Adil Şah bu isyanı bastırdı ve Muhammed Hasan Han'ın küçük oğlu Muhammed'i esir alarak hadım ettiler. Muhammed Han'ın genellikle kıdemli saray hadımlarına verilen "Ağa" unvanı buradan gelmektedir.³²⁷

Adil Şah'ın ölümünden sonra, Ağa Muhammed serbest bırakılmış ve babasının mücadelesine katılmıştır. Babası öldürülünce kendisine çok nazik davranan Kerim Han Zend'in koruması altına girmiştir.³²⁸ Kerim Han Zend, hükümdarlığı döneminde Ağa Muhammed Şah'a çok iyi davranmış, devlet işleri konusunda kendisi ile sık sık istişarelerde bulunmuştur.³²⁹ Onun ölümü, İran'da yeniden iç karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.³³⁰

Kerim Han'ın ölüm döşeginde olduğunu öğrenen Ağa Muhammed, rehin tutulduğu Şiraz'dan ayrılarak İsfahan'a ulaştı. Boyunun birçok üyesi onun etrafında toplandı. Bu sırada

³²⁵ Ann K. S. Lambton, "Persia: The Breakdown of Society", *The Cambridge History of Islam*, c. 1, ed. P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis. (London: Cambridge University Press, 1970), 432-433.

³²⁶ Namıq Musali. "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 4 (2018). 134.

³²⁷ J.R. Perry, "Āgā Mohammad Khan Qājār", *Encyclopædia Iranica*, c. 1, ed. Ehsan Yarshater. (London: Routledge & Kegan Paul, 1985), 603.

³²⁸ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 264.

³²⁹ İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1352.

³³⁰ Muhammed Hasan Sâni el-Devle İtimadü's-Saltana, *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 2 (Tahran: İntişârât-ı Rûzbihî, 1367), 1181.

üvey kardeşi Murtaza Kuli Han, Estarâbâd tarafında hükümdarlığını ilân etmişti.³³¹ İki kardeş arasındaki mücadele yaklaşık dört yıl kadar sürmüş,³³² Ağa Muhammed'in bölgeye geldiğini duyunca Murtaza Kuli'nin Rusya'ya kaçmasıyla, Hazar eyaletlerinin efendiliği Ağa Muhammed'e geçmiştir.³³³

Mazenderan, Estarâbâd, Gilân, Kazvin ve Zencan'ı ele geçirerek buralarda hâkimiyetini sağladıktan sonra, gittikçe zayıflayan Zend Hanedanı üzerinde yoğunlaşan Ağa Muhammed, Zend hükümdarı Ali Murad Han'ın kuvvetlerini 1784 yılında mağlup etti ve bu olaydan sonra Ali Murad Han öldü. Yerine geçen Cafer Han'ın Ağa Muhammed Han üzerine gönderdiği kuvvetler de Kâşân yöresinde mağlup edildi.³³⁴ Zendler ile olan mücadele 1794 yılına kadar devam etmiş, kesin darbe bu yıl indirilmiş ve Zend Hanedanı tamamen sona ermiştir.³³⁵

Safevîler döneminde İran'ın kontrolünde olan Gürcistan Eyaleti, bu hanedanın çöküşünün ardından bazen Osmanlı bazen de İran nüfuzu altına giriyordu.³³⁶ Ağa Muhammed Han, Fars ve Kirman'a boyun eğdirdikten sonra, İran hâkimiyeti altında olması gerektiğini düşündüğü Gürcistan'a yöneldi. Gürcü Prensi II. İrakli, İran'ın içinde bulunduğu karışık durumdan faydalanarak atalarının yüzyıllardır otoritesini kabul ettiği ve kendileri gibi Hıristiyan olan Rus hükümdarlarına bağlılığını ilân etti. Ağa Muhammed Şah, İran'da düzeni yeniden sağladıktan sonra en önemli eyaletlerinden birinin bu başkaldırısına boyun eğmeyi kabul etmemiş ve Gürcistan üzerine bir sefer düzenlemiştir.³³⁷

Kaçarlar, Kızılbaş konfederasyonunun üyeleri oldukları için Safevî prestijini sahiplenmek konusunda iyi bir konumdaydılar. Dolayısıyla yeni hanedanın iddialarının temel gerekçesi, Safevîlerin sadık savunucuları olmaktı. Ağa Muhammed Han, Safevî Devleti'ni oluşturan eyaletleri yeniden birleştirmiş ve aynı zamanda Şii İslam'ın gücünü yeniden tesis etmişti. Bu nedenle, kuzeybatı bölgelerinin kontrolü için verilen mücadele Kaçar yönetiminin ideolojik gerekçesinin başka bir ayağını oluşturuyordu. Ağa Muhammed Han, Şah İsmail döneminde Safevî hâkimiyetinde bulunan Gürcistan'ın tekrar İran topraklarına katılması gerektiğini

³³¹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 289-290.

³³² İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1355.

³³³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 290.

³³⁴ Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 455-456.

³³⁵ Nefîsî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî Irân*, 65.

³³⁶ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 54.

³³⁷ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 279.

düşünüyordu.³³⁸ 1794 yılında topladığı 40.000 kişilik orduyla sefere başlayan Ağa Muhammed Han'ın uyguladığı stratejik taktiklerden birisi, seferin nereye yapılacağı konusunda kimseye bilgi vermemesiydi. Bu şekilde ilerlediği Erivan ve Şuşa gibi şehirleri ele geçirdikten sonra Tiflis'e girdi. Gürcüler, kendilerinden sayıca üstün durumdaki Kaçar ordusu karşısında tutunamamış, II. İrakli de yakındaki dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Ağa Muhammed Han, savunmasız şehirde büyük bir katliama imza atmış ve hatta kiliseler yakılıp yıkılmıştır.³³⁹

Ağa Muhammed Han, 1795 yılına kadar taht davasında olduğuna dair bir izlenim vermese de Gürcistan seferi ve burada elde ettiği askerî başarılarından sonra bu isteğini resmiyete dökmüştür.³⁴⁰ Bu yıl içerisinde, Kaçar reisleri ve ülkenin önde gelenlerinin de katıldığı törende Safevî şahlarının atası olan Şeyh Safiyüddin'in türbesinden kutsal kılıcı kuşanarak şahlık tahtına oturmuş, adına hutbeler okutulmuş ve sikkeler kesilmiştir.³⁴¹ Böylece, Kaçar Devleti'nin İran'da yaklaşık yüz otuz yıl sürecek olan hâkimiyet dönemi başlamıştır.

Bu arada Nadir Şah'ın haleflerinden, torunu Şahruh Mirza Horasan'da yaşıyor ve bu da Ağa Muhammed Şah'ın tahtı için bir tehlike arz ediyordu. Ayrıca o zamanlar Afganların kontrolünde olan Herat şehri ana hedeflerinden biriydi ve imparatorluğu Safevî boyutlarına geri döndürme temasına uygun olarak, Safevî İran'ının bir parçası olduğu gerekçesiyle şehri istiyordu. Ancak Ağa Muhammed Şah, Herat'a hiçbir zaman ulaşamadı.³⁴² Horasan üzerine yürüyerek Şahruh Mirza'yı huzuruna kabul etti. Şahruh, Ağa Muhammed Şah'tan hayatının bağışlanmasını istedi ve Ağa Muhammed buna dair Horasan'ın ileri gelenlerinin önünde söz vermişse de Şahruh'un Nadir Şah'ın mücevherlerini sakladığı yeri gizlemesi nedeniyle ona işkence etmiştir. Mücevherlerin yerini öğrenerek ele geçirdikten sonra, önce Mazenderân'a oradan da Tahran'a gönderdiği Şahruh, aldığı yaralar nedeniyle yolda ölmüştür.³⁴³ Kafkasya'da başlayan Rus operasyonları ise Ağa Muhammed Şah'ı, Horasan seferini kısa kesmeye zorlamıştır.³⁴⁴

Ruslar, güneye inme politikasını sürdürüyor ve bu planlarını Gürcistan Prensi II. İrakli üzerinden yürütmeye devam ediyorlardı. Rus Çariçesi II. Katerina, 1796 yılında İrakli'yi

³³⁸ Muriel Atkin, *Russia and Iran: 1780-1828* (Minnesota: University of Minnesota Press, 1980), 93.

³³⁹ Nefisî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İrân*, 70-71.

³⁴⁰ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 276.

³⁴¹ İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1433., Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat Kacar*, 40.

³⁴² Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 93.

³⁴³ Nefisî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İrân*, 72.

³⁴⁴ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 93.

himaye amacıyla büyük bir Rus gücü ile harekete geçmişti. Derbend, Bakü, Talış, Şamahı ve Gence Rusların eline geçmiş, Aras Nehri'ne kadar inen Rus ordusu Kaçarlar için büyük bir tehdit haline gelmişti.³⁴⁵ Katerina bu seferi, Ağa Muhammed Han'ın 1794'te Gürcistan'a yaptığı saldırıya misilleme olarak düzenlemiştir. Niyetinin sadece Gürcüleri korumak değil, aynı zamanda Müslümanlar da dâhil olmak üzere tüm İran tebaasını Ağa Muhammed Han'ın zalim yönetiminden korumak olduğunu tüm bölge halkına ilân etmiştir. XVIII. yüzyılın başında ve sonunda Rusların İran'a yönelik politikasının bir diğer amacı da Ermenilere ve Gürcülere duyulan özel ilgiydi. Petro ve Katerina, Kafkasya'daki Hristiyanları, Müslüman yönetiminden kurtarma fikrini ortaya atmışlardı ve bu fikir iki Hristiyan toplum tarafından şiddetle desteklenmişti. 1790'lı yıllarda her iki gurubun sözcüleri bölgeye gönderilmesi halinde, Rus kuvvetleriyle iş birliği yapmaya söz veriyorlardı. Rusların, Ermeniler ve Gürcülerle ilgilenmesinin esas sebebi, onların Asya ile ticarette değerli ticarî araçlar olarak görülmesiydi.³⁴⁶ Tam da bu planların hayata geçirildiği sırada, II. Katerina'nın ölmesi üzerine yerine geçen oğlu I. Pavel, bütün güçlerinin işgal ettikleri yerlerden geri çekilmesi talimatı vermiştir.³⁴⁷

Ağa Muhammed Şah döneminde Osmanlı Devleti'nde çöküş emareleri kendini iyice göstermeye başlamış, III. Selim gibi yenilikçi hükümdarların başlattığı ıslahat hareketleri de sonuçsuz kalmış ve gerici ayaklanmalar yüzünden yarım bırakılmıştı. Rusya'da ise II. Katerina'nın ölümü ile iç karışıklıklar artmış, üstelik Rus ordusunun Güney Kafkasya'dan geri çekilmesi bu bölgeleri savunmasız bırakmıştır. İki önemli rakibinin içinde bulunduğu karışıklık ve kargaşa ortamı, Ağa Muhammed Han'ın hâkimiyetini sağlamlaştırmış ve İran'daki siyasî istikrarsızlık ortamı, halkın da kendisine karşı desteğiyle sona ermiştir.³⁴⁸ Ancak Ağa Muhammed Şah, Rusya'daki karışıklıktan istifade ederek ikinci Gürcistan seferine çıktığı sırada, kendi hizmetçileri tarafından 1797 yılında öldürülmüştür.³⁴⁹ Hasan-e Fasâ'i, onun ölümünden önce yeğeni Feth Ali Han ile aralarında geçen bir konuşmayı aktarır. Hikâyeye göre Ağa Muhammed Şah, Münecim Mirza Hasan'a o yılın yükselen burcunun neye işaret ettiğini sorar. Münecimden "Ülke için refah ve sakinleri için barış" görüldüğü cevabını alan Şah, veliahdına dönerek; "Baba Han, Münecim Mirza Hasan amcanızın

³⁴⁵ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 43.

³⁴⁶ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 6.

³⁴⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 43.

³⁴⁸ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 59-61.

³⁴⁹ Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 279.

ölümünü müjdeliyor, çünkü o yaşadığı sürece kimse refah ve huzur içinde olmayacak!” der.³⁵⁰

Ağa Muhammed Şah, büyük bir kaos içerisinde teslim aldığı ülkede, kısa süren hükümdarlığı döneminde büyük ölçüde düzen sağlamıştır. Nadir Şah’ın ve Kerim Han Zend’in olağanüstü yükselişi, halk tarafından hissedilen Safevî hükümdarlarının en zayıflarını bile güçlü bir şekilde korumaya yönelik kutsal saygıyı yerle bir etmişti. Kendisine taraftar toplayabilen her lider, tacı elde edebileceği düşüncesine kapılmaya başlamıştı. Yöneticilerin sürekli değişmesi nedeniyle insanlar, ülkenin gelenekleri tarafından tanınan tek üstün otoriteye itaat etme alışkanlıklarını kaybetmişlerdi. Başlıca aşiret reislerinin hırslı planları, isyan ve yağma sahnelerine alışkın olan yandaşlarının, kendilerini ganimet hasadından mahrum bırakacak herhangi bir güce karşı olmasına sebep oluyordu. Kentler ve köyler o kadar sık yağmalanıyordu ki, evlerini terk etmek zorunda kalan insanların birçoğu çareyi aynı derecede şiddet uygulamakta ararken, bir kısmı da ülkelerinden göç etmek zorunda kalıyordu. Ülkenin ticareti büyük ölçüde gerilemişti. Çünkü yöneticilerin aç gözlülüğü ve kamu yollarının korunmasızlığı tüccarların bölgede rahatça dolaşımına izin vermiyordu. Tam bir anarşi içerisindeki bu tabloda Ağa Muhammed Han, İran’ı yeniden sükûnete kavuşturmak istemiş ve bunu gerçekleştirmek için, huzuru bozma ihtimali olduğunu düşündüğü herkesi yok etme yoluna gitmiştir. Onun, siyasî birliği sağlamak için çoğu zaman şiddete başvurarak elde ettiği başarısının, İran’ı yeniden geleneksel ruhuna geri döndürdüğü söylenebilir.³⁵¹

Ağa Muhammed Han’ın ölümü üzerine ordusu büyük bir karmaşaya sürüklendi. İlk karışıklık sona erdikten sonra veziri Hacı İbrahim Han, daha önce varisliği ilân edilmiş olan Feth Ali Han’a bağlılığını açıkladı ve hatırı sayılır bir birlik toplayarak başkente ilerledi. Şehrin kapıları Şiraz’dan gelmekte olan Feth Ali Han şehre ulaşana kadar herkese kapatıldı.³⁵²

2.1.1.2. Feth Ali Şah (1797-1834)

³⁵⁰ Hasan-e Fasā’i, *History of Persia under Qājār Rule*, trc. Heribert Busse (New York: Columbia University Press, 1972), 78.

³⁵¹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 273.

³⁵² Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 314.

Ağa Muhammed Han'ın ölümü üzerine, Fars Eyaleti valisi olan yeğeni Feth Ali, şahlık tahtına oturdu.³⁵³ Asıl adı Baba Han olan Feth Ali, Ağa Muhammed Şah'ın kardeşi Hüseyin Kuli Han-ı Cihânsûz'un oğludur. Amcası Muhammed Şah, çocuğu olmadığından onu veliaht tayin etmiştir.³⁵⁴ Bu dönemin önemli olayları, doğrudan ya da dolaylı olarak İran'ın dış politikasını ve o dönemin dünya siyasetiyle temasını ilgilendiren olay ve çatışmalardır. Ağa Muhammed Şah'ın savaş ve çatışma yoluyla kurduğu hükûmeti, Feth Ali Şah döneminde saray mensupları ve ordu liderlerinin katıldığı isyanlarla karşılaşmıştır.³⁵⁵ Ayrıca bu dönemde İran, Fransa, Rusya ve İngiltere gibi dönemin en güçlü ülkelerinin ilgisinin yoğunlaştığı bir coğrafya haline gelmeye başlamıştır.

Feth Ali Şah, en etkili Şii müçtehitlerden birinin onayını alarak şahlığını meşru konuma oturtmuştur. Tahta geçtiğinde ülke içinde Feth Ali'nin kardeşlerinden biri, İsfahan civarındaki Zend ailesinin bir kolu, Azerbaycan'daki Şekâki ve Dunbuli aşiretleri ve Afşar Türkmenleri, Nadir Şah'ın torunu ve Horasan'daki Afgan kabilelerinden merkezî hükûmete karşı bir dizi meydan okuma vardı. Bu muhaliflerin hepsi 1803 yılına kadar yenilgiye uğratılmıştır.³⁵⁶

Afganistan ve Türkistan'a yakınlığı nedeniyle özel bir konuma sahip olan Horasan'ın fethi meselesi, Feth Ali Şah döneminin önemli iç meselelerinden biridir. Ağa Muhammed Şah döneminde başlatılan, ancak Rus ordusunun Kafkasya'ya inmesi sonucunda tamamen erdirilemeyen Horasan seferinde, bölge askerî işgal altında kalmıştı. Bölgedeki güçlerden biri olan Zaman Şah, İran'daki Kaçar gücüne karşı Herat'taki konumunu güçlendirmek amacıyla Meşhed'den kaçan Şahrûh'un oğlu Nadir Mirza'yı barındırıyordu. Zaman Şah, kendine ait kuvvetlerle Nadir Mirza'yı Meşhed'i almak üzere göndermiş ve burayı ele geçirmişlerdir. Bu durum Feth Ali Şah'ın onun üzerine ordu göndermesine sebep olmuştur. Bu sırada Kazvin ve Sultaniye çevresinde isyan eden Sadık Şekâkî ile de çatışmaya girilmiştir. Ardından tekrar Horasan'a yönelen Kaçar orduları üç koldan Meşhed'e saldırdı ve Nadir Mirza ele geçirilerek Tahran'da öldürüldü. Nadir Mirza'nın bu yenilgisi üzerine diğer Horasan valileri de teslim olmak zorunda kaldılar.³⁵⁷

³⁵³ Sykes, Percy A *History of Persia*, c. 2, 312.

³⁵⁴ Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 451.

³⁵⁵ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 48.

³⁵⁶ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 94.

³⁵⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 49.

Horasan'dan sonra, Herat'ta bağımsızlık için mücadele vermekte olan Zaman Şah ile mücadele edilmiştir. Zaman Şah, kardeşi Mahmud ile bölgede nüfuz mücadelesine girmişti. Zaman Şah'a karşı Feth Ali Şah'tan yardım talebinde bulunan Mahmud Han, Şah tarafından Herat valiliğine atandı. Bu sırada Hindistan'da İngilizlere karşı mücadelede olan Zaman Şah, kardeşinin Afganistan'a dönebileceğini, kendisinin de İngilizlerle mücadeleye devam etmek istediğini söylese de Feth Ali Şah, Kandahar ve Herat üzerine kuvvet gönderince Hindistan'dan geri dönmek zorunda kaldı. Gerçekleşen savaşta yenilen Zaman Şah esir alınarak gözlerine mil çektirilmiş, İngilizlerin eline geçtiğinde ise öldürülmüştür.³⁵⁸

Rusya ile savaşlarından ağır yenilgi ile ayrılan Kaçar Devleti, batıdaki ağır kayıplarını 1832'den sonra doğu sınırlarında dengeleme siyaseti gütmüştür. Afganistan'a yapılan Kaçar seferleri, Hindistan'daki Doğu Hindistan Şirketi yöneticilerini alarma geçirmiş ve hem Kaçar hem de Rusya güçlerini bölgeden uzak tutmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Kaçarların ise 1832'den 1857'ye kadar ana hedefi Herat'tı.³⁵⁹ Rus yenilgilerinden faydalanmaya çalışan, bölgedeki yöneticiler isyan halindeydi. Bölgeye 1830 yılında sefer düzenleyen Abbas Mirza, önce Yezd, daha sonra da Kirman'da asayiş sağladı. İsyanları bitirdikten sonra Abbas Mirza'yı Tahran'a çağıran Feth Ali Şah, 1833 yılında Afganistan'a sefer düzenleyerek Herat'ı almasını istemiştir. Kuşatma başarılı bir şekilde ilerlerken Abbas Mirza'nın ölüm haberi gelmiş ve Herat Emiri Kamûran Mirza ile aceleyle bir antlaşma imzalanmıştır. Abbas Mirza'nın vefatı üzerine oğlu Muhammed Mirza Tahran'a çağrılarak veliaht tayin edilmiştir. Muhammed Mirza, Afgan topraklarını terk etmeden önce bunun intikamını Afgan kanıyla alacağına dair yemin etmiştir.³⁶⁰

2.1.1.2.1. Dış Dinamikler

Feth Ali Şah döneminde dünyanın en güçlü hükûmetleri, Asya ile Afrika'nın en verimli bölgelerini işgal etmek için çetin bir rekabetin içine girmişlerdi. İran'ın kuzeyindeki Rus İmparatorluğu her geçen gün güçleniyor ve genişliyordu. Batı'daki Avrupa ülkeleri Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak üzerine komplolar kurmaktaydı. Doğudaki Hindistan'da ise İngiltere'nin varlığı her geçen gün güçleniyordu. Hindistan'ın zenginliği, Rusya, Fransa ve Avusturya başta olmak üzere tüm güçlü dünya hükûmetlerinin dikkatini çekmekteydi.³⁶¹

³⁵⁸ Abdurrazza Huşeng Mehdevî, *Tarih-i Ravabıt-ı Haricî-yi İran* (Tahran: 1379), 203.

³⁵⁹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 323.

³⁶⁰ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 324-325.

³⁶¹ Nefisî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İran*, 102.

Feth Ali Şah döneminin en önemli olayı ise Rusya'ya karşı olan seferlerdir.³⁶²

2.1.1.2.1.1. Fransa ile İlişkiler

İran'ın Avrupa siyasetinin yörüngesine girmesi Napolyon Bonaparte sayesinde hızlanmıştır. Napolyon'un geniş kapsamlı planları arasında İran şahını dünya siyasetinde, özellikle de Hindistan'ın işgaliyle bağlantılı olarak bir araç olarak kullanmak da vardı ve o dönemde Hindistan'daki İngiliz yöneticilerin zihinleri böyle bir saldırı korkusuyla doluydu.³⁶³ Fransa İmparatoru Napolyon, İngiltere'yi yok etmeyi planladığı 1800 yılı civarında, İngiltere'nin temelini kolonileri olduğuna inanıyor ve bu temeli sarsmak için Mısır ve Hindistan'ı kontrol altına almaya çalışıyordu.³⁶⁴ 1801 yılında Rus Çarı I. Pavel ile yaptığı görüşmeler sonucunda, Fransız ve Rus kuvvetlerinin İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı işgal etmesi ve İran'ın da Hindistan'a saldırması kararlaştırılmıştı.³⁶⁵ Bu plan, Hindistan'a düzenlenecek olan seferin hazırlıklarında eksiklikler olması nedeniyle başarısız olmuş ve ardından Rusya Çarı I. Pavel'in ölümü, planın uygulanmasını engellemiştir. Buna rağmen Napolyon Bonaparte, Hindistan'ı fethetme planından vazgeçmemiş, İran'ı bu planın uygulanmasında önemli bir faktör olarak görmeye devam etmiştir.³⁶⁶ Percy Sykes, Rusya ve Fransa'nın Hindistan'a birlikte askerî harekât düzenleme planlarının, her ne kadar stratejik planlamalar yapılmadan başlanan bir harekât olsa da Rus Çarının ölümü nedeniyle yarım kalmasının, İngiltere açısından bir şans olduğunu savunur. Ona göre İngilizlerin Hindistan'daki konumları çok güçlü değildi ve İran'da bir Fransız-Rus ordusunun ortaya çıkması, şüphesiz genel durum üzerinde en olumsuz etkiyi yaratacaktı.³⁶⁷

1804 yılında Feth Ali Şah, Rusya tarafından ilhak edilen Gürcistan'ı yeniden ele geçirebilmek umuduyla, belki de 1801 yılında imzaladıkları antlaşmaya güvenerek, İngiliz yardımı alabilmek için Hindistan'a bir elçilik heyeti göndermiş ancak bu heyet başarılı olamamıştır. Bunun ardından Mirza Muhammed Rıza başkanlığındaki elçilik heyeti Polonya'daki geçici karargâhında bulunan Napolyon ile görüşmek üzere gönderildi. 1807 yılında Kaçar Devleti ve Fransa arasında imzalanan Finkenstein Antlaşması, Rusya ve

³⁶² Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 312.

³⁶³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 300-301.

³⁶⁴ George Lenzowski, *Rekabet Rusia ve Garb der-Iran*, trc. İsmail Raiyn (Tahran: İntişârat-ı Câvidan, 1353), 19.

³⁶⁵ Nefîsî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî Irân*, 120.

³⁶⁶ Lenzowski, George *Rekabet Rusia ve Garb der-Iran*, 20.

³⁶⁷ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 300-301.

İngiltere'ye karşı Fransa, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan oluşan üçlü bir ittifak kurulmasını amaçlıyordu. Antlaşma gereğince, Fransa tarafından İran'ın toprak bütünlüğü garanti altına alınmış, Rusya'nın ele geçirdiği yerlerden çekilmesi için çaba gösterileceği taahhüt edilmişti. Ayrıca Kaçar ordusunun piyadeleri, topları ve tahkimatının Avrupa sistemine uygun hale getirilmesi amacıyla istenecek top ve tüfekler Fransa tarafından karşılanacak, Fransız subaylar da bu amaçlarla görevlendirilecekti. Kaçar Şahı ise İngiltere ile bütün diplomatik ve ticarî ilişkileri kesecek, tüm İngiliz mallarına el koyacak, İngiltere ve Rusya, İran ve Fransa'dan herhangi birine saldırıda bulunursa her iki ülke de eşit şartlarda ortak düşmana karşı harekete geçeceklerdi.³⁶⁸ Birkaç ay sonra General Gardanne ile yetmiş subay ve astsubaydan oluşan önemli bir askerî misyon, Kaçar ordusunu Avrupa çizgisinde eğitmek üzere çalışmalarına başladı. Fransız general, şüphesiz şahın ordusunu Hindistan'ın işgalinde Fransız ordusuna yardımcı olarak kullanılması amacıyla organize etmekle görevlendirilmişti.³⁶⁹ Ancak Avrupa'daki gelişmeler Fransa İmparatorunun, Asya'daki planlarından vazgeçmesini ve İngilizlerle olan ittifakına geri dönmesini gerektirmiştir.³⁷⁰

Napolyon, 1807 yılında İran ile antlaşmasını görmezden gelerek, Avrupa ile ilgili projelerinde Rusların yardımını sağlamayı amaçlayan Tilsit Antlaşması'nı imzalamıştır. Bundan haberdar olan Feth Ali Şah, Napolyon'un İran konusunda taahhütlerini yerine getirmeyeceğini anlamış, yaşadığı hayal kırıklığını İngilizlerle yeniden temasa geçerek hafifletmeye çalışmış ve Gardanne heyetinin İran'dan ayrılmasına izin vermiştir.³⁷¹

2.1.1.2.1.2. İngiltere ile İlişkiler

İngiltere, özellikle Napolyon'un planlarının hayata geçirildiği dönem olması ve ayrıca Fransa'nın Rusya ile çok yakın ilişkileri olması nedeniyle Fransa tehdidini hissetmişti.³⁷² I. Pavel ve Napolyon arasındaki tehlikeli planları bertaraf etmeleri gerekiyordu. Bu yüzden Yüzbaşı John Malcolm, Kaçar Şahını Afganistan üzerinde baskı kurmaya ikna etmek, Fransızların olası planlarına karşı koymak ve İran coğrafyasında gerçekleşen İran-İngiltere ve İngiltere-Hindistan ticaretini yeniden tesis etmekle görevlendirildi ve bu görevinde başarılı oldu. İngilizler, Fransızlardan da destek alarak Hindistan'daki İngiliz kuvvetleri ile savaşan ve buradaki İngiliz mülkleri üzerinde emelleri olan Afgan Emiri Zaman Şah'tan

³⁶⁸ Nefîsî, Said *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İrân*, 123., J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1535-1914*, c. 1 (New Jersey: D. Van Nostrand Company, 1956), 77-78.

³⁶⁹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 304-305.

³⁷⁰ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 317.

³⁷¹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 68.

³⁷² Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglîs*, 24.

rahatsızlık duyuyorlardı. Malcolm aracılığıyla yapılan siyasî ve ticarî antlaşma ile Feth Ali Şah, Zaman Şah'ın İngilizlerle ilgili niyetlerinden vazgeçmediği sürece onunla barış yapmayacağını kabul etmiştir. Bunun karşılığında İngiliz elçisi, İran'ın Afganlar ya da Fransızlar tarafından saldırıya uğraması halinde kendilerine savaş mühimmatı sağlanacağını taahhüt etmiştir. Görüşmelerde ayrıca, İran'a yerleşmek isteyen Fransız tebaasının sınır dışı edilmesi de kararlaştırıldı. Ticarî açıdan ise İngiliz ve Hindistanlı tüccarların İran limanlarına vergisiz yerleşmesi, İngiliz çuha, demir-çelik ve kurşununun gümrük vergisiz kabul edilmesi öngörülüyordu (1801).³⁷³ Ancak bu antlaşma imzalandıktan sonra bir tehdit olarak görülen Rus Çarı I. Pavel'in ölümü ve yerine geçen I. Alexander'ın Hindistan üzerindeki siyasetinin değiştiğinin düşünülmesi İngilizleri rahatlatmıştı. Afgan Emiri Zaman Şah'ın ise tahttan inmesi antlaşmanın siyasî ayağının büyük bölümünü ortadan kaldırmıştı. Bu gelişmeler üzerine İngiltere, bu antlaşmaya gereken önemi göstermemiştir.³⁷⁴

Feth Ali Şah'ın İran-Rus savaşları sürerken aradığı desteği İngilizlerden bulamaması ve bu nedenle Fransa ile yakınlaşarak 1807 yılında Finkenstein Antlaşması'nı imzalaması İran-İngiltere ilişkilerinde bir süre gerginliğe yol açmıştır.³⁷⁵ Fransız nüfuzunun Tahran'da üstün hale gelmesi İngiltere'yi alarma geçirmiştir. Bu sebeple John Malcolm ikinci bir görevle İran'a gönderilmiştir. Bu sırada Fransız General Gardanne, Kaçar ordusunu eğitiyor ve tahkimatlar inşa ediyordu. Fransız etkisi sayesinde Gürcistan'ın geri alınacağı umuluyordu. Bu şartlar altında Basra Körfezi'ne ulaşan Malcolm'un belki de fazla sert olan tutumu nedeniyle gereken nezaket gösterilmedi. Feth Ali Şah'ın bakanları tarafından Fars Genel Valisi'ne başvurması talimatı verildi ve Tahran'a yaklaşması yasaklandı.³⁷⁶

Ancak Feth Ali Şah, Napolyon ile yapılan antlaşmadan umduğunu bulamamıştı, cephede ise Rusya karşısında zor durumdaydı ve kendisine müttefik arıyordu. Bu durumdan istifade eden İngiltere, 1808 yılında Sir Harford Jones başkanlığındaki kalabalık bir heyeti Tahran'a göndermiştir. 1809 yılında iki ülke arasında imzalanan antlaşmaya göre, İngilizler Rusya ile savaşta olan Azerbaycan ordusunun masrafları için yıllık 160.000 tümen ödeme yapacaklarını, yeterli sayıda top ve tüfek sağlayacaklarını ve Kaçar ordusundaki askerleri eğiteceklerini taahhüt etmişlerdi. Buna karşın şah, Şiraz, İsfahan, Yezd, Kazvin ve Tebriz'de

³⁷³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 303.

³⁷⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 65.

³⁷⁵ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 69., Eralp Yaşar Azap. "İran'da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askeri Reformları ve Sonuçları". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 62, sy. 2 (Aralık 2022), 1108.

³⁷⁶ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 306.

İngiliz konsoloslukları açılmasını ve Basra Körfezinde yer alan Hark Adası'nın İngiliz donanmasına verilmesini onaylıyordu.³⁷⁷

1813 yılında Ruslarla Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, 1814 yılında İran ve İngiltere arasında yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Yumuşayan ilişkiler sonucunda imzalanan bu antlaşma ile İran ve Büyük Britanya'ya düşman Avrupalı uluslar arasındaki tüm ittifaklar geçersiz sayılmış ve bu ülke ordularının İran'a girmesi yasaklanmıştır. Şah, Harezm, Tataristan, Buhara ve Semerkant yöneticilerini, Hindistan'ı işgal etmek amacıyla topraklarından geçmeye kalkışabilecek herhangi bir orduya karşı koymaya teşvik etmekle yükümlüydü. İran ve Rusya arasındaki sınırlar ise İngiltere, İran ve Rusya tarafından belirlenecekti. İngiltere'den İran'a 200.000 tümen (yaklaşık 150.000 Sterlin) sübvansiyon verilecek ve bu para İngiltere gözetiminde harcanacaktı. Büyük Britanya veya İran'la savaş halinde bulunan Avrupalı bir ülke arasında yapılacak herhangi bir barış antlaşmasına İran'ın da dahil edilmesi için çaba gösterilecek, aksi takdirde askerî ve malî destek sağlanacaktı. Afganistan'la ilgili olarak İngiliz Hükûmeti, iki ülke arasında savaş çıkması durumunda müdahale etmeyecek, İran ise Büyük Britanya ile savaşa girmesi halinde Afganistan'a saldırmayı kabul edecekti. Percy Sykes bu antlaşmada, İngiltere için Rusya tehlikesinin ne kadar büyük olduğunun farkına yeterince varılmadığı konusunu eleştirmektedir.³⁷⁸ Antlaşmadaki maddeler, İran'ın teslimiyetçi bir tutum içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bunun yanında İngilizler ödemeyi taahhüt ettikleri 200.000 tümeni hiçbir zaman ödememiştir. İngilizler ile Feth Ali Şah döneminde yapılan antlaşmalara bakıldığında, İngiliz siyasetinin güçsüz bir İran hedeflediği ve Hindistan ile Afganistan üzerindeki İran tehdidini bertaraf etmeyi amaçladığı görülmektedir.³⁷⁹

2.1.1.2.1.3. Rusya ile İlişkiler

İran ve Rusya arasındaki ilişkiler XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan Rus Devleti'nin gelişimiyle paralel olarak ilerlemiştir. Ticaretteki ilk büyük artış Rusların Kazan (1552) ve Astrahan'ı (1556) fethetmesiyle XVI. yüzyılda gerçekleşti. Bu fetih, Moskova ile İran arasında Volga-Hazar yolunu açtı. Bu tarihten XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Moskova, Rus ürünleri (odun, keten, kürk gibi) ve İran pazarlarından gelen lüks ürünler (ipek

³⁷⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 68-69.

³⁷⁸ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 309-310.

³⁷⁹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 307-308., Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 311-315.

ve Hint malları) arayan Batılı tüccarlar için bir ticaret merkezi haline geldi. Gelişen ticarî ilişkiler döneminde bazı Gürcü prenslerin Ruslardan, kendilerini Kaçar ve Osmanlı Hükûmetlerine karşı koruma talep etmesi gibi diplomatik temaslar da gerçekleşti.³⁸⁰

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Büyük Petro'nun güneye inme politikası, II. Katerina tarafından da devam ettirildi. Ağa Muhammed Han'ın, Rus politikalarına karşı durarak Gürcistan'ı kuşatması ve Tiflis'i ele geçirmesi, Ruslara İran'ı işgal edebilmeleri için bir fırsat sağladı. Ağa Muhammed Şah, Kaçar Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştıracak tedbirleri almamıştır. Ruslar, II. Katerina'nın ölümü üzerine bölgeden geri çekilmiş olsalar da 1801 yılında geri dönerek Gürcistan'ı ilhak etmişlerdi.³⁸¹

Feth Ali Şah, tıpkı Ağa Muhammed Şah gibi Kafkasya'da hâkimiyet iddiasındaydı. Ona göre hanlıklar İran'a aitti. Rusya'nın Kafkaslardan güneye inmesi de kaçınılmaz olduğundan bölgede iki devlet arasında gerginlikler artmaktaydı.³⁸² Feth Ali Şah, ülkede otoritesini sağlamlaştırmak adına Safevî döneminden beri İran'ın etki sahasında bulunan eyaletlere ve buradaki aşiret liderlerine siyasî gücünü kabul ettirmeliydi. Rusya'nın 1801 yılında Gürcistan'ı ilhakı ve hemen ardından Dağıstan (Caro-Belokan) ve Gence'nin işgal edilmesi Kaçar Şahını son derece rahatsız etmiş ve Rusların bununla yetinmeyerek Aras'ın güneyine geçerek İran içlerine kadar ilerleyeceği endişesi hasıl olmuştu.³⁸³ Kaçar Hanedanı bu konuda endişelenmekte çok haklıydı, velhasıl Ruslar, Kaçarlara karşı düzenledikleri iki askerî harekât ile Kafkasya'yı tamamen kontrol altına almış ve Kaçar Devleti sınırlarını Aras Nehri'nin güneyine çekmiştir.³⁸⁴

Feth Ali Şah, güneye doğru sarkmaya başlayan Rusya ile Kafkaslar sorununu önce siyasî yoldan çözmeye çalışmış, sonuç alamayıp bir de üzerine Rus yayılması devam ettiğinden savaş kaçınılmaz hale gelmiştir.³⁸⁵ Rusya ile İran arasındaki ilk savaş 1803'te başlamış, 1812 ve 1813'te Aslanduz ve Lenkeran'daki korkunç Kaçar kayıplarına kadar on yıl sürmüştür. Her iki tarafın da bir dizi avantajının yanı sıra bazı ciddi dezavantajları da vardı. Rusya savaşı kazanmaktan çok kaybetmemeyi başardı. Rusya için Kafkasya, Avrupa'ya göre ikinci

³⁸⁰ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 3.

³⁸¹ Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglis*, 24., Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", 455.

³⁸² Gavin R.G. Hambly, "Āghā Mohammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty", 146.

³⁸³ Özgür Türker. "1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, (2017), 83.

³⁸⁴ Abdolvahid Soofizadeh & Özgür Türker. "Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandr Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)". *Belleten* 82, sy. 294 (Ağustos 2018), 570.

³⁸⁵ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 314.

plandaydı. Ancak İran için savaş son derece önemliydi. Bu, modern İran'ın sadece Rusya ile değil diğer Avrupalı Hristiyan güçler olan İngiltere ve Fransa ile de ilk kapsamlı temasıydı. Savaş sırasında İran, Abbas Mirza öncülüğünde özellikle askerî alanda ilk batılılaşma reformlarını yaptı.³⁸⁶

1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması ile İran'ın Kafkaslardaki topraklarının büyük bir bölümünü oluşturan Karabağ, Gence, Şirvan, Derbend, Bakü, Kuba, Talış'ın bir kısmı ile Hazar Denizi sahilleri Rusya'nın eline geçmiştir. İran'ın Hazar Denizi'ndeki denizcilik hakları kaybedilmiş, üçüncü bir ülkenin savaş gemilerinin Hazar Denizi'nde bulundurulmaması kararlaştırılmıştır. Kaçarlar, İngiliz subayları aracılığıyla ileride konumunu güçlendirmeyi ve şansını yeniden denemeyi umduğu için barış, geçici bir çözüm olarak kabul edilmişti.³⁸⁷

Rusya, savaşın ardından işgal ettiği topraklarda kalmış, İran'ın kuzeybatı kapısı Rusya'ya açılmıştır. Böylelikle Kaçar Hükûmeti, Bakü petrol kuyularından tamamen mahrum bırakılmıştır. Ayrıca Hazar Denizi, ticarî gemiler serbest olmasına rağmen sadece Rus savaş gemilerinin seyir hakkının bulunduğu bir Rus gölü haline gelmiştir. İran monarşisini, olası rakipleri karşısında destekleme konusu ise Rus çarlarına şahlar üzerinde bir nevi vesayet hakkı tanıyordu. Tüccarlara yönelik kolaylıklar maddesi ise İran'daki Rusların ekonomilerini güçlendirmiştir.³⁸⁸

Ruslara yenik düşen ve Gülistan Antlaşması'nı içine sindiremeyen Şah, Rusya'ya karşı yeniden ayağa kalkabilmek için İngilizlerden yardım talep etmiş ve yeni bir savaş planını uygulamaya koymuştur. Bu plana göre İngiltere, Ruslara karşı Kaçar Hanedanına yardımcı olacaktı. İngiltere, Mısır'ı işgal eden Fransa ve Gürcistan üzerinden Güney Kafkasya'ya inmeye çalışan Rusya'nın, kendi sömürgesi olan Hindistan'daki çıkarları üzerinde tehdit oluşturduklarının farkındaydı.³⁸⁹ İngiltere ile Kaçar Devleti arasında 1814 yılında Rusya'ya karşı antlaşma imzalandı. Buna göre, İngiltere Kaçar ordusuna İngiliz subaylar gönderiyor, birlikleri silahla donatıyor, Tebriz başta olmak üzere diğer şehirlerde silah fabrikaları kuruluyordu. Bu hazırlıklar devam ederken 1825 yılının Aralık ayında Rusya'dan gelen "Dekabristler İsyanı"³⁹⁰ Şahı umutlandırdı. İsyanın Rusya'nın diğer şehirlerine de yayılarak

³⁸⁶ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 94.

³⁸⁷ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 314., Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 311-315.

³⁸⁸ Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İngiliz*, 27.

³⁸⁹ Özgür Türker. "1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine", 80.

³⁹⁰ Rus İmparatoru I. Alexander'ın ölümü üzerine tahta çıkan I. Nikolay'a karşı, bir kısım imparatorluk askerinin ayaklanması olayıdır. Aralık ayında gerçekleştiğinden "Aralıkçılar İsyanı" olarak da adlandırılır.

büyüyeceğini ve ülkeyi sarsacağını düşünerek savaş hazırlıklarını hızlandırdı.³⁹¹ Zaten 1825 yılında İran uleması, Rusların Gence ve Karabağ Müslümanlarına karşı kötü davrandıklarını ve bölgeye cihadın farz olduğuna ilişkin bir fetva yayınlamışlar ve savaş için gerekli icazet alınmıştı.³⁹²

Tebriz valisi ve veliaht şehzade Abbas Mirza komutasındaki Kaçar ordusu, Temmuz 1826'da Azerbaycan'ın kuzey topraklarına saldırdı. İki yıl süren savaş, Şahın zulmünden bıkan halkın ve Rus yardımıyla iktidara gelmek isteyen feodallerin Rus birliklerine yardım etmeleri sonucunda, Rusların 1828 yılında Tebriz, Urmiye ve Erdebil'i ele geçirmesiyle sonuçlandı. Tebriz'in biraz güneyinde bulunan Türkmençay Ovası'nda Rusya ve Kaçar Hanedanı arasında savaşları sonlandıran bir antlaşma imzalandı.³⁹³ Bu antlaşmaya göre Kaçarlar, altı ay içerisinde Revan ve Nahcivan Hanlıklarını Rusya'ya bırakacak, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan Kafkas Sıra Dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adalar ile burada yaşayan halklar Rusya İmparatorluğu'na ait kabul edilecek, İran Rusya'ya tazminat ödeyecek, Rusya, Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıktıktan sonra ise hükümdar olarak kabul edecek, Hazar Denizi'nde her iki devletin ticarî gemileri yüzebilecek fakat sadece Rusya'nın savaş gemileri bulunacaktı.³⁹⁴ 1828 öncesi dönemde bağımsız bir devlet olan ve diğer ülkelerle eşit ve karşılıklı siyasî ilişkilere sahip olan İran, Türkmençay Antlaşması sonucunda yarı bağımsız bir devlet haline gelmiş ve Avrupa ülkelerinin iç işlerine müdahalesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Rusya, bu antlaşmayla gelecekteki hedeflerine sağlam bir dayanak hazırlamış, İngilizler ise Ortadoğu'da Rus tehlikesi gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kalmıştır.³⁹⁵

1828 Türkmençay Antlaşması'nın maddelerinin uygulanmasını takip ve sınır meselelerini görüşmek üzere, Rus General Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov³⁹⁶ Tahran'a elçi olarak gönderilmiştir. Bu sırada Feth Ali Şah'ın hazinedarı ve bir Ermeni olan Ağa Yakub, hazineden para ve mücevher çalmış ve Rus Elçiliği'ne sığınmıştı. Ayrıca Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Rus elçiliğine bağlı olarak çalışan Rus Kazaklarının kötü davranışları halkın tepkisini çekmekteydi. Bunun üzerine halkta Ermeni, Gürcü ve Rus tebaaya karşı bir infial meydana gelmiştir. Üzerine bir de İran'a gelerek Müslüman olmuş olan iki Ermeni ya

³⁹¹ İsmailov, Mahmud *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına*, 282-284.

³⁹² İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1569.

³⁹³ İsmailov, Mahmud *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına*, 282-284.

³⁹⁴ Okan Yeşilot. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 14, sy. 36 (2008), 190-191.

³⁹⁵ Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglis*, 33-34.

³⁹⁶ Александр Сергеевич Грибоедов

da Gürcü³⁹⁷ kadının Rus elçisinin evine götürülmesi, alimlerin tepkisini çekmiş ve durum halka da sirayet etmiş, elçiliğe yürüyüş başlamıştır. Elçilik çalışanları ve halk arasında olaylar büyünce kalabalıktan biri, bir Kazak tarafından vurularak öldürüldü. Halkın, çok ağır maddeleri bulunan Türkmençay Antlaşması'na tepkisini de gösteren olaylar, âlimlerin ve hükûmetin kontrolünden çıkmış, elçilikte bulunan otuz beş kişi ile birlikte elçi Griboyedov da öldürülmüştür (1829).³⁹⁸ Rus heyetinden sağ kalan tek kişi Malatsev adındaki sekreterdi. Malatsev, ülkesine geri döndüğünde olayların gerçek yüzünü ve Kaçar Hükûmetinin olaylarda bir dahli olmadığını aktarmıştır. Feth Ali Şah, Rus Çarına yaşananlardan dolayı duyduğu üzüntüyü bildirmiş ve bunun bir göstergesi olarak Abbas Mirza'nın oğullarından bir şehzadeyi Rus sarayına göndermiştir. Osmanlı ile Balkanlar'da savaşmakta olan Rus Çarı I. Nikola, Kaçar Hükûmetinin bu girişimlerini olumlu karşılamıştır.³⁹⁹

2.1.1.2.2.4. Osmanlı Devleti ile İlişkiler

İran'daki Şii halk için kutsal sayılan Kerbelâ ve Necef gibi şehirler Osmanlı'ya bağlı Bağdat Valisi yönetiminde bulunmaktaydı.⁴⁰⁰ 1802 yılında Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in türbesinin tahrip edilmesi ve İran tarafının bu olaydan Osmanlı Hükûmetini sorumlu tutması sonucu ilişkiler gerilmiş ancak Osmanlı Devleti türbenin uğradığı tahribatın giderileceğini ve şehrin surlarının tamir edileceğini söyleyince olaylar daha fazla büyümemiştir.⁴⁰¹

1806 yılında Osmanlı'dan kaçarak İran'a sığınan Abdurrahman Paşa nedeniyle, Osmanlı'nın Bağdat Valisi Ali Paşa'nın da dâhil olduğu gerginlik sonucunda meydana gelen Merivan Savaşında ise üç bin Osmanlı askeri öldürülmüştür. Kaçar ordusunun zaferi ile sonuçlanan bu savaştan sonra Osmanlı Devleti, Bağdat Valisine bir talimat göndererek Kaçar Devleti ile dostane ilişkileri zedeleyecek davranışlarda bulunulmamasını emretmiştir.⁴⁰²

Osmanlı ve İran sınırlarında konar göçer yaşam süren ve uyrukları belli olmayan aşiretlerin her iki devletin hudutlarını sürekli ihlâl etmesi ihtilâflara neden oluyordu. Kaçar Devleti, bu konargöçerleri firarî olarak kabul etmiş ve Osmanlı Devleti'nin bunları geri vermesini talep

³⁹⁷ İtimadü's-Saltana Gürcü olduklarını aktarır. bkz. *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1595.

³⁹⁸ İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 323-324

³⁹⁹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 99.

⁴⁰⁰ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 107.

⁴⁰¹ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 66.

⁴⁰² İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1483., Nefisî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İrân*, 666., Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 108.

etmiştir. Bu talebine cevap alamayan Kaçarlar, Revan Serdarı Hüseyin Han ve kardeşinin birlikleriyle 1820 yılında Kars'ta yağma hareketlerinde bulunmuştur.⁴⁰³ İki ülke arasındaki bu gerginliklere bir de İranlı hacılar meselesi eklenince savaş kaçınılmaz olmuş, Abbas Mirza komutasındaki Azerbaycan ordusu 1822'de Hoy ve Mâkû üzerinden Doğu Beyazid ve Erzurum'a ulaşmıştı. Kaçar kuvvetleri Muş, Bitlis, Erciş ve Doğu Beyzaid'i ele geçirmiş, kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle Tebriz'e geri dönmüştür. Ayrıca İran'da görülen kolera salgını da savaşın devam ettirilememesinin sebeplerinden birisiydi.⁴⁰⁴ 1823 tarihinde iki ülke arasındaki sınır problemlerinin çözümü amacıyla I. Erzurum Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁰⁵

Doğu sınırlarını güvene almak amacıyla Herat Seferine çıkan ve 1833 yılında kuşatma esnasında vefat eden Abbas Mirza'dan yaklaşık bir yıl sonra babası Feth Ali Şah da vefat etmiş ve tahta torunu Muhammed Mirza çıkmıştır.⁴⁰⁶

2.1.1.3. Muhammed Şah (1834-1848)

Feth Ali Şah'ın, oğlu Abbas Mirza'dan bir yıl sonra 1834 yılında ölümü üzerine Tebriz valisi olan torunu Muhammed Mirza, İngiliz ve Rus elçilerinin de yardımıyla tahta oturmuştur.⁴⁰⁷ Feth Ali Şah'ın, ülkenin çeşitli yerlerinde yöneticilik yapan altmış kadar oğlundan bazıları ve hanedan mensubu birçok kişi onun hükümdarlığını kabul etmemiş, Tahran valisi olan amcası Ali Mirza Zil-el'Sultan da kendisini şah ilân etmişti.⁴⁰⁸ Muhammed Mirza'nın en büyük destekçisi ise Mirza Ebû'l Kasım Kaim Makâm Ferehânî'ydi. Rus ve İngiliz Büyükelçileri, Feth Ali Şah'ın vefatı nedeniyle taziyelerini iletmek ve saltanatını tebrik etmek üzere Tebriz'e geldiler. Ülkedeki karışıklıklar ortasında Kaim Makâm Ferehânî önderliğinde Rus ve İngiliz elçileri eşliğinde Tahran'a hareket edebilen Muhammed Mirza, 1835 yılı Ramazan ayı başında tacını giyerek tahta oturmuştur.⁴⁰⁹

Kendisine sadrazamlık görevi verilen Kaim Makâm Ferehânî, ülkenin askerî ve idarî işlerini bizzat, hatta Şah'a danışmadan yönetmiştir. Ülke yararına yaptığı işler, muhaliflerini ve yüksek mevkilere ulaşmak amacıyla olan ancak onu kendilerine engel olarak görenleri

⁴⁰³ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 69-70.

⁴⁰⁴ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 111-112.

⁴⁰⁵ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 71-77.

⁴⁰⁶ Nefîsî, Saîd *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İrân*, 680.

⁴⁰⁷ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 327.

⁴⁰⁸ Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-ı İrân* (Tahran: Matbaa-i Meclis, 1312), 810.

⁴⁰⁹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 119-120.

rahatsız etmekteydi. Ayrıca İngilizlere karşı politikaları da dikkat çeken Kaim Makâm, muhalifleri ve İngilizlerin iş birliği sonucu, Muhammed Şah'ın emri ile öldürülmüştür. Yerine, Hacı Mirza Ağasî getirilmiştir.⁴¹⁰

1803 yılında başlayan ve aralıklarla 1828 yılına kadar devam eden Kaçar-Rus savaşlarının sona ermesinin ardından Rusya, İran'daki siyasî ve askerî varlığını genişletmek için ilgi alanını Kafkaslardan İran'ın kuzeydoğusuna çevirmiştir. İngiltere ise daha önceleri Abbas Mirza ve Muhammed Şah'ın Herat'ta askerî harekâtını destekleyen, İran'daki Rus ajanlarının bu davranışlarından rahatsız olmuş ve İran'ın toprak bütünlüğünü garanti altına almak amacıyla Ruslarla müzakere yapmak zorunda kalmıştı. 1834'te gerçekleşen görüşmeler sonucunda Rusya ve İngiltere kontrolünde olan topraklar arasında, İran'ın tampon ve bağımsız bir ülke olduğunu kabul eden bir antlaşma yapıldı.⁴¹¹

Muhammed Şah, ülke içerisinde sükûneti sağlayarak saltanatını sağlamlaştırdıktan sonra, Herat hâkimi Kâmran Mirza'nın Sistan'ı işgal etmesi üzerine 1837 yılında Herat'ı kuşattı.⁴¹² Sistan, Kaçarlar tarafından İran'ın bir eyaleti olarak görülmekteydi ve bölgenin Kâmran Mirza tarafından işgali bir hakaret niteliğindeydi.⁴¹³ Ruslar, Kaçar Şahının Herat muhasarasını destekliyor olsa da İngilizler, Hindistan'daki sömürgeleri için doğal bir kale olarak gördükleri Afganistan'da kukla bir hükûmet kurmak ve Rusya'nın Hindistan'a erişimini engellemek istiyorlardı. Herat kuşatması başarılı bir şekilde ilerlerken İngiliz savaş gemilerinin Hark Adası'nı işgal ettiği ve Buşehr'e doğru ilerledikleri haberi Şah'a iletili. Bir yandan da İngiliz casusları, Bahtiyârî kıyafetleri giyerek bu aşiret reisini merkezî hükûmete karşı ayaklanması için kışkırtıyordu. Şah, bu gelişmeler karşısında Ruslardan ümit ettiği yardımı da göremeyince 1838 yılında kuşatmayı kaldırarak Tahran'a geri dönmüştür.⁴¹⁴

1840 yılında İsmâîlîler'in reisi olan Ağa Han, Kirman'da isyan çıkardı ve Yezd Valisi'ni yendi. Elde ettiği birkaç başarıdan sonra Kirman'dan sürülerek Bem şehrindeki kaleyi⁴¹⁵ ele geçirdi. 1843 yılında Hindistan'a kaçan Ağa Han, İngilizlere yardım etmiş ve Bombay'a

⁴¹⁰ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 122-123.

⁴¹¹ Abdolvahid Soofizadeh, "Emperyalizm Kısacasında Osmanlı ve Kaçar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri (1907-1908)", 76-77.

⁴¹² Faruk Sümer, "Kaçarlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 52.

⁴¹³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c.2, 328.

⁴¹⁴ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 132-134.

⁴¹⁵ بم ارگ: Ark-ı Bem

yerleşmiştir.⁴¹⁶

Ağa Han'dan sonra Horasan'ın kuzeydoğu bölgelerinde Nakşibendi tarikatının Kadiriyye kolu Horasan Valisi'ne karşı ayaklandı. Aynı zamanda İran'ın güneyinde Seyyid Ali Muhammed adında bir vaiz, Bâbîliğin savunucusu olarak ortaya çıktı.⁴¹⁷ Babîzm doktrini, XIX. yüzyılda İslam dünyasındaki en etkili dinî hareket olarak görülebilir. Hareketin ilk savunucuları Şeyh Ahmet Ahsai (1752-1826) ve öğrencisi Hacı Seyyid Kasım, Şiilerin kutsal hac yeri ve ilim merkezi olan Kerbelâ'da ortaya çıktılar ve imamlar doktrinini daha da geliştirerek, her nesilde imamın, kendisi gizli olsa da vahiylerini ileten ve onun aracılığıyla gerçek inancın yayılmasını ve saflığını garanti eden bir kişinin olduğunu savunuyorlardı. Öğrencileri arasında kendisini bu teolojik spekülasyonlara adanmış Şirazlı bir tüccar çırağı olan Ali Muhammed, böyle bir vahiy aracı olma niteliklerine sahip olduğunu ileri sürerek ilk başta Şiraz'da küçük bir çevrede kendisini Bâb (kapı), yani gizli imamın vahiy organı olarak adlandırmaya başladı. Henüz yirmi dört yaşında bir genç olmasına rağmen, bir takipçi kitlesi buldu.⁴¹⁸

Onun görüşlerini öğrenen Şiraz hâkimi Hüseyin Han, Bâb'ın bazı taraftarlarını tutuklayarak işkence yaptı. Bâb'ı da Şiraz'a davet ederek âlimlerle tartışmasını istedi. Bu toplantıda hazır bulunan âlimler, onun zayıf hadisler, tarihî atasözleri, hikâyeler ve halk efsaneleriyle karışmış olan dinî görüşlerini reddetmişler hatta onunla alay etmişlerdir.⁴¹⁹ Bâbîler, Nâsırüddin Şah döneminde ülke içerisinde büyük huzursuzluklara sebep olacaklardır.

Herat kuşatmasında yaşanan başarısızlık İngiltere ve Kaçar Hükûmetleri arasındaki diplomatik ilişkilerde gerginliğe sebep olmuştu. Rusya'nın ise bu olaylar esnasında önce İran'dan yana tavır alması ancak daha sonra tarafsız kalması, bu iki ülke arasındaki ilişkilerin de bozulmasına sebep olmuştu. Uluslararası ilişkilerde yalnızlaşan Muhammed Şah, diğer bir dünya gücü olan Fransa ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Fransa Kralı Louis Philip'in talimatıyla 1840 yılında İran'a gelen bir heyet, yaptıkları görüşmelerde iki şart öne sürmüştür. Birinci şartları İsfahan'daki Katoliklerin ibadetlerini istedikleri şekilde gerçekleştirebilmeleri, ikinci şartları ise İran topraklarında yaşayan tüm Katoliklerin siyasî olarak özgür bırakılmalarıydı. İran ile ilişkileri bozuk olan İngiltere bu görüşmelere doğrudan müdahale edemiyor, yakından takip etmekle yetiniyordu. Rusya ise rahatsız

⁴¹⁶ Sykes, Percy *A History of Persia*, c.2, 336-337.

⁴¹⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 139.

⁴¹⁸ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East* (London: Oliphant, Anderson & Ferrier, 1910), 286-287.

⁴¹⁹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 139.

oldukları bu durumdan dolayı Kaçar Hükûmetini sert bir dille uyarmış hatta, Fransız papazların İran'dan çıkarılmasını istemiş, istekleri yerine getirilmezse bu işi bizzat kendilerinin yapacağı şeklinde tehdit etmiştir. Bu iki devletin rahatsızlıkları nedeniyle Muhammed Şah, Fransızları 1842 yılında ülkeden çıkartmıştır.⁴²⁰

Osmanlı Devleti'nin Bağdat Valisi olan Ali Rıza Paşa, kutsal yerleri ziyaret etmek isteyen İran hacılarına iyi davranmıyordu. Bu durum İran'da rahatsızlık yaratmaktaydı. Ali Rıza Paşa, İran'ın Muhammere şehrine saldırınca Muhammed Şah elçisi vasıtasıyla buna itiraz etti. Osmanlı Sarayı cevaben Muhammere (Hürremşehir), Kotur, Hoy ve bazı Azerbaycan şehirlerinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu söyledi. 1843 yılında Kerbelâ'da çıkan ayaklanmada Osmanlı Devleti tarafından bazı Şii Müslümanlar öldürüldü. Bunu müteakiben Muhammed Şah ordusunun hazırlanmasını istedi ve Osmanlı elçisini geri çağırdı.⁴²¹ Rusya ve İngiltere'nin ara buluculukları sonucunda bu ülkelerin temsilcilerinin de yer aldığı bir sınır komisyonu kuruldu. Komisyonun uzun süren çalışmaları sonucunda 1847 yılında II. Erzurum Antlaşması imzalanmıştır.⁴²²

Gut hastalığından muzdarip olan Muhammed Şah, İngiltere ile olan anlaşmazlıkları, Herat'ta istediği sonucu elde edememesi gibi siyasî olaylar, kötü sağlığı ile birleşince kırk yaşında hayatını kaybetmiştir.⁴²³ Son on üç yılında devlet yönetimini teslim ettiği Hacı Mirza Ağasî, bürokrasi ve askerî konularda dar görüşlü ve yardımcı kabul etme konusunda katı bir insandı. Onun yönetimi altındaki hazine, iflasın eşiğine gelmiş ve kendisinden sonraki dönemde gerçekleşecek devrim hareketlerine zemin oluşturmuştur.⁴²⁴ Sonuç olarak Muhammed Şah'ın ölümünden sonra geride bıraktığı kaotik bir ortam ve boş bir hazineydi.⁴²⁵

2.1.1.4. Nâsırüddin Şah (1848-1896)

Muhammed Şah'ın 1848'de ölümü üzerine Tebriz'de valilik yapan Nâsırüddin Mirza'nın yaklaşık 48 yıl sürecek saltanatı başlamıştır.⁴²⁶ Muhammed Şah'ın ölümü, Tebriz'de Vezir-i Nizam Mirza Takî Han'ın desteği ve eğitimi altındaki Şehzade Nâsırüddin Mirza'ya

⁴²⁰ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 86.

⁴²¹ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 87.

⁴²² Feridun Âdemiyet, *Emîr Kebîr ve İran* (Tahran: İntişârat Harezmi, 1362), 63.

⁴²³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c.2, 337-338.

⁴²⁴ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Mirza Tâki Han-ı Emîr Kebîr* (Tahran: Çap-ı Nâban, 1340), 702.

⁴²⁵ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 139., Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 193.

⁴²⁶ Gökhan Bolat. "Mîrzâ Tâki Han (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)". *Belleten* 77, sy. 278 (Nisan 2013), 151.

bildirildi. Veliaht şehzadenin Tahran'a taşınması gerekiyordu ancak bunun için gerekli para yoktu. Tebrizli bir tüccardan 30.000 tümen borç para alındı.⁴²⁷ İngiliz ve Rus elçileri eşliğinde Tahran'a giderek tahta oturan Şah'ın ilk icraatı Mirza Takî Han'ı önce Atabek-i Âzam unvanıyla Başbakan olarak seçmesi olmuştur. Kısa bir süre sonra Mirza Takî Han'a Emîr Kebîr unvanı verilmiştir.⁴²⁸

2.1.1.4.1. Mirza Takî Han Emîr Kebîr (1848-1852)

Nâsırüddin Şah döneminde bahsedilmesi gereken önemli isimlerden biri veziri Emîr Kebîr'dir. Yetenekleri ve zekâsıyla dikkat çeken Emîr Kebîr, Nâsırüddin Şah'ın da desteği ile devlette önemli ıslahatlara imza atmıştır. İdarî, ekonomik, askerî ve kültürel alanlarda gerçekleştirdiği ıslahatlar sonucunda ülke ekonomisi hızla toparlanmaya başlamıştır.⁴²⁹ İlk olarak devlet gelirlerini düzenlemek için gerekli adımları atmış, gelirleri arttıran ve harcamaları buna göre ayarlayan dengeli bir bütçe programını yürürlüğe koymuştur. Vergileri ve hükûmet iratlarını merkezileştirmiş, endüstri ve tarımı özendiren çeşitli kararlarla devlete yeni gelirler sağlamış, gereksiz yere ödenen olağanüstü emekli maaşlarını kesmiştir. İç politikada yapmaya çalıştığı en önemli girişimlerden biri de saray mensuplarının etkisini ortadan kaldırmaya çalışmaktır. Modern bir ordu kurmak ve askerinin eğitiminde Ruslarla İngilizlerin etkisini azaltmak için İtalyan ve Avusturyalı subaylardan faydalandı. Silâh ve mühimmat ithalâtını asgarî seviyeye düşürmek amacıyla Tahran, Horasan ve Azerbaycan'da fabrikalar kurdu. Ülke genelinde imar faaliyetlerine girişti ve öncelikle Tahran'da bir çarşı ile (Bâzâr-ı Emîr) şehre su getiren bir kanal, Şîraz'da bir hisar, İsfahan'da bir ticarî merkez, Muhammere'de kışla inşa ettirdi. Birçok kişiyi teknik eğitim almak ve öğrenim görmek üzere Rusya'ya gönderdi. Yaptığı en önemli hizmetlerden biri, ülkede Avrupa tarzında ilk öğretim kurumu olan Dârülfünunu'nu kurmasıdır (1851). Modern anlamda *Rûznâme-i Veķāyi'-i İttifâkıyye* adlı ilk resmî gazetenin (1851) yayımını da o sağladı.⁴³⁰ Tüm dinî azınlıkların inançlarını yerine getirme özgürlüğünü savundu ve şer'î mahkemeler yerine örfî mahkemelerin yargı yetkisini genişleterek ulemanın devletteki rolünü zayıflatmaya çalıştı.⁴³¹

⁴²⁷ Âdemiyyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 192.

⁴²⁸ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 143.

⁴²⁹ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 101-109.

⁴³⁰ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 143., Rıza Kurtuluş, "Mirza Takî Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 169.

⁴³¹ Rokni, "The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation", 66-67.

Ancak yaptığı ıslahatlarla şehzadeler ve bazı devlet adamlarının hatta Şah'ın annesinin bile öfkelerini üzerine çekmiş, İran'ın günden güne bağımsızlık yolunda ilerlemesi ise İngiltere ve Rusya'yı rahatsız etmiştir. Bunun sonucu olarak aleyhinde gerçekleştirilen propaganda sonucunda görevden alınmış, bir müddet sonra 1852 yılında Şah'ın emriyle öldürülmüştür.⁴³²

Emîr Kebîr'in hükûmet vizyonu, devlet destekli reformlar, maddî iyileştirme ve kurumsal disiplin gibi modern kavramların etrafında şekillenmiştir. Politikalarının uygulamaya fırsat bulduğu kısmı olan ordudaki düzenlemeler, hükûmet maliyesi ve malî uygulamaların bazı yönlerinin ıslahı gibi yeniliklerin Kaçar statükosunun yarım yüzyıl daha hayatta kalmasını sağladığı söylenebilir.⁴³³

2.1.1.4.2. İsyanlar

Yeni şahın tahta çıkışıyla birlikte Horasan, Fars, Mazenderan ve Zencan gibi birkaç eyalette Bâbîlerin de içinde olduğu ve şiddetle bastırılan isyanlar patlak vermiştir.⁴³⁴ Muhammed Şah döneminde Horasan'da atılan kargaşa tohumları, Nâsırüddin Şah tahta çıktığında isyana dönüşmüştür.⁴³⁵ Meşhed'de bir grup Türkmen tarafından desteklenen Asafuddevle'nin⁴³⁶ oğlu Salar, Muhammed Şah'ın öldüğü dönemde başlattığı isyan hareketine devam ediyordu. Hamza Mirza'nın komuta ettiği ordu, Salar'ın ordusu tarafından yenilgiye uğratılınca Emîr Kebîr onu görevden alarak Nâsırüddin Şah'ın amcası Sultan Murad Mirza komutasındaki bir orduyu Meşhed üzerine gönderdi. Kaçar kuvvetlerine yenilen Salar, 1851 yılında ele geçirilerek katledildi.⁴³⁷

Muhammed Şah'ın saltanatının son dönemlerinde ortaya çıkan Bâbîlik hareketi, Nâsırüddin Şah döneminde de ülkede karışıklıklara sebep olmuştur. Hareketin kurucusu Şeyh Ahmed Ahsaî'nin yolsuzlukların ortadan kaldırılması, ahlâksız din adamlarının temizlenmesi, tüccarların yasal olarak korunması, kadınların statüsünün iyileştirilmesi gibi düşünceleri vardı. Bu düşünceler, hareketin etrafında gidişattan memnun olmayan tüccarlar, zanaatkârlar, düşük rütbeli din adamları ve hatta köylü sınıfından destekçiler oluşmasını

⁴³² Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 109.

⁴³³ Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir Al-Din Shah and the Iranian Monarchy 1831-1896* (Berkeley: University of California Press, 1997), 168.

⁴³⁴ Axworthy, Michael *İran*, 237.

⁴³⁵ Karadeniz, Yılmaz *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, 178.

⁴³⁶ Muhammed Şah döneminde Horasan'a vali olarak atanan İlahyar Han Asafuddevle.

⁴³⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 138.

sağladı.⁴³⁸ Şeyh Ahmed Ahsai'nin 1826 yılında ölümüyle, onun davasını en etkili şekilde sürdüren liderlerden biri, Reşt'teki öğrencilerinden Seyid Kazım oldu. Seyid Kazım, 1843'teki ölümünden önce kimin halef olarak kabul edilmesi gerektiği konusunda net bir işaret bırakmamıştı. Bunun yerine İmam'ın zahir olma zamanının uzak olmadığını ima etti. Seyid Kazım'ın ölümünden sonra, orijinal Şeyhilik hareketinden üç ayrı çağrı gelişti. Bunlardan biri Kirman'da bulunan Hacı Kerim Han ve taraftarlarıydı. Bunlara “Kerimhanî” deniyordu. Diğer bir hareket, Tahran'dan Hacı Mirza Şafi'nin hareketiydi. Bu hareketin takipçilerine, Kirman'daki rakiplerinden, ayırt etmek için “Şeyhiler” deniliyordu.⁴³⁹

Üçüncü kol ise bir tacirin oğlu olan ve aynı zamanda kendisi de tüccarlıkla uğraşan Ali Muhammed'in kurduğu Bâbîlik koluydu. Ali Muhammed, hocası Şeyh Ahmed Ahsai'nin düşünceleri üzerine daha cüretkâr fikirler ileri sürüyordu. Yazdıklarının vahiy olduğunu, Kur'an-ı Kerîm'den yeni hükümler çıkardığını iddia etmesi, Kelime-i Şahadete eklemeler yapması ve genel olarak ortaya attığı görüşlerinin İslâm dinine aykırılığı nedeniyle çıkan karışıklıklar sonucunda İsfahan valisi tarafından Azerbaycan'da bulunan Mâkû Kalesi'ne hapsedildi. Burada dokuz ay hapsedilen Ali Muhammed, daha sonra Çehrik Kalesi'ne nakledildi. Bu arada taraftarları propagandalarına ve isyan hareketlerine devam ediyorlardı.⁴⁴⁰

Davanın aşırı önderleri Seyid Ali Muhammed'i “beklenen Mehdi” olarak kabul etmeleri için halkı ikna çabalarına devam ediyorlardı. Diğer bir yandan da kanlı eylemler yapıyorlardı. Mazanderan'da üç yüz kişiden oluşan silahlı Bâbî çetesi pek çok kişinin ölümüne sebep olan bir çatışmaya girdiler. Ardından ormanlık alana kaçan çete üyeleri, iki bin kişinin barınabileceği büyüklükte bir kale inşa ettiler. Tahran'dan gelen askerî kuvvetlere karşı birkaç ay direnen çete üyeleri, hayatlarının bağışlanacağına söz verilerek teslim oldularsa da bunların çoğu askerler tarafından öldürülmüştür. Kısa bir süre sonra Zencan'da ayaklanan Bâbiler, üzerlerine 30.000 kişilik hükûmet gücü gönderilene dek teslim olmadılar. Tahran'da gerçekleşebilecek bir isyandan endişelenen hükûmet, önde gelen Bâbileri tutuklayarak inançlarını reddetmeye zorlandılar. Bunu kabul etmeyenler öldürüldü.⁴⁴¹ Son olarak Tebriz'e nakledilen Mirza Ali Muhammed, burada Şii ulema tarafından ölüme mahkûm edildi ve

⁴³⁸ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 17.

⁴³⁹ Peter Avery, *Modern Iran* (New York: Frederick A. Praeger, Inc., Publishers, 1965), 56.

⁴⁴⁰ Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı, Bâbîlik ve Bahâîlik* (İstanbul: Ekim Yayınevi, 2010), 164.

⁴⁴¹ Ethem Ruhi Fırlıklı & Ramazan Şimşek. “Bahâîlik ve el-Kitabu'l-Akdes”. e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi 3, sy. 2 (Ocak 2011), 13-14.

1850 yılında kurşuna dizilerek idam edildi.⁴⁴² Bundan sonra kendilerine bir tehdit olarak gördükleri Emîr Kebîr'i öldürmeye teşebbüs eden Bâbîler, Sadrazamın kendilerinden önce davranarak şehirlere gönderdiği özel görevlilerle müritleri yakalayıp öldürmesi nedeniyle başarısız olmuşlardır.⁴⁴³ 1852 yılına gelindiğindeyse üç Bâbî, Nâsırüddin Şah'a suikast düzenlemiştir.⁴⁴⁴ Şah, bu suikasttan hafif yaralı olarak kurtulmuş ancak intikamını hareketin diğer liderleri ve yandaşlarının işkence edilerek öldürülmeleri emrini vererek almıştır. Bu isyanlar boyunca, Bâb taraftarlarından binlercesi kâfir ve döneke oldukları gerekçesiyle öldürülmüş, binlercesi de ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁴⁵

Kaçar Hükûmetinin, olayları şiddetle bastırmasının ardından bu hareket iki ayrı fırkaya bölünmüştür. Bâb'ın seçtiği halef olan Baha'ullah tarafından yönetilen ve Bahaizm olarak adlandırılan birincisi radikal reformlara olan ilgisini yavaş yavaş kaybederek İslâm dışında apolitik bir din haline geldi. İkinci rakip kol ise Baha'ullah'ın kardeşi Suphi Ezel tarafından yönetilen Ezelizm koluydu ve bunlar radikal köklerine sadık kalarak zulme uğrayan bir yeraltı örgütü olarak yollarına devam ettiler.⁴⁴⁶

2.1.1.4.3. Serahs Akderbend Savaşı ve Herat'ın Fethi

Salar'ın Horasan'da merkezî hükûmete karşı ayaklanması, bölgede bir kaos yaratmanın yanı sıra Türkmenler ve Özbekler arasında da hükûmete karşı bir hareket oluşmasına sebep olmuştur. Hive Hâkimi Muhammed Emin Han, önce Merv'i ele geçirmiş, ardından Serahs yakınlarına kadar gelmişti. Kaçar ordusunun Horasan'a geldiğini duyunca Harezm'in kuzeyine çekilmiş ve ardından Şah'a hediyeler eşliğinde bir elçi göndererek affını talep etmiştir. Rıza Kuli Han Hidayet'in bu olay üzerine Hive'ye giderek Muhammed Emin Han'dan Merv ve Serahs'a yaptığı saldırılardan vazgeçirmeye çalışması üzerine Han, kendisinin Harezm'in bağımsız hükümdarı olduğunu söylemiştir. Ruslardan da yardım ve destek alan Muhammed Emin Han üzerine, Feridun Mirza komutasında bir ordu gönderilmiş ve Kaçar kuvvetleri Hive Hanı'nı yenilgiye uğrattıktan sonra yakalayıp öldürmüştür.⁴⁴⁷ Serahs Savaşı'nın kazanılmasının ardından, saray görevlilerinin etkisiyle dikkatini Herat'a çeviren Şah, bölgede hâkimiyetini pekiştirememiş ve Rusların burada yayılması

⁴⁴² İpek, Yasin *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı*, 164-165.

⁴⁴³ Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 381.

⁴⁴⁴ Wills, Charles James *Persia As It Is*, 7.

⁴⁴⁵ Axworthy, Michael *İran*, 237.

⁴⁴⁶ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 17.

⁴⁴⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 160-161.

kolaylaşmıştır. Ruslar 1864-1868 yılları arasında Hive Hanlığı, Taşkent, Semerkand ve Buhara'yı işgal etmişlerdir.⁴⁴⁸

İngiliz Hükûmeti, Afganistan'ın muhafaza edilmesi ve Hindistan'a erişimin engellenmesinin mutlak gerekliliği nedeniyle 1832-1857 yılları arasında, mümkün olan her yolu kullanarak imkânlarını bu bölgeye yönlendiriyor ve karışıklık yaratmaya çalışıyordu.⁴⁴⁹ Bu amaç doğrultusunda Kandahar hâkimi olan Dost Muhammed Han'ı, Herat'a saldırması konusunda ikna etmişlerdi.⁴⁵⁰ Bu sırada Herat'ın bağımsızlığını başarılı bir şekilde koruyan Yar Muhammed Han, 1851 yılında ölmüş ve yerine yöneticilik konusunda oldukça yetersiz olan oğlu Seyid Muhammed Han geçmişti.⁴⁵¹ Seyid Muhammed, bölgedeki Rus ve İngiliz mücadelesine karşı Kaçar Hükûmetinden yardım istemiş ve bu talebi karşılanarak Herat'a bir ordu gönderilmiştir.⁴⁵² Bu sırada Herat'ta bulunan İngilizler, şehir halkını özellikle ileri gelenlerini para ve propaganda yoluyla kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Kaçar ordusu 1856 yılında, iki ay süren muhasaradan sonra şehre girmiş, Seyyid Muhammed Han'ın yerine geçmiş olan Muhammed Yusuf Han öldürülmüştür.⁴⁵³

Kaçarların Herat'ı ele geçirmesi üzerine alarma geçen İngilizler, Basra Körfezi'ndeki mevcut birliklerini takviye etmek ve İran'ın güneyine saldırmak için Bombay'dan bir İngiliz kuvvetiyle yola çıktı ve Hark Adası alındı. Bunun üzerine İran'ın Afganistan'ı ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki limanları boşaltması karşılığında, 1857 yılında Paris'te bir antlaşma imzalandı.⁴⁵⁴

2.1.1.4.4. Nâsırüddin Şah Döneminde Gerçekleştirilen Islahatlar

Nâsırüddin Şah'ın elli yıl süren saltanatı süresince, siyasî ve askerî mücadelelerdeki yenilgiler ve İngiltere'nin İran üzerindeki emellerinden kaynaklanan sorunlar devleti zor duruma düşürmüştür. Bu olumsuzluklara karşın ıslahat teşebbüslerine girişilerek ülkedeki olumsuzluklar düzeltilmeye çalışılmıştır.⁴⁵⁵ Nâsırüddin Şah, Avrupa'ya birkaç kez gitme imkânı bulduğu için batı medeniyetine aşina bir sultandı. 1858'den itibaren devlet işlerini

⁴⁴⁸ Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 385.

⁴⁴⁹ Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglis*, 38.

⁴⁵⁰ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 163.

⁴⁵¹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 347.

⁴⁵² Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglis*, 38.

⁴⁵³ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 164.

⁴⁵⁴ Avery, Peter *Modern Iran*, 71.

⁴⁵⁵ Karadeniz, Yılmaz *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, 187.

bizzat üzerine alarak önemli reformlara imza atmıştır. Altı bakandan oluşan bakanlar kurulu (Meclis-i Şûrâ-yı Vüzerâ) ile önemli devlet işlerini yürütmek için on bir üyeli Meclis-i Şûrâ-yı Devletî oluşturuldu. Ülkenin kalkınmasını sağlamak üzere Maslahathâne teşkil edildi. 1874 yılında halkın şikâyetlerinin toplandığı “adalet sandığı” denilen sandıklar ve daha sonra Vezâret-i Umûr-i Keşver ve Vezâret-i Umûr-i Leşker adıyla iki yeni bakanlık kuruldu (1877). Onun döneminde ekonomik alanda İngiltere-İran yakınlaşmasına zemin hazırlanmıştır. 1873, 1878, 1889 yıllarında gerçekleştirdiği Avrupa seyahatleri İran ve Rusya ile İngiltere arasında bazı imtiyazlar içeren ticarî anlaşmaların yapılmasına katkı sağladı.⁴⁵⁶

Nâsırüddin Şah döneminde, İngiltere ve Rusya’nın İran üzerindeki emperyalist siyaseti, yabancı ülkelere verilen imtiyazlar ve dış borçlanmalar, Cemaleddin Afgânî gibi düşünce adamlarının görüşleri istibdat rejimine karşı meşrutî sistemi destekleyenlerin sayısını artırmıştır. Bütün bu birikimlerin bir sonucu olarak Nâsırüddin Şah, 1896 yılında bir mezarlık gezisi sırasında öldürülmüştür.⁴⁵⁷

Nâsırüddin Şah’ın uzun süren saltanatı sona erdiğinde, geride bir merkezî hükûmet iskeleti kalmıştı. Yeni kurulmuş bakanlıklar olan içişleri, ticaret, maarif ve vakıflar, bayındırlık ve güzel sanatlar ile posta ve telgraf bakanlıkları yalnızca kâğıt üzerinde mevcuttu. Savaş, maliye, adalet ve dışişleri bakanlıkları ise daha eski olmalarına rağmen kadrodan, bölge dairelerinden ve hatta kalıcı bir dosyalama sisteminden yoksun kurumlardı.⁴⁵⁸

2.1.1.4.5. Ruslara Verilen Siyasî ve Ticarî İmtiyazlar

Kaçar ve Rus devletleri arasındaki savaşlar, Fransa ve İngiltere’nin İran’a gösterdiği yoğun ilgi ve bu iki devlet arasında Şah ve Kaçar Hanedanının rızasını kazanmak için yaşanan rekabet, İran’da farklı bir siyasî durumun oluşmasına yol açmıştır.⁴⁵⁹ Ülke, imtiyazlar dönemine hızlı bir şekilde girerken imtiyaz sahiplerinin nakit olarak önemli miktarda para ödemeye istekli olması, paraya ihtiyaç duyan bir hükûmetin karşı koyamayacağı bir durumdu.⁴⁶⁰ İran’daki Rus etkisi, XIX. yüzyıl sona ererken birçok açıdan İngiltere’yi geride

⁴⁵⁶ Suâd Pîrâ & Osman Gazi Özgüdenli, “Nâsırüddin Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 405-406.

⁴⁵⁷ Karadeniz, Yılmaz *İran’da Sömürgecilik Mücadelesi*, 243.

⁴⁵⁸ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, trc. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 13.

⁴⁵⁹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 37.

⁴⁶⁰ Avery, Peter *Modern Iran*, 89.

bıraktı.⁴⁶¹

Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Rus Sarayı, Kaçar Devleti ile olan geçici ilişkilerini kalıcı hale getirmiştir. Savaşlar sona erince Rus vatandaşları, kendilerine tanınan ayrıcalıklardan dolayı İran'da kalmıştı. Rus Hükûmeti, buradaki vatandaşlarının çıkarlarını korumak ve Türkmençay Antlaşması'nın maddelerini uygulamak için İran'da daimî büyükelçilikler ve konsolosluklar açtı.⁴⁶² Bir Rus tebaası olan Lianazov Rusya'nın en iyi havyarının kaynağı da olan Hazar Denizi sahillerindeki balıkçılık imtiyazını ilk kez 1869'da elde etti ve sık sık yenileyerek I. Dünya Savaşı'na kadar elinde tutmayı başardı.⁴⁶³ Ruslara verilen bir diğer imtiyaz ise 1870'te Odessa-Tiflis-Tebriz yoluyla Tahran-Ofusky arasında yapılacak olan telgraf hattı imtiyazıdır.⁴⁶⁴ 1879'da İran'da, Rus ordusu önderliğinde ve Rusya'daki Kazak Alayları örneğine dayanılarak bir Kazak Alayı oluşturuldu.⁴⁶⁵

Nâsirüddin Şah, 1889'da bir İngiliz vatandaşı olan Baron Julius de Reuter'e "Bank-ı Şehinşahî" imtiyazını, banknot çıkarma ve İran madenlerini işletme hakkıyla birlikte verdi. Reuter bu imtiyazla bölgenin tüm finansal sisteminin kontrolünü ele geçirmiştir. Rusya buna karşılık, Rus Maliye Bakanlığı'nın bir kolu olan "Bank-ı İstikrâzî"yi açmak için bir imtiyaz talep etti ve 1891'de bunu elde etti.⁴⁶⁶ Bank-ı İstikrâzî kurulduktan bir yıl sonra, bu kurumun ortakları tarafından "Rus Taşımacılık Sigortası Şirketi"nin kurulması imtiyazı alınmış ve bu imtiyazla şirket, Enzeli-Kazvin karayolunu yapma işini almış, 1897'de imtiyaz genişletilerek Kazvin-Hemedan-Tahran yolunun yapılmasına başlanmıştır. Karayolu yapımı imtiyazı ile sınırlı kalmayan sözleşmeye, bölgedeki madenlerin çıkarılması ve bu yollardan taşınması maddeleri eklenmiştir. Ruslar, inşa ettikleri bu yolları 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar kullanmışlardır.⁴⁶⁷

İngiliz-Rus rekabeti bağlamında, 1890 tarihli kısıtlayıcı demiryolu imtiyazına da bakmak gerekir. Çarlık Hükûmeti, bir gün İngiliz birliklerini Asya Rusya'sına taşıyabileceği korkusuyla İran'da Rus vatandaşları dışında demiryolu inşa edilmesini engellemeye kararlıydı. Tüm bu faaliyetler, İran'ın ya da İranlıların çıkarları için hiçbir endişe

⁴⁶¹ Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), 31.

⁴⁶² Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 207.

⁴⁶³ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 30.

⁴⁶⁴ Karadeniz, Yılmaz *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi*, 229.

⁴⁶⁵ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 46.

⁴⁶⁶ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 30., Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 207. Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 46.

⁴⁶⁷ Karadeniz, Yılmaz, *İran Tarihi*, 437-438.

duyulmadan yürütülüyordu.⁴⁶⁸ İngiliz Subay Hanry Philip Picot, Rusya Demiryolu Projesinin çok geniş bir ağı kapsadığını ve Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayacak alt yapı olmasından dolayı Ruslar için ayrı bir önem taşıdığını belirtir. Azerbaycan ve Ermenistan'ı ele geçiren Rusya'nın sol kanadını güvence altına alarak, Asya üzerinden Anadolu'ya yönelebileceği ve buraların ele geçirilmesi halinde Kars istikametinden Fırat Vadisi'ne ve Van Gölü kıyısındaki Erivan'dan Dicle Vadisi'ndeki Musul'a kadar ilerleyebileceği öngörülüyordu. Ayrıca Azerbaycan'daki Rus üstünlüğünün, Tebriz ve Kirmanşah üzerinden Mezopotamya'nın güneyini tehdit edeceği düşünülüyordu.⁴⁶⁹

Rusya'nın, Avrupa ve Asya arasında kurmayı planladığı demiryolu projesinin XIX. yüzyıl sonlarına doğru durumu şu şekildeydi; Kerç-Canköy⁴⁷⁰ (Джанкой) hattını Karadeniz kıyı hattından ayıran Karadeniz'in kıyısındaki kısım yapılmayı bekliyordu. Kafkas dağlarının kuzey ve güney tarafındaki hatlar arasındaki doğrudan merkezî iletişim de henüz gerçekleştirilememişti. Rus Hükûmeti muhtemelen, Avrupa ve Batı Asya demiryolu sistemlerini birbirine bağlayacak yeni bir hat üzerinde düşünmekteydi. Bu hat Voznesensk (Вознесенск), Nikolayev (Николаев), ve Herson'dan (Херсон) geçerek Canköy'de buluşacak, Kerç-Canköy hattı, Karadeniz kıyısındaki Anapa ve Novorossisk'e doğru uzatılarak Karadeniz sahil hattı ile birleştirilecek ve nihayetinde Kars ve Erivan'a ulaşacaktı. Tiflis-Erivan hattı Culfa'ya kadar uzatılacaktı. Avrupa sistemi böylece Türk ve İran sınırlarıyla doğrudan temas haline getirilecekti. Olası bir tehdit durumunda hedef Kars, diğer durumda Culfa olacaktı. Batum-Bakü hattını Kazvin'in Telisli ve Gilân vilayetleriyle birleştirecek bir başka hat da söz konusuydu. Bu kol, ana hat üzerinde Bakü'nün güneyindeki bir noktadan başlayacak ve Lenkeran ile Astara üzerinden güneye ve doğuya doğru İran yaylalarına ulaşana kadar devam edecekti.⁴⁷¹ Henry Philip Picot, Rusya için çok daha önemli görünen ve aynı zamanda kolay korunabilecek, kolay inşa edilebilecek ve ticaret için birçok olanak sunacak bir hattın, Culfa'dan Tebriz, Kirmanşah, Hanekin ve Bağdat'a uzanan güzergâh olduğunu aktarır.⁴⁷²

Rusya, bu amaçları doğrultusunda İran'daki demiryolu imtiyazını tekeline almak amacıyla başlattığı girişimi bir antlaşma ile nihayetlendirmiştir. 1890 yılında Rusya ile imzalanan

⁴⁶⁸ Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 207.

⁴⁶⁹ Henry Philip Picot, *Railways in Western Asia* (Londra: Central Asia Society, 1904), 4.

⁴⁷⁰ Canköy İstasyonu, Harkov-Sevastopol ve Hersones-Kerç hatlarının kesiştiği noktada bir demiryolu kavşağıdır.

⁴⁷¹ Picot, Henry Philip *Railways in Western Asia*, 21.

⁴⁷² Picot, Henry Philip *Railways in Western Asia*, 24.

antlaşmanın şartları şu şekildeydi;

1. İran Hükûmeti, bu antlaşmanın imzası tarihinden başlayarak on yıl süreyle, ne kendisi İran topraklarında bir demiryolu yapmayı, ne de bir şirkete ya da başka kişilere demiryolu yapımı için izin ya da imtiyaz vermeyi taahhüt eder ve on yılın sona ermesinden sonra, uzatmanın yenilenmesi iki taraf arasında derhal görüşülür.
 2. Demiryolu hatları deyiminden, üzerinde buhar ya da başka bir güç kullanılan hatlar anlaşılır; bu hatların her türü bu sözleşmeye dâhildir.
 3. Atlarla işletilen tramvay hatları bu antlaşmanın dışında tutulmuştur, ancak bunlar yalnızca şehirlerde ve şehirlere yakın yollarda bulunanlardır.
 4. Tahran'dan Yüce Majestelerinin yazlık konutlarının bulunduğu Şemiranat'a kadar olan ve Tahran'a en uzak mesafesi iki fersah olan demiryolu hattı bu angajman ve antlaşmanın dışındadır.
 5. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra, Mart 1888 tarihli belgenin demiryollarına ilişkin kısmı hükümsüz ve geçersiz hale gelir.⁴⁷³
- İngiltere, bu demiryolu imtiyazı ile Rusya'nın bölgedeki hareketliliğini ve nüfuzunu oldukça artıracığından endişelenmiştir.⁴⁷⁴

2.1.1.4.6. İngilizlere Verilen Siyasî ve Ticarî İmtiyazlar

1857 yılında yapılan Paris Antlaşması'yla İngiltere, İran'da elde ettiği nüfuzunu pekiştirip, sömürge politikasını genişletmekteydi. Bu tarihten itibaren İngiliz vatandaşları, İran'da büyük ekonomik ayrıcalıklar elde etmeye başlamışlardır.⁴⁷⁵ İlk olarak 1863 yılında İngiltere tarafından Avrupa-Osmanlı hattını Hindistan'ın kara ve deniz yolları ile birleştirecek, yani Londra ve Bombay'ı birbirine doğrudan bağlayacak telgraf hattı imtiyazını aldılar. Bu hat, Tebriz'den Tahran'a ve oradan Kaşan'a kadar yapılmıştır. İngilizler, Kaşan'dan sonra iki hat daha çekmişlerdir. Bunlardan ilki Yezd, Kirman ve Sistan'dan geçerek Belüçistan'daki İngiliz kara hattına ulaşan hat, ikincisi ise İsfahan ve Şiraz'dan Buşir-Karşi'ye varan hattır. Nâsırüddin Şah, bu parça üzerine Tahran-Reşt, Tahran-Meşhed, Tahran-Hanikin hatlarını

⁴⁷³ Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 207.

⁴⁷⁴ Terenzio, Pio Carlo *Rekabet-i Rus ve İnglis*, 103.

⁴⁷⁵ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 222.

bağlatmıştır.⁴⁷⁶

1872 yılında Yahudi asıllı İngiliz sermayedar Baron Julius Reuter'a, gelecek yetmiş yıl için yapılacak bütün demiryolu inşaatlarının, altın ve gümüş gibi kıymetli madenler haricindeki tüm madenlerin, orman ve işlenmemiş arazilerin, bayındırlık işleri ve gümrüklerin işletilmesi gibi İran'ın kendisine teslimi anlamına gelen çeşitli imtiyazlar verilmişti. Bu durum Rusya'yı fazlasıyla rahatsız etmiştir. Avrupa seyahatinden dönen Nâsırüddin Şah, devlet adamları ve halk tarafından dile getirilen ve Ruslarca da desteklenen tepkiler sonucunda sözleşmeyi fesh etmek zorunda kalmıştır.⁴⁷⁷ 1888 yılında yine Reuter'a banka kurma imtiyazı verilmiş ve hemen ardından Ruslar da bir banka kurma imtiyazı almışlardır.⁴⁷⁸

Nâsırüddin Şah, üçüncü Avrupa gezisi sırasında Londra'da elçilik görevinde bulunan Mirza Melkum Han tarafından İngilizlere yeni imtiyazlar verilmesi için ikna edilmiştir.⁴⁷⁹ Mirza Melkum Han, kendisi için de 1888 yılında, İran'da gazino yapılması ve millî piyango kurumu oluşturulması imtiyazını elde etti. Bu imtiyaz kısa bir süre sonra Nâsırüddin Şah tarafından feshedilmiş olsa da Melkum Han bu kurumu Avrupalılara satmayı başardı. 1889 yılında diplomatik görevden alındı ancak diplomatik görevi nedeniyle ceza almaktan kurtulmuş oldu fakat bu satıştan yüklü miktarda kâr sağlamıştır.⁴⁸⁰

Nâsırüddin Şah'ın son altı yılını gölgeleyen ve nihayetinde yıkımına yol açan talihsizliklerin, 1890 yılında tütün imtiyazının bir İngiliz şirketine verilmesinden kaynaklandığı söylenebilir.⁴⁸¹ Bir İngiliz tebaası olan Binbaşı G. F. Talbot'a, İran nargilesinde kullanılan tömbeki de dâhil olmak üzere tüm tütünün üretimi, satışı ve ihracatının tekeli verildi.⁴⁸² Bu haklar karşılığında Şah'a yılda 15.000 sterlin ödenecekti.⁴⁸³ Tütün imtiyazı, halkta ve ulemada büyük bir öfkeye neden oldu. Ülke genelinde müçtehitler ve mollalar tarafından örgütlenen ve Ruslar tarafından teşvik edilen büyük bir protesto fırtınası başladı. İran'ın önde gelen müçtehitlerinden Hacı Mirza Hasan Şirâzî, sigara içmeyi yasaklayan bir ferman

⁴⁷⁶ Raymond Furon, *İran*, trc. Galib Kemali Söylemezoğlu (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943), 159.

⁴⁷⁷ Furon, Raymond *İran*, 159., Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 411-412.

⁴⁷⁸ Furon, Raymond *İran*, 159.

⁴⁷⁹ Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 411-412.

⁴⁸⁰ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 31. Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 164-165.

⁴⁸¹ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 31.

⁴⁸² Furon, Raymond *İran*, 159., Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 205.

⁴⁸³ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 353.

yayınlandı.⁴⁸⁴ Çıkan karışıklıklardan sonra Nâsırüddin Şah, 5 Ocak 1892’de imtiyazı iptal ettiyse de yarım milyon tazminat ödemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁵

Şah, iptal edilen imtiyaz sahiplerine 300.000 sterlin tazminat teklif etti, onlar ise 650.000 sterlin talep ettiler. Sonuç olarak, Nisan 1892’de Bank-ı Şehinşahi’den yüzde 6 faizle borç alınan 500.000 sterlin devlet tarafından tazminat olarak ödendi. Böylece İran halkına karşılıksız olarak ve her iki tarafın da göz ardı ettiği yıllık 30.000 sterlinlik bir ek harcama dayatıldı. Bu faizin ödenmesi için Basra Körfezi’nin gümrükleri teminat olarak gösterildi ve sermaye kırk yıl sonunda ödenebilir hale geldi. E. G. Browne bu haksız durumu şu şekilde özetler: “Ve tüm bunlar birkaç aç gözlü İngiliz spekülâtör ile bir avuç hain İranlı saray mensubu ve bakanın zenginleşmesi içindi!”⁴⁸⁶

Nâsırüddin Şah, 1896 yılında suikasta kurban gittiğinde yerine geçecek olan oğlu Muzafferüddin Şah’a hoşnutsuz bir tebaa, boş bir hazine, çözilemeyen sorunlar ve kaynak yoksunluğu çeken bir ülke miras bırakmıştır.⁴⁸⁷

2.1.1.5. Muzafferüddin Şah (1896-1907)

Muzafferüddin Şah, tahta geçtiğinde ülkenin içinde bulunduğu durumu düzeltebilmek amacıyla yeni bir program uyguladı. Gümrüklerin düzenlenmesi için Belçikalı görevliler istihdam edilmesine izin verdi ve gümrük gelirleri yükselmeye başladı ama bu duruma halk ve tüccarlar, ülkenin giderek yabancıların kontrolüne girdiği yönündeki kanaatleri ile karşı çıktı. Gelir kazanmak amacıyla başta petrol olmak üzere bazı kaynakların Batılılara imtiyaz olarak verilmesi ve Rusya ile borç anlaşmaları yapılması, alınan borçların yerinde kullanılmaması ve üstelik Şah’ın Avrupa’ya sağlık sebebiyle yaptığı üç seyahatin masrafları tepkileri daha da yoğunlaştırdı.⁴⁸⁸

İlk Avrupa seyahatine 1900 yılında çıkan Şah, Saint Petersburg, Paris ve İstanbul’u ziyaret etmiştir. İngiltere, İtalya ve Almanya ziyareti ise Saksonya Dükü’nün ölümü nedeniyle

⁴⁸⁴ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 353., Furon, Raymond *Iran*, 159., Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 205.

⁴⁸⁵ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 353., Sykes, Percy A *History of Persia*, c. 2, 372-373., Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 205.

⁴⁸⁶ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 57.

⁴⁸⁷ George Michael Wickens, “Shah Muzaffar Al-Din’s European Tour, AD 1900”, *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800-1925*, ed. Edmund Bosworth, Carole Hillenbrand. (London: Edinburgh University Press, 1983), 34.

⁴⁸⁸ Azmi Özcan, “Muzafferüddin Şah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 419.

tutulan yastan dolayı iptal edilmiştir.⁴⁸⁹ 1902 yılında, eşrafiyla birlikte ikinci Avrupa seyahatini gerçekleştirmiş, İngiltere, Paris ve Varşova'da kalmıştır.⁴⁹⁰ Üçüncü Avrupa gezisine 1905 yılında çıkan Muzafferüddin Şah, bu sefer Hazar Denizi kıyısındaki Gürgân şehri üzerinden Avrupa'ya doğru yola çıkmıştır. Rus-Japon savaşının başladığı döneme denk gelen bu seyahatinde oğlu Muhammed Ali Mirza, İran'da Şah'ın vekili olarak kalmıştır.⁴⁹¹

2.1.1.5.1. İmtiyazlar

Muzafferüddin Şah dönemindeki ilk imtiyaz, 1897 yılında Fransız Hükûmetine verilmiştir. Fransızlar, İran'da arkeolojik kazı ve bilimsel araştırma yapma imtiyazını almıştır. İmtiyaz alınır alınmaz Mısır'da araştırmalarına devam eden bilim adamı Kont de Morgan İran'a gönderilmiştir. Yıllardır bu fırsatı bekleyen de Morgan, eski İran tarihi konusunda bilgi sahibi ve eski Elam diline hâkim olan, aynı zamanda rahip olan arkadaşı Scheil ve ekibi ile birlikte çalışmalara başladı. Kalabalık ekibiyle yaptığı kazılarda 5.000 parça antik eser bulan de Morgan, bunların büyük çoğunluğunu Paris'e götürmüş ve Louvre müzesi koleksiyonuna eklemiştir.⁴⁹²

Ülkenin içinde bulunduğu ekonomik buhrandan çıkış yolları arayan ve devlet harcamalarını karşılayamayan Muzafferüddin Şah, Britanya ve Rus bankalarından kredi taleplerinde bulunuyordu. Bu bankalar, gümrük sisteminin tamamen Joseph Naus'un yönetimindeki Belçikalı idarecilere devredilmesi şartı karşılığında kredi taleplerini kabul ettiler.⁴⁹³ 1898 yılında üç Belçikalı gümrük dairesi yetkilisi, İran gümrüklerinde düzen sağlamak amacıyla İran'a davet edildi. 1899 yılında ise Azerbaycan ve Kirmanşah gümrükleri bu kişilere teslim edildi.⁴⁹⁴ Gümrük vergileri, ithalat ve ihracat için tek tip hale getirilmiş ve tüm katır yüklerine yol vergisi konulmuştu. Bu nedenle tüm ticarî sınıflar ile halk bu görevlilere karşı kin beslemeye başlamışlardı.⁴⁹⁵ Belçikalı gümrük görevlilerinden Joseph Naus'un başkanlık ettiği sistem o kadar başarılı oldu ki yıllık 200.000 pound olan gümrük gelirleri 1904 yılı başlarında 600.000 pounda kadar yükseldi. Gümrük gelirlerindeki hızlı artış hükûmet için

⁴⁸⁹ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 100.

⁴⁹⁰ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 302-303.

⁴⁹¹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 306.

⁴⁹² Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 277.

⁴⁹³ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 56.

⁴⁹⁴ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 99.

⁴⁹⁵ Avery, Peter *Modern Iran*, 123.

memnun edici olsa da halk aynı tepkiyi vermiyordu.⁴⁹⁶ Görevden alınması talep edilmesine rağmen Naus'un ülkedeki görev ve sorumlulukları artıyordu. Gümrük Bakanlığı'na ek olarak Posta ve Telgraf Bakanlığı, Pasaport Dairesi Başkanlığı ve Devlet Konseyi üyeliği verilmişti. Halka karşı tavır ve davranışları kötü olan Naus, idarî görevleri Ermenilerden başkasına vermiyordu. Halk arasında Yahudi kökenli olduğuna ilişkin söylentiler dolanmaya başlamıştı.⁴⁹⁷

1898 yılında Kaçar Hükûmeti, bir Rus mühendis olan Nikolai Kurmakov'un temsilcisi olduğu şirkete, Azerbaycan'daki Karacadağ'ın madenlerini çıkarma ruhsatı verdi. İmtiyaz alanı Azerbaycan'ın kuzeyindeki Aras nehrinden güneyde Merend ve Ahar'a kadar uzanmaktaydı. Şirket, çıkardığı madenlerin yüzde 16'sını İran'da eritip işleyecek, imtiyaz alanındaki madenlerin işletilmesi için gerekli olan yolların yapımını üstlenecek, şirketin ihtiyacı olan odunlar bölgedeki yerel ormanlardan ücretsiz olarak sağlanacaktı. Bu imtiyaz önce on yıllık bir süre için verilmiş, şirketin teknik çalışmalarının devamı nedeniyle on yıl ek süre verilmiş, imtiyaz 1909 yılından sonra üç yıl daha uzatılmıştır. Rus şirketi imtiyaz bölgesinde yetmiş beş noktada sekiz çeşit maden keşfi yaparak bunları işlemeye başlamıştır.⁴⁹⁸

Nâsirüddin Şah'ın Rus tebaası Lianazov kardeşlere vermiş olduğu Hazar Denizi sahillerindeki balıkçılık imtiyazı, Muzafferüddin Şah döneminde yenilenerek genişletildi. Bu ayrıcalık karşısında söz konusu şirketin yıllık 160.000 tümen ödemesi kararlaştırıldı.⁴⁹⁹

1900 yılında İran tarihinin en büyük borçlarından biri alındı. Rusya ile 22 milyon ruble (2.400.000 sterlin) tutarındaki kredinin müzakereleri yapıldı. Yüzde 5 faizle alınan kredi, Fars Eyaleti ve Basra Körfezi gümrükleri hariç tüm gümrüklerin gelirleriyle garanti altına alınmıştı ve bu meblağ 75 yıl içinde geri ödenecekti. Ayrıca 1892 yılında Bank-ı Şehinşahî'den alınan ve tütün imtiyazının iptal edilmesi karşılığında ödenen 500.000 sterlinlik kredinin, Rusya'nın İran'daki tek alacaklı olması ve İngiltere'nin ülke gelirlerinde herhangi bir hak iddia edememesi için derhal ödenmesi şartı koyuldu. Bu kredi İngiltere'ye mali açıdan vurulan ilk darbe olmuştur.⁵⁰⁰ Ruslardan, Şah'ın ikinci Avrupa seyahatinin

⁴⁹⁶ Janet Afary, *The Iranian Constitutional Revolution: 1906-1911* (New York: Columbia University Press, 1996), 34.

⁴⁹⁷ Ahmed Kesrevî Tebrizî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, trc. Mehdi Kamruz, Hamit Zafer Kars (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021), 79.

⁴⁹⁸ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 275.

⁴⁹⁹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 276.

⁵⁰⁰ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 99.

masraflarını karşılamak amacıyla, 1902 yılında bir kredi daha alınmıştır. Bu kredinin tutarı 10 milyon rubleydi.⁵⁰¹ Bunun yanında gümrük gelirlerinde Rusların lehine düzenlemelere gidilmiş Rus malları İran pazarlarını doldurmuştur. Şöyle ki İran'daki Rus ürünlerinin fiyatları, Rusya'dakilerle aynı fiyattan satılıyordu.⁵⁰²

Fransız arkeolog de Morgan, İran topraklarında çalışmalarına devam ederken, Paris'te yayımlanan "La Grapouillot"⁵⁰³ dergisine bir makale yazarak, İran'ın batı ve güneybatısındaki petrol varlığı hakkında ayrıntılı bilgi verdi. İran gümrüklerinde çalışan bir Ermeni olan Kitapçı Han, makaleyi okumuş ve 1890 yılındaki İngiltere seyahatinde, edindiği bu bilgiyi William Knox D'Arcy isminde bir sermayedarla paylaşmıştı. D'Arcy, araştırma yapmaları ve kendisine rapor hazırlamaları için bölgeye uzmanlar göndermiş, gelen olumlu raporlar sonucunda Tahran ile görüşmelere başlamıştır.⁵⁰⁴ 1901 yılında imzalanan sözleşme ile D'Arcy, İran topraklarında altmış yıl süreyle petrol çıkarma imtiyazını elde etmiştir.⁵⁰⁵

1901 yılında İngilizlere, Tahran ve Belucistan arasında üç telli telgraf ağı kurma imtiyazı verildi. Bu hat Tahran, Kaşan, Yezd ve Kirman üzerinden Hindistan'a bağlanıyordu. Antlaşmada, hat için gerekli telgraf direklerinin ve tellerin makul bir fiyata İran'dan karşılanması şartı vardı. Buna ek olarak Kaçar Hükûmetine ait telgraf hattındaki yabancı telgraf iletimindeki haklar Hindistan-Avrupa Telgraf Dairesi uhdesinde olacaktı. Bu imtiyazın süresi 1925 yılına kadardı.⁵⁰⁶

Sürekli büyüyen mali sorunlar, hem yönetici sınıfın hem de entelektüellerin kafasını meşgul ediyordu. İran'ı yabancı güçlerin ekonomik ve siyasî vesayeti altına sokacağı gerekçesiyle, hükümdarlarının mali güçlükleri, yabancılara ticarî tavizler vererek çözmeye çalışma eğilimine karşı çıkıyorlardı.⁵⁰⁷ Meşrutiyetin hemen öncesinde İran'daki neredeyse bütün topluluklar, çok sayıda ticaret loncası, öğrenciler, küçük esnaf, tüccarlar ve ulema güçlerini birleştirdi ve protestolar art arda gelmeye başladı.⁵⁰⁸ Ülkedeki ekonomik ve sosyal gelişmeler öyle bir duruma gelmişti ki 1904 yılına gelindiğinde kervansaraylar ve pazarlar süratle kapanmaya başladı.⁵⁰⁹ Bütün bu gelişmeler 1906 yılında Meşrutiyetin ilânını getirdi.

⁵⁰¹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 302.

⁵⁰² Melike Sarıkçıoğlu. "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar". *History Studies* 5, sy. 2 (Mart 2013), 408.

⁵⁰³ Maden

⁵⁰⁴ Şemîm, Ali Asghar, *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 283-285.

⁵⁰⁵ Avery, Peter *Modern Iran*, 181.

⁵⁰⁶ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 278.

⁵⁰⁷ Ann K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia* (London: Oxford University Press, 1953), 177.

⁵⁰⁸ Afary, Janet *The Iranian Constitutional Revolution*, 34.

⁵⁰⁹ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 169.

Muzafferüddin Şah, anayasayı imzaladıktan birkaç gün sonra öldü.⁵¹⁰

2.1.1.5.2. Meşrutiyetin İlânı (1906)

Özellikle 1789 Fransız İhtilâli ile başlayan ve Avrupa'dan tüm dünyaya yayılan özgürlük ve aydınlanma akımları ile İran'ın komşusu Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen meşrutiyet hareketleri, Kaçarlar döneminde İran'ın toplumsal ve siyasî dönüşümünü derinden etkilemiştir.⁵¹¹ Fransız İhtilâli'nin etkisi ve komşu ülkelerdeki gelişmelerle birlikte İran halkı adalet ve eşitlik kavramlarına önem vermeye ve arzulamaya başlamıştır. Hindistan ve Avrupa'ya seyahat eden tacirler ve seyyahların anlattıklarının cazibesi, halkın doğrudan olmasa da dolaylı olarak eski düzenin değişmesine ve meşrutiyete giden yolun açılmasına ilişkin düşüncelerinin yerleşmesine vesile olmuştur.⁵¹² Eğitim amacıyla Avrupa'ya giden gençler de ülkelere yeni fikirlerle dönmekteydiler.⁵¹³ Özellikle İngiltere ve Fransa'yı ziyaret edenler buradaki siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimler karşısında hayranlıklarını gizleyemiyordu. Gezilerinde karşılaştıkları rasathane, botanik ve hayvanat bahçeleri, hastaneler gibi modern gelişmelerin ürünü olan yerlerin yanı sıra, düzenli şehir merkezleri ve mimarî yapılara hayran kalıyorlardı. Avrupa ülkelerindeki mamul ürünlerin bolluğu ve düşük fiyatla satılması da bu ziyaretçileri hayrete düşürmekteydi.⁵¹⁴

Batı'nın İran üzerindeki emperyalist etkisinin getirdiği ekonomik ve politik bozulmalar arasında İran el sanatlarının baltalanması, halıcılık gibi en gözde zanaat dalında çalışanların çok düşük ücretlere çalışan işçilere dönüştürülmesi, İran ihracatının Avrupa ithalatına kıyasla büyük düşüş yaşaması ve İran'ın para biriminin temeli olan gümüşün uluslararası piyasada fiyatının aşırı düşüşü sorunları yer alıyordu. Bunların yanı sıra tüccarların Avrupa ticaretine bağımlı olmak zorunda kalması, imalâthane ya da fabrika kurmanın zorluğu gibi sebepler de eklenince Avrupa'daki ekonomik rakiplere karşı büyük bir hoşnutsuzluk ortaya çıktı. Hindistan, Rusya ve Osmanlı topraklarına seyahat eden çok sayıda İranlı tüccar ve çalışmak için bu ülkelere giden işçiler, gerçekleştirilen reformlara şahit oluyor ve yeni

⁵¹⁰ Faruk Sümer, "Kaçarlar", 52.

⁵¹¹ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 134.

⁵¹² Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 139.

⁵¹³ Yılmaz Karadeniz. "II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)". Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 47 (2008), 195.

⁵¹⁴ Celal Metin, *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)* (Ankara: Phoneix Yayınevi, 2011), 99.

politikaların uygulanması gerektiğiyle ilgili radikal fikirler ediniyorlardı.⁵¹⁵

İran’da ise sarayın savurganlığı, askerî zayıflık ve idarî verimsizlik gibi eski sorunlar devam etmekteydi. Bu duruma karşılık artan bir hoşnutsuzluk ve reform talebi oluşmaktaydı⁵¹⁶ ve adım adım Anayasal Devrime doğru yol alınıyordu. Meşrutiyete giden sürecin iki farklı düşünce sistemi vardı ve bu sürecin ataları olarak Mirza Melkum Han ve Cemaleddin Asadâbâdî görülür. Melkum Han sekülerleşmenin, Asadâbâdî İslâmî modernleşmenin fikir öncüleridir.⁵¹⁷

Reform talep edenlerin bir kısmı Jön Türk hareketinden ve diğer bir kısmı ise Seyyid Cemâlüddîn Asadâbâdî (Afganî) önderliğindeki pan-İslamist hareketten etkilenmişlerdir.⁵¹⁸ 1890’dan önce eğitilmiş batı reformcularının çoğu (Emîr Kebîr, Mirza Hüseyin Han, Bahaî reformistleri gibi) ulemaya karşı düşmanca tavırlar sergilemekteydi. Öte yandan Batı inovasyonunun İslâm için tehlikeli olduğunu düşünen bazı ulema, İran kaynaklarının yabancılara satılmasına karşı çıktılar. Ulemanın dokunulmazlığı ve loncalarla olan bağları, laik reformcuların bile onları yabancı nüfuzuna karşı mücadelede yararlı müttefikler olarak görmesini sağladı. 1890’dan 1912’ye kadarki süreçte muhalefetin laik unsurları ile ulema arasında bazı uzlaşmaların olduğu durumlar mevcuttu. Dünya tarihinde alışılmadık olan bu ittifakın, dinî ve radikal unsurlar arasında kurulmasını sağlayanlardan biri de uluslararası seyahatler gerçekleştirmiş olan Müslüman reformist ve pan-İslâmist Seyyid Cemaleddin Asadâbâdî’ydi.⁵¹⁹

İran’daki istibdadî yönetime karşı şiddetli eleştirilerde bulunan Asadâbâdî, eğitimini Necef’te tamamlamıştı. Ardından Afganistan, Hindistan, İstanbul,⁵²⁰ Mısır ve Londra’da bulunmuştur.⁵²¹ Aldığı eğitim, okuduğu çokça kitap ve gördüğü Müslüman ve Hıristiyan ülkeler, onda pan-İslâmist görüşün şekillenmesinde etkili olmuştur. Bütün ömrünü İslâm dünyasını, batı tehdidinden haberdar etmeye ve bu tehditten korunmak için önlem almaya adanmıştır. Ona göre Hıristiyan dünyası farklı ırk ve mezheplere sahip olmasına rağmen, Müslüman devletleri ortadan kaldırmak için iş birliği yapmaktaydı.⁵²²

⁵¹⁵ Nikki Keddie, “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922”, *The Cambridge History of Iran*, c. 7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 192.

⁵¹⁶ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 150.

⁵¹⁷ Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 15.

⁵¹⁸ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 150.

⁵¹⁹ Nikki Keddie, “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922”, 194.

⁵²⁰ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 396.

⁵²¹ Abdolvahid Soofizadeh. “Cemaleddin Afganî’nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 4, sy. 2 (Aralık 2020), 120.

⁵²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011), 542.

İslam modernizminin öncüsü ve “pan-İslâmizmin kahramanı” olarak bilinen Asadâbâdî’nin düşüncelerinin Afganistan, Hindistan, Osmanlı ve Mısır gibi ülkelerdeki Müslüman halkın çoğu üzerinde tartışılmaz bir etkisi bulunmaktaydı. Asadâbâdî’nin İslâm yanlısı militan yazıları, siyasî faaliyetleri ve geleneksel düşünce ile İslâm düşüncesi arasında bir uzlaşma arayışı, onu XIX. yüzyılın entelektüel hareketi içinde etkili bir figür haline getirmiştir. Asadâbâdî, İslâm dininin manevî ve alışılmış bir inanç olmaktan çıkıp Batı egemenliğine ve iç baskıya karşı siyasî bir ideolojiye dönüşmesinde büyük pay sahibidir. Onun, Pan-İslâmcı faaliyetleri ve ideolojisi iç ve dış tahakkümlere karşı, gelecekteki İslâmî direnişin yolunu açmıştır. Ayrıca Asadâbâdî, seküler ve İslâmî modernistler arasında bir köprü kurulmasında etkili oldu. Çünkü Meşrutiyet Devrimi’nde önemli rol oynayacak olan hem İslâmî otoritelerle hem de Batılılaşmış entelektüellerle temasları vardı. İki güç arasındaki bu bağlantı, anayasal hareketin sonuçlarında belirleyici olmuştur.⁵²³

Asadâbâdî bu görüşleri ve entelektüel çalışmaları ile İran’daki siyasî olayların seyrine de yön vermiştir. Tütün imtiyazı için harekete geçilmesi konusunda, Samarra’da bulunan İran’ın en önemli müçtehitlerinden Hacı Mirza Hasan Şirâzî’ye yazdığı mektup sonrasında, bu büyük din adamının yayınladığı fetvanın da etkisiyle ulema, tüccarlar, halk ve diğer muhaliflerin birleşmesi sonucunda gerçekleşen Tütün İsyanında ve sonrasında değişim talebi daha yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır.⁵²⁴

Mirza Melkum Han’ın Meşrutiyet’in ilânına yol açan düşünce ikliminin hazırlanmasındaki rolünün de çok önemli olduğu bilinmektedir.⁵²⁵ Mirza Melkum Han, Tebriz’in kuzeyinde bulunan Culfa’daki Ermeni yerleşiminde doğmuştur.⁵²⁶ Babası Mirza Yakup, ülke içinde ve dışında birçok seyahat gerçekleştirmiş ve bu seyahatlerinde Fransızca ve Rusça öğrenmiş, İran’a döndüğünde Rusya büyükelçiliğinde tercüman olarak görev yapmaya başlamıştı.⁵²⁷

Babası, Mirza Melkum’u eğitim görmesi için küçük yaşta Avrupa’ya göndermiştir. Mirza Melkum Han, Culfa’da başladığı eğitimini, Paris’teki bir Ermeni Okulu olan Samuel Moorat College’da tamamlayarak 1850 yılında İran’a dönmüş ve ülkenin ilk modern eğitim kurumu olan Dârülfünun’da görevli olan Avrupalı eğitimcilerin çevirmenliğini, bir yandan da

⁵²³ Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 16-17.

⁵²⁴ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 14.

⁵²⁵ Hamid Algar, *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period* (Los Angeles: University of California Press, 1969), 185.

⁵²⁶ Hamid Algar, *Mirzā Malkum Khān: A Study in the History of Iranian Modernism* (London: University of California Press, 1973), 1.

⁵²⁷ Oğuzhan İmamoğlu. “Türk Kaçar Hanedanlığı Döneminde Ermeni Asıllı Bir Reformist; Mirza Malkum Han”. *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, sy. 2 (2020), 134.

Nâsirüddin Şah'ın özel tercümanlığını yapmıştır. Bu sırada Batılılaşma konusu üzerine ilk risâlelerini ve Kitâbçe-yi Gaybî'yi yazdı. 1857 yılında ülkenin ilk mason locası olan Ferâmûşhâne'yi kurdu. Saray mensupları, tüccar ve ulemeden pek çok kişi bu teşkilata katıldı. Nâsirüddin Şah, komplocuların merkezi olabileceği endişesiyle 1861 yılında bu teşkilatı kapattı ve Melkum Han Irak'a sürüldü. Ardından İstanbul'a nakledildi. İstanbul'da İran elçisi Mirza Hüseyin Han ile arkadaşlık kurarak onun yanında çalışmaya başladı. İran'ın alfabe reformu konusunda Azerbaycanlı tiyatro yazarı, Batılılaşma taraftarı ve alfabe reformcusu Mirza Feth Ali Ahundzâde ile yazışmalar yaptı. 1871 yılında Başbakan Mirza Hüseyin Han, Melkum Han'ı özel danışmanı olması için ülkesine çağırdı. Melkum Han, devlet yapısında gerçekleştirilen ıslahatlarda fikrî destek sağladı. İngiliz Julius de Reuter'a verilen imtiyazla ilgili görüşmelerde önemli rol oynadı ve 1873 yılında Londra'da İran elçiliğine atandı. On altı yıl süren Londra elçiliğinde İngilizlere yeni imtiyazlar verilmesi ile ilgili teşebbüslerde bulundu.⁵²⁸

Kendisi için aldığı piyango imtiyazı, kumarın Kur'an-ı Kerîm tarafından yasaklandığını belirten dinî unsurların muhalefeti sonucunda Şah tarafından iptal edilince, bu haber İngiltere'de duyulmadan imtiyazı yüksek bir fiyata sattı. Bu davranış Melkum Han'ın görevlerinden azledilmesine ve tüm unvanlarının elinden alınmasına yol açtı. Bu biraz lekelenmiş ancak halen etkili olan reformcu, Londra'da çıkardığı ve İran'a kaçak olarak sokulan muhalif ve reformist gazetesi "Kanûn"da Kaçar Hükûmetine karşı yayın yapmaya başladı. Düzenli bir hukuk sisteminin erdemlerini ve keyfî ve yozlaşmış hükûmetlerin zararlarını anlatan Kanûn gazetesi, kişisel saldırılarını Emîn'ül-Sultan'a yöneltmekteydi. Gazete İran'da yoğun bir okuyucu kitlesine sahipti.⁵²⁹

Melkum Han, batıyı ve batılılaşmayı tek çare olarak görmüş, İran'ın siyasî, fikrî, sosyal ve teknik geri kalmışlığının batı medeniyetinin ve oradaki ilerlemelerin takip edilmesiyle çözülebileceğini savunmuştur.⁵³⁰ Melkum'un yazıları, İranlıların modern (Batılı) hükûmet ve hukuk kavramlarıyla tanışmasında güçlü bir etken olarak kabul edilmektedir. İlk kez halk temsilcilerinden oluşan seçilmiş bir meclisin gerekliliğini öne sürmüş ve gizli cemiyeti Farâmûşhâne, anayasal hareket sırasında kurulan muhalif gizli cemiyetler için bir model olmuştur. Melkum, İran'da bir anayasanın tüm temel unsurlarını içeren birçok ayrı yasa

⁵²⁸ Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", 164-165.

⁵²⁹ Nikki Keddie, "Iran Under the Later Qajars: 1848-1922", 193.

⁵²⁹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 396.

⁵³⁰ Yılmaz Karadeniz. "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)". SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 23 (Mayıs 2011), 105.

örneği ve birkaç madde önermiştir.⁵³¹

Anayasal devrimden önceki on yıl boyunca İran’da, bazıları açık, bazıları gizli olmak üzere çeşitli siyasî ve kültürel topluluklar kurulmuştu. Bu topluluklarda reform ve anayasal hükûmet hakkındaki ilk fikirler tartışılmaya başlanmıştı ve bazıları, Avrupalıların ekonomik ve politik tecavüzlerinden rahatsız olan ve tüccar sınıfı için daha fazla temsil talep eden önde gelen tüccarların desteğine de sahipti. Bunlardan ilki Kirman’da kurulan ve Enzelî Bâbî hareketinin lideri Suphi Ezel’in damadı olan Mirza Ağa Han Kirmanî ve Şeyh Ahmed Ruhi’nin önderliğindeki oluşumdur. 1896 yılında Nâsirüddin Şah’ı öldüren Mirza Rıza Kirmanî de bu topluluğun bir üyesiydi. İsfahan’da Melik el-Mutikallimin ve Seyid Cemaleddin Vaiz İsfahanî’nin aralarında bulunduğu radikal bir grup oluşturulmuştu. Tebriz’de ise Batı liberalizminden ve Transkafkasya, Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Hindistan’daki gelişmeler ve fikirlerden etkilenen genç aydınların oluşturduğu bir topluluk vardı. Bunlar modern bir okul ve Terbiyet Kütüphanesi adı verilen bir kitabevi kurdular. Seyyid Hasan Takizâde, Muhammed Şebesterî, Muhammed Ali Terbiyet, Hüseyin Adalet gibi Anayasal Devrimin öncü isimleri bu grubun içerisindeydi.⁵³²

Anayasa Devriminin önde gelen isimlerinden Takizâde, geleneksel eğitimini Tebriz’de almış ve babasının ölümünden sonra modern eğitime yönelmişti. Aldığı tıp ve astronomi eğitimleri dışında Fransızca ve İngilizce de öğrenen Takizâde, bu dilde okuduğu kitaplar sayesinde Batı düşüncesini tanımıştır. Açtığı Terbiyet okulu muhafazakârlar tarafından kapatılmış, aynı ismi taşıyan kitabevi ise 1908’de yakılmıştır. Ancak yakıldığı tarihe kadar Avrupa’dan gelen kitaplar aracılığıyla İran’da modern düşünce ve bilimin tanıtılmasına büyük katkı sağlamıştır.⁵³³ Takizâde’nin “siyasî meseleler, modern medeniyet, siyasî özgürlük, kadınların kurtuluşu ve düşünce özgürlüğü” hakkında eserler içeren okuma listesi, dönemin gizli topluluklarının müfredatı olmuştur. Takizâde, okuduğu kitapların da etkisiyle Tebriz’de radikal entelektüellerden oluşan bir çevre oluşturmuştur.⁵³⁴

İran’da batı tarzı meşrutiyetin öncülerinden biri de Mirza Yusuf Han Tebrizî’dir. Tebriz, Tiflis, Petersburg ve Paris’te diplomatik görevlerde bulunan Müsteşâr’ud-Devle, kaleme almış olduğu makale, risale ve kitaplarıyla batı tarzında modernleşme fikirlerinin İran’da yerleşmesinin en etkili isimlerinden biri olmuştur. En ünlü eseri “Yek Kelime” adlı risalesi

⁵³¹ Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 15.

⁵³² Afary, Janet *The Iranian Constitutional Revolution*, 38-39.

⁵³³ Rıza Kurtuluş, “Seyyid Hasan Takizâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 459.

⁵³⁴ Afary, Janet *The Iranian Constitutional Revolution*, 40.

ile özgürlük, demokrasi ve kanun gibi konuları ele almıştır.⁵³⁵ Osmanlı Devlet’indeki gelişmeleri de yakından takip eden Tebrizî, 1869 yılında Paris’te bulunduğu sırada Kaçar Hükûmetinin Dış İşleri Bakanı’na yazdığı mektubunda, Osmanlı Sultanının yurt dışı seyahatinden döndükten sonra Şûrâ-yı Devlet isimli bir meclis kurduğunu belirtir. Ayrıca halkın can, mal ve namusunun güvence altına alınması, şose ve demiryolu inşası, modern okulların yaygınlaştırılması, şehirlerdeki caddelerin genişletilmesi ve ülkedeki madenlerin çıkartılarak işlenmesi gibi gelişmelerin takip edilerek, Kaçar Hükûmetinin de yenileşme yolunda bu tür adımlar atmaları gerektiğinin altını çizmiştir.⁵³⁶

Bu dönemin önemli isimlerinden biri de babası önemli bir müçtehit olan Seyyid Muhammed Tabâtabâî’dir. Samarra’da iken Mirza Hasan Şirazî’den ders almış, ilim tahsilini tamamlayınca içtihat makamına erişmiştir. Tütün protestolarının ardından bir kısım ulema gibi Tahran müçtehidi Aştîyânî de hükûmete karşı tavır almış ve Nâsirüddin Şah’ı zor durumda bırakmıştı. Şah, Mirza Hasan Şirazî’den, muhtemelen Aştîyânî ve diğer ulemanın etkisini dengeleyebilmek adına başka bir müçtehit göndermesini istedi. Tabâtabâî, Mirza Hasan Şirazî’nin tavsiyesi üzerine Tahran’a gönderildi ve siyasî görüşlerinde ılımlı olduğu var sayıldı. Ancak göreve başladığında saraydan uzak durmayı tercih etti ve kısa sürede ileri görüşlü sadrazam Emin’üd-Devle’nin çevresine katılan ve cumhuriyetçi bir hükûmet biçimini destekleyecek kadar ileri giden bağımsız fikirli bir reformcu olarak tanındı.⁵³⁷ 1905 yılında Medrese-i İslâmîye’yi kuran Tabâtabâî, İran’da modern eğitim veren medreselerin yaygınlaşmasında öncülük etmiştir.⁵³⁸

Necef’te doğan ve Mirza Hasan Şirazî’nin öğrencilerinden bir diğeri olan Abdullah Behbehânî, Tahran’da şer’î mahkemede hâkim olan babasının ölümü üzerine onun makamına ve halk üzerindeki nüfuzuna varis olmuştur. Bu dönemde Şaha yakın durmayı tercih etmiş ve tütün protestolarında Mirza Hasan Şirazî’nin fetvasına karşı çıkmıştır. 1903 tarihinden sonra bu tavrını değiştiren Behbehânî, sadrazam Aynu’d-Devle’nin görevinden uzaklaştırılması için Seyyid Muhammed Tabâtabâî ile anlaşmıştır. Şii literatüründe Behbehânî ve Tabâtabâî “ayeteyn” ve “hücceteyn” olarak anılırlar. 1905 yılında Adalet Divanı kurulması için yapılan protestolarda en ön safta yer aldılar. Behbehânî, bu tarihten

⁵³⁵ Ömer Alkaç. “İran Modernleşmesinde Mirza Yusuf Han Tebrizî (Müsteşarüddeve) ve Yek Kelime Risalesi”. Tarih Okulu Dergisi 17, sy. 71 (Ağustos 2024), 1845.

⁵³⁶ Feridun Âdemiyet, *Fikr-i Âzadî ve Mukaddeme-i Nuhzet-i Meşrutiyet* (Tahran: İntişârât-ı Sahn, 1340), 185.

⁵³⁷ Afary, Janet *The Iranian Constitutional Revolution*, 49.

⁵³⁸ Ömer Alkaç. “İran Meşrutiyet Hareketinin Dinî Liderleri: Behbehânî ve Tabâtabâî”. Hitit Sosyal Bilimler Dergisi 17, sy. 2 (Ağustos 2024), 173.

sonra İran’da Meşrutiyet’in ilânı için büyük mücadelelerde bulunmuştur.⁵³⁹

Ülkenin iç kaynaklarının satılması tüccarlara büyük zarar veriyordu. Bu durum, bazı İranlı entelektüellerin yanı sıra tüccarların da reform arayışına girmesine ve İran’ın ekonomik bağımsızlığını güvence altına almayı istemelerine neden olmuştur. Osmanlı’da kabul edilen yeni anayasa 1877 yılında Ahter gazetesinde yayımlanarak Tebriz pazarında dağıtılmıştır. Bir yandan da Rusya ve Osmanlı’ya ticaret yapan İranlı tüccarlar bu topraklardaki durumu bildiriyor ve İran’ın ekonomik bağımlılığını tartışıyorlardı. Bu arada tüccarların aydınlarla olan ilişkileri de onların bilgi seviyelerini etkilemişti. Örneğin Cemaleddin Asadâbâdî, ekonomi ve iş dünyasının en önemli isimlerinden Emin el-Zarb’ın evinde misafir olmuştur. Bu misafirlik sırasında el-Zarb, Asadâbâdî’nin hukuk, düşünce ve basın özgürlüğü, devletin statüsünün yeniden düzenlenmesi gibi konulardaki düşüncelerinden çok etkilenmişti. Ayrıca Talibof Tebrizî’nin ekonomi hakkındaki düşünceleri, iş dünyasının farkındalığının temelini oluşturmaktaydı.⁵⁴⁰

Emin’üd-Devle, 1897 yılında Muzafferüddin Şah’ın sadrazamı olarak atanmıştır. Onun atanmasıyla ulema ile hükûmet arası çatışmalar yeniden başlamıştır. Çünkü Emin’üd-Devle de prensip olarak tıpkı Emîr Kebîr ve Mirza Hüseyin Han Sipehsalar gibi, din adamlarının devlet işlerine karışmasına karşıydı ve ulemayı reformun önündeki en büyük engel olarak görüyordu. Kısa görev süresinin en önemli başarısı belki de eğitime verilen teşvik ve Encümen-i Maarif (Eğitim Konseyi) kurulmasıydı. Azerbaycan valisi iken modern eğitim veren Rüşdiye okulunun kurucusu Mirza Hasan Rüşdiye’yi Tahran’a davet ederek burada da modern okulların kurulması için teşvik etmişti. Ulema, özellikle Mirza Hasan Aştîyânî, dinî inancın zayıflamasına neden olacağını iddia ederek bu yeni usul okula karşı çıktılar. Zorunlu olarak görevinden ayrılmış olan eski sadrazam Emîn’üs-Sultan, hoşnutsuz ulemanın bir kısmıyla ittifak kurarak Emin’üd-Devle’nin iktidardan düşürülmesi için uğraşmaya başlamıştır.⁵⁴¹ Bu muhalefetin etkisi ve ekonomik istikrarsızlığın devamı nedenleriyle Emîn’üd-Devle, 1898 yılında görevden alınarak Emîn’üs-Sultan yeniden sadrazam yapıldı.⁵⁴²

1902 yılında Şah’ın ikinci Avrupa gezisi için Ruslardan alınan kredi, ulemanın tepkisini

⁵³⁹ Hamid Algar, “Abdullah b. İsmâil Bihbehânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 142.

⁵⁴⁰ Ali Muhammed Hazirî & Hâdi Rehberî. “Berresî Mâhiyet Tebegatî Tüccâr der Devre-i Kaçariye”. *Mecelle Câma-eşnâsî İran* 7, sy. 1 (2005), 66-68.

⁵⁴¹ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 223-224.

⁵⁴² Nikki Keddie, “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922”, 199.

çekmiştir. İran'ın hükûmetinin ve inancının Hristiyanlara satıldığı ve ülke yönetiminin “Gürcü oğlu” olarak adlandırılan Emîn'üs-Sultan'a teslim edildiği için Şah'ı kınayan bir mektup gönderildi.⁵⁴³ Ruslara verilen imtiyazlar ve Şah'ın pahalı Avrupa seyahatleri için alınan kredilerin endişe verici artışı, tepkileri bundan sorumlu görülen Emîn'üs-Sultan'ın görevden alınmasına odaklamaya başladı. Hatta İngilizler bile Ruslara verilen imtiyazlardan dolayı duydukları rahatsızlık nedeniyle bu muhalefeti destekliyordu. Gizli muhalif topluluklar, Tahran ve başka şehirlerde 1900 ve 1901 yıllarında hükûmete karşı gece vakti dağıttıkları için “gece mektupları” olarak bilinen şebnâmelerle⁵⁴⁴ kışkırtıcı bildiriler dağıttılar.⁵⁴⁵ Muzafferüddin Şah, üzerindeki baskının artması üzerine Emîn'üs-Sultan'ı görevden alarak yerine damadı Aynu'd-Devle'yi getirmiştir.⁵⁴⁶

XX. yüzyılın ilk yıllarında ülke şiddetli enflasyon yükü altında ezilmekteydi. Ekmeğin fiyatı yüzde 90, şekerin fiyatı yüzde 33 artmıştı. Hasadın kötü olması, kolera salgını ve 1905 yılındaki Rus-Japon savaşının, ülkenin kuzeyindeki ticareti aniden sekteye uğratması gibi sebepler enflasyonu tetikliyordu. Öfkeli kadınlar Tahran'da gösteri yapıyor ve valiye ağızlarına geleni söylüyorlardı. Vali halkın dikkatini başka tarafa çekmek için tüccarları şeker spekülasyonu yapmakla suçladı ve üç şeker tüccarını falakaya yatırdı. Bunlardan biri yetmiş yaşlarında, yardımseverliğiyle bilinen ve çok saygı duyulan biriydi.⁵⁴⁷ Bu eyleme karşı bir protesto olarak, tüccarlar kepenk kapatarak Mescid-i Şah'a yürüdüler ve burada Behbehânî ve Tabâtabâî'nin de aralarında bulunduğu bazı önde gelen mollalarla bir araya geldiler. Cami imamı bu harekete karşıydı ve sadrazam Aynu'd-Devle'nin isteği üzerine eylemcileri sopalarla dışarı attı. Göstericiler dağılmak yerine, Şah Abdul Azim türbesine doğru yola çıktılar ve gün geçtikçe sayıları arttı. Şah, kalabalığı dağıtmak için çabaladıysa da başarılı olamadı. Monarşiye olan baskı dayanılmaz hale gelince nihayet halkın taleplerine boyun eğdi ve Adalet Divanı kuracağına dair imzalı bir mektup yazdı. Bu mücadelenin ilk aşamasıydı ve halkın taleplerinin karşılanması vaadiyle sona ermişti.⁵⁴⁸

Şah, 1905 yılında mektubunda verdiği sözler hakkında hiçbir adım atmamıştır. Tabâtabâî 1906 baharında vaatlerini yerine getirmesi için şaha ve sadrazama mektup yazdı. Ancak bu sırada Şah'ın rahatsızlanması nedeniyle Aynu'd-Devle bütün kontrolü ele geçirmiş ve baskı

⁵⁴³ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 230.

⁵⁴⁴ شبنامه

⁵⁴⁵ Nikki Keddie, “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922”, 200.

⁵⁴⁶ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 167.

⁵⁴⁷ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 57.

⁵⁴⁸ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 401.

politikası izlemeye karar vermiştir. Halk üzerinde büyük etkisi olan Seyid Cemaleddin İsfahanî sürgün edildi ve Kum'a çekildi. Aynu'd-Devle'yi kınayan önde gelen bir müçtehit olan Seyid Muhammed tutuklandı. Buna tepki olarak toplanan kalabalığa ateş açıldı ve bir öğrenci öldürüldü ancak Seyid Muhammed kurtarıldı.⁵⁴⁹ Bundan sonra, Behbehânî ve Tabâtabâî'nin önderlik ettiği ve büyük bir molla grubunun da katıldığı kalabalık, 1906 Temmuz ayında Tahran'ı terk ederek Kum şehrine gittiler. Sayıları 12.000 ile 14.000 kişi arasında olan büyük bir tüccar ve esnaf grubu ise Tahran'daki İngiliz elçiliği arazisinde eyleme başladı. Şimdi göstericiler sadece Aynu'd-Devle'nin görevden alınmasını değil, aynı zamanda bir meclis de talep ediyorlardı. Baskılar sonucunda Şah, Temmuz ayı sonunda Aynu'd-Devle'yi görevden almış ve Ağustos ayı başında da meclisin kurulmasını onaylamıştır.⁵⁵⁰

İlk Meclis, 7 Ekim 1906'da açıldı ve ilk kayda değer kararlarını aldı. Ülkenin kaynaklarının hükûmet tarafından yabancılara nakit para karşılığında elden çıkarıldığı görüşü hâkim olduğundan 22 Kasım'da 400.000 sterlinlik İngiliz-Rus ortak kredisi mecliste reddedildi.⁵⁵¹ İran'da Anayasa devrimi ile yeni bir anayasaya sahip olunmuş ancak yeni bir yapılanmanın inşa edilmesi mümkün olmamıştır. Aralarında ulemanın da bulunduğu muhafazakâr milliyetçiler ile demokratik güçler arasındaki farklılıklar bir İngiliz-Rus ultimatomu ve ardından her iki ülkenin askerlerinin İran'a girmesiyle bağımsız hükûmetin fiilen sona ermesinden hemen önce etkinliğinin zayıflamasına sebep oldu. Aşiret liderlerinin ve birçok yerel valinin azalmayan gücü devam ediyordu. Bunlar özerkliklerini ve yağmalarını artırmışlar ancak başkente vergi ödemeyi kesmişlerdi. Merkezî bir ordunun bulunmaması, Azerbaycan ve Gilan'dan gelen devrimci gönüllülerin, saltanatının başında olan Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutturmasının ardından tahttan indirmelerine yol açtı. Bu durumdan en çok faydalananlar Bahtiyarî aşireti liderleriydi. Güçlerini devrimci davaya katan Bahtiyarî liderler ikinci anayasal dönemde kilit hükûmet pozisyonlarını ele geçirmeyi başardılar.⁵⁵²

2.1.1.6. Muhammed Ali Şah (1907-1909)

Muzafferüddin Şah'ın 9 Ocak 1907 tarihinde vefatı üzerine yerine oğlu Muhammed Ali Şah tahta geçmiştir. Veliahtlığı döneminde Meşrutiyet taraftarları ile görüşme halinde olan yeni

⁵⁴⁹ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 402.

⁵⁵⁰ Nikki Keddie, "Iran Under the Later Qajars: 1848-1922", 202.

⁵⁵¹ Avery, Peter *Modern Iran*, 128.

⁵⁵² Nikki Keddie, "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", 9.

Şah, makamına oturduktan sonra yetkilerinin sınırlandırılması ve monarşinin güç kaybetmesine karşı şiddetle direnmiştir.⁵⁵³ Taç giyme törenine milletvekillerini davet etmeyerek, meclisten ve anayasadan yana olan hoşnutsuzluğunu gösterdi. Meclisin göz ardı edilmesi milletvekili ve meşrutiyet yanlısı çevrelerde rahatsızlık yarattı.⁵⁵⁴

Ocak 1907’de tahta çıkan Muhammed Ali Şah, Şubat ayında Belçikalı Gümrükler Genel Müdürü Naus’u görevden almak zorunda kaldı.⁵⁵⁵ Halkın ve tüccarların nefretini üzerine çekmiş olan Naus’un, örf ve adetler gereği Muharrem ayında tüm İran’da yas tutulurken, katıldığı bir kıyafet balosunda din adamı giysileriyle ve nargile içerken çekilmiş fotoğrafları halk arasında yayılmış ve büyük bir infiale sebep olmuştur. Bir yabancının din adamlarının kutsal kıyafetlerini giyerek fotoğraf çekirtmesi, İslâm dinini aşağılama ve Müslümanları rencide etme olarak görülmüştü ve kargaşanın merkezinde Behbehânî’nin evi vardı. Bu tepkilere sessiz kalamayan Şah, Naus’u görevden almak zorunda kalmıştır.⁵⁵⁶

Ağustos 1907’de ise Ruslar ve İngilizler, İran’ın üç bölgeye ayrılmasını öngören İngiliz-Rus Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma ile İran, Afganistan ve Tibet’te Rus-İngiliz nüfuz alanları belirlendi.⁵⁵⁷ İran’ın kuzeyi Rus nüfuzunda olacak, güneyinde ise İngilizler bulunacaktı. Geriye kalan orta kısım ise tarafsız tampon bölge olarak tanımlanmıştı.⁵⁵⁸ İki sömürgeci devletin anlaşması, 1917 Bolşevik İhtilâli’ne kadar devam eden bir süreç başlatmıştır. Antlaşmayla İran topraklarında kendilerine ayırdıkları kuzey ve güney bölgelerde rahat edebilmek için karşılıklı müdahale yasaklanmıştır. İran maliyesini düzenlemek için Amerika’dan getirtilen Morgan Shuster başkanlığındaki heyet antlaşmadan sonra ülkeden çıkarılmış ve böylelikle Kaçar Hükûmetinin üçüncü bir ülke üzerinden denge sağlama siyaseti de engellenmiştir.⁵⁵⁹ Ardından gerçekleşen Şah’a karşı başarısız bir suikast girişimi ve Şah’ın meclise karşı düzenlediği başarısız bir darbe girişiminden sonra Haziran 1908’de Rusların liderlik ettiği Kazak Tugayı’nın yardımıyla bir darbe gerçekleştirildi ve meclis topa tutuldu. Birçok popüler lider tutuklanarak idam edildi. Bunların arasında Seyid Cemaleddin İsfahanî gibi isimler vardı. Tâkîzâde gibi bazı isimler ise İngiliz büyükelçiliğine sığınarak kurtulabildiler ve bir süre yurt dışına kaçmak zorunda kaldılar.⁵⁶⁰ Meclisin topa

⁵⁵³ Nâsir Necmî, *Muhammed Ali Şâh ve Meşrûtiyet* (Tahran: İntişârât-ı Zaryâb, 1377), 145.

⁵⁵⁴ Browne, Edward G. *The Persian Revolution*, 135.

⁵⁵⁵ Avery, Peter *Modern Iran*, 128.

⁵⁵⁶ Necmî, Nâsir *Muhammed Ali Şâh ve Meşrûtiyet*, 153-154.

⁵⁵⁷ Avery, Peter *Modern Iran*, 134-135.

⁵⁵⁸ Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 454.

⁵⁵⁹ Yılmaz Karadeniz. “1907’deki İngiliz-Rus Anlaşması’nın İran Siyasetine Etkisi”. *Route Educational and Social Science Journal* 4, sy. 2 (Mart 2017), 227-228.

⁵⁶⁰ Nikki Keddie, “Iran Under the Later Qajars: 1848-1922”, 205.

tutulması ve birçok liberalin hapsedilmesi, öldürülmesi ya da işkenceye maruz kalması meşrutiyet hareketini söndüremedi. Başlayan direnişte Tebriz öncülük ediyordu.⁵⁶¹

Tahran ve Tebriz'deki ayaklanmalar Kirman, İsfahan, Reşt gibi şehirlere de sıçramıştı. Süreç, Şah'ın umduğu gibi gitmiyordu ve Tebriz'deki çatışmaların bitirilmesi için üzerinde büyük bir baskı vardı. İsfahan şehrini ele geçiren meşrutiyetçiler, Tahran'a doğru yola çıktılar ve Kum yakınlarında durarak Reşt'te başarı sağlamış olan meşrutiyetçilerin kendilerine katılmasını beklediler. Nihayetinde Tahran yakınlarında birleşen meşrutiyetçi güçler, Muhammed Ali Şah'ın ordusuyla çarpışmaya başladılar. Meşrutiyet güçleri üç günlük mücadele sonunda büyük bir başarı elde ederek 24 Temmuz 1909'da Tahran'a girdiler.⁵⁶² Tahttaki umudunu kaybeden Muhammed Ali Şah, 28 Temmuz 1909 tarihinde maiyetiyle birlikte Rus büyükelçiliğine sığındıktan sonra Rusya'ya gitmiş ve yerine oğlu Ahmed Mirza çıkarılmıştır.⁵⁶³

2.1.1.6.1. Meşrutiyete Giden Süreçte Azerbaycan

Tebriz, İran meşrutiyetinin ve özgürlük düşüncesinin yeşermeye başladığı ilk yer olarak dikkat çeker. Mehmet Emin Resulzade Tebriz için, "Fransa inkılabında Marsilya, Osmanlı inkılabında Selanik ne ise İran inkılabında da Tebriz odur." demektedir.⁵⁶⁴ Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti Tebriz, ekonomik olarak görece daha refah, uluslararası ticaretin yoğun olduğu, Rusya ve İstanbul'a giden yollar üzerindeki konumu nedeniyle de buralarla sürekli temas halinde olması gibi sebeplerden dolayı Meşrutiyet dönemine öncülük etmek için eşsiz bir konumdaydı.⁵⁶⁵ Şehrin, Osmanlı sınırına komşu olması nedeniyle, İstanbul'da faaliyette bulunan Türk ve İranlı meşrutiyetçilerin fikirleri buraya doğrudan ulaşıyor ve II. Abdülhamid'e karşı meydana gelen hareketlerin etkileri de İran'a Tebriz üzerinden giriyordu.⁵⁶⁶ Yenilikçi basın ve yurtsever aydınların varlığı kadar, devrim gerçekleştiren Rusya ve proleter Bakü Hükûmeti ile olan yakınlığı nedeniyle de Azerbaycan direnişi daha güçlü olmuştur.⁵⁶⁷

⁵⁶¹ Avery, Peter *Modern Iran*, 135.

⁵⁶² Yahyâ Devletâbâdi, *Tarih-i Muassır ya Hayât-ı Yahyâ*, c. 3 (Tahran: İntişârât-ı Firdevsî, 1362), 110.

⁵⁶³ Necmî, Nâsır *Muhammed Ali Şâh ve Meşrûtiyet*, 446.

⁵⁶⁴ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 67.

⁵⁶⁵ Nikki Keddie, "Iran Under the Later Qajars: 1848-1922", 204.

⁵⁶⁶ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 191.

⁵⁶⁷ Muhammed Rıza Afîyet, *İran Meşrutiyet Tarihi ve Tebriz Harekâtı: İran Meşrutiyet Kahramanı Settar Han (1867-1914)*, trc. Serdar Gündoğdu, Hasan Bedel (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 3.

Tütün imtiyazına karşı ilk eylem Tebriz’de gerçekleşmiştir. Halk imtiyaz sahibi şirketin duvarlara yapıştırdığı duyuruları yırtarak yerlerine coşkulu yazılar yazmış, Tebriz’de oturan veliaht Muzafferüddin Mirza, şehrin valisi Emir Nizam-i Gerusî’ye halka şiddet kullanarak müdahale etmesi ve asileri cezalandırması talimatını vermiştir. Vali bu emri kabul etmeyerek görevinden istifa etmiştir. Şirket uzlaşmaya çalışarak Azerbaycan’daki görevlilerinin hepsinin Azerbaycanlı olmasını teklif etse de halk bunu kabul etmedi ve eylemlerine devam etti. Tebriz’den sonra İsfahan ve Tahran’a yayılan eylemlerde başı ulema çekiyordu. Tebriz’deki eylemlerin başında da Hacı Mirza Cevad bulunuyordu.⁵⁶⁸

Meşrutiyetin kıvılcımlarının yakılması ise, Muzafferüddin Şah’ın oğlu Muhammed Ali Mirza’nın Tebriz’e vali olarak atanması ile olmuştur. Onun valiliği döneminde, İran’ın İstanbul Başkonsolosu Hacı Mirza Hasan Han-i Habîrûlmülk ve batılılaşma hakkında olumlu düşünceleri bulunan, doğunun içinde bulunduğu çaresizliğe dikkat çeken Mirza Ağa Han-ı Kirmanî ve Hacı Şeyh Ahmed-i Ruhî, Bâbî oldukları gerekçesiyle idam edilmişlerdir. Bu üç kişi Seyyid Cemaleddin Asadâbâdî ile irtibat halindeydiler ve “İttihad-ı İslâm” için çalışmaları vardı. Bu kişilerin idam edilmeleri, Azerbaycan uyanışının en önemli kilit noktalarından biri olarak görülebilir.⁵⁶⁹ 1906 yılının Temmuz ayında Tahran’dan Kum şehrine giden ve ulemanın öncülük ettiği büyük kalabalığın protestosu esnasında, Tebriz’de de güçlü eylemler ve silahlı çatışmalar meydana geliyordu. Bu olaylar ayaklanmayı daha ciddi bir hale sokmuştur.⁵⁷⁰

Büyük mücadeleler sonucunda ve Tebrizli aydınların baskısının da etkisiyle ilân edilen Meşrutiyet, Muhammed Ali Şah tarafından sonlandırılmak istenince, Tebriz’de yine ayaklanma çıkmıştır.⁵⁷¹ Tahran’daki olayları öğrenen Tebriz hürriyetçileri büyük bir protesto hareketi başlattılar. 10 Haziran 1908’de Azerbaycan Eyalet Encümeni tarafından Şiraz, Horasan, İsfahan ve Kirman’a bir telgraf gönderildi. Telgrafta şunlar yazıyordu;

“Bu hain şahsın⁵⁷² muhalif ve hainane davranış ve hareketleri devlet, millet ve vatanca anlaşılmıştır, etkili bir maddî ve manevî isyan için derhal harekete geçin. Millet Meclisi ile halkın şerefli vekilleri, hainlerin saldırı tehdidiyle yüz yüzedir. Bugün, birleşik bir millî gücün bereketiyle bütün İran milletini bozguncu hainlerin şerrinden kurtaracağımız, ebedî refaha kavuşacağımız gayret ve yiğitlik zamanıdır.”⁵⁷³

⁵⁶⁸ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 49.

⁵⁶⁹ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 151-152.

⁵⁷⁰ Afîyet, Muhammed Rıza *İran Meşrutiyet Tarihi ve Tebriz Harekâtı*, 42.

⁵⁷¹ Ali Sinan Bilgili, “Tebriz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 220.

⁵⁷² Muhammed Ali Şah

⁵⁷³ Tebrizî, Ahmed Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 605.

Muhammed Ali Şah, Meşrutiyet hareketi ile mücadele ederken Tebriz'i de ihmâl etmemiş kendisine karşı olan muhalefetin şiddeti nedeniyle buraya da büyük bir askerî güç göndermiştir. Hükûmetin Tebriz'i on bin askerlik bir kuvvetle muhasara etmesi ve bombardımana başlamasıyla Settâr Han ve Bağır Han⁵⁷⁴ komutasında gerçekleşen kıyâm, on bir ay sürecek bir direnişe yol açmıştır. Muhasaranın son günlerinde ahalinin açlıktan sokaklarda düşüp öldüğü bilinmektedir. Tebriz'deki bu direniş İsfahan, Horasan ve Reşt gibi İran şehirlerinde de etkili olmuş, Tahran üzerine yürüyen ve birçok Türk'ün de içinde bulunduğu Meşrutiyet yanlıları Muhammed Ali Şah'ı hal' etmiş, yeni şahı tahta çıkarmış⁵⁷⁵ ve 1909'da meşrutiyet yeniden ilân edilmiştir.⁵⁷⁶

İran Meşrutiyet hareketine katılan Azerbaycan Türkleri, Türklük adına hareket etmemiş aksine İranlılık ve vatan birliği adına mücadele vermişlerdir.⁵⁷⁷ Tebriz ve Azerbaycan Türkleri İran Meşrutiyetinde hayatî önem taşıyan hizmet ve fedakârlıklarda bulunmuşlardır. Meşrutiyet hareketinde üç sınıf önemlidir;

1. Yabancılarla münasebet kurmuş olan tüccarlar: Azerbaycan, Türkiye ve Rusya sınırında bulunduğu için Azerbaycanlı tüccarlar Rusya'ya, İstanbul'a ve Avrupa'ya daha çok seyahat ediyorlar ve buralardaki yaşam tarzına vâkıf oluyorlardı.
2. Yabancı ülkelerde çalıştıktan sonra tekrar ülkelerine dönen köylüler: Çalışmak ve ailelerinin geçimini sağlamak amacıyla çeşitli ülkelere giden köylü sınıfı da özellikle Rusya'da gerçekleşen devrimden etkilenerek ülkelerine dönüyorlardı.
3. Üniversitelerde eğitim görmüş öğrenciler ve düşünürler: İran meşrutiyetinde önemli yer tutan düşünce adamlarının çoğunun Türklerden oluştuğu göze çarpar. Yurt dışına tahsile giden öğrencilerin birçoğu Azerbaycan'dan gitmekteydi ve Tahran'dan sonra Tebriz, İran'ın en önemli ikinci ilim merkeziydi.⁵⁷⁸

Tebriz'deki kararlılık ve halkın verdiği mücadeleler diğer şehirlere de sıçrayarak meşrutiyet rejiminin yerleşmesinde mihenk taşı olmuştur.⁵⁷⁹

2.1.1.7. Ahmed Şah (1909-1925)

⁵⁷⁴ İran Meşrutiyet Hareketi'nin Güney Azerbaycan liderleri.

⁵⁷⁵ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 71-72.

⁵⁷⁶ Ali Sinan Bilgili, "Tebriz", 220.

⁵⁷⁷ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 73.

⁵⁷⁸ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 67-68.

⁵⁷⁹ Karadeniz, Yılmaz *İran Tarihi*, 483.

Muhammed Ali Şah'ın tahttan indirilmesinin ardından on iki yaşındaki oğlu Ahmed, şahlık makamına oturtuldu. Muhammed Ali Şah ise uzun müzakerelerin ardından 100.000 tümen emekli maaşını kabul etmiş ve Odessa'ya gitmiştir. Eğer siyasî kışkırtmalarda bulunursa emekli maaşının kesileceği kendisine bildirilmiştir. Yeni meclis ise Kasım 1909'da görevine başlamıştır.⁵⁸⁰

1907 Antlaşmasıyla ülkeyi üç bölgeye ayırmış olan Rusya ve İngiltere, kendi etki alanlarında baskı kurmaya devam ediyorlardı. Ruslar, meşrutiyete karşıydılar ve ülkenin kuzeyinde meşrutiyet için mücadele eden Tebriz ve Meşhed gibi şehirlerde nüfuzlarını kullanıyorlardı. 1911 yılının sonlarına doğru Tebriz'de birkaç kişiyi öldürdüler ve ertesi yıl Meşhed'de İmam Rıza Camii çevresini topa tutarak birçok kişinin ölümüne sebep oldular. Bu durum hem İran halkından hem de İslâm dünyasından büyük tepki almıştır. İngiltere ise Ruslarla ittifaklarının zarar görmemesi için bu olaylara sessiz kalıyor ve Hindistan'ın güvenliği amacıyla 1912 yılının başlarında İran'ın güneyine bir grup asker çıkarmakla yetiniyordu.⁵⁸¹

1911 yılında Ruslar tarafından desteklenen Muhammed Ali Şah, ülkeye geri dönerek Estarâbâd'a gelmiş ve bundan haberdar olan istibdat taraftarları süratle onun yanında toplanmaya başlamıştır. Meşrutiyet taraftarları ve Muhammed Ali Şah'ın destekçileri arasında yaşanan çatışmalar, eski şahın aleyhine sonuçlanınca, yeniden Rusya'ya geri dönmek zorunda kalmıştır.⁵⁸²

Meşrutiyet'in yeniden ilânı ve Meclis'in açılması, bu sefer fikrî ayrılıkların meydana gelmesine yol açmıştır. “Hizb-î İnkılâbî” ve “Hizb-î İtidalî” isimli iki farklı grup oluşmuş, aralarındaki çatışmalar ölümle sonuçlanan olaylara kadar varmıştır.⁵⁸³ Seyyid Abdullah Behbehânî'nin evinde öldürülmesi olayları iyice alevlendirmiş, bu suikasttan demokratların liderlerinden biri olan Tâkizâde sorumlu tutulmuş ve İran'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Olayların şiddetinin artması üzerine Rus ve İngiliz temsilciler, silahların mücahitlerin elinden alınması için hükûmete baskı yapmış, 1910 yılında mecliste yapılan görüşmelerde asker ve polis memurları dışında hiç kimsenin silah taşıma hakkına sahip olmadığı ve silahlı unsurların kırk sekiz saat içinde silahlarını teslim etmeleri hakkındaki yasa parlamento tarafından onaylanmıştır.⁵⁸⁴ Settar Han ve Bağır Han önderliğindeki silahlı birliklerin Park-

⁵⁸⁰ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 421.

⁵⁸¹ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 521.

⁵⁸² Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 423.

⁵⁸³ Abdullah Mostevfi, *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İctimâî ve İdarî-i Devre-i Kacariyye*, c. 2 (Tahran: İntişârât-ı Zevâr, 1371), 218.

⁵⁸⁴ Şemim, Ali Asghar, *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 526.

1 Atabeg’de toplanarak silahlarını teslim etmeleri istenmiş, bunu kabul etmeyen grupla hükûmet güçleri arasında çıkan çatışmada birçok kişi ölmüştür.⁵⁸⁵

Ahmed Şah döneminde de isyan ve iç karışıklar sürmüştü, buna rağmen meclis ülkenin durumunu düzeltmek için çabalamaya devam etmiştir. Ekonomiyi düzeltmesi amacıyla, 1910 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nden getirtilen Morgan Shuster’ın varlığı Rus ve İngiliz Devletleri’ni rahatsız etmiştir. Ülkenin maliyesini düzeltmek için işe koyulan Shuster, durumun vahametini kaleme aldığı “The Strangling of Persia” isimli kitabında şu şekilde özetler: “İran maliyesinin karışık olduğunu söyleyebilirim -çok karışık- şayet karışacak bir şey olsaydı. Kelimenin herhangi bir anlamında İran maliyesi yoktu.” Amerikalı ekonomist ayrıca Maliye Bakanlığını, malî olarak tek dehalarının kendi paralarını harcamak olan ve sık sık değişen İranlı beyefendilerin başkanlık ettiği, gerçekte örgütsüz bir altyapı topluluğu olarak tanımlamaktadır.⁵⁸⁶ Rusya, Shuster’ın ülkeden çıkarılması için iki kez ultimatö vermiş, hatta daha ileri giderek ülkenin kuzeyinde askerî manevralar yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine çaresiz durumdaki hükûmet, Shuster’ın İran’daki görevine son vermek zorunda kalmıştır.⁵⁸⁷

Ahmed Şah, 1914 yılında çıkan I. Dünya Savaşında İran’ın tarafsızlığını ilân etmiş olsa da 1919 yılında İran’ı İngiliz sömürgesi haline getiren antlaşmayı imzalamıştır. Antlaşma her zamanki gibi İran’ın toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına saygı gösterme taahhüdünde bulunuyordu. Ancak diğer maddelerde kısıtlayıcı ve bağlayıcı şartlar sunulmaktaydı. Buna göre, İngiliz maliyeciler İran’da görev alacaklar ve mali işler onların uhdesinde bulunacak, ordu İngiliz komutanlar tarafından idare edilecek ancak masrafları Kaçar Hükûmeti tarafından ödenecek, Jandarma ve Kazak birlikleri kaldırılarak tek tip ordu kurulacak, gümrük tarifeleri İngilizler lehine yeniden düzenlenecekti. Ayrıca İngilizler 2.000.000 pound borç verecekler ve bunu yüzde 7 faizle 20 senede geri alacaklardı.⁵⁸⁸ Bu antlaşma İran’da duyulunca IV. Meclis, antlaşmayı kabul etmeyeceğini duyurmuştur.⁵⁸⁹ İngilizler ve Ruslar mevcut kabineden rahatsızlık duymaktaydı. Kabinenin düşürülmesi için harekete geçmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bu kabinenin ardından kurulan V. Meclisin başkanı ve Genel Kurmay Başkanı, daha sonra Rıza Şah Pehlevî olarak tanınacak olan Rıza

⁵⁸⁵ Afîyet, Muhammed Rıza *İran Meşrutiyet Tarihi ve Tebriz Harekâtı*, 84-85.

⁵⁸⁶ W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia* (London: T. Fisher Unwin, 1912), 76.

⁵⁸⁷ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 2, 425.

⁵⁸⁸ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 232-233.

⁵⁸⁹ Nikki R. Keddie, *Qajar Iran and the Rise of Reza Khan: 1796-1925* (California: Mazda Publishers, 1999), 128.

Han'dı. Ahmed Şah'ın çıktığı üçüncü Avrupa seyahatinden geri dönmemesi ve ülkenin her yerinden gelen Kaçar Hanedanına son verilmesine ilişkin talepler doğrultusunda V. Meclis beşe karşı seksen oyla Kaçar Hanedanını resmen sona erdiren kararı onaylamıştır.⁵⁹⁰

⁵⁹⁰ Soofizadeh, Abdolvahid *Kaçar Hanedanlığı Döneminde*, 233-235.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAÇAR HANEDANI DÖNEMİNDE GÜNEY AZERBAYCAN'DA SOSYOEKONOMİK VE SOSYOKÜLTÜREL HAYAT

3.1. Kaçar Hanedanı Döneminde Güney Azerbaycan'ın Önemli Şehirleri

Dünya genelinde şehirlerin oluşumu ve gelişimi dinî, ekonomik ve askerî stratejiler gibi çeşitli faktörlerden kaynaklanmıştır. Ancak tarihsel süreçte devamlılık sağlayabilen şehirler, genellikle su kaynaklarının bulunduğu ve ekilebilir arazi hinterlandına sahip alanlarda inşa edilenlerdir.⁵⁹¹ Bununla birlikte, eski çağlardan itibaren takas merkezlerine duyulan ihtiyaç sonucunda, genellikle uluslararası anayollar üzerinde bulunan yerlerde büyük şehirler ortaya çıkmıştır. Bu anayollardan en önemlilerinden biri de İpek Yolu'dur. Çin'i Maverâünnehir, Nişabur, Rey, Tebriz ve İstanbul üzerinden Orta Avrupa ve İskandinav ülkelerine bağlayan İpek Yolu güzergâhı ve diğer bağlantı yolları, sadece önemli ticaret kanalları olmakla kalmamış, aynı zamanda Uzak Doğu'nun uygarlığını ve fikirlerini Batı'ya taşımıştır.⁵⁹²

Kadim ticaret güzergâhı İpek Yolu üzerinde bulunan ve yüzyıllar boyunca önemli devletlere ev sahipliği yapan Azerbaycan, birçok kültürün uğrak yeri olmuştur. Bölgenin stratejik önemini kavrayan devlet adamları tarafından, imar faaliyetleri ve kültürel açıdan büyük yatırımlar yapılarak, buradaki ticarî ve sosyal hayat desteklenmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde İran'ın Azerbaycan Eyaleti'nde yer alan şehirlerden Tebriz, Erdebil, Urmiye, Merağa, Hoy, Mâkû, Selmas ve Merend şehirleri, XIX. yüzyıldaki coğrafi, siyasî ve özellikle kültürel durumları üzerinden ele alınacaktır.

3.1.1. Tebriz

Tebriz, İran'ın kuzeybatısında, Doğu Azerbaycan Eyaleti adı verilen bölgede yer alır ve

⁵⁹¹ Masoud Kheirabadi, *Iranian Cities: Formation and Development* (Austin: University of Texas Press, 1993), 1.

⁵⁹² Jamshid Behnam, "Population", *The Cambridge History of Iran: The Land of Iran*, c. 1, ed. A.J. Arberry, Sir Harold Bailey, J.A. Boyle vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 472.

deniz seviyesinden 1.350 metre yükseklikte bulunur. Güneyinde bulunan Sehend Dağı'nın (3.710 m.) kuzey eteklerinde geniş bir düzlükte yayılır.⁵⁹³ Tebriz isminin anlamı Farsça تب (teb; ateş) ve ریز (rîz; akıtan, dökten) sözcüklerinin birleşiminden oluşan تبریز (Tebrîz; ateş dökten) anlamına geldiği söylenmektedir.⁵⁹⁴ Evliya Çelebi, Tebriz ismini “sıtma dökücü” olarak tanımlar.⁵⁹⁵ James Bassett, Ermeni yazarların Tebriz isminin kökeni hakkında anlattıklarını aktarır. Buna göre Hüsrev, Pers kralına karşı bir zafer kazanmış ve M.S. 253'te Davreez adını verdiği bir şehir inşa ettirmiş ve Tebriz adı buradan gelmiştir.⁵⁹⁶ Augustus H. Mounsey, Tebriz'in çok eski bir şehir olduğunu, kendisine İranlılar tarafından aktarıldığı üzere; gölgeli ve iyi sulanan bahçelerini çok beğenen ve burayı en sevdiği ikametgâhı haline getiren Harûn el-Reşîd'in karısı Zübeyde tarafından kurulduğunu söyler. Avrupalı coğrafyacılar ise Tebriz'in kökenini Büyük İskender'e dayandırıyorlardı. Azerbaycan'ın adını, İskender'in ölümünden sonra kendisini bağımsız bir hükümdar yapan Atropates'ten dolayı aldığını, Medya'nın bir parçası olan Atropatene'nin başkenti Gansaca ya da Gaza ile de Tebriz'in özdeş olduğunu varsayıyorlardı.⁵⁹⁷

Tebriz'in toprakları, doğuya doğru uzanan bölgelere göre daha verimlidir ve daha fazla yağış alır.⁵⁹⁸ İsmine ateş dökücü ya da sıtma dökücü anlamı atfedilen Tebriz'in çok sağlıklı bir iklimi vardır. Lady Sheil, Tebriz'in yoğun soğuğu yanında kuzeyden esen şiddetli rüzgârın, geceleri sığınacak yer bulamayan yolcuların ölümüne sebep olabilecek kadar soğuklara ulaştığını, buna rağmen sağlıklı bir havası bulunduğunu söyler.⁵⁹⁹ Robert Ker Porter, çetin kış günlerinde şehir kapılarının dışında kalanların donarak ölmelerine ilişkin birkaç anekdot aktarır. Bunlardan biri atıyla uzun bir yolculuk yapmış olan ve insanların büyük bağlılık duyduğu ailelerden birine mensup olan bir yolcuya aittir. İran'daki tüm kasaba ve şehirlerin kapıları güneş battıktan bir süre sonra kapatılır ve güneş doğarken yeniden açılırdı. Bu yolcu, kışın en şiddetli soğuklarının yaşandığı gecelerden birinde Tebriz'e vardığında şehrin girişi kapanmış ve zavallı adam soğuğun ölümcül etkilerinden kurtulabilmek için atını hançeriyle keserek, hayatî ısınısını koruyabilmek amacıyla kendini atın içine sokmuş ama sabah kapılar açıldığında bu korkunç kefenin içinde donarak öldüğü görülmüştü.⁶⁰⁰

⁵⁹³ Ali Sinan Bilgili, “Tebriz”, 219.

⁵⁹⁴ Aydoğmuşoğlu, Cihat *Tarihte Tebriz*, 19.

⁵⁹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1 (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984), 525.

⁵⁹⁶ Bassett, James *Persia*, 65.

⁵⁹⁷ Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus*, 93.

⁵⁹⁸ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 1, 3.

⁵⁹⁹ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 92-93.

⁶⁰⁰ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 248.

Tebriz şehri ve çevresi fay hattı üzerinde yer aldığından sık sık büyük depremlerle karşı karşıya kalmaktadır.⁶⁰¹ Tebriz fay zonunda bilinen en büyük tarihî depremler, 1042’de 7.3; 1641’de 6.8; 1721’de 7.3; 1780’de 7.4; 1786’da 7.1 şiddetinde meydana gelmiştir.⁶⁰² Abû'l-Farac, 1042 yılında Tebriz’de çok şiddetli bir deprem olduğunu, şehrin kalesinin, surlarının, birçok sarayın ve hamamın yıkıldığını, elli bin kadar insanın enkaz altında kalarak can verdiğini aktarır.⁶⁰³ Robert Ker Porter, Tebriz’de XVIII. yüzyılda gerçekleşen iki yıkıcı depremin şehri harabe haline getirdiğini ve yüz binden fazla insanın öldüğünü, XIX. yüzyılda yıkılan bu eski şehrin üzerine inşa edilen yeni şehrin henüz bebeklik döneminde olmasına rağmen bir refah örneği sergilediğini belirtir.⁶⁰⁴

XIX. yüzyılın ilk yarısında sınırlardaki değişiklikler, Tebriz’i hayatî önem taşıyan bir nokta haline getirdi ve şehir devletin ikinci başkenti konumuna yükseldi. Ayrıca Tebriz, askerî ve stratejik önemine paralel olarak, İran’ın kuzey ve batısındaki ülkeleri içeren ticaretinin önemli bir bölümünü yürüttüğü için bir değişim merkezi olarak önem taşımaktaydı. Halılar ve el sanatları, tarımsal ve kırsal ürünler (özellikle kurutulmuş meyveler), Hazar’ın deniz ürünleri ve makinelerin, Avrupa, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında taşındığı geçiş güzergâhıydı. İran’ın en yoğun nüfuslu bölgelerinden birinin bölgesel pazarı ve idarî merkezi olan Tebriz, aynı zamanda özellikle halı ve deri olmak üzere önemli yerel ticaret ve imalat potansiyeline de sahipti.⁶⁰⁵ Tebriz şehri, bu canlı ticaret hayatının da etkisiyle, Avrupa medeniyeti ile daha yakın bir temas içerisindeydi.⁶⁰⁶ Tebriz, mermer madenleri ile de ünlüdür. Şehrin yakınlarındaki mermer madenlerini inceleyen Samuel Graham Wilson, bu mermerlerin Cengiz Han tarafından Semerkant’a kadar götürüldüğünü, Safevî sarayları için İsfahan’a taşındığını ve Nadir Şah’ın saraylarını süslemek için buradan yüklü miktarda mermer aldığını aktarır.⁶⁰⁷

Tebriz’in modern bir şehir olarak yükselişi büyük oranda Kaçarlar döneminde gerçekleşir. Her ne kadar bu dönemde başkent Tahran’a taşınmış olsa da Tebriz, sahip olduğu coğrafi konum ve ekonomik, demografik avantajlarıyla varlığını güçlü bir şekilde sürdürmeye

⁶⁰¹ W.B. Fisher, “Physical Geography”, *The Cambridge History of Iran: The Land of Iran*, c. 1, ed. A.J. Arberry, Sir Harold Bailey, J.A. Boyle vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 9.

⁶⁰² Yousef Ghadim Sattarzadeh vd., “Tebriz (KB İran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremselliği”, *60. Türkiye Jeoloji Kurultayı* (Ankara: TÜBİTAK, 2020), 77.

⁶⁰³ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, c. 1, 298.

⁶⁰⁴ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 221.

⁶⁰⁵ W.B. Fisher, “Physical Geography”, 14-16.

⁶⁰⁶ Perkins, Justin A *Residence of Eight Years in Persia*, 150.

⁶⁰⁷ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 74.

devam etmiştir.⁶⁰⁸ Şehrin görünümü ve mimarisi hakkında dönemin seyahatnamelerinde çok ayrıntılı tasvirler bulunmaktadır. Bölgenin deprem kuşağında olması nedeniyle sık sık meydana gelen depremlerin yıkıcı etkileri, yaşam alanlarının ve tarihî eserlerin büyük zarar görmesine sebep olmuştur. Seyyahlar da bu konuya dikkat çekmişler, depremlerin verdiği hasarın mimariyi ve insanların yaşam tarzlarını nasıl etkilediğini ayrıntılı bir şekilde aktarmışlardır.

Monsey, şehirde belli başlı yapıların özellikle dikkat çektiğini söyler. Bakımsızlıktan ve sık sık gerçekleşen depremlerden zarar gören, kaplandığı çinilerden dolayı Mavi Cami (Gök Mescid) adını alan cami, şehir merkezine yakın ve yerleşim yerlerine hâkim bir konumda yer alan veliaht ikametgâhı, Büyük Meydan ve geniş çarşılar Tebriz'in en dikkat çekici yerlerini oluşturunuyordu.⁶⁰⁹ Porter, Abbas Mirza'nın emriyle şehrin yeniden güçlendirildiğini, etrafına kalın duvarlar örülerek kuleler ve burçların yapıldığını ve bunların bir hendekle çevrelendiğini aktarır. Bu sınırın ötesinde kuzey ve doğu yönlerde, eski şehrin bir bölümünü oluşturan, yıkıntılar ve bozuk zemin üzerinde yükselen banliyöleri tarif eder.⁶¹⁰ Abbas Mirza, Tebriz'i eskiden sahip olduğu askerî öneme kavuşturmak için elinden geleni yapıyor, kenti güçlendirmek kadar süslemeyi de amaçlıyordu. Mevcut surları inşa ettirmiş, Avrupa standartlarına göre düzenlenen birlikler için bir meydan düzenlenmiş ve etrafı kışlalarla çevrilmişti.⁶¹¹

James Justinian Morier, Chardin'in yazdığı dönemde on beş bin evi, on beş bin dükkânı, üç yüz kervansarayı, iki yüz elli camisi, muhteşem kubbeli çarşıları olduğunu söylediği Tebriz'in kendi ziyareti döneminde bu büyüklüğün onda biri kadar bile olmadığını aktarır. Kent merkezi, eski kentin bulunduğu alanın tam ortasında yer alıyordu. Şehrin her yerinde Chardin'in betimlediği kent hakkında fikir veren, ev, sokak vb. kalıntılar görülebiliyordu. Kulelerle ve duvarlarla çevrili şehrin yedi kapısı bulunuyor ve bu kapılar gün batımından bir ya da iki saat sonra kapanıyor, anahtarları ise şehrin valisinde bulunuyordu.⁶¹² Percy Sykes, Hint-Avrupa Telgraf Departmanı tarafından İran'da görevlendirilen General Albert Houtum-Shindler'in 1886 tarihinde, Tebriz'de sekiz imaret, üç yüz on sekiz cami, yüz hamam, yüz altmış altı kervansaray, üç bin dokuz yüz yirmi iki dükkân, yirmi sekiz karakol

⁶⁰⁸ Mehmet Akif KOÇ, "Modern İran Tarihinin Oluşumunda Tebriz'in Rolü: Devrimler, Savaşlar, Siyasal ve Toplumsal Süreçlere Tebriz Şehri ve Tebrizli Şahsiyetler Üzerinden Bir Bakış", *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslâm Devrimine*, ed. Osman Karacan. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 273.

⁶⁰⁹ Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus*, 98.

⁶¹⁰ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 221-222.

⁶¹¹ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 227.

⁶¹² Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 225-226.

ve beş Ermeni kilisesi bulunduğunu rapor ettiğini söyler. Ancak Sykes'a göre bu yapıların çoğunluğu terk edilmiş binalar olduğundan Generalin vermiş olduğu rakamlar abartılıydı.⁶¹³

John Bell, eyaletin başkenti olan Tebriz'in büyük, kalabalık bir şehir olduğunu aktarır. Yüksek kayalıklarla çevrili verimli bir ovada yer alan şehrin, eski ihtişamını gösteren delillerin kalıntılarının halen görülebildiğini söyler.⁶¹⁴ Surların dışındaki banliyölerde çok sayıda meyve bahçesi ve ekili alan bulunmaktaydı.⁶¹⁵ Evler tek katlı, çatıları düz, bahçe duvarları çamur sıvayla kaplı, çarşıların çatıları kemerli, sokaklar dardı.⁶¹⁶ Şehrin genel mimarisindeki eksikliklere rağmen doğal güzellikleriyle dikkat çeken Tebriz, meyve bahçeleri, akarsuları ve serin gölgeleri ile İran'ın en güzel şehirlerinden biri olarak tanımlanabilir. Monsey, Tebriz'in geniş meyve bahçelerinin şeftali ve kayısı ile ünlü olduğunu söyler.⁶¹⁷ Tebriz, geniş bir vadinin doğu ucunda yer almakta ve içinde şehri çevreleyen bahçeler kuşağını sulayan bir nehir bulunmaktadır.⁶¹⁸

John Bell, Tebriz'in sokaklarını dar ve düzensiz olarak tasvir etmiştir. Evler, kıyılmış samanla karıştırılmış çamurdan yapılmış tuğlalarla inşa edilmişti. Valinin sarayı ile birkaç ev taştan inşa edilmiş ve iyi bir görünüme sahip binalardı. Duvarların içi beyaz badanalı ve temiz görünümlüydü. Her evin tabanında sakinlerinin durumuna göre halı ya da hasır bulunuyordu. Seçkin insanların evlerinin dış avlularında, kare tuğlalarla örülmüş, çiçeklerle süslenmiş ve boyanmış büyük salonlar bulunuyordu.⁶¹⁹ Tebriz'de sık sık gerçekleşen depremler nedeniyle evler alçak yapılıyor ve camilerde ise minare bulunmuyordu.⁶²⁰ Lady Sheil'e göre Tebriz şehrinin girişindeki ve düşük gelir seviyesine sahip insanların yaşadığı bölge, kasvetli bir görünüme sahipti. Evler, kahverengi yanmamış tuğlalardan inşa edilmiş, sokağa bakan penceresi bulunmayan yapılarıydı. Avrupalıların ve Ermenilerin yaşadığı mahalleye yaklaştıkça evlerde değişiklik gözlenmeye başlıyor, kapılarda ve evlerin boyalarında süslemeler görölüyordu. Daha yüksek sınıflara sahip olanların evlerinin iç kısımları ise çok ferah ve bu evler genellikle büyüktü.⁶²¹ James Bassett te evlerin mimarî yapısı hakkında hemen hemen aynı ayrıntıları vermektedir. Köylülerin evleri güneşte kurutulmuş tuğla, saman, toprak gibi malzemelerden imal edilmiş karanlık ve sefil

⁶¹³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 1, 521.

⁶¹⁴ Bell, John *Travels from St. Petersburg in Russia*, 88.

⁶¹⁵ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 179.

⁶¹⁶ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 53.

⁶¹⁷ Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus*, 97-98.

⁶¹⁸ Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus*, 94.

⁶¹⁹ Bell, John *Travels from St. Petersburg in*, 88-90.

⁶²⁰ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 177.

⁶²¹ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 89.

yapılarken, zenginlerin evleri genellikle çok süslü, odaların çoğu aydınlık ve güzeldi. Bassett ayrıca varlıklı kişilerin evlerindeki süslemelere dikkat çeker. Onun aktardığına göre en iyi evlerin duvarları özenli bir şekilde sıva, ayna ve camlarla süsleniyordu. Camlar küçük parçalar halinde kesilerek çimento üzerine yapıştırılıyor böylece tavan ve duvarlar ışıktan elmaslarla süslenmiş gibi parlıyordu. Misafir odaları genellikle büyük oluyor ve özenle yapılmış pencerelerle donatılıyordu.⁶²²

James Justinian Morier, Tebriz’de konakladığı bir Ermeni rahibin evinin tasvirini yapar;

“Meydanın iki tarafına bakan birkaç odadan ve yine birbirinden bağımsız başka odalardan oluşan evin bahçesinde gül ağaçları, elma, armut, kiraz, ceviz, ığde ağaçları bulunuyordu. Rahip iki adet yeraltı odasından birinde eşiyle birlikte kalıyor, diğerini de içki deposu olarak kullanıyordu. Abbas Mirza tarafından alkollü içki satışı yasaklanmış ve ağır bir şekilde cezalandırılıyor olduğundan bu satışı gizli bir şekilde ve sadece tanıdığı kişilere yapıyordu.”⁶²³

Lady Sheil de Tebriz yakınlarında kaldığı bir köy evinin ayrıntılarını aktarır;

“İnsanlar yer yatağında uyuyordu, geceleri yere serilen bu yataklar, gündüz olunca gösterişli ipek bir örtü ile örtülerek kanepeler olarak kullanılıyordu, ailelerin ikamet ettiği ana odalar keçe ile kaplanıyordu. Bir köşede yüksek bir yatak yığını bulunurken, diğer bir köşede, tahıl ve kuru bakliyat dolu sandık ve küpler bulunuyor, kayısı, üzüm ve soğan dizileri tavandan sarkıyor, toprak duvarlara oyulmuş raflarda meyveler depolanıyor bunun yanı sıra çeşitli fincan ve tabaklar, eğer varsa ailenin gurur kaynağı olarak sergilenen kaba Rus camından birkaç sürahi ve bardak yerleştiriliyordu. Odanın bir ucunda bir şömine bulunuyor ve üzerinde genellikle Kur’an-ı Kerim’den ya da İranlı şairlerden alıntılar içeren yazılar asılıyordu.”⁶²⁴

Evlerin çatılarının düz yapılması nedeniyle ev sakinleri çatıyı da yaşam alanlarına dahil ediyorlardı. James Justinian Morier, insanların yaz aylarında evlerin teraslarında yattıklarını ve açık havada uyumanın, bir odaya hapsolmaktan çok daha ferahlatıcı olduğunu aktarır. Kendisi burada bulunduğu dönemde kadınların her zaman ilk kalkanlar olduğunu, erkeklerin ise güneş doğduktan çok sonra bile teraslardaki yataklarında uzandıklarını gördüğünü söyler.⁶²⁵

Şehirdeki sokakların temizliği çok düzensizdi. Çöpler, toprak ya da kar yığınları haftalarca sokaklarda kalıyor, insanlar ve yük hayvanları bunların oluşturduğu tümseklerin üzerinden atlamak zorunda kalıyorlardı. Ancak bunların sebep olduğu bir kaza valinin arabasını devirir ya da salgın hastalık meydana gelirse temizlik için bir emir veriliyordu. Şehirlerin su temini nehirlerden ve kar sularından sağlanmaktaydı. Urmiye, Hoy, Merağa, İsfahan gibi şehirlerin

⁶²² Bassett, James *Persia*, 60-61.

⁶²³ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 228-229.

⁶²⁴ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 99-100.

⁶²⁵ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 230.

su kaynakları, yakınlarından geçen akarsular olması sebebiyle yeterli olmasına rağmen alt yapıdaki eksiklikler sorun teşkil etmekteydi. Tebriz ve Tahran’da ise yeterli su kaynağı yoktu. Tebriz’deki bu sıkıntıyı çözmek için ihtiyaç duyulan su, Şah Gölü’nden sağlanıyor ve yaz aylarında kullanılmak üzere yeraltından veya açıktan yürütülen kanallarla şehre taşınıyordu. Ağaçlarla çevrili sokaklarda açıktan akan bu kanalların çoğu, yüzeyin birkaç metre altında bulunmaktaydı. Su, yerleşim yerlerine çimentolu kanallar ya da kil borular aracılığıyla taşınıyordu. Suyu bir evin avlusuna çevirmek için görevlendirilen sucular, bu kanallarda bulunan engeli kaldırıyor belli bir süre sulandıktan sonra bir sonraki eve yönlendiriyorlardı. Bu görevliler, evlere suyu verdikten sonra on ya da yirmi gün boyunca dönmüyor, kışın kanal donmuşsa birkaç ay dönmedikleri de oluyordu.⁶²⁶

Şehrin aydınlatmasına bakıldığında ise Tebriz sokaklarında ışıklandırma bulunmuyor, geceleri dolaşanlar fener taşıyorlardı. Bu fenerler genellikle kalaylı bakırdan imal ediliyor ve boyutları kişinin saygınlığına göre değişiyordu. Kişinin mevkiî yüksekse ebatları büyük olan iki ya da üç fener önünde taşınıyor, yabancılar ve hali vakti yerinde olanlar orta boyutlara sahip tek fenerle yetiniyordu. Yoksullar ise çok küçük fenerlere sahipti.⁶²⁷

Şehrin önemli yapılarına gelince, Tebriz’deki en dikkat çekici hükûmet binası veliaht şehzadenin yazlık sarayıydı. Samuel Graham Wilson, bu saray hakkında şunları aktarır;

“Saray, şehrin güneyinde bulunuyor ancak Kuzey Bahçesi olarak yanlış adlandırılan bölgede yer almaktadır. Yüz yetmiş dönümlük bir arazide bulunan bahçenin giriş kapısı güzel bir tuğla kemerdir ve buradan uzun bir çift cadde saraya çıkar. Hemen önünde, içinde kuğuların bulunduğu dairesel bir çeşme vardır. Abbas Mirza tarafından yaptırılan kabul salonu, İran’a gelen elçilerin, Napolyon’un ve diğer ünlülerin resimleriyle süslenmiş küçük bir salon olup, Avrupa’da eğitim görmüş İranlı bir ressamın eseridir. Duvarlar ve tavanlar, sanatsal formlara büründürülmüş küçük ayna parçalarıyla kaplıdır. Geniş iç avlunun tüm uzunluğu boyunca bir çeşme ve her iki yanında çiçek tarhları vardır. Diğer ucunda ise saray yer alıyor. Dairesel bir yapı olan sarayın ortasında mermer bir çeşme, üzerinde beş ya da altı katlı korkuluklar ya da kemerli ve kubbe ile taçlandırılmış galeriler bulunmaktadır. Avlunun kenarlarında harem için odalar bulunuyor. Bahçenin bir bölümünde bir geyik, bir kurt, doldurulmuş bir ayı ve birkaç küçük hayvandan oluşan bir hayvanat bahçesi vardır.”⁶²⁸

Tebriz’deki en dikkat çekici binalardan birisi Ark-ı Ali Şah (Ali Şah Kalesi) ya da eski kimliğiyle Mescid-i Ali Şah’tır (1318-1323). Son İlhanlı hükümdarı Ebu Sâid Han’ın (1316-1335) veziri Ali Şah tarafından yaptırılmıştır. Daha sonraki zamanlarda, muhtemelen sık sık meydana gelen şiddetli depremlerden dolayı zarar görünce, birtakım eklemeler yapılarak

⁶²⁶ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 69-70.

⁶²⁷ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 68-69.

⁶²⁸ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 62-63.

(surlar, mahzenler, ambarlar vs.) kaleye dönüştürülmüş ve Ark-ı Ali Şah olarak anılmaya başlanmıştır.⁶²⁹ James Justinian Morier Ark-ı Ali Şah'ı, Tebriz'deki en ilginç yapı olarak değerlendirir.⁶³⁰ Mescid-i Ali Şah'tan övgüyle bahseden Robert Ker Porter, kendisinin İran'da bulunduğu dönemden yaklaşık altı yüz yıl önce inşa edilen, büyük kemerleri ve görkemli kubbeleriyle dikkat çeken binanın tamamının, her çağın başarılı sanatçılarını onurlandıracak bir ustalık ve zevkle döşenmiş, girift ve ayrıntılı figürler halinde ayarlanmış porselen karolarla kaplandığını ve altın harflerle yazılmış Arapça cümlelerle (Kur'an-ı Kerîm ayetleri) süslendiğini söyler.⁶³¹ Lady Sheil de Tebriz'de gördüğü en dikkat çekici yapının "Ark" olduğunu belirtir.⁶³²

XIX. yüzyıl sonlarında Tebriz şehri yirmi dört bölüme ayrılmıştı. En eski ve en temel olanı Ark-ı Ali Şah'ın kalıntılarının bulunduğu kısım olup, duvarları büyük ölçüde ortadan kalkmış, hendek doldurulmuş ve bu alan binalar için kullanılmıştı. Ark'ın merkezinde çarşılar, doğu tarafında hükûmet binaları, güneybatı tarafında ise Ermeniler ve Avrupalıların yaşadıkları yerler bulunmaktaydı.⁶³³ James B. Fraser, Tebriz Ark'ının, Harun Reşid'in eşi Zübeyde'nin emriyle kraliyet ikametgâhı olarak şehre hâkim bir noktaya inşa ettirildiğini aktarır.⁶³⁴ Wilson, sayısız mermer levha kullanılan kalenin duvarlarının kiremitten yapıldığını söyler. Boyut olarak İran'daki bütün yapıları geride bırakan Ark-ı Ali Şah'ın etrafında birçok ağaç türü bulunmaktaydı. Suçlular, geçmişte bu yapının zirvesinden aşağı atılarak idam ediliyordu. Daha sonra bu yapı bir kale haline getirilmiş ve etrafı burçlu ve hendekle korunan bir duvarla çevrilmiştir. Abbas Mirza, veliahtlığı döneminde burada top dökmek için bir dökümhane ve bir cephanelik kurmuştu.⁶³⁵ Jane Dieulafoy da seyahatnamesinde Tebriz kalesini ayrıntılı bir şekilde tasvir eder;

"Tebriz'e varmadan çok önce görülen bu etkileyici, yirmi beş metre yüksekliğindeki yapı kütesi, kulelerle desteklenmiş çokgen bir duvarla çevrili ve geniş, derin hendeklerle kuşatılmış bir meydanın merkezini işgal ediyor. Duvarların dış yüzeyleri ustalıklı örülmüş. Bu büyük harabenin etrafında, Tebriz garnizonunun kışla olarak kullandığı, yakın zamanda inşa edilmiş askerî binalar ve faal olmayan bir top dökümhanesi bulunuyor."⁶³⁶

⁶²⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Tebriz'deki Türk Mimari Eserleri (XVI-XIX. Yüzyıllar Arası)", *Türk Tarihine Dair Yazılar Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl: Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan*, ed. Alparslan Demir. (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 681.

⁶³⁰ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 226-227.

⁶³¹ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 222.

⁶³² Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 92.

⁶³³ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 59.

⁶³⁴ Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces*, 308.

⁶³⁵ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 64-65.

⁶³⁶ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 52.

Tebriz’de evler gibi camiler de çoğunlukla sade yapıları ve genellikle güneşte kurutulmuş tuğlalardan yapılmışlardı. Muhtemelen evlerin inşasındaki düşünce gibi, sık sık gerçekleşen depremlerden dolayı ve güvenlik endişesiyle tek katlı yapılan minaresiz binalardı. Bu camileri Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’dakilerle kıyaslayan Justin Perkins, İran camilerinin oldukça mütevazı bir görünüm sergilediklerini söyler.⁶³⁷ Camilerin genel olarak mütevaziliğine karşın, Tebriz’in en önemli yapılarından biri olarak görülen Gök Mescid, yapımının üzerinden uzun yıllar geçmesine rağmen ihtişamıyla dikkat çekmekteydi. Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah tarafından 1465-66 yılında yaptırılan Gök Mescid, mavi çinilerinden dolayı halk arasında Mescid-i Kebûd (Mavi Cami) olarak da adlandırılmaktaydı. Mescidin yapımı, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın 1467’de Cihan Şah’ı öldürüp Karakoyunlu saltanatına son vererek Tebriz’e girmesi üzerine yarım kalmıştır. Binanın daha sonra Uzun Hasan’ın oğlu Muzaffer Yakub Bahadır Han zamanında eşi ve kızı Saliha Hatun’un çabalarıyla tamamlandığı rivayet edilmektedir.⁶³⁸ Mescid, depremler nedeniyle harap olmasına rağmen, ihtişamı XIX. yüzyılda hâlâ dikkat çekmekteydi. Heybetli kemerlere sahip yapının içi ve dışı çeşitli renklerde sırlı çinilerle kaplı, ancak yapı genelinde mavi ve beyaz hâkimdi. Kemerli kapının üzerinde ve iç mekândaki kemerlerin tabanı boyunca, çinilerle Kur’an-ı Kerîm’den ayetler yazılmıştı. Samuel Graham Wilson, bu caminin Sünnîliğe ait bir yapı olduğundan Şiiler tarafından ihmal edildiğini söyler.⁶³⁹

Jane Dieulafoy, Gök Mescid’i tüm ayrıntılarıyla şu şeklide tarif eder;

“Şehirde çok az eski anıt bulunmaktadır, ancak sahip olduklarının hepsi oldukça dikkat çekicidir. Bunların en ilgi çekici olanı şüphesiz, XV. yüzyılda Kara Koyunlu hanedanından Sultan Cihan Şah döneminde inşa edilen Mavi Cami’dir. Bu güzel yapı, genel düzenlemesi, ana cephesinin etkileyici büyüklüğü, zarif biçimleri, kaplı olduğu muhteşem çini mozaiklerin işçiliği ve renklendirmesi açısından incelenmeye değerdir. Ne yazık ki, bir depremle sarsılan kubbelerin çökmesi, çatlak duvarları da beraberinde yıkması ve iç avluların zeminini malzeme yığınıyla kaplaması çok üzücüdür! Sakinler evlerini inşa etmek için bu yıkıntılardan çekinmeden yararlanmışlardır, kimse bu vandalizm eylemini durdurmayı düşünmemiştir, çünkü cami Sünnî mezhep tarafından inşa edildiğinden, Şii İranlılar nefret ettikleri bir sapkınlığı hatırlatan bu anıtın son kalıntılarının yok olmasını mutlulukla karşılamışlardır. İki Müslüman mezhep arasındaki nefret karşılıklıdır. “Bir Şii İranlı’yı öldürmenin sevabı, yetmiş Hristiyan’ı yok etmekten daha fazladır.” derler Osmanlı uleması. Caminin önünde revaklarla çevrili büyük bir avlu ve ortasında geniş bir abdest havuzu bulunuyordu. Bugün bunların hepsi yıkılmış, eski avluların yerinde evler yükselmiş ve ana kapıya çıkan basamakların dibinden bir kervan yolu geçmektedir. Bu giriş bir platform üzerinde yükselmekte ve turkuaz mavisi çini bir silmeyle çevrili, sivri kemerli büyük bir açıklıktan oluşmaktadır.

⁶³⁷ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 148.

⁶³⁸ Ara Altun, “Gökmescid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 142

⁶³⁹ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 63.

Silme, kemerin tepesine kadar spiral şeklinde uzanmaktadır. Giriş revakının iç yüzeyleri, makasla kesilmiş ve o kadar hassas bir şekilde yan yana yerleştirilmiş ki tek parça gibi görünen büyüleyici çini mozaiklerle süslenmiştir. Zarif bir zevki yansıtan desenleri, çiçek sarmaşıkları ve çelenklerini temsil etmekte ve Selçuklu-Moğol sanatının karakteristik geometrik kombinasyonlarını hiçbir şekilde anımsatmamaktadır. Son olarak, açık mavi, koyu yeşil, beyaz, ölü yaprak sarısı ve siyah tonlarındaki motifler ile koyu mavi zemin rengi arasında mükemmel bir uyum sağlanmıştır. Bu motifler, zeminin tekdüzeliğini bozmadan bütüne, bu anıta Mavi Cami adını kazandıran özel parlaklığı vermektedir.”⁶⁴⁰

Azerbaycan Bölgesi’nin kültürel yaşamında Moğollar döneminin katkıları yadsınamaz. Özellikle Tebriz’de bulunan yapılar, şehri siyasî ve ticarî başkentlik misyonu yanında kültür başkenti konumuna yükseltmiştir. Moğol istilâsı sonucunda, dünya tarihinde ilk sayılabilecek bazı gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Büyük Okyanus’tan Akdeniz sahiline kadar birçok medeniyeti içinde barındıran bu büyük saha, tek bir hükûmetin kontrolü altına girmiştir. Bu durum arada siyasî engeller olmaksızın kültürlerin birbiri ile rahatça etkileşime girmesini sağlamış ve bu durum doğal olarak Azerbaycan’ı da etkilemiştir.⁶⁴¹

Moğol istilâsı sonucunda İran ve Azerbaycan büyük yıkıma uğramış ancak İlhanlıların iktidarı döneminde bu zararlar telâfi edilmiş ve yeniden inşa faaliyetlerine başlanmıştır. İlhanlıların ilk zamanlarında şimdi bildiğimiz şekilde veya Memlûkler, Selçuklular ve Osmanlılardaki gibi daimî ikametgâh şeklinde büyük binalar dahilinde bir saray hayatı yoktu. Gazân Han’ın Tebriz yakınındaki “Şenb-i Gazân”daki inşaatı ve Olcaytu Han tarafından tamamlanan Sultaniye şehrinin inşasını müteakip, bir dereceye kadar yerleşik hayat başlamış ise de asıl yaşam tarzları olan ordu hayatı yani yaylak ve kışlak tarzı terk edilmemişti. Abaka Han’ın kışlak merkezi Tebriz’de, Ucan mevki de İlhanlıların kışlağı olup; yaylak ise havası, suyu ve meralarının bolluğuyla ünlü olan Karabağ’dı. İlhanlılar tarafından kışlak olarak kullanılan Ucan mevkiinin çayırları geniş ve suları bol olduğundan sonraları buraya hükümdardan hariç hatunların ve noyanların ikamet etmesi için konaklar ve köşkler yaptırılmıştı. Bundan önce, şehzadeler, emîrler ve devlet ileri gelenleri kamıştan yapılmış yerlerde ikamet ederlerdi, yünden ve kıldan mamul çadırlar da kurulurdu. Bu kış karargâhının, sokakları uzundu, “ordu pazar” denilen çarşı ve pazarları büyüktü. Yazın yaylağa çıkılacağı zaman yılanların yuva yapmamaları için kamış evler ateşe verilir, dönüşte yenileri yapılırdı.⁶⁴²

Tebriz’i siyasî ve idarî merkez yapan Hülâgû Han’ın oğlu Abaka (1265-1284) olsa da şehrin

⁶⁴⁰ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 49-51.

⁶⁴¹ Özkan Dayı, *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi: İran Moğolları 1220-1295* (Ankara: Altınordu Yayınları, 2020), 286.

⁶⁴² Uzunçarşılı, İsmail Hakkı *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 185.

mimarî ve kültürel yükselmesi Abaka'nın torunu Gazân Han (1295-1300) ve Başvezir Reşîdüddin Fazlullah zamanında gerçekleşmiştir. İlhanlı hükümdarı Gazân Han tarafından, Tebriz'in batısında Şam adıyla inşa edilen bölgede İslâm tasavvuruna uygun birçok bina yaptırılmıştır. "Dindarlığın Kapıları" (Abvâbu'l-Birr) veya "Şenb-i Gazân" olarak da adlandırılan bu yapılar, dinî amaçlar, hayır işleri, sağlık hizmetleri gibi amaçları olan binalardı. Gazân Han'ın kendi türbesi de bu yapıların arasında olup, XVII. yüzyıla kadar ziyaretçilerin hayranlığını uyandırıyor.⁶⁴³

Şenb-i Gazân'ın yanı sıra, dönemin önemli devlet adamlarından Reşîdüddin Fazlullah ve ondan sonra vezir olan oğlu Gıyâsuddîn tarafından kurulan ve muhteşem bahçelerle süslü, şehir surlarının arasında yer alan "Rab'-i Reşîdî" veya "Şehristan-i Reşîdî" olarak adlandırılan mahalle de Tebriz'deki önemli kültürel ve ticarî yapılardan biri olarak görülmektedir. Mahalle hakkında Reşîdüddin'in vasiyetnamesinde önemli bilgiler elde edilmiş ancak günümüze bu eserlerden maalesef ki hiçbir şey kalmamıştır. Burada bulunan kurumların çalışma prensipleri özellikle dikkat çekicidir. Öyle ki, vakıflar idaresinin nezareti altında Türk, Yunan, Ermeni, Hintli, Rus, Zenci ve diğer milletlerden sanatkar ve zanaatkarlar ücret karşılığı çalışıp, burada yaşamaktaydılar. Bunlara aileleri ile birlikte ikamet edecekleri evler tahsis edilir ancak oturdukları yerleri terk etmelerine izin verilmezdi. Bir bakıma vakıfların köleleri konumundaydılar.⁶⁴⁴

XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlangıcında İlhanlı Devleti'nin iki merkezî şehri olan Merağa ve Tebriz, doğunun en önemli kültür merkezleri haline gelmişlerdi. Tebriz çevresinde yerleşen iki büyük şehir olan Şenb-i Gazân ve Rab-ı Reşîdî'de ilim ve tahsil ocakları, büyük kütüphaneler ve sanat atölyeleri bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerde farklı ülkelerden gelmiş ressam ve hattatlar çalışırdı. Bu sanatçılar doğunun büyük âlim ve şairlerinin eserlerini ve Reşîdüddin'in Câmiu't-Tevârih eserinin mükemmel el yazma nüshalarını hazırlıyorlardı. Aynı zamanda onların minyatürle süslemesini yapıyorlardı. Burada görev yapan Uygur ressamı, Orta Doğu, İran ve Azerbaycan'da tasvir sanatının gelişmesinde ve Çin-Uygur sanatının geleneklerinin yaygınlaşmasında önemli rol oynamışlardır. Gazân Han ile meşhur âlim ve devlet adamı Reşîdüddin zamanında Tebriz'de kitap sanatı yüksek bir noktaya varmıştır. Şenb-i Gazân'da yerleşen "Beyt'ül-Kütüb" (Kitabevi) ve "Beyt'ül Ganun" (Kanun evi) adlı iki devlet kütüphanesinden ayrı Rab-ı

⁶⁴³ Karl Jahn. "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz". İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, sy. 4 (1971), 31.

⁶⁴⁴ Karl Jahn. "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", 31-32.

Reşîdî'de Reşîdüddin'in kendi kütüphanesi vardı.⁶⁴⁵

İbn-i Battûta seyahatnamesinde Şenb-i Gazân ve Rab'-i Reşîdî'den bahisle, derelerin, yemyeşil ağaçların ortasında kurulmuş olan zaviyede gelip gidenlere yemek ikram edildiğinden ve kendisinin de burada gecelediğinden söz eder.⁶⁴⁶ XIX. yüzyılda harabe haline geldiği anlaşılan bu eserler hakkında Porter, şehrin yeni surlarının güneybatısında yer alan yapılar arasında Gazân Han'ın mezarının kalıntıları da bulunduğunu söyler. Yapıların o dönemdeki görünümü, kireç, toz, kiremit ve tuğlaların birbirine karıştığı devasa bir höyükten ibaretti.⁶⁴⁷ XIX. yüzyılda, Şenb-i Gazân'daki binaların kalıntıları askerî bir depo ve gözlem kulesine dönüştürüldü. 1850 yılında Bâbî tarikatı kurucusu Seyid Ali Muhammed burada idam edilmiştir.⁶⁴⁸

İran şehirlerinde geleneksel kamusal bir alan olan çarşılar⁶⁴⁹, kent yaşamında her zaman ticarî faaliyetlerin büyük bölümünü barındırmıştır. Çarşılar, her şehrin ayrılmaz bir parçası, yakın ve uzaklardan gelen ticarî malların değiş tokuş edildiği yerlerdir. Bunun yanı sıra çarşılar, insanların sosyal, siyasî, kültürel ve hatta dinî faaliyetlerinin sürdürüldüğü yerler olarak görev yapmıştır. İpek Yolu gibi ticaret yollarının yakınında yer alan bazı şehirlerin çarşıları daha büyükken, bu yollardan uzak olan diğerlerinin çarşıları daha zayıftı. İran'ın kuzeybatısındaki Türk şehri Tebriz çarşısı, Doğu medeniyetinin en eski ve en değerli çarşıları arasında ilk sıralarda yerini almıştır.⁶⁵⁰ Tebriz'de evler ve mağazalar ayrı bölgelerde bulunmaktaydı. Mağazalar şehir merkezinde, çarşıları meydana getiren geniş ve uzun sokaklarda bulunmaktaydı. Evlerse bu bölgenin dışında yer alıyor ve hemen hepsinin bahçesi bulunuyordu. Tebriz, muhteşem evleri ve saraylarından çok, göz alıcı çarşılarıyla ünlüydü.⁶⁵¹ Kendi kervansarayları ve depoları bulunan çarşılar, iç ve dış ticarete önemli rol oynuyordu.⁶⁵²

Tebriz çarşıları sağlam bir şekilde inşa edilmişti ve İran'da bulunan diğer şehirlere göre daha ferah bir havaları vardı.⁶⁵³ Justin Perkins, Tebriz çarşıları ve kervansaraylarının sayıca çok

⁶⁴⁵ Dildar Atmaca Şirzad, "Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. Yüzyıllar)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 322-323.

⁶⁴⁶ Tancî, İbn Battûta *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 226-227.

⁶⁴⁷ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 223.

⁶⁴⁸ Barthold, Vasilij Vladimiroviç *An Historical Geography of Iran*, 220.

⁶⁴⁹ بازار: bazaar

⁶⁵⁰ Mir Saeed Moosavi, "Bazaar and its Role in the Development of Iranian Traditional Cities", *IRCICA International Conference of Islamic Archaeology* (Tabriz: Tabriz Azad University Faculty of Art & Architecture, 2004), 2.

⁶⁵¹ Chardin, Jean *Chardin Seyahatnamesi*, 323.

⁶⁵² Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 23.

⁶⁵³ Hodgetts, Edward Arthur Brayley *Round About Armenia*, 208.

ve geniş olduğunu söyler. Bunlardan bazıları gerçekten üst düzey bir yapıya sahipti. Perkins, Tebriz çarşısının tuğla ve kireçten yapılmış, zarif kemerlerle süslenmiş ve muhtemelen dünyanın en dayanıklı yapılarından biri olduğunu söyler. Tebriz çarşılarında Avrupa'dan getirilen kalın yün kumaşlar, pamuklular, toz şeker, mutfak eşyaları ve cam eşyalar, çay ve çeşitli süs eşyaları satılıyordu. İran'dan batı ülkelerine yapılan ihracat ürünleri ise sınırlı ölçüde ham pamuk, büyük miktarda ham ve işlenmiş ipek, halı ve şallar ile kozalaklı.⁶⁵⁴

Ticaretin bu kadar canlı olduğu bir şehirde konaklama çözümü olarak çokça kervansaray bulunması gerekliydi. Evliya Çelebi, seyahati döneminde Tebriz'de iki yüz kervansaray olduğunu aktarır. Bunlardan başka memleketinden uzakta yaşayan ve burada çalışan bekârlar için yüz on adet han vardı.⁶⁵⁵ Küçük Asya'nın uluslararası ticaret yolları bakımından gelişmesi ve birçok kervansaray yapılması XVII. yüzyıla rastlamaktadır. Özellikle Şah Abbas döneminde yaptırılan, özenle inşa edilmiş ve saldırılara karşı iyi bir şekilde tahkim edilmiş ve korunaklı duvarlarla çevrilmiş yüzlerce kervansaray, geniş imparatorluğun farklı bölgeleri arasında kolay ve hızlı bir iletişim sağlamıştı. XIX. yüzyılın sonlarında bu kervansarayların çoğu harabe halindeydi ve yollarda soygunculuk yapan eşkıyaların meskeni haline gelmişti. Jane Dieulafoy, bu binaların yıkılmasının sebebinin sadece zaman olmadığını, Şah Abbas'ın tahtıyla birlikte fikirlerini miras alamamış olan haleflerinin bu kervansarayları çok yüksek fiyatlara kiraya verdiklerini ve böylece kervanların sömürülmeye başlandığını aktarır. Bunun sonucu olarak trafik yavaşlamış, devlete ait olanlar ıssız kalmış ve yolcular misafirperver ve ekonomik olarak daha uygun ücretlerin olduğu özel kervansaraylara yönelmiştir.⁶⁵⁶

John Bell, şehirde bulunan büyük kervansaraylarda hiçbir yabancıya kalacak yer sıkıntısı çekmediğini ve bunun için de küçük bir masrafın yeterli olduğunu söyler.⁶⁵⁷ Tebriz'deki Emir Kervansarayını gezen Wilson, kervansarayın ortasında iki-üç yüz metre boyutunda açık bir meydan ve bir çeşme olduğunu aktarır. Meydanı çevreleyen geniş kaldırımlar ve ağaçlar bulunuyordu. Kaldırımlar ticarî mallarla dolu olup, bu mallar güvendeydi. Dış kapılar ve çarşı kapıları gün batımında kilitleniyor ve kemerli çatılarda bekçiler devriye geziyordu. Meydanların kenarları iki kat yüksekliğinde inşa edilmiş dükkân ve ofislere ayrılmıştı. Burada Messrs Ziegler & Co., Imperial Bank, diğer Avrupalı ve Ermeni tüccarlar

⁶⁵⁴ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 148-149.

⁶⁵⁵ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit*, c. 1, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 287.

⁶⁵⁶ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 32.

⁶⁵⁷ Bell, John *Travels from St. Petersburg in Russia*, 90.

ile Amerikan İncil Cemiyeti'nin kitap deposu bulunmaktaydı.⁶⁵⁸

3.1.2. Erdebil

İran'ın Doğu Azerbaycan idarî bölgesinde yer alan Erdebil, deniz seviyesinden 1.505 metre yükseklikte Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin doğu eteklerindeki platoda kurulmuştur ve iyi sulanan topraklara sahiptir.⁶⁵⁹ Arap coğrafyacılar döneminde Azerbaycan Bölgesi'nin idarî ve askerî merkezi Erdebil'di. X. yüzyıl coğrafyacılarından İstahri ve Makdisî, bu dönemde Azerbaycan'ın en büyük şehrinin Erdebil olduğunu söylerler.⁶⁶⁰ İstahri, Azerbaycan'ın hükûmet merkezinin bu şehirde olduğunu, etrafında üç kapılı bir kale duvarı bulunduğunu aktarır. İstahri ayrıca Erdebil'in topraklarının bereketli olduğunu ve fiyatların ucuz olduğunu, şehirde yapılan binaların çoğunluğunun ise çamurdan imal edildiğini kaydetmiştir.⁶⁶¹ Makdisî, Azerbaycan ikliminin en büyük şehri olan Erdebil'e hâkim konumda, müstahkem ve sağlam bir hisar bulunduğunu aktarır. Şehirdeki çarşı merkezinde bir cami bulunuyordu ve evler kerpiçten yapılmıştı. Güzel hamamları da bulunan Erdebil, akarsuları ve meyveleri ile dikkat çekmekteydi.⁶⁶²

XVII. yüzyıl seyyahlarından Tavernier, Erdebil'deki çarşının bulunduğu meydanın yanında Safevî hanedanı tarafından yaptırılan büyük bir kervansaray olduğunu ve şehrin diğer yerlerinde de oldukça rahat başka kervansaraylar bulunduğunu aktarır. Toprağın üzüm yetiştirmek için çok uygun olmasına rağmen bağcılık yapılmadığını, Ermenilerin ürettiği şarapları tüketmek içinse büyük bir gizliliğe ihtiyaç duyulduğunu söyler.⁶⁶³

İngiliz diplomat James Justinian Morier, 1813 yılında bölgeye gerçekleştirdiği yolculuğunda Erdebil şehrine de uğramış ve burayı yedi yüz ev ve dört bin kişiden oluşan küçük bir kasaba olarak tanımlamıştır. Düzensiz aralıklarla yerleştirilmiş olan otuz bir kule ile güçlendirilmiş surlarla çevrili olan kasabanın, toplamda altı giriş kapısı vardı. Surların yanında akan, Savalan Dağı'ndan doğan ve Erdebil Ovası'ndaki kaynaklardan beslenen Kara Su'ya

⁶⁵⁸ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 59.

⁶⁵⁹ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 276., Barthold, Vasilij Vladimiroviç *An Historical Geography of Iran*, 215.

⁶⁶⁰ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, trc. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 176., el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, trc. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022), 277.

⁶⁶¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 176.

⁶⁶² el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 277.

⁶⁶³ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, trc. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 97.

katılarak Aras Nehri'ne dökülen küçük nehir "Balıklı Nehir" olarak adlandırılıyordu.⁶⁶⁴

1822 yılında Erdebil'de bulunan James B. Fraser, eski bir kentin üzerine kurulmuş bulunan bu yerleşim yerinin beş ila altı yüz aileden oluşan küçük bir kasaba olduğunu belirtir. Etrafında harap bir duvar ve çürümeye terk edilmiş kulelerin bulunduğu Erdebil'de evlerin kaba ve küçük olduğunu, çamurdan ya da güneşte yanmış tuğlalardan inşa edilmiş, düz damları bulunan yapılar olduklarını aktarır. Şehrin kalesi, köşelerinde burçlar, bir hendek, kapılarında asma köprüler bulunan düzenli bir meydana bulunup, Abbas Mirza'nın emriyle yüz altmış bin sterlinlik bir harcamayla Avrupa tahkimat sistemine göre inşa edilmişti.⁶⁶⁵

Erdebil'in Azerbaycan ve İran için ayrı bir önemi bulunmaktadır. Şehri, tüm Şii Müslümanlar için özel ve önemli kılan özelliği, Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in köklerinin ve onun bağlı bulunduğu dergâhın burada bulunmasıdır. Şeyh Safiyüddin, Sultan Haydar ve Şah İsmail'in türbelerinin de bulunduğu Erdebil Türbe ve Hangâh⁶⁶⁶ yapı kompleksinin, XIX. yüzyıla gelindiğinde bakımsız bir halde olduğu görülür. Fraser bu yapıların görünümünü aktarırken, kubbelerin birçoğunun harabe halde olduğunu ancak her yerin gök mavisi ve altınla zenginleştirildiğini söyler. Bu dönemde Erdebil Türbe ve Hangâh'ı için ayrılmış herhangi bir bütçe yoktu ve yapılar ziyarete gelen hacıların ve şehirde bulunan dindarların yaptığı bağışlarla ayakta durabiliyordu.⁶⁶⁷ James Justinian Morier, bu türbeyi ziyaretine ilişkin anısını şöyle anlatır;

"İlk büyük salona girdiğimizde, ayakkabılarımızı çıkarmak zorunda kaldığımız gümüş bir parmaklık tarafından durdurulduk ve burada İranlıların kutsal bir yerin eşiğine duydukları saygıyı fark ettik. Bu duyguyu evlerinin eşiği için bile bir dereceye kadar koruyorlar. Eşikten geçmeye cesaret edemeden önce diz çöküp eşiği öpüyorlar ve ayaklarıyla eşiğe dokunmamaya özen gösteriyorlardı. Bir şehzade ya da büyük bir şahsiyete mektup yazarken, "eşiğinizin tozunu gözlerim için sürme yapayım" demeleri yaygındır. Büyük salon çok güzel boyanmış ve süslenmişti, tavanından gümüş kandiller ve talktan yapılmış fenerler sarkıyordu, zemini ise halılarla kaplıydı. Halıların üzerinde okuma tahtaları üzerine yerleştirilmiş birkaç Kur'an nüshası vardı, ancak bunlar zamanın etkisi ve sürekli okunmaları nedeniyle neredeyse kullanılamaz hale gelmişti. Bu salonun en ucunda Şeyh Safiyüddin'in türbesi bulunuyordu ve buraya yaklaşmak için ikinci bir gümüş ızgarayla sınırlandırılmış yüksek bir basamağı tırmandık ve daha sonra altınla kaplanmış bir kapıya geldik. Bu kapıdan girdiğimizde, üzeri brokarlar ve şallarla örtülü, tepesine tüy demetleri, devekuşu yumurtaları ve diğer süs eşyaları yerleştirilmiş mezarı keşfettik. Sunular arasında en dikkat çekici olanı değerli taşlarla süslenmiş altın bir ibrikti ve bize bunun Humayûn Şah tarafından hediye edildiği söylendi."⁶⁶⁸

⁶⁶⁴ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 253.

⁶⁶⁵ Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces*, 296-297.

⁶⁶⁶ خانگاه

⁶⁶⁷ Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces*, 298.

⁶⁶⁸ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 253.

Safevî Hanedanı üyelerinin ebedî istirahatgâhı olan bu kutsal mezarlar, Erdebil'e birçok hacı çekiyor ve şehre neredeyse kraliyet şehri ayrıcalığını geri kazandırıyor. Suç işleyen biri, türbeye kadar ulaşabilir ve kapısının demirlerine dokunur ve iç avluya girmeyi başarabilirse affediliyor ve güvende sayılıyordu.⁶⁶⁹ Türbenin dışı her ne kadar zarar görmüşse de içindeki hazineler dikkat çekmeye devam ediyordu. Percy Sykes, türbelerden birinin üzerinde, Hindistan Babürlü İmparatoru Humayûn'un, Şah Tahmasp'a hediye ettiği başka bir kıymetli nesne olan fildişi ile kaplanmış bir ahşap kutu bulunduğunu söyler. Aynı binanın ana salonunda, gümüş parmaklıklar ve altın kaplama bir kapının arkasında, değerli halılar ve şallar ile kaplı Şeyh Safiyüddin'in mezarı bulunmaktaydı. Bitişik bir salonda, esas olarak Çin vazolarından oluşan, Şah Abbas tarafından hacılara günlük hizmette sunulması için temin edilen, muhteşem bir eski porselen koleksiyonu yer almaktaydı.⁶⁷⁰ Monteith, Erdebil'de bulunan Şeyh Safiyüddin'in türbesinin depremlerden çok zarar gördüğünü aktarır ve buradaki zengin kütüphanenin Rusya'ya gönderildiğinden bahseder.⁶⁷¹ 1828 yılındaki Rus-İran savaşında Ruslar tarafından işgal edilen Erdebil'de bulunan Şeyh Safiyüddin ziyaretgâhının kütüphanesinde ve türbe içinde bulunan bazı sanat eserleri ve el yazması kitaplar, Rus General Paskeviç'in emriyle Petersburg'a gönderilmiştir.⁶⁷²

1837 yılında bölgede bulunan E. D'Arcy Todd, Erdebil'in son iki yıl içinde veba salgınından çok fazla zarar gördüğünü, nüfusun çok azaldığını ve kasabanın bir harabe yığını görüntüsü verdiğini aktarır.⁶⁷³

XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Erdebil'in İran ekonomisindeki yeri giderek güçlenmeye başlamıştır. Şehirde yüz kadar demirci, yirmi bakırcı, yetmişden fazla kalpak ve elbise imalathanesiyle on iki bin kadar dükkân bulunmaktaydı. Erdebil ve çevresindeki halkın bir bölümü de "çarvadarlık" olarak adlandırılan ticarî kervanları işletmek için deve besleme işiyle uğraşıyordu. Şehrin en zenginlerini ise büyük toprak sahipleri (mülkdar, erbâb) oluşturuyor, bunların içinde din adamları, devlet memurları ve aşiret reisleri başta geliyordu.⁶⁷⁴

⁶⁶⁹ Tavernier, Jean-Baptiste *Tavernier Seyahatnamesi*, 97.

⁶⁷⁰ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 1, 531.

⁶⁷¹ William Monteith, "Journal of a Tour Through Azerdbijan and the Shores of the Caspian", 27.

⁶⁷² Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", 277.

⁶⁷³ E. D'arcy Todd. "Itinerary from Tabríz to Tehrán, via Ahar, Mishkín, Ardabíl, Tálísh, Gílán, an Kazvín, in 1837", 32.

⁶⁷⁴ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Erdebil", 277.

3.1.3. Urmiye

Günümüzde İran'ın Batı Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi konumunda olan Urmiye şehri, İran'ın kuzeybatısında Türkiye sınırına yaklaşık 50 km. mesafede, denizden 1.340 metre yükseklikte bulunmaktadır. Aynı adı taşıyan gölün (Deryâçe-i Urûmiye) batı kıyısına çok yakın yerleşmiş olan şehir; zengin su kaynakları, verimli arazileri ile tarım ve hayvancılığa çok elverişli olmasıyla dikkat çeker.⁶⁷⁵ Şehre ismini veren Urmiye Gölü'nün tuz oranının çok yüksek olması nedeniyle içinde hiçbir canlı yaşamıyordu.⁶⁷⁶ Robert Ker Porter, Urmiye Gölü çevresindeki iklimin İran'ın en sağlıklı iklimi olduğunun söylendiğini aktarır.⁶⁷⁷

Urmiye adı “ur” ve “miya” kelimelerinden meydana gelmiştir. Eski Süryanice ve İbranice’de “ur” kelimesi şehir, mekân, yer, kale; “miya” kelimesi ise su anlamında kullanılırdı. Urmiye ismi de dolayısıyla “suyu bol olan yer” anlamına gelmektedir.⁶⁷⁸ Tebriz’e göre daha ılıman bir havası bulunan⁶⁷⁹ Urmiye Ovası’nı, birçok küçük akarsuyun yanı sıra üç büyük nehir sulamaktaydı. Toprağı son derece verimli ve tamamı yüksek oranda işlenen ovanın, XIX. yüzyıldaki temel tarım ürünleri buğday, pirinç, pamuk, tütün ve üzümdü. On ya da on iki çeşit üzümün yanı sıra bol miktarda kiraz, kayısı, elma, armut, ayva, şeftali, erik, kavun, fındık vs. yetişiyordu.⁶⁸⁰ Urmiye Gölü’nün batısı “İran’ın cenneti” olarak adlandırılan verimli ova üzerinde tarlalar, bahçeler ve üzüm bağları arasında bulunan üç yüzden fazla köy ve mezranın yerleştiği bir bölgeydi. Burada bulunan ve dağlardan göle doğru akan çok sayıda derenin kıyıları söğütler, kavaklar ve incir ağaçlarıyla kaplıydı. Ova; şeftali, kayısı, armut, erik ve diğer meyve ağaçlarıyla dolu tarlalarıyla neredeyse büyük bir orman görünümündeydi. Meyve bahçelerinin tam ortasında Urmiye bulunuyordu.⁶⁸¹ Percy Sykes, şehrin etrafında bu kadar çok köy olmasının, olağanüstü geniş bir nüfusa işaret ettiğini söyler.⁶⁸² 1829’da gerçekleşen veba ve kolera nedeniyle nüfusun büyük bir kısmı yok olmuştu. Şehirde yaklaşık iki bin Yahudi, altı yüz Nesturi yaşıyordu, geri kalan nüfus ise Müslümandı.⁶⁸³ İranlılar arasında “şehr-i sebz” olarak da anılan Urmiye’nin XX. yüzyıl başında, yakın köyleriyle birlikte toplam nüfusu iki yüz bin, şehir merkezinin nüfusu ise kırk

⁶⁷⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “Urmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 179.

⁶⁷⁶ Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 1, 533.

⁶⁷⁷ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 245.

⁶⁷⁸ Recep Albayrak, *Türklerin İranı: Yakın Gelecek*, c. 2 (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 710.

⁶⁷⁹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 178.

⁶⁸⁰ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 7.

⁶⁸¹ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 292.

⁶⁸² Sykes, Percy *A History of Persia*, c. 1, 536.

⁶⁸³ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 178.

bine yakındı.⁶⁸⁴

Justin Perkins Urmiye şehrinin, İran'ın diğer şehirleri gibi hendekle çevrili olduğunu ve evlerin yanmamış tuğladan inşa edildiğini yazar. Şehrin çarşıları güzel, sokakları geniş ve evlerin arasına serpiştirilmiş ağaçlar nedeniyle hoş bir havaya sahipti⁶⁸⁵ ve şehre yedi kapılı girişlerden giriliyordu.⁶⁸⁶ Urmiye Gölü'nün kuzeyinden, Tebriz'den Trabzon'a uzanan kervan yolu geçiyordu.⁶⁸⁷ Bölgede yaşayan bazı aşiretler sık sık soygunculuk yaptıklarından bu yollar güvensiz hale geliyordu.⁶⁸⁸

Zerdüşt olarak da bilinen ve Mecûsîliğin kurucusu olan Zoroaster'in doğum yeri konusunda fikir ayrılıkları olsa da kabul gören genel görüş, İran'ın kuzeybatısında doğduğu yönündedir. Geleneksel inanışa göre Urmiye şehri, Zerdüşt'ün doğum yeri idi. Ovanın farklı yerlerinde bulunan, her biri bir dönüm ya da daha fazla alanı kaplayan ve on beş-yirmi metreye yükselen, kül yığınları gibi görünen birkaç yapay höyük, bu geleneksel inancı kanıtlar niteliktedir.⁶⁸⁹

Urmiye'deki en ilginç antik yapı, şehirde kubbesi ve çatısı bulunan tek cami olan ibadethaneydi. Justin Perkins, bu caminin bir zamanlar Hristiyan kilisesi olduğunu aktarır. Kemerli bir yapı olan cami, tuğla ve kireçle inşa edilmişti. Üst kısımları yeniden yapılmış olan caminin alt duvarları orijinal yapıya ait gibi görünüyor ve eskiye dair izler barındırıyordu.⁶⁹⁰

Urmiye Bölgesi'nin etrafında bulunan çok sayıdaki yerleşim birimleri arasında bulunan iki merkez seyyahların dikkatini çekmiştir. Bunlardan biri Urmiye Gölü'nün güneydoğu kıyısında bulunan ve şimdiki ismi Nekede⁶⁹¹, eski ismi Sulduz olan yerleşim yeri idi. Rawlinson burayı, İran'da gördüğü en verimli ve en iyi sulanan ova olarak nitelendirmektedir. Ortasından akan nehirden, ekili arazileri sulamak için çok sayıda kanal yapılmıştı.⁶⁹² Sulduz ve köyleri çoğunlukla dağlar arasında, geniş bir vadide yer alıyordu. Toprağı son derece verimli olan bölgede muazzam miktarda buğday, arpa ve özellikle şeftali olmak üzere mükemmel meyveler yetişiyordu. Ancak köylerin durumu oldukça perişandı.⁶⁹³

⁶⁸⁴ Şevket, Fahreddîn *Îrân*, 49.

⁶⁸⁵ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 8.

⁶⁸⁶ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 94.

⁶⁸⁷ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 82.

⁶⁸⁸ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 97-98.

⁶⁸⁹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 8.

⁶⁹⁰ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 178.

⁶⁹¹ نقد

⁶⁹² Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 13.

⁶⁹³ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 191.

Urmiye şehrine bağlı olan diğer dikkat çekici bir yerleşim yeri olan Uşnu⁶⁹⁴ şehristanı, ağaçları ve meyveleri bol, üzüm yetiştirilen ve akarsuları çok olan bir yerdi.⁶⁹⁵ Uşnu kasabasında, tepelerden inen çok sayıda akarsu, bölge genelinde en yaygın kullanılan sulama araçlarıydı.⁶⁹⁶ Hayvancılığın da çokça yapıldığı Uşnu'da bal, badem, ceviz, mum gibi ticaret ürünleri üretilmekteydi.⁶⁹⁷ Yerli halk Uşnu kasabasının, Saba Kraliçesi Belkıs'ın, Doğu'nun büyük hükümdarı Süleyman Peygamber'in makamı olan Taht-ı Süleyman'a ziyarete gittiği yer olduğuna inanıyorlardı.⁶⁹⁸

3.1.4. Merağa

Merağa, Urmiye Gölü'nün yakınında ve Sehend Dağı'nın güney eteklerinden geçen Sâfi akarsuyunun kenarında kurulmuş olan bir şehirdir.⁶⁹⁹ Şehir, İslâm fetihleri döneminde askerî merkez olmuş ve bundan sonra Merağa adıyla anılmaya başlanmıştır.⁷⁰⁰ Arap coğrafyacılar Merağa şehrini, Sehend Dağı'nın güneyinde, Urmiye Gölü'ne dökülen nehrin kıyısında tarif ederler ve Azerbaycan'ın askerî merkezi ve eski başkenti olduğunu söylerler. X. yüzyıl coğrafyacılarından İbn-i Havkal, Merağa şehrini Erdebil'den sonra Azerbaycan'ın ikinci şehri olarak tanımlar. Ordu karargâhı, emirin sarayı, divanlar ve hazine Merâğa'da bulunuyordu. Havkal, şehrin nezih bir yerleşim yeri olduğunu, bostanları, nehirleri, suları, güzel meyveleri, hayratı, zahireleri, rustakları ve ziraati çok olan bir şehir olduğunu söyler ve ekler; “üstelik insanları seçkin, reis, âlimleri çok bir yerdir.”⁷⁰¹ İstahri de Merağa için neredeyse aynı ifadeleri kullanarak şehri şu şekilde tanımlar: “Erdebil'i büyüklükte Merağa izler. Eski zamanlarda burada garnizon (muasker) ve Hükûmet Merkezi (Dâru'l-Emâre) vardı. Merağa, yerleşim yerleri, tarımı, bağları ve bahçeleri ve bereketli toprakları ile gerçekten nezih bir yerdir.”⁷⁰²

Merağa'nın ihtişamı Moğollar dönemine dayanmaktadır. XIII. yüzyılda bölgeye gelen

⁶⁹⁴ اشنوويه

⁶⁹⁵ İbn-Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 261.

⁶⁹⁶ H.C. Rawlinson. “Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistân, to the Ruins of Takhti-Soleimân and from Thence by Zenjân and Tárom to Gilân in October and November”, 16.

⁶⁹⁷ İbn-Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 261.

⁶⁹⁸ H.C. Rawlinson. “Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistân, to the Ruins of Takhti-Soleimân and from Thence by Zenjân and Tárom to Gilân in October and November”, 18.

⁶⁹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “Merâğa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29 (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 162.

⁷⁰⁰ Wilhelm Barthold. “Azerbaycan ve Ermenistan”. trc. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8, sy. 14 (1963), 77.

⁷⁰¹ İbn-Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 295.

⁷⁰² İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, 176.

Cengiz Han'ın torunu Hülâgû Han, başkent olarak Merağa'yı seçmiştir. Samuel Graham Wilson, bunun sebebinin vadinin akrep şeklinde olmasının Han tarafından uğurlu bir alamet olarak kabul edilmesi olduğunu söyler.⁷⁰³ Hülâgû Han, çağın filozoflarını, şairlerini ve bilge adamlarını etrafında toplayan, bilim ve sanata önem veren bir hükümdardı. Dönemin âlimlerinden Nasîrüddin Tûsî'ye uygun gördüğü bir yerde yıldızları gözlemlemek için rasathane kurması talimatını vermiş, Nasîrüddin Tûsî de bu rasathaneyi Merağa şehri yakınındaki tepeye inşa ettirmiştir.⁷⁰⁴ Abûl-Farac, Nasîrüddin Tûsî'nin bilim adamlığı ve kurduğu rasathane hakkında şunları aktarır:

“Ünlü ve şöhretli bir adamdı. İlin her vadisinde teferrüd etmişti. Bilhassa riyaziyatta çok yüksekti. Kendisi yıldızları tasarrut için âletler yaptırmış ve İskenderiye'de Batlamyus tarafından yapılan harikulâde büyük tunç küreden daha hayret verici küreler vücuda getirmiş ve yıldızları tarassut ederek bunların hareketlerini tarif etmişti. Azerbaycan şehirlerinden olan Merağa'da muhtelif memleketlere mensup zeki adamlar onun etrafında toplanmıştı. Bütün Bağdad ve Asur'daki medreselere ait bütün evkaf onun idaresi altında bulunduğundan kendisi buralara kifayet edecek muallimler ve talebelere hisselerini gönderiyordu ve bütün bu yerleri ziyaret ediyordu. Kendisi bu sıralarda muhtelif yerlere gitmek üzere Bağdad'ı ziyaret etmekte olduğundan burada vefat etmişti. Bazı kimseler onun kör olduğunu yazıyorlar. Kendisi birçok eserler yazmıştır. Bunların bir kısmı retorik ile tabî ve ilâhî ilimler hakkındadır. Oklid ve Magist'i kemalî dikkatle tertip etmişti. Farsça ile bir kamus yazarak, amelî felsefeye müteallik Eflâtun ve Aristo'nun sözlerini bu eserde izah etmiştir. Kendisi eski filozofların düşüncelerine bağlı idi ve yazıları ile onlara karşı gelenlerle mücadele etmişti.”⁷⁰⁵

XIX. yüzyılda Merağa şehrinin mimarisi, uzun süredir terk edilmiş gibi görünen sağlam kalıntıları barındırıyordu. Şehirdeki bu kalıntılardan ikisi Hülâgû Han ve eşinin kule-mezarlarıydı. İyi yanmış tuğlalar, devasa taşlar, sağlam bir şekilde yerleştirilmiş kemerler ve harika güzellikte renkli döşemelerden oluşan ve yirmi beş ayak çapında olan bu yapılar, yetmiş ayak yüksekliğe kadar yükselmekte ve kubbelerle örtülmekteydi. Han'ın kulesi mavi, yeşil ve siyah mozaik döşemeler ve arabesk yazıtlarla süslenmişti. Renklendirmeler, yapıldığı günkü kadar mükemmel, kulenin yüzeyi ise pürüzsüz ve parlaktı. İç kısımda, alt tarafında yazılı Grek kalkanı şeklindeki mermer bir levha dışında herhangi bir süsleme bulunmamaktaydı. Wilson, şehirde bulunduğu dönemde kulenin ahır olarak kullanılmakta olduğunu aktarır. Kubbenin tepesindeki leylek yuvaları, kente şans getirdiği düşünüldüğü için, üzücü bir şekilde kulelerin kendisinden daha fazla değer görmekteydi.⁷⁰⁶ Justin Perkins te Hülâgû Han'ın türbesini ziyaret etmiş, temeli taştan, üst yapısı tuğladan oluşan ve bir

⁷⁰³ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 77.

⁷⁰⁴ Fazlullah, Reşîdüddin *Câmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısmı*, 52.

⁷⁰⁵ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 296.

⁷⁰⁶ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 77-78.

zamanlar görkemli olduğu anlaşılabilen bu yapının, ziyaretleri döneminde bakımsızlık ve çürümeye hızla boyun eğdiğini aktarmıştır.⁷⁰⁷

Urmiye Gölü'ne otuz kilometre uzaklıkta bulunan ve Sâfi Çayı'nın yanında kurulmuş bulunan Merağa şehri, söğüt ve çınar ağaçları ile kaplı geniş nehir kıyıları, çay seven sakinleri için buluşma noktası oluşturan hoş bir park görünümündeydi. Ancak Samuel Graham Wilson, şehir merkezinin her türlü çöp, hayvan ölüleri ve kemikleri ile dolu olduğunu ve çok kirli bir görüntü oluşturduğunu yazar.⁷⁰⁸ Justin Perkins, Merağa şehrinin İran şehirlerinin ortak kasvetli görüntüsüne sahip olduğunu söyler. Arazisi engebeli, sokak ve caddeleri çok düzensiz olan şehirde biri büyük olmak üzere ve hiçbirisi temiz ya da iyi durumda olmayan birkaç küçük kervansarayı vardı. Şehirde ayrıca birçoğu iyi durumda olmak üzere sekiz ya da on hamam bulunuyordu. Bunların yanında bir de cam imalathanesi vardı. Perkins, Merağa'nın nüfusunun on beş ila yirmi bin arasında olduğunu ve yirmi ya da otuz aile dışında kalanların hepsinin Müslüman olduğunu aktarırken⁷⁰⁹ Samuel Graham Wilson, şehirde yüz elli Ermeni ailesi ile birlikte toplam yirmi bin nüfus olduğunu söyler. Merağa halkının en büyük gelir kaynağı ise kuru üzüm ticaretiydi.⁷¹⁰

Şehir, tarım ürünlerinin yanı sıra mermerleri ile de çok ünlüydü. Rawlinson, Merağa'da bulunan mermer ocaklarından çıkarılan mermerin İran'da çok değerli olduğunu, ince levhalar haline getirildiğinde neredeyse şeffaf hale geldiğini ve Tebriz'deki hamamların pencerelerinde kullanıldığını belirtir. Daha büyük levhalar, hamam ve sarayların döşemelerinde sıklıkla kullanılmaktaydı ve Tahran'daki Divanhâne'nin tahtı bu malzemeden yapılmıştı.⁷¹¹

Rawlinson, Merağa'ya bağlı Bunab⁷¹² Şehristanı hakkında; yaklaşık 1.500 evden oluşan ve her yönden meyve bahçeleri ve üzüm bağlarıyla çevrili önemli bir kasaba olduğunu aktarır. Urmiye Gölü ile Merağa arasında yer alan bu kasabanın, göle yakınlığından dolayı ılıman bir iklime sahip olduğunu, büyük miktarlarda yetişen ve Tebriz'e ihraç edilen üzümün yetiştirilmesi için en uygun ortamlardan olduğunu aktarır. Bölgede, yer yüzeyinin birkaç metre altında bol miktarda su bulunması nedeniyle üzüm bağlarının hepsinde sulama

⁷⁰⁷ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 195-196.

⁷⁰⁸ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 76.

⁷⁰⁹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 196.

⁷¹⁰ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 79.

⁷¹¹ H.C. Rawlinson. "Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistán, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenján and Tárom to Gilán in October and November", 5.

⁷¹² بناب

kuyuları bulunuyordu. Seyyah, şehrin sokaklarının temiz olduğunu ve bunların büyük kısmının ortasından su aktığı için İran'ın en düzenli ve temiz şehri olan Hoy'a benzediğini söyler. Kasabada bir pazar ve birkaç iyi kervansaray bulunuyordu. Bunab yerleşiminde yaşayanlar, Kaçar Hükûmetine 4.000 tümen vergi ve bunun yanında Azerbaycan ordusuna da dört yüz kişilik asker sağlamaktaydı.⁷¹³

3.1.5. Hoy

Hoy şehri, İran'ın kuzeybatısında, çevresi dağlarla kuşatılmış “Hoyi” çukuru denilen bir çöküntü havzasında kurulmuştur. Etrafını saran dağlar sayesinde Tebriz ve Urmiye'nin maruz kaldığı kış soğuklarından korunur ve bu yüzden şehirde daha ılıman bir iklim hüküm sürer. Bu avantajı sayesinde tahıl, sebze, tütün, kayısı, pamuk gibi ürünlerin canlı bir ticaret merkezidir. Tebriz'den Trabzon'a giden karayolu ile Urmiye Gölü'nden Kafkasya'ya ulaşan yolun burada birleşmesi Hoy'un ticaret yaşamını olumlu yönde etkilemektedir.⁷¹⁴ Tarihî İpek Yolu'nun bir kolunun üzerinde yer alan Hoy şehri, bir yandan ticaret kervanlarının durağı konumundayken diğer yandan verimli ve sulak bir araziye sahipti. Bu yüzden ekonomik anlamda Azerbaycan'ın önemli şehirlerden bir tanesiydi.⁷¹⁵

Meralarında yetişen hayvanlardan sağlanan iyi kalitedeki yünle sağlam kumaşlar dokunuyor ve Mâkû'de üretilen kilimlerle birlikte Kafkaslara ihraç ediliyordu. Şehrin diğer ihraç ürünleri pamuk, pirinç, kuru kayısı ile tilki ve kuzu derileriydi.⁷¹⁶ Şehirde önemli miktarda bakır eşya da üretiliyordu.⁷¹⁷ Robert Ker Porter, Tebriz'e vardığında Veliaht Şehzade Abbas Mirza'nın avlanmak için Hoy'da bulunduğunu aktarır. Porter'a göre, çevresinde bolca av hayvanı bulunan Hoy şehri, eyalet başkenti olan Tebriz'den daha iyi bir konuma, daha fazla doğal güzele ve depremlere karşı daha sağlam bir zemine sahipti.⁷¹⁸

III. Ahmed döneminde, 1724 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Hoy, on beş yıl Osmanlı yönetiminde kaldıktan sonra 1739'da tekrar İran topraklarına katılmıştır. XIX. yüzyılın başında Rus istilâsına karşı, Feth Ali Şah'ın emriyle görevlendirilen Fransız askerî heyet

⁷¹³ H.C. Rawlinson. “Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistán, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenján and Tárom to Gilán in October and November”, 10.

⁷¹⁴ Tahsin Yazıcı, “Hoy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 258.

⁷¹⁵ Ali Rıza Mukaddem. “Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hoy: Farsça ve Arapça Kaynaklara Göre”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy. 10 (2010), 471-472.

⁷¹⁶ Şevket, Fahreddîn *Îrân*, 49.

⁷¹⁷ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 84.

⁷¹⁸ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 244-245.

başkanı General Gardane, şehrin çevresine toprak sur yaptırmıştır. Şehir, 1827 yılında Rusların saldırısına uğramış, 1828 Türkmençay Antlaşması ile üç bin kadar Rus'un şehirde kalmasına izin verilmiştir. Savaş tazminatı sorunu çözülünce bu birlik şehirden çıkarılmıştır.⁷¹⁹

Hoy şehrinin etrafında inşa edilen sur, güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmiş ve hendekle çevrili kuleleri olan bir yapıydı. Demirle kaplanmış beş büyük ve ağır kapı ana yollara açılmaktaydı. Hendek boyunca, şehre bir saldırı olması ihtimaline karşı kolayca kaldırılabilen hafif köprüler bulunmaktaydı. Şehir sokakları geniş bir yapıya sahip olup, ortalarında sıralanmış ağaçlar ve akan sular bulunmaktaydı.⁷²⁰ Eugène Flandin, Hoy şehrine girişte iki kapıdan geçildiğini, şehrin genellikle tek katlı ve penceresiz binaların bulunduğu dar ve çoğunun ortasında su kanalları bulunan sokaklardan oluştuğunu aktarır. Şehirdeki camilerde Osmanlı topraklarındakilerinin aksine minareler bulunmuyor, kubbeleri ise en mütevazı evlerin yüksekliğini bile geçemiyordu.⁷²¹

Eugène Flandin, Hoy şehrinin nüfusunu yaklaşık 20.000 olarak aktarır. Bu nüfusun çoğunluğu, yazarın Tatar olarak tanımladığı Türk kökenlilerden oluşuyordu, şehirde bunun yanında çok sayıda Ermeni de yaşamaktaydı.⁷²² Fahreddin Şevket, Hoy'un nüfusunun 25.000 civarında olduğunu ve civar köylerinde de yaklaşık bu kadar daha insan yaşadığını aktarır.⁷²³ Hoy'daki Ermeniler surların dışındaki üç mahallede ve çevre köylerde yaşamaktaydılar. Esnafılık, çiftçilik ve marangozlukla uğraşan Ermeni nüfus, maddî olarak iyi durumdaydı. Samuel Graham Wilson, buradaki Ermeni kiliselerinden birinin altı yüz yıllık olduğunu söyler. Hoy civarında, Müslümanların yaşadığı bir köyde bulunan başka bir kilise ise halk arasında kutsal olarak bilinmekteydi. Bu mabede zarar verenlerin başlarına kötü şeyler geleceği inancı nedeniyle halktan hiç kimse, kiliseye zarar verecek hareketlerde bulunmuyordu.⁷²⁴

Hoy'da, Peygamberin soyundan geldiğine inanılan Hacı Mir Yakup isimli bir kişinin türbesinden de bahseden Samuel Graham Wilson, yapının içinin şallar, nakışlar, aynalar, avizeler ve diğer adaklarla süslendiğini söyler. Hastaların burada şifa bulduğuna inanılıyor, suçlular da burada tövbe ediyor ve yüzlerce kılıç ve mızrağı adak olarak bırakıyorlardı.

⁷¹⁹ Tahsin Yazıcı, "Hoy", 258.

⁷²⁰ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 83-84.

⁷²¹ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 136.

⁷²² Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 137.

⁷²³ Şevket, Fahreddin *İrân*, 49.

⁷²⁴ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 85.

Wilson, bu türbenin halk inanışlarındaki kutsiyetini bir anekdotla anlatır. Buna göre, türbeye yanlışlıkla giren bir deve, halk tarafından “dilsiz bir hayvan bile Peygamber’in varlığını tanıyor” şeklinde yorumlanarak süslenmiş ve etrafta bulunanlar, bir tılsım olarak kullanılmak üzere devenin tüylerinden birer miktar almışlardı.⁷²⁵

İran gezisindeki duraklarından biri de Hoy olan Arminius Vambery, bu şehrin, batıdan gelen seyyahların İran’daki ilk duraklarından biri olduğunu söyler. Özellikle şehrin çarşısına hayran kaldığını belirten gezgin, buradaki sosyal hayat ve hareketliliği, serin ve dar sokaklarındaki koşuşturmayı, birbirinden güzel kumaş ve silah çeşitlerini, yiyecekleri ve kalabalığı İstanbul çarşıları ile kıyaslamaktadır.⁷²⁶

Hoy şehrinin İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı, şehirde çok sayıda kervansaray bulunuyordu.⁷²⁷ Arminius Vambery eserinde, Hoy’da karşılaştığı bu kervansaraylardan bahseder. Genellikle çarşının tam ortasında yer alan kervansaraylar, çoğunlukla kare planlı, her iki yanı belli sayıda hücrelere bölünmüş olan yapılarıdır. Hem kapı hem de pencere işlevi gören yarım daire şeklindeki açıklık, teras benzeri bir çıkıntıya açılıyordu. Altında ahırlar bulunan bu hanlarda kalan misafirler atlarının bakımıyla da ilgilenebilmekteydi. Kervansarayların güvenliğini damlarda bulunan gece nöbetçileri sağlamakta, hırsızlık olayları da nadiren gerçekleşmekteydi. Buralarda görevli hancılar⁷²⁸ düzeni sağlamakla görevliydi ve bir yolcunun mertebesini veya makamını, atından ve eyerinden anlıyorlar ve ona uygun barınma imkânı sağlıyorlardı.⁷²⁹ Kervansaraylarda saat on civarında ışıklar söndürülüyor, herkes uykuya dalıyor, bu sessizlik içinde zaman zaman sadece görevlilerin ateşi canlandırmak için ocağa yöneldikleri görülüyordu. Kervansaraylar, tıpkı camiler gibi vakıf mantığıyla ve bağışçıların cömertliğiyle idare ediliyordu. Hancılar, ise bu amaçla ayrılmış fonlardan maaş alıyordu. Sabah kapıları açarak akşamları kapatan bu görevliler, misafirler ondan kişisel bir hizmet talep etmediği sürece, onlardan herhangi bir ücret almıyorlardı. Yabancılar sattığı odun, süt veya hayvanları için verdiği az miktardaki samandan elde ettiği mütevazî kârla yetiniyordu.⁷³⁰

3.1.6. Mâkû

⁷²⁵ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 84-85.

⁷²⁶ Vambery, Arminius *The Life and Adventures*, 51.

⁷²⁷ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 83.

⁷²⁸ دالاندآر : dālândâr (hancı, kervansaray muhafızı)

⁷²⁹ Vambery, Arminius *The Life and Adventures*, 52-53.

⁷³⁰ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 32.

Mâkû şehri, İran'ın kuzeybatısında, Türkiye sınırına 22 km. mesafede, Anadolu'dan doğan ve Aras Nehri'nin sağ kolu olan Zengimar (Sarısu) Çayı'nın geçtiği dar bir boğazda kurulmuştur.⁷³¹ Mâkû'nün toprakları çok iyi sulanır. Şehrin kurulduğu vadi kayalıklarla çevrilidir. Bu kayalıklar dikkat çekici yüksekliğe sahiptir ve sanki kasabanın üzerinde inanılmaz bir kaya kütleleri asılı durmaktadır.⁷³² Mâkû şehrini 1800'lü yılların başında, ekibiyle birlikte ziyaret eden İngiliz Subay Monteith, şehrin girişinde karşılaştıkları yüksekliği 600 fit, açıklığı 1200 fit ve tepesi 200 fit kalınlığında olan devasa taş kemer karşısında gözlerine inanamadıklarını ifade eder.⁷³³ 1840 yılında İran topraklarına seyahat eden Eugène Flandin ise Mâkû'yü, küçük ve onu geniş bir yarım daire şeklinde kucaklayan dağın eteğinde kurulmuş bir yerleşim yeri olarak anlatır. Şehrin alt kısmında kervansaraylar, çarşılar ve birkaç çeşme bulunuyor, büyük kayalar üzerine inşa edilmiş olan evler vali sarayının bulunduğu yere kadar amfi tiyatro şeklinde üst üste yükseliyordu. Yerleşim yerlerinin dışında, duvarlarla çevrili büyük meyve bahçeleri bulunuyordu.⁷³⁴

Mâkû'nün yer aldığı dağlık ve kayalık bölgeyi Samuel Graham Wilson da hayret verici bir şekilde tasvir eder. Çıplak ve yüksek kayalıkların, kasabanın her iki tarafında yükseldiğini ve sağ taraftaki dağın, yükselişi sırasında dışa doğru kıvrılarak uzandığını, bu kayaların yerleşim yerlerinin üzerinde bir gölgelik gibi asılı durduğunu söyler. Kayalıkların üzerinde bir kale inşa edilmişti ve şehir manzarasına karşı müthiş bir cephe oluşturuyordu.⁷³⁵ Evliyâ Çelebi bu kalenin konumu nedeniyle korunaklı bir yerde bulunduğunu ve ele geçirilmesinin mümkün olmadığını söyler.⁷³⁶ Beş bin nüfuslu şehirde yaşayanlar, bu kayalara ve yoğun yağış alan dönemlerde buradan üzerlerine akan sellerin tahrip ettiği evlere rağmen, hiçbir tedirginlik duymadan yaşamaya devam ediyorlardı. Şehir merkezinde de kayalıklar mevcuttu ve bazı evler kayaların üzerine inşa edilmişti. Kaba taş ve çamurdan inşa edilen sıradan halkın mütevazı evlerinin yanında soyluların evleri saray havası vermekteydi. Wilson, paşa olarak hitap ettiği (muhtemelen Mâkû valisi) kişi tarafından kabul edildiği evi tasvir etmektedir. Buna göre pencereler on bin parça vitraydan oluşuyor, duvarlar ve tavan ise alçıya yerleştirilmiş irili ufaklı sayısız aynayla kaplıydı. Halılar son derece kaliteliydi ve

⁷³¹ Rıza Kurtuluş, "Mâkû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 27 (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 458.

⁷³² Viladimir Minorsky, "Mâkû", *E.J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913-1936*, c. 5 (Leiden: E. J. Brill, 1987), 180.

⁷³³ William Monteith, "Journal of a Tour Through Azerdbijan and the Shores of the Caspian", 48.

⁷³⁴ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 120-121.

⁷³⁵ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 89.

⁷³⁶ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 260.

Avrupa'dan gelen sandalyeler ve masalar, dairenin mobilyalarını tamamlıyordu.⁷³⁷

3.1.7. Selmas

İran'ın Batı Azerbaycan Eyaleti'nde bulunan Selmas, üç tarafı dağlarla dördüncü tarafı Urmiye Gölü ile çevrili, iyi sulanan verimli bir ovadır.⁷³⁸ İbn Havkal, Selmas'ın orta büyüklükte, mamur, halkı, meyvesi bol bir şehir olduğunu ve etrafında taştan, sağlam bir suru olduğunu aktarır.⁷³⁹ Hülâgû Han, Selmas ve Urmiye Gölü yakınlarında bulunan Tele Dağı'nda sağlam ve yüce bir bina yapılmasını emrederek, Bağdat'tan, İsmailîlerden, Rum, Gürcü, Ermeni, Lur ve Kürtlerden elde ettiği hazine ve ganimetleri buraya göndererek muhafaza ettirmiştir. Bu hazine ve eşyalardan bir kısmı Büyük Kağan Möngke'ye gönderilmiş, nakitler eritilerek Moğolların para birimine çevrilmiştir.⁷⁴⁰

Selmas'ta dört yüz köyün bulunduğunu aktaran Samuel Graham Wilson, burada yaşayanların çoğunun Türk, bir kısmının Kürt olduğunu ve bunun yanında, altı bin Ermeni, üç bin Keldâni ve Süryani ve beş yüz Yahudi nüfusu olduğunu söyler. Ermeniler burada refah içinde yaşıyorlardı. Selmas'taki Ermeni köyleri İran'daki diğer köyler arasında en iyi inşa edilmiş olanlarıydı ve buranın halkından hem çiftçilikle hem de ticaretle uğraşanlar yüksek bir yaşam standardına sahipti. Amerikan Presbiteryen Misyonerleri ile Fransız Lazaristler bölgedeki Ermeniler üzerinde çalışmalarını sürdürmekteydiler.⁷⁴¹

1838 yılında bölgeye seyahat eden ve bir Fransız Katolik misyoneri olan Eugène Boré, Selmas civarındaki köylerde, 1834 yılında Urmiye'de kurulan Protestan misyonuna rağmen Katolik nüfusunun son yıllarda hızla artışa geçtiğini söyler. Boré, Wilson'un aksine bölge halkının son derece sefil bir durumda olduğunu ve insanlara yardımcı olabilmek için yaptıkları çalışmalarda çok fazla maddî kaynağa ihtiyaç duyduklarını aktarır.⁷⁴²

3.1.8. Merend

İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti'nde bulunan Merend hakkında Evliyâ Çelebi şu ifadeleri kullanır; “Baştan başa gül gülistan, bağ ve bostan ile süslenmiştir. Bu Merend şehri, Tebriz

⁷³⁷ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 89.

⁷³⁸ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 90.

⁷³⁹ İbn-Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 261.

⁷⁴⁰ Fazlullah, Reşîdüddin *Câmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısım*, 50.

⁷⁴¹ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 90.

⁷⁴² Boré, Eugène *Correspondance et Mémories*, 59.

şehrinin doğu taraflarında bulunmaktadır. Eski zamanlarda Azerbaycan padişahlarından Timur oğlu Şahruh'un avlağı olduğundan gayet bakımlı ve şenlikli olan Merend şehri, gülistana benzer imiş.”⁷⁴³ Robert Ker Porter, Merend'i, izlediği güzergâhın başından beri karşılaştığı en hoş manzarayı sunan şehir olarak tanımlar. Şehirde, bölgede genellikle karşılaştıkları kısır kayalıklar yerine zengin otlaklar, kuru dere yatakları yerine tepeler arasında uzanan ve kışın şiddetli rüzgârlarından korunan verimli bir vadinin yumuşak yamaçları bulunuyordu. Yazar, bu bereketli vadinin genişliğini beş mil, uzunluğunu otuz milden fazla olarak aktarır. Merend, bu vadinin tam ortasında yer alan büyük ve zengin bir yerdi. Porter, bölgenin insanların çok çalışkan olduklarını söyler ve şunları ekler; “Ağaçlar arasında görünen köyler, lezzetli meyveler yetiştiren bahçeler ve Gürcistan'dan ayrıldığımdan beri görmediğim kişisel rahatlığa sahip insanlar ve bu mutlu manzaranın içinden kıvrılarak akan güzel bir nehir bulunuyor.”⁷⁴⁴

Jane Dieulafoy da Merend'i ortasında kavak ağaçları ve söğütlerin yetiştiği güzel bir nehrin kıyısı boyunca uzanan bir şehir olarak tasvir etmektedir. Evler tek katlı, güneşte kurutulmuş tuğlalardan inşa edilmişti ve sokaklara bakan dış pencereleri bulunmayan bu evler, içeride merkezî bir avluya açılıyordu ve hepsinin terasları bulunmaktaydı. Dieulafoy, 1880'li yılların başında Merend'in nüfusunun üç ya da dört bin olduğunu söyler. Halkın, Hz. Nuh peygamberin uzun yaşamından sonra Merend'de gömüldüğüne inandıklarını aktarır.⁷⁴⁵

1870'li yıllarda Merend'de en az iki bin ev bulunmaktaydı ve bol su kaynağı, birçok bahçe, hamam, ürünlerle dolu pazarlar ile kervansarayları olan temiz ve hoş bir yerleşim yeri idi. Şehirde ayrıca bir piyade ve topçu garnizonu bulunmaktaydı.⁷⁴⁶ Robert Ker Porter, Merend'e varmadan sekiz mil kadar önce, yol kenarında bulunan görkemli bir kervansaraydan bahseder. Şah Abbas'ın inşa ettirdiği bu muhteşem yapı, çürümeye terk edilmişti. Çok iyi bir taş işçiliğine sahip olan kervansarayın çeşitli renklerdeki çinilerle süslenmiş ve halen parçaları görülebilen büyük bir kapısı bulunduğunu aktarır.⁷⁴⁷

3.2. Kaçar Hanedanı Döneminde Azerbaycan Eyaleti'nin Nüfus Yapısı

⁷⁴³ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 277.

⁷⁴⁴ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 216-217.

⁷⁴⁵ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 37.

⁷⁴⁶ Albert Houtum Schindler & Baron Luis De Norman, *A Diary Kept by His Majesty the Shah of Persia During His Journey to Europe in 1878* (London:Richard Bentley & Son, 1879), 53.

⁷⁴⁷ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 216.

Kaçar dönemi için güvenilir nüfus istatistikleri bulunmamakla birlikte XIX. yüzyılın başında ülkenin 5-6 milyonluk toplam nüfusunun beşte ikisini göçebe aşiretlerin, beşte ikisini köylülerin ve kalan beşte birini de şehir sakinlerinin oluşturduğu tahmin edilmektedir. İran'da uzun süredir devam eden, aşiret-kır-kent üçlemesi Kaçarlar döneminde de İran toplumunun baskın özelliği olmaya devam etmiş, nüfusun üç kesimi arasında ekonomik faaliyetlerin doğası, sosyopolitik örgütlenme, sınıf ilişkileri, yaşam tarzı ve kültürel yönelimler açısından önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.⁷⁴⁸ İran'da bir kasabanın, köyün ya da şehrin nüfusu genellikle aile sayısına göre tahmin ediliyor ve her ailede ortalama beş kişi olduğu var sayılıyordu. Dağlık bölgelerde yaşayanların nüfusu ise acil bir durumda toplanabilecek asker sayısına göre tahmin ediliyordu. Bu yüzden nüfus hakkında kesin bir sayı vermek imkânsızdır.⁷⁴⁹ Resmî bir nüfus sayımı yapılmadığından dolayı, XIX. yüzyılda bölgeye giden Avrupalı seyyahların notlarında da bölge nüfusu hakkında kişisel tahminler ve söylentiler aktarılır.

Lord Curzon, İran'ın Azerbaycan Eyaleti'nin toplam nüfusunun iki milyonun çok altında olmadığını tahmin edildiğini aktarır. Bu nüfusun 450.000 kadarı Kürtler ve 72.900 kadarı Hristiyanlardan müteşekkildi. Hristiyan nüfusun ise 44.000'ini Nesturiler, 28.900'ünü de Ermeniler oluşturuyordu.⁷⁵⁰ Mehmet Emin Resulzade, 1912 yılında Türk Yurdu Dergisi'nde yayımlanan makalesinde İran nüfusunun 9-10 milyon civarında olduğunu belirterek bu nüfusun yaklaşık üçte birinin Türklerden müteşekkil olduğunu ve Türklerin büyük çoğunluğunun, ülkenin eyaletlerinden en önemlisi olan İran Azerbaycan'ında yaşadığını belirtir.⁷⁵¹ Bir tıp doktoru olduğu bilinen ve uzun yıllar İran'da kaldığı tahmin edilen Osmanlı vatandaşı Dr. Fahreddin Şevket, 1923 yılında Varlık gazetesinde daha sonra 1925 yılında İstanbul'da neşredilen eserinde, İran'ın Azerbaycan Eyaleti'nde iki milyon Türk'ün yaşadığını aktarır.⁷⁵² Julius Richter ise Azerbaycan'dan Horasan'a kadar olan bölgede yaklaşık 1.750.000 Türk ve Türkmen yaşadığını belirtir.⁷⁵³

Robert Ker Porter, XVIII. yüzyılın başlarında gerçekleşen deprem, savaş ve salgın hastalıklar gibi felaketlerin Azerbaycan Eyaleti'ni kasıp kavurduğunu ve yarım milyon olan Tebriz nüfusunun kırk yıldan biraz daha uzun bir sürede, beşte bir oranında düştüğünü

⁷⁴⁸ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", *Encyclopædia Iranica*, c. 5, ed. Ehsan Yarshater. (California: Mazda Publishers, 1987), 669.

⁷⁴⁹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 10.

⁷⁵⁰ Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.2, 517.

⁷⁵¹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 56.

⁷⁵² Şevket, Fahreddin *İrân*, 10.

⁷⁵³ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 279.

belirtir.⁷⁵⁴ Samuel Graham Wilson da Tebriz'in bu felaketler sonucunda büyük zarar gördüğünü ve eski ihtişamını kaybettiğini söyler.⁷⁵⁵ Tebriz'in nüfusu, XVIII. yüzyıldaki bu talihsizliklerin ardından toparlanma aşamasına girmiş, 1800'lerde 30.000-50.000 civarındaki nüfus, XIX. yüzyıl ortasında yaklaşık 100.000 olmuş, 1890'larda 170.000 ila 200.000 arasında bir sayıya çıkarak istikrarlı bir büyüme göstermiştir.⁷⁵⁶ Ahmed Seyf, aynı döneme ait nüfusun 1810'da 30.000, 1850'de 100.000, 1866-1867'de 120.000 ve 1899'da 189.000 civarında tahmin edildiğini yazar.⁷⁵⁷ XIX. yüzyılda İran'ın yaşadığı en büyük talihsizliklerden biri de büyük kıtlıktı. James Bassett, 1871 kışında İran'da meydana gelen kıtlığın, yolları, Rusya ve Osmanlı'ya ulaşmaya çalışan mültecilerle doldurduğunu aktarır. Birkaç ay içinde binlerce insanın hayatını kaybettiği bu kıtlık yüzünden İran'da, göç ve ölüm nedenleriyle üç milyon kişilik bir nüfus kaybı olduğu tahmin ediliyordu.⁷⁵⁸

Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti Tebriz, nüfusun en yoğun olduğu illerden biriydi. Justin Perkins, 1834 yılında Tebriz'in banliyöleriyle birlikte 80.000 nüfusa sahip olabileceğini, bunların bin kadarının Ermeni, geri kalanının Müslüman olduğunu söyler. Tebriz'deki Ermeniler ayrıcalıklı bir sınıftı. Son Kaçar-Rus savaşından sonra Kaçar Hükûmetinden vergi indirimi gibi önemli imtiyazlar elde etmiş olsalar da bu avantajdan pek fayda sağlayamıyorlardı.⁷⁵⁹ Lady Sheil, Tebriz'i nüfus ve zenginlik açısından İran'ın en iyi şehirlerinden biri olarak tanımlar. Kuzeyi yüksek tepelerle ve güneyde Şah Gölü'yle çevrili geniş bir ovada yer alan şehrin nüfusunun XIX. yüzyıl ortalarında 100.000'i aştığını ve bu nüfusun büyük kısmının surların dışındaki banliyölerde yaşadığını belirtir.⁷⁶⁰ Augustus H. Monsey, 1865 yılındaki Tebriz'i, İran'ın batı ile ticaretinde büyük bir merkez, Trabzon'a giden tüm kervanların ana durak noktası, zengin Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti ve tahtın varisinin ikametgâhı olarak tanımlar ve şehir nüfusunun 120.000 olduğunu belirtir.⁷⁶¹ James Bassett, 1880'li yıllarda Tebriz nüfusunun tahminen 200.000 olduğunu, bu nüfusun yaklaşık beş yüz ailelik kısmının Ermeniler olduğunu yazar. Az sayıda Avrupalı bulunduğunu bildirdiği Tebriz'de İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları olduğunu aktarır. James Bassett, Avrupalı ve Ermeniler dışında kalan tüm Tebriz halkının Müslüman olduğunu ve çoğunlukla

⁷⁵⁴ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 223.

⁷⁵⁵ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 52.

⁷⁵⁶ Charles Philip Issawi, *The Economic History of Iran 1800-1914* (London: The University of Chicago Press, 1971), 27.

⁷⁵⁷ Ahmed Seyf, *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem* (Tahran: Teşr Chesme, 1373), 32.

⁷⁵⁸ Bassett, James *Persia*, 58.

⁷⁵⁹ Perkins, Justin A *Residence of Eight Years in Persia*, 147.

⁷⁶⁰ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 91.

⁷⁶¹ Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus*, 93.

Afşar boyuna mensup olduklarını söyler.⁷⁶² 1879-1880 yılları arasında bölgede bulunan Charles Edward Stewart, Tebriz nüfusunun kendisine 200.000 olarak söylendiğini ancak kendi tahminlerine göre bu sayının 130.000 kişi olduğunu aktarır.⁷⁶³ Yüzyılın sonlarında bölgede bulunan Wilson, Tebriz’de 3.000’i Ermeni olmak üzere 150.000 ila 200.000 kişi yaşadığını tahmin etmektedir. Onun aktardığına göre çeşitli mesleklerde çalışan yaklaşık yüz kişilik bir Avrupalı gurup da şehirde ikamet etmekteydi.⁷⁶⁴

1900’lerde İran genelinde Müslüman olmayanların sayısı ülke nüfusunun yüzde 5’inden azdı. Bunların arasında Urmiye Gölü dolaylarında yaşayan 80.000 kadar Nesturi Hristiyan, Batı Azerbaycan, Reşt, Tahran ve İsfahan çevresinde ise 90.000 Ermeni vardı. Bunun haricinde ülke genelinde 50.000 kadar Yahudi ve 15.000 kadar Zerdüşt bulunmaktaydı.⁷⁶⁵

1850’lerde yaklaşık on milyon olan toplam nüfusun yüzde 55’inden fazlasını oluşturan köylüler, yaklaşık 10.000 yerleşim yerinde yaşıyordu, bir yüzyıl sonra bile, yaklaşık on milyon civarındaki nüfus neredeyse iki katına çıktığında, bir köyün ortalama büyüklüğü hâlâ 250 kişiden fazla değildi. Ülkenin yüzde 20’sinden azını oluşturan kent nüfusu seksen kadar kentte ikamet ediyordu. Bunlardan sadece on bir tanesinin nüfusu 25.000’den fazlaydı. Bu iller, Tebriz, Tahran, İsfahan, Meşhed, Yezd, Hemedan, Kirman, Urmiye, Kirmanşah, Şiraz ve Kazvin’di. Nüfusun yüzde 25’ini oluşturan aşiretler ise kendi içlerinde çok sayıda alt aşiret gruplarına bölünmüştü.⁷⁶⁶

Ülkenin farklı bölgeleri, köyler, kasabalar, aşiretler birbirlerinden izole edilmiş ve ekonomik olarak kendi kendilerine yeter durumdaydılar. İran toplumu ayrıca aşiretsel ve dilsel özellikleriyle de karakterize ediliyordu. Çok çeşitli bir popülasyonun bulunduğu İran genelinde Müslümanlardan, Şiiler çoğunlukta ve Sünnîler azınlıktaydı. Diğer din mensupları Hristiyanlar (Ermeniler ve Nesturiler), Yahudiler ve Zerdüştlerdi. Etnik olarak ise Türkler, Farslar, Araplar, Kürtler, Türkmenler, Beluciler ve Hazaralar gibi gruplar bulunmaktaydı.⁷⁶⁷

Güney Azerbaycan’da Şahseven, Karapapak, Mukaddem, Karacadağ’lı, Çelebiyan, Hamse, Afşar, Zılanlı, Şadlu (Şadilu), İnallu, Dunbuli, Bayat Türkleri gibi aşiretler yanında çeşitli Kürt aşiretleri de yaşamaktaydı. Resmî nüfus kayıtlarının bulunmaması sebebiyle bunların sayıları hakkında net bir bilgi elde edilememektedir.

⁷⁶² Bassett, James *Persia*, 64-65.

⁷⁶³ Stewart, Charles Edward *Asya’da Kılık Değiştirerek Yolculuk*, 190.

⁷⁶⁴ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 52.

⁷⁶⁵ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 24.

⁷⁶⁶ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 11.

⁷⁶⁷ Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 60.

Samuel Graham Wilson, İran’da yaşayan Kürtlerin sayısını 600.000 ile 800.000 arasında olduğunu, kuzeybatı İran’da bu nüfusun 250.000 ila 450.000 arasında olduğunu tahmin edildiğini söyler. Eski zamanlardan beri yarı bağımsız bir şekilde yaşayan Kürtlerin önemli bir kısmı Osmanlı ve İran sınırında yaşamaktaydı. Her iki devlete de tabi olmayan bu guruplar vergi ve cezadan kaçmak amacıyla bir bölgeden diğerine geçebiliyorlardı. İki gurup halinde yaşayan Kürtlerin ilk grubu kasaba ve köylerde yerleşik hayat sürerken diğer gruptakiler kış boyunca köylerde, yılın geri kalanında ise sürüleri ile dağlarda yaşıyorlardı.⁷⁶⁸

Bölgede ayrıca yoğun bir Hristiyan nüfus olduğu görülmektedir. Bunların bir kısmı Nesturiler diğerleri Ermeniler ve Keldâni Hristiyanlarıydı. Nesturilerin en yoğun olduğu bölge Urmiye ve çevresiydi. 1834 yılında Azerbaycan Eyaleti’ne gelen Amerikalı Presbiteryen Papaz Justin Perkins, Urmiye ve civarında 30.000 ila 40.000 arasında Nesturi yaşadığını söyler. Şehir merkezinde 600’den fazla Nesturi’nin yaşadığını, yaklaşık 2.000 Yahudi bulunduğunu ve nüfusun geri kalan kısmının Müslüman olduğunu aktarır. Urmiye ovasındaki köylerde de çok sayıda Nesturi yaşıyordu. Bunların çoğu toprak işçisi olarak çalışırken, çok azı da tamirci, duvar ustası ve marangoz olarak görev yapmaktaydı.⁷⁶⁹ Samuel Graham Wilson, Urmiye şehir merkezinin nüfusun 25.000 olduğunu, birkaç yüz kişilik de bir Hristiyan gurubunun yaşadığını söyler. Köylerinde ise yaklaşık 25.000 Nesturi ile 5.000 Ermeni yaşadığını aktarır.⁷⁷⁰ Issawi de Urmiye ve Selmas’ta yaşayan Nesturilerin hem Protestanlar hem de Katolik kilisesine katılanlar dahil 3.500-3.600 aile arasında ve yaklaşık 25.000 kişiden oluştuğunu ve hepsinin tarımla uğraştığını aktarmaktadır. Bunların vergileri nispeten hafif olsa da ikamet ettikleri köylerin çoğu Afşar reislerinin elinde olduğundan, büyük baskı altında yaşıyorlardı.⁷⁷¹

Fraser’in aktardığına göre, Selmas’ta 200’i Hristiyan olmak üzere yaklaşık 1.500 aile yaşamaktaydı.⁷⁷² Justin Sheil, 1836 yılında bulunduğu bölgede Selmas vadisinde yer alan Dilman kasabasında konaklar. Bu bölgede çok sayıda Ermeni bulunduğunu aktaran Sheil bunların sadece köylerde yaşadıklarını söyler. Bölgede Katolik Keldânilerin yaşadığı köyler de bulunuyordu.⁷⁷³ Justin Perkins ise Selmas’ın eskiden Ermenilerin yerleşim yeri olduğunu,

⁷⁶⁸ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 100.

⁷⁶⁹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 9-10.

⁷⁷⁰ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 94.

⁷⁷¹ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 30.

⁷⁷² Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces*, 323.

⁷⁷³ Justin Sheil. “Notes on A Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se’ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836”, 54.

onun ziyareti döneminde burada 3.000 kadar insan yaşadığını, bunların çoğunun Müslüman geri kalanların Yahudi ve Ermeni olduğunu aktarır.⁷⁷⁴

1867 yılında İran'da yaklaşık 4.660 aile veya 26.000 kişiden oluşan bir Ermeni topluluğu olduğu tahmin edilmekteydi. Bunların 400 ailelik kısmı (yaklaşık 2.200 kişi) Tebriz'de, 439 aileden (yaklaşık 2.415 kişi) oluşan bir Ermeni gurubu da Urmiye ve Selmas'ta yaşamaktaydı.⁷⁷⁵ Ermeniler, daha çok Selmas ovasındaki köylerde ve Urmiye çevresinde yoğunlardı. Tebriz, Tahran, Reşt, Kazvin, Hemedan ve İsfahan'ın Culfa Bölgesi gibi pek çok büyük şehirde önemli boyutlarda kolonileri bulunuyordu. İran'daki bu Ermeni nüfusunun yaklaşık 100.000 olduğu tahmin ediliyordu.⁷⁷⁶

İran genelinde yaşayan Yahudi sayısı yaklaşık 80.000 civarındaydı. Yahudilerin çoğu Hemedan'da, daha küçük gruplar ise, Tebriz, Urmiye ve Tahran'da yaşıyorlardı.⁷⁷⁷

3.3. Kaçar Hanedanı Döneminde Azerbaycan Eyaleti'nde Sosyal Sınıflar

Toplumlarda hiyerarşik yapıyı göstermek amacıyla kullanılan sınıf kavramı, Sanayi Devrimi sonrasında oluşan yeni toplum yapısıyla birlikte değişikliğe uğramıştır. Tarihin en eski çağlarından itibaren hemen hemen bütün toplumlarda görülen karmaşık sınıf yapısı hakkında Marx ve Engels şunları yazmıştır;

“Eski Roma'da patrisyenler, şövalyeler, plebler, köleler; orta çağda feodal beyler, vasallar, lonca ustaları, kalfalar, çıraklar, serfler; bu sınıfların hemen hepsinde yine alt derecelenmeleri görüyoruz. Feodal toplumun yıkıntıları arasından filizlenip gelişen burjuva toplumu var olagelen sınıf karşıtlıklarını ortadan kaldıramadı. Modern burjuvazi eski sınıfların yerine yenilerini, eski sömürü ve baskı koşullarının yerine de yeni mücadele biçimlerini getirmekten başka bir şey yapmadı.”⁷⁷⁸

Feodalizmden kapitalizme geçişle birlikte üretim tarzlarının değişmesi, toplumdaki sınıf yapılarının da dönüşümüne sebep olmuştur.⁷⁷⁹ İran'ın XIX. yüzyılın son on yıllarında gelişmekte olan dünya ekonomisine dâhil olması ile birlikte ülkenin sosyal yapısında önemli değişiklikler olmuş, bu durum geleneksel sınıfların yanı sıra yeni sınıfların da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Devlet içinde yer edinen küçük bir bürokratik ve profesyonel entelijansiya, yeni ve büyük bir tüccar ve girişimci grubu ve yeni ortaya çıkan bir endüstriyel

⁷⁷⁴ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 171.

⁷⁷⁵ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 31.

⁷⁷⁶ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 318.

⁷⁷⁷ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 319.

⁷⁷⁸ Karl Marx & Friderich Engels, *Komünist Parti Manifestosu* (İstanbul: Sis Yayıncılık, 2012), 33.

⁷⁷⁹ Anıl Başaran. “Sınıf Kavramının Kökeni ve Politik Ekonomik Bir Mukayese”. *Politik Ekonomik Kuram* 1, sy. 1 (2017), 232.

işçi sınıfı özellikle önemlidir.⁷⁸⁰

İran'daki sosyal yapının incelenmesi konusu, XIX. yüzyılda ülkede resmî kayıtların olmaması veya çok yetersiz olması nedenlerinden dolayı büyük ölçüde zorlayıcı bir durumdur.⁷⁸¹ XIX. yüzyıl İran tarihi, birkaç grup arasındaki basit bir mücadeleden çok daha karmaşıktı ve sayısız küçük topluluk arasındaki çoklu çatışmalardan oluşuyordu. Toplumsal çatışmaların önemli bir sonucu, sosyal sınıfların ve grupların bir topluluk içinde ve toplum genelinde parçalanmasıydı.⁷⁸² Abrahamian bu parçalanmanın çok önemli bir sonucuna işaret etmektedir;

“Cemaat bağları, özellikle kabile soylarına, dini mezheplere, bölgesel örgütlenmelere ve babacan duygulara dayalı olanlar, yatay sınıflar aracılığıyla dikey toplumsal bağları güçlendirmiş ve böylece gizli ekonomik çıkarların açık siyasî güçlere dönüşmesini engellemiştir. XIX. yüzyıl başlarında İran'da çok sayıda birey benzer yaşam biçimlerini, üretim tarzında benzer konumları ve yönetim araçlarıyla benzer ilişkileri paylaştığı ölçüde, sosyoekonomik sınıflar oluşturdular. Ancak bu bireyler toplumsal bağlarla bağlı oldukları, yerel engelleri aşmayı başaramadıkları ve ulus çapında çıkarları dile getirmedikleri sürece sosyopolitik sınıflar oluşturmadılar.”⁷⁸³

Kaçar dönemi İran toplumu, kadim ve parlak medeniyet ve kültürüne rağmen, büyük oranda orta çağ özelliklerini taşıyan dinî bir toplum olarak tanımlanabilir. Aile hayatının ilkeleri dinî inançlara, belgelere, işlemlere, sözleşmelere ve olaylara dayanmaktaydı. İnsanlar arasındaki ilişkiler de dinî kurallara tabi olup, hukukî meselelerin çözümü ve pek çok meselenin ele alınması din adamı sınıfının yetkisi dâhilindeydi. Güçlü ulusal ve dinî önyargılar, bu toplumun büyük çoğunluğunun ruhuna ve düşüncelerine hükmediyordu. İran toplumu millî örf ve adetlerine sıkı sıkıya bağlıydılar ve hiç şüphesiz yeni hayat tarzının ve Batı medeniyetinin her türlü etkisinden uzak durmuşlardı. Batı ile ilişkilerin yoğunlaştığı Safevî döneminde bile Avrupa medeniyetinden etkilenme en az seviyede yaşanmıştı. Bunun nedeni Safevî Hükûmetinin Avrupa ile ilişkileri çoğunlukla ticarî seviyede tutması ya da siyasî temsilci değişimiyle sınırlı bırakmasıydı. Safevî Hanedanı, dini teşvik edip güçlendirerek dindarlığı fanatik bir seviyeye getirmiş, bu politika yüzünden İranlılar Avrupalılarla sosyalleşmekten ve onlarla yaşamaktan kaçınmışlardır.⁷⁸⁴

Kaçar Hanedanı yönetimi altında sosyal sınıf tabakaları; soylular ve ileri gelenler, orta sınıfı temsil eden bir tabaka ile köylü ve işçi sınıfını oluşturan halktan oluşmaktaydı. Kaçar

⁷⁸⁰ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, “Classes in the Qajar Period”, 670.

⁷⁸¹ Ervand Abrahamian. “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”. International Journal of Middle East Studies 1, sy. 5 (1974), 10.

⁷⁸² Rokni, “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 60.

⁷⁸³ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 36.

⁷⁸⁴ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 350-352.

İran'ındaki ayrıcalıklı tabakalar arasında şehzadeler, aşiret reisleri, valiler ve askerî komutanlar, üst düzey bürokratlar ve ulema yer almaktaydı. Orta sınıf; tüccarları, orta düzeydeki ulemayı, küçük toprak sahiplerini, yerel ayanı ve biraz daha düşük düzeyde usta zanaatkârlar ile esnafı kapsıyordu. Avam tabaka ise köylüleri, aşiret mensuplarını, inşaat, kentsel ve kırsal atölye ve hizmetlerde çalışan alt düzey işçileri ve yoksul dervişler, dilenciler ve haydutlar gibi sınıf dışı grupları içeriyordu. Köylüler ve aşiret mensupları halkın ezici çoğunluğunu oluşturunuyordu. Ülkenin maddî zenginliğinin başlıca üreticileri onlardı ve vergi ödemek, zorunlu askerlik gibi yükleri de taşıyorlardı.⁷⁸⁵

Bu dönem İran toplumunda, büyük ve küçük her şehrin mahalle sakinleri arasında ayırım yapıldığı görülür. Ticarî olarak bir gruplaşma neticesinde; tüccar, esnaf ve zanaatkârların kendi mahalleleri olduğu gibi dinî anlamda da ayrılıklar mevcuttu. Yahudi ve Hıristiyan azınlık mahalleleri vardı. Ermeniler ve Süryaniler her şehirde kendi mahallelerinde topluluklar halinde yaşıyor ve hiçbir şekilde Müslüman mahallelerine yerleşemiyorlardı. Müslümanlıkta haram olan sarhoş edici maddeleri üretmek, alıp satmak gibi işler, azınlıklar tarafından yapıyordu. Ayrıca Şii, Sünnî, Şeyhî ve Sufî gibi çeşitli mezhep mensupları arasında bazı fanatik molla ve din adamları tarafından körüklenen derin bir uçurum bulunuyordu. İran'ın orta ve batı şehirlerinin çoğunda, her şehrin sakinleri Nematî ve Haydarî olmak üzere iki gruba ayrılmış, mahalleleri net bir şekilde tanımlanmıştı. Muharrem ve yas günlerinde bunlar arasındaki en ufak bir anlaşmazlık çoğu zaman çatışma ve cinayete dönüşebiliyordu.⁷⁸⁶ Dönemin nispeten daha gelişmiş şehirlerinden biri olan Tebriz'de de sınıfsal farklılaşmalar ortaya çıkmıştı. Nüfusun tamamı belirli sınıfların toplandığı mahallelerde oturuyordu. Bunlar aristokratların oturduğu banliyöler, mera ve tarım alanları, sakinlerinin çoğunun tüccar ve zanaatkâr olduğu Ermeni mahallesi, orta sınıfa mensup atölye sahiplerinin mahallesi, varlıklı esnaf ve tüccarların yaşadığı mahalleler ile dokumacılar, boyacılar, vasıfsız işçiler, katırcılar, deve sürücüler ve işsizlerle dolu olan yoksul mahallelerdi.⁷⁸⁷ James Justinian Morier, Tebriz'deki şehir nüfusunun büyük kısmının banliyölerde yaşadığını söyler.⁷⁸⁸

Kaçarların uyguladığı toprak sistemi Safevîler döneminden miras kalmıştı ve hatta İlhanlılar ve Selçuklular aracılığı ile İslâm'ın ilk yüzyıllarına dek uzanmaktaydı. Kaçarlardan önceki

⁷⁸⁵ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", 670.

⁷⁸⁶ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 362.

⁷⁸⁷ Ervand Abrahamian, "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 16.

⁷⁸⁸ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 232.

toprak sistemleri, fetihler sonucu elde edilen toprakların yerel gelenekler ve şariat kurallarına göre şekillendirilmesi ile oluşmuştu. Bu durum Kaçar Devleti toprakları için de bir dereceye kadar geçerliydi. Ancak bu benzerliğin yanında özel orduların varlığı, köylülerin tâbi kılınması gibi Batı Avrupa feodalizmine benzer özellikler de taşımaktaydı. Safevîler döneminde gelişen kentsel yaşam ve ticaret hayatı, bu hanedanın yıkılışını izleyen karışıklıklarla ciddi anlamda zarar görmüştü. Tarım, XVIII. yüzyıldaki Afgan istilâsı ve Nadir Şah'ın son yıllarında ülkenin bazı bölgelerinde meydana gelen nüfus azalması sonucu yaşanan genel durgunluktan dolayı zarar görmüştü.⁷⁸⁹

XIX. yüzyılın ortalarında Güney Azerbaycan'ın feodal ilişkilerinde de gözle görülür bir değişiklik yoktu. İran nüfusunun büyük bir bölümü feodal beylere hizmet eden çalışkan köylülerden oluşuyordu. Şehirlerde yaşayan nüfusun çoğunluğu da tarımın çeşitli alanlarıyla uğraşıyordu. Şehir nüfusunun geri kalanı; tüccarlar, zanaatkârlar, din adamları ve kentli yoksullardan oluşmaktaydı. Yabancı mal artışı da ülkedeki farklı sınıfların konumunu zayıflatmış ancak feodal sistem ilişkilerinin temelini oluşturan toprak mülkiyetinin niteliği üzerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁷⁹⁰ İran'da köylülerin zorlu yaşamları, sosyal yaşamın en alt seviyesinin bir örneğiydi.⁷⁹¹

Kaçar Hanedanlığı döneminde resmî bir şekilde sosyal statüsü belirlenmiş bir işçi ya da köylü sınıfı bulunmuyordu. Devlet ve tebaa ilişkisi mevcuttu. Büyük mülklere ve mal varlığına sahip olmalarına rağmen tüccarlar ve oluşmakta olan burjuvazi bile tebaadan sayılıyordu. İran'da Türkler için ise boya dayalı bir hiyerarşi mevcuttu. Türk nüfusunun en yoğun olduğu Güney Azerbaycan'da Azerbaycanlı kimliği öne çıkmıştı. Azerbaycanlı söylemi yerleşik ve şehirli unsur üzerinde temellendirilmişti. Şehirlerin işçi potansiyeli ve yerleşik unsurların da köylü sınıfına yakın olması nedeniyle bu söylem tercih edilmişti. Buna karşılık, konar-göçer Türk toplulukları, Şahsevenler, Karadağlı veya Karacadağlılar gibi boy kimlikleriyle tanımlanmaktaydılar.⁷⁹²

Bu bilgiler ışığında çalışmamızda İran toplum yapısını oluşturan sınıflar; soylular ve ileri gelenler, ulema, tüccarlar, köylüler, aşiretler ve Hristiyan azınlıklar başlıkları altında incelenecektir.

⁷⁸⁹ Ann K. S. Lambton, "Land Tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", *The Cambridge History of Iran*, c. 7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 459.

⁷⁹⁰ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 28.

⁷⁹¹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 364.

⁷⁹² Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 559.

3.3.1. Soylular ve İleri Gelenler

İran'daki üst sınıfların güçleri yüzyıllar süren bir geleneğin devamı olarak desteklenmiş ve devam ettirilmiştir. Kaçar Hanedanı döneminde ayrıcalıklı tabakalar arasında sayılan soylular ve ileri gelenler; şahın ailesi, aşiret reisleri, valiler ve askerî komutanlar, üst düzey bürokratlar ve din adamlarıydı. Ülkede etkili bir mevkie sahip olan din adamları, çalışmamızın “Ulema” başlığı altında ayrıca incelenecektir.

Ülkenin çeşitli eyaletlerinde binlerce Kaçar şehzadesi vardı ve bunlar Feth Ali Şah'ın hayatta kalan yedi yüz çocuğunun ve torunun soyundan gelmekteydi. Bunların en güçlüleri Abbas Mirza'nın yirmi altı oğlu ve yirmi iki kızı ve onların torunlarıydı.⁷⁹³ Ülkede aristokrat olmak için ise toprak sahibi olmak gerekiyordu.⁷⁹⁴ Kaçarlar döneminde gelirlerini topraktan elde eden aristokratlar, konuşma dilinde “erbâb” (toprak sahibi) ve “umde-i mâlik” (büyük toprak sahipleri) diye adlandırılıyorlardı.⁷⁹⁵ Kaçar şehzadeleri ve güçlü aşiret reisleri, yönetimin ve askerî seçkin sınıfın belkemiğini oluşturuyor, genellikle ülkenin en büyük toprak sahipleri arasında yer alıyorlar, feodal sınıfın da en büyük ve en güçlü kısmını oluşturuyorlardı. Bunlar siyasî, sosyal ve ekonomik olarak büyük bir nüfuza sahipti.⁷⁹⁶

Kaçar Hanedanı dönemi sosyal yapısında ayrı bir sınıfı oluşturan soyluların makamları genellikle miras yolu ile geçiyordu. Ancak bu unvan, şah tarafından alt sınıftan bireylere de önemli başarı veya hizmetlerde bulunmaları karşılığında verilebiliyordu. Hanlar, büyük bir hizmetçi ordusuna sahipti, lüks ve ihtişam içinde bir yaşam sürüyorlardı fakat köylüleri sömürdükleri için sevilmeyen ve korkulan kişilerdi. Beyler, hanların bir basamak altında bir soylu sınıfını oluşturuyorlar ve hanların birer taklitçisi olarak yaşıyorlardı.⁷⁹⁷ Büyük mülk sahiplerinin çoğu, zamanla saray mensupları ve hizmetkârları haline geldiler. Bunlar hem maddî güce hem de mülklerinde yaşayan tebaa üzerinde hâkimiyete sahipti. Bu sayede şaha ve saray erkânına hediyeler sunarak siyasî ve idari işlere sızmışlardı ve sosyal hâkimiyetleri ile zenginliklerini sürdürmek için kolluk kuvvetlerini kullanıyorlardı. Elde ettikleri imtiyazları ise fakir ve muhtaç durumdaki tebaaya baskı yapmak ve küçük mal sahiplerinin

⁷⁹³ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, “Classes in the Qajar Period”, 668.

⁷⁹⁴ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 262.

⁷⁹⁵ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 20.

⁷⁹⁶ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, “Classes in the Qajar Period”, 668., Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 39.

⁷⁹⁷ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 151.

mülklerini gasp etmek için kullanıyorlardı.⁷⁹⁸

Üst sınıfı oluşturan bu ayrıcalıklı tabakalar, vergi ödemiyor ve sıklıkla devlet tarafından aldıkları yardımlar (tiyul gibi), maaşlar, emekli maaşları ve desteklemelerle geçiniyorlardı. XIX. yüzyıl sonlarında bu gruba yapılan ödemeler, devlet harcamalarının önemli bir bileşeniydi. Örneğin 1889 yılındaki hükûmet bütçesinin yüzde 26.8'i şahın sarayı ve haremine, şehzadeler, aşiret reisleri ve soylular için emekli maaşları ve sübvansiyonlara, yüzde 45.7'si silahlı kuvvetlere, yüzde 27.5'i memurların ve ulemanın maaşlarına ya da emekli maaşlarına ayrılmıştı.⁷⁹⁹

Devletin sahip olduğu hâlise topraklarının çoğu iktidardaki Kaçar Hanedanı üyelerine, feodal beylere, devlet yetkililerine ve diğerlerine görev sürelerinin sonuna kadar çeşitli hizmetler için verilirdi. “Tiyul” adı verilen bu araziler, sahibine tam mülkiyet hakkı vermiyor çünkü tiyul sahibi araziye satamıyor veya başkasına devredemiyordu. Aslında araziye bir nevi kiralamış oluyordu. XIX. yüzyıl ortalarında nüfuz sahibi toprak sahipleri bu arazileri gerçek mülklerine dönüştürmüşlerdir.⁸⁰⁰

Üst tabakada bulunan soylular ve ileri gelenler ekonomik açıdan oldukça güçlü oldukları için sahip oldukları topraklardaki köylüleri sömürmenin yanı sıra kıtlık dönemlerinde stokçuluk yapmaktan da çekinmiyorlardı.⁸⁰¹ Stokçuluk, Meşrutiyet'ten önceki dönemin en önemli sorunlarından biriydi. Köy ağaları, mollalar, eşraf ve tüccar stokçuluk yapıyor, ellerindeki buğday ve arpayı ekmek bulunmaz hale gelip fiyatlar artıncaya dek piyasaya vermiyor, fiyatlar yükselince satmaya başlıyorlardı. Bu yüzden 1898 yılında Tebriz'de adı stokçuluğa karışan Nizâm'ül-ulema, Alâ'ül-mülk ve diğerlerinin evlerinin yağmalandığı ve kanlı çatışmaların yaşandığı bir isyan çıkmıştır. Halk Nizâm'ül-ulema'nın evinin önünde toplanınca, evden dışarıdakilerin üzerine ateş açılmış, kalabalık dağılmayınca başka yönden ateşe devam edilmiştir. Bu sırada dersten dönen birkaç talebe, halkın mollalara duyduğu kinden dolayı vahşice başları kesilerek öldürülmüştür. Nizâm'ül-ulema ve ailesi gece evden kaçınca halk içeri girerek evi yağmalamış, o sırada Tebriz'de veliaht olarak bulunan Muhammed Ali Mirza, ancak bu saatten sonra meseleye el atarak halktan dağılmasını istemiştir. Ahmed Kesrevî Tebrizî bu stokçuluk dönemlerinde halkın çektiği sıkıntıları şöyle anlatır;

⁷⁹⁸ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 361.

⁷⁹⁹ Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.2, 482-483.

⁸⁰⁰ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 29-30.

⁸⁰¹ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 34.

“Meşrutiyetten üç dört yıl öncesindeki durumu şahsen anımsıyorum. O günlerde artık büyümüştüm, bazen çarşıya gidiyor, dükkânların önünde bekleyen kadın-erkek kalabalıklarını gözlerimle görüyordum. Göklerden yağmurun bol yağdığı, toprağın bereketli, hasadın iyi olduğu yıllarda bile halk ekmeği zahmet ve meşakkatle alabiliyordu. Dul kadınlar, çocuklarını evde bırakıp dört-beş saat dükkânın önünde kuyrukta bekliyordu. Erkek işçiler geç saatlere kadar çalışıp para kazanıyor ama ekmek alamadıkları için eve elleri boş dönüyorlardı.”⁸⁰²

Soyluların yaşamları ise lüks içinde geçiyordu. Evlerinin avluları, taş veya karolarla döşenmiş, güller ve diğer bitkilerle süslenmiş ve çeşmelerle donatılıyordu. Sıcak bir yaz gününde, geniş kanvas tentenelerin gölgesinde halılar üzerindeki yumuşak minderlerde yaslanarak ve yatarak, çiçek bahçesinin kokusuyla ve ağaçlardaki kuşların cıvıltılarıyla eğleniyorlardı. Perkins bu manzaranın doğu cennetine dair algılarının gerçekleşmesine neden olduğunu aktarır.⁸⁰³

3.3.2. Ulema ve Yargı Sistemi

Şii İslâm'ın hâkim teması açık ve tartışmasız bir şekilde imamlıktır. Peygamber vahyinin batını anlamını kavramak için rehberlik sağlayan karizmatik şahsiyetlerin birbirini takip ettiği bir kurum olarak imâmiyet; On İkinci İmam'ın yani “Kayıp İmam”ın dünyaya geri döndüğü zaman Şiiliğin gerçek anlamda meşruiyete kavuşacağını savunmaktadır. Şiiliği resmî devlet dini olarak kabul eden Safevî döneminden itibaren ulema sınıfı anlamlı bir şekilde İran'da yer bulmaya başlamış, bu durum Kaçar dönemi ve sonrasına da aktarılmıştır.⁸⁰⁴ Ulemanın imamlara olan benzerliği⁸⁰⁵ daha ziyade onların Şii toplumu için canlı birer referans ve liderlik kaynağı olmalarından kaynaklanmaktadır.⁸⁰⁶

Din adamları, toplumun her katmanında bulunmaları nedeniyle egemen tabakalar ile halk sınıfları arasında arabulucu görevi üstlenmişler ve dolayısıyla toplumsal düzenin korunmasında önemli bir rol oynamışlardır. Üst ve orta sınıf konumlardaki din adamları (şeyhülislam, müçtehitler ve bazı imamlar) ekonomik ve siyasî anlamda önemli bir nüfuza sahiptiler. Soylu sınıfının yanında feodal düzenin çok güçlü ve ayrıcalıklı bir kesimiydiler.

⁸⁰² Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 155-156.

⁸⁰³ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 154.

⁸⁰⁴ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 2-5.

⁸⁰⁵ İran itikadında imamlar peygamber vekili olarak görülüyordu. Onlar mucize sahibi, adil-i mutlak, günahsız olarak görülüp her Müslümanın bunlara itaat ve teslimiyeti şarttı. On İki İmam'ın isimleri; İmam Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer-i Sadık, Musa el-Kazım, Rıza, Tâki, Nâki, Hasan-ı Askerî ve Mehdi'dir. On İkinci İmam Mehdi'nin ahir zamanda zuhur edeceğine inanılıyordu. bkz. Şevket, Fahreddin *Îrân*, 59., Tağiyeve vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 31.

⁸⁰⁶ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 6.

İran şehirlerinde Kaçar otoritesi yeterince güçlü olmadığından toplum, hükûmet tarafından atanan şeyhülislâm ya da imamlar gibi dinî ileri gelenlerden ziyade müçtehitlerin liderliğini tercih ediyor ve onları yetkililere karşı kitlelerin gerçek koruyucuları olarak görüyorlardı.⁸⁰⁷

Müçtehitler, Kerbela ve Necef'te çok iyi Arapça, fıkıh ve diğer dinî ilimlerde eğitim alıyorlardı. Mevkileri kendi liyakat, çalışma ve başarıları üzerinde şekilleniyordu. Devletten maaş almıyorlardı. Âyan ve diğer nüfuzlu kimselerin nikâh ve boşanma işlemlerini gerçekleştirmek, halkın sorduğu veya şüpheye düştüğü fıkıh ve şeriata dair soruları yanıtlamak, bulundukları mahallin vakıflarını idare etmek ve bundan gelir elde etmek, şahıslar arasındaki davalarda, veraset işlerinde hüküm vermek ve arabuluculuk yapmak, alım satım işlemlerinde tapu senetlerini hazırlayarak belgelemek gibi görevleri bulunuyordu.⁸⁰⁸

Çok iyi eğitim almış, dindar ve erdemli olmaları nedeniyle halk tarafından dinî rehber olarak kabul edilen müçtehitlerin şah veya hükûmet yetkilileriyle ilişki kurmamaları gerekiyordu. Yazılı bir kural olmamasına rağmen müçtehitler ya da onların yönettiği şer'î mahkemeler büyük bir güce sahipti. Bir müçtehit tarafından karar verilen davadaki hüküm, ancak daha saygın kabul edilen bir müçtehit tarafından verilen bir hükümle geri alınabiliyordu. Şahlar da bu mahkemelerin kararlarına karşı koymaktan korkar ve hatta davaları onların kararına havale ederek halk nezdinde itibarlarını korumaya çalışırlardı. Bu yüksek dinî güce sahip kişilerin ikametgahları, ezilenler için kutsal olarak kabul edilirdi.⁸⁰⁹

Jane Dieufaloy, müçtehitler hakkında şunları yazar;

“Müçtehit adıyla anılan dinî liderler (bu isim Arapça bir kelimedenden türemiştir ve Şii din adamları hiyerarşisinde en yüksek dereceyi elde etmek için gerekli olan bilgi bütünü ifade eder) İran'da her zaman baskın bir konuma sahip olmuşlardır. Resmî bir görev üstlenmezler, maaş almazlar ve bu yüksek mevkîe, kendilerini dinî konularda eğitmekle ve büyüklerin baskısına veya adaletsizliğine karşı savunmakla görevli oldukları bir ülkenin sakinlerinin sessiz ama oybirliğiyle verdiği olurla yükseltirler. İran Hükûmeti bu unvanı veremez, bu unvan her zaman erdeme, liyakate ve bilgiye verilir. Kamuoyu bir mollayı bu yüksek mevkîe yükseltmeden önce, Kerbelâ veya Necef'te yirmi yıllık bir staj süresince zengin bir eğitim almasını talep eder. Bu kutsal kişilikler, halkın güvenini kazanmak için büyük bir ahlak saflığı ve aşırı ölçülülük gösterirler, genellikle oldukça münzevi yaşarlar, kibirden kaçınırlar ve halkın güvenini kraliyet lütuflarına tercih ederler. İbret verici konuşmaları şefkat doludur, normal inananlarınkinden daha uzun olan duaları, onları dinlemeye can atan kalabalığa yönelttilen erdem öğütleriyle sona erer. Hâkimler en ciddi konularda onların üstün bilgisine başvururlar ve bir müçtehit aksine karar vermedikçe, geri dönülemez olarak kabul edilen kararları bile tartışmasız kabul ederler.”⁸¹⁰

⁸⁰⁷ Ervand Abrahamian. “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, 12.

⁸⁰⁸ Şevket, Fahreddîn, *Îrân*, 60.

⁸⁰⁹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 443-444.

⁸¹⁰ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 55-56.

Müçtehitlerin bir sonraki rütbesi şeyhülislâmlıktı. Şer'î mahkemelerin ya da yazılı yasanın en yüksek yargıcı olan şeyhülislâmlık makamı, İran'daki her büyük şehirde bulunmaktaydı. Şah tarafından atanan ve devletten yüklü bir maaş alan şeyhülislâmlar, halkın arzu ve istekleri üzerine, üstün özellikleri ve bilgileri de dikkate alınarak bu göreve atanıyordu. Bu makama gelen kişiler de müçtehitler gibi iktidardaki kişilerle açık bir ilişki kurmaktan kaçınıyorlardı. Çünkü böyle bir ilişki bağımsızlıklarına ve dürüstlüklerine olan inancın sarsılmasına sebep oluyordu.⁸¹¹

Mollalar dinî sınıfların bir üyesi olarak, bilgisi ve giyimiyle öne çıkan kişiler olsa da içtihat mertebesine ulaşamamış ancak bilgili ya da okuryazar kişilerdi. Mollanın görevleri arasında küçük camilerde namaz kıldırmak, Cuma hutbesini okumak, nişan ve evlilik törenlerini gerçekleştirmek, okuma yazma bilmeyenlerin mektuplarını yazmak, bazı durumlarda müçtehidin vekili olarak onun adına hareket etmek ve müçtehidin emrine verilmek üzere toplanan zekâtlardan ve diğer bağışlardan kendi payını alarak kalanını müçtehide iletmek de vardı.⁸¹² Mollalar, bağlı bulundukları müçtehitlerin otoritelerini de güçlendiriyorlardı. Kaçar döneminde özellikle Tebriz ve İsfahan'da etrafı özel ordularla çevrili müçtehitler olduğu görülür.⁸¹³ Mollalar genellikle mütevazı ve tutumlu bir yaşam sürüyorlardı. Kalabalıklar arasında etkileri de çok güçlüydü.⁸¹⁴

Müçtehit ve mollalar dışında dinî bir grup olan dervişler de halk üzerinde etkili bir konuma sahiptiler. Yeşil veya mavi bir sarıkla dolaşan dervişler, halkın korktuğu ve çekindiği kimselerdi. Tanrı ile yakın ve gizemli bir iletişimleri olduğuna ilişkin inanışlar nedeniyle onlara hakaret etmenin korkunç bir felakete yol açacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Bunlar bazen bir zengin soylunun kapısının önünde, sürekli yanlarında taşıdıkları küçük bir tentenin altında, istedikleri para verilene kadar, günlerce hatta haftalarca otururlardı.⁸¹⁵ Dervişler, sürekli gezerler belirli bir ikametgahları bulunmazdı. Çoğu zaman başka bir meşguliyetleri olmadığı için, kendilerini İran'ı dolaşmakla sınırlandırmaz başka ülkelere de giderlerdi. Yaya olarak ya da bir eşeğe binmiş olarak yola çıkan bu göçebe filozoflar, aylarca ya da yıllarca istediği yerde durur ya da sürekli seyahat ederdi. Bu insanlar nerede dururlarsa dursunlar, kısa sürede etraflarını saran sakinlerle, dinî konularda sohbet ederler, gezintileri sırasında yaşadıklarını ve gördüklerini anlatırlar, çoğu zaman insanların zihinlerinde büyük

⁸¹¹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 445.

⁸¹² Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 18., Şevket, Fahreddin *İrân*, 60.

⁸¹³ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 19.

⁸¹⁴ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 151.

⁸¹⁵ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 152.

bir etki bırakırlardı.⁸¹⁶

Kaçar Hanedanı döneminde İran'da geçerli olan iki hukuk türü vardı; bunlar şer'î hukuk ve örfî hukuktu. Şer'î hukuk, Kur'an-ı Kerîm'e, din adamlarının görüşlerine ve Şii hukukçuların yorumlarına dayanmaktaydı. Bu hukuk sistemini müçtehitler ve mollalar yürütmekteydiler. Örfî hukuk yürütücüleri ise genellikle valilerdi.⁸¹⁷ Kaçar İran'ındaki bu ikili yargı sisteminin uygulanmasında bir tür iş bölümü vardı. Örfî mahkemeler öncelikle, isyan, zimmete para geçirme, hırsızlık ve sarhoşluk gibi devlete karşı işlenen suçlarla ilgileniyordu. Şer'î mahkemeler ise esas olarak sivil nitelikteki işlerle, özellikle de kişisel statüyle ilgili olanlarla ilgileniyordu.⁸¹⁸

Örfî mahkemeler, hükûmet tarafından desteklenirken, dinî törenler, miras, evlilik, boşanma, sözleşmeler, satışlar ve tüm hukuk davalarıyla ilgili anlaşmazlıkların çözümü, cinayet, hırsızlık, dolandırıcılık ve kamu barışının ihlâli olarak adlandırılabilen suçlarla ilgili davlara bakıyorlardı. Bu mahkemelerde, yargıçlar kendilerine gelen davaları emsal veya geleneklere göre karara bağlıyorlardı. Yerel gelenekler ve alışkanlıklar değiştiğinden, yazılı olmayan kurallara bağlı olan bu mahkemelerin kararları da ülkenin farklı yerlerinde değişiklik gösteriyordu.⁸¹⁹ Kararları etkileyen diğer bir unsur da kişisel çıkarlar olabiliyordu. Örfî mahkemelerde şüpheliden itiraf ya da para almak için işkence kullanımı oldukça yaygındı. Bir sanık ya da tutuklu, ödeme yapabildiği sürece küçük suçlar durumunda serbest bırakılırdı. Sanığın parası yoksa ve suçlu bulunursa dövülüyordu.⁸²⁰ Davaların çoğu, dava sonunda hızlı bir şekilde para cezası verilmesi ya da falaka cezasıyla sonuçlanıyordu. İşkence kullanarak zorla itiraf ettirme ceza davalarında yaygın bir durumdu. Belgesel kanıtlar da örf mahkemelerinde önemli bir rol oynuyordu. Ancak, belgelerin anlaşmazlık yaşayan taraflarca saklanması gerekiyordu. Çünkü mahkemelerde arşivleme yapılmıyor veya herhangi bir kayıt tutulmuyordu. Yargılama sürecinde, yargıcın değişmesi halinde tüm dava yeniden başlatılıyordu. Yemin etme örf mahkemelerinde çok geçerli bir uygulama değildi. Yemin etme işlemleri şer'î mahkemelerde yapılıyordu. Hafif suçlar için cezalar, falaka, para cezası veya kırbaçlamaydı. Cinayet, yol soygunu, isyan ve dinden dönme gibi

⁸¹⁶ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 417.

⁸¹⁷ Sykes, Percy *A History of Persia*, c.2, 385., Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 12.

⁸¹⁸ Willem Floor, "Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)", *Qajar Iran: Political, Social, and Cultural Change 1800-1925*, ed. Edmund Bosworth, Carole Hillenbrand. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983), 113.

⁸¹⁹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 439-440.

⁸²⁰ Wills, Charles James *Persia As It Is*, 50.

ciddi suçlar için mahkûm edilen adamlar, çarmıha geriliyor, diri diri gömülüyor, kazığa geçiriliyor, atlar gibi ayaklarına nal çakılıyor, parçalanıyor ya da yakılıyor ve 1870'lere kadar yaşarken derileri yüzülüyordu. Bu dönemden sonra ağır suçlarda verilen cezalar, boğularak, kafaları ya da boğazları kesilerek öldürülme şeklini almıştı. Soygun ve hırsızlık suçlarında, bir parmak veya baş parmak, bir el ya da kulak kesilerek cezalandırılıyordu. Cinayet durumunda, kurbanın yasal varisine teslim edilen suçluya, varis istediğini yapabiliyordu. Suçluyu affedebilir, kan parası talep edebilir veya öldürebilirdi. İran'da suçlular için uygun hapisaneler yoktu. Ömür boyu veya birkaç yıl hapis gibi kavramlar bilinmiyordu. Büyük şehirlerde bulunan hapisanelerde de mahkûmlar uzun süre tutulmuyordu. Kadın suçlu ise neredeyse hiç yoktu.⁸²¹

Örfi mahkemelerin en yükseği kararlarına itiraz edilemeyen son temyiz mahkemesi de olan "Divan-ı Şah"tı. Sıralamada bir sonraki sırada il valileri, ardından daha küçük yargı bölgeleri ya da kasabaların valileri geliyordu. Şehirlerde valiler, hâkim-i örf olarak yetkilerinin bir kısmını birkaç yerel görevliye devretmişlerdi. Bunların hepsi daha ciddî davalarla ilgilenen şehrin kalantar⁸²² ya da belediye başkanlarının altında görev yapıyorlardı. Görevlerinde, her biri kendi mahallesindeki güvenlik ve kamu ahlakından sorumlu olan kethüdalar veya şehir bekçileri yardımcı oluyordu. Kethüdalar, kanunu çiğneyenlerden toplanan para cezaları ve vergilerden ödeme alan yardımcıları çalıştırıyorlardı. Çarşı alanlarında bu görev, dârughai bazar,⁸²³ yani pazar polisi, muhtesib veya pazar gözetmeni olarak tanımlanabilecek kişiler tarafından yürütülüyordu. Bu iki görevli ayrıca ürünlerin ağırlıklarını, ölçülerini, kalitesini ve fiyatlarını kontrol ediyorlardı.⁸²⁴ Şehir ya da köylerin güvenliği için organize bir emniyet gücü bulunmuyordu. Samuel Graham Wilson'un aktardığına göre, şehirlerdeki güvenlik görevlileri bir şef altında çalışan guruplar halinde örgütleniyorlardı. Ancak bunların düzenli bir maaşları olmadığından ve kendilerini işe alanlara ödeme yapmaları gerektiğinden her vakadan nakit kazancı elde edebilmek için tetikte oluyorlardı. Ancak elde edebilecekleri kazanç daha büyükse suçu görmezden gelme ya da ödemeyi reddeden kişilere işkence etmeye de hazırlardı. Wilson bunların, şarap satıcıları, hırsızlar ve diğer suçlulardan sus payı olarak para aldıklarını aktarır. Ayrıca sokaklarda belirli yerlere yerleştirilmiş bekçi evleri vardı ve bunlar da yoldan geçen odun, tuğla ve erzak yüklerinden vergi alarak geçimlerini

⁸²¹ Willem Floor, "Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)", 116.

⁸²² کلانتر: Belediye Başkanı anlamına da gelebilecek, yerleşim birimlerinde hükûmeti temsil eden yetkililer.

⁸²³ بازار داروغه

⁸²⁴ Willem Floor. "The Market Police in Qajar Persia, the Office of Darughayi Bazar and Muhtasib". Die Welt Des Islam 13, (1971), 217.

sağlamaya çalışıyorlardı.⁸²⁵

Halk, yetkililerle temas kurmaktan mümkün olduğunca kaçınmaya çalışıyordu. Bu yüzden aile içindeki sorunlar ikili temaslarla çözülmeye çalışılıyordu. Benzer şekilde loncalarda esnaf veya tüccarların birçok küçük suçu, lonca başkanı ve kıdemli lonca üyeleri tarafından cezalandırılıyordu.⁸²⁶ Yerel yönetim ve adaletin idaresi söz konusu olduğunda, büyük toprak sahiplerinin köylerinde toprak sahibi, köyün nüfusunu etkileyen tüm anlaşmazlıkların yargıcısıydı. Yetkisi icra memuru (mübaşir) ya da kethüda veya köyün muhtarı aracılığıyla kullanılıyordu. Tiyul olarak tutulan köylerde, tiyuldâr benzer yetkiyi kullanıyordu. Hurdamâlik köylerinde insanlar davalarını, tarafsız olduğunu düşündükleri yerli ve saygınlığı bulunan kişilere götürüyor, davalar yerel düzeyde çözülemezse vali ya da vali yardımcılarına havale ediliyordu.⁸²⁷

Ulemanın söz sahibi olduğu şer'î mahkemeler ise dinî hukuku idare ediyor ve devletin yargı sistemi ile bir rekabet halinde bulunuyordu. Safevî döneminden miras alınan bu ikili yargı sisteminde yetki çatışmaları da meydana gelebiliyordu. Şer'î mahkemeler örf tarafından verilen bir kararın bozulabileceği bir temyiz mahkemesi işlevi görebiliyordu. XIX. yüzyıl boyunca bu iki mahkemenin etkileşimi, yargı alanlarının resmî bir şekilde sınıflandırılmaması nedeniyle, devlet ile ulema arasında bir çatışma kaynağı oldu. Devletin, ulemanın yargı yetkilerini sınırlandırma girişimi bu sınıf tarafından tepkiyle karşılanıyordu.⁸²⁸ Modernleşme çabaları sırasında ulema tarafından gelen tepkilerin sebepleri arasında bu ayrıcalığı kaybetme endişesinin de olduğu söylenebilir. Şah, şer'î mahkemeler üzerinde bir dereceye kadar söz sahibi olabilmek amacıyla büyük yerleşim yerlerine şeyhülislâm unvanına sahip bir müçtehit atardı. Büyük şehirlerde şeyhülislâma bağlı bir kadı veya dinî yargıç bulunmaktaydı. Küçük şehir ya da kasabalarda sadece bir kadı bulunuyorken, köylerde bir ahund (molla) bulunmaktaydı. Bu mahkeme başkanları birçok davada, bilgileri nedeniyle ulema ya da müçtehitlere başvurabiliyorlardı. Yüzyılın başında İran'da sadece beş müçtehit varken, Kaçar döneminin sonuna doğru sadece Tebriz'de beş müçtehit ve İran genelinde yaklaşık yüz müçtehit bulunuyordu.⁸²⁹ Mahkemelerde teminat ya da sınırlama ilkesi mevcut olmadığından bir dava her zaman başka bir yargıcın önünde yeniden açılabilirdi. Davanın taraflarından biri veya her ikisi birden davalarını daha yüksek

⁸²⁵ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 67-68.

⁸²⁶ Willem Floor, "Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)", 117.

⁸²⁷ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 164.

⁸²⁸ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 13.

⁸²⁹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 443-446.

rütbeli bir müçtehidin önüne sunmaya karar verirse, o müçtehidin kararı diğer tüm kararları geçersiz kılardı.⁸³⁰

Kaçar Hanedanı dönemi İran’ında ulemanın kendi arasında da çatışmalar mevcuttu. Bu ayrışma ve rekabeti özetleyen bir olay Şeyhî, Müteşerrî ve Kerimhanî sorunudur. Feth Ali Şah döneminde yaşayan Şeyh Ahmed Ahsaî adında birçok öğrencisi bulunan Iraklı bir müçtehit vardı. Bu müçtehidin diğer müçtehitlerin tepkisini çeken ve dinsizlikle suçlanmasına sebep olan görüşleri bulunuyordu. Bu görüşler yüzünden İran halkı ikiye bölünmüştü. Şeyhin yolundan gidenlere “Şeyhî”, diğerlerine “Müteşerrî” deniliyordu. Tebriz’de bu iki grup arasında kanlı çatışmalar yaşanıyor. Şeyh Ahmed’in ölümünden sonra halifelik konusunda anlaşmazlık çıkınca Tebriz ve Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde halk bu kez üçe bölündü. Bu bölünme sonucunda, Kirman’da halifelik iddiasında bulunan ve şeyhin öğretilerine eklemeler yapan Hacı Muhammed Kerim Han taraftarları Kerimhanîler, Tebriz’de bulunan ve Kerim Han’ın değişikliklerini kabul etmeyen Hacı Mirza Şefî taraftarları olan Şeyhîler ile Ahsai yolundan hiçbir şekilde gitmeyen ve bu hareketi sapkınlıkla suçlayan Müteşerrî’ler ortaya çıktı.⁸³¹ Meşrutiyetten önceki dönemde bu üç hizip arasında her ne kadar kanlı çatışmalar kesilmiş olsa da bu gruplar birbirlerinden uzak duruyorlardı. Azerbaycan’daki birçok bölge rakip Müteşerrî, Şeyhî ve Kerimhanî topluluklarına bölünmüştü. Kendi mahallelerinde yaşıyorlar, birbirleriyle evlenmeyi reddediyorlar, kendi gruplarının evlerine giriyorlar, onların yemeklerini yiyorlar, alışverişlerini belirledikleri dükkânlardan yapıyorlar ve hatta aynı camilerde namaz kılmıyorlardı. Ramazan ayında kendi minberlerinden kendi şariatlarını anlatıyorlar ve diğer grupları kötülüyorlardı.⁸³²

Ulemanın başlıca gelir kaynakları, türbe ve camilere yapılan bağışlar ile bizzat kendilerine verilen bireysel bağışlardı.⁸³³ İran’ın tamamında olduğu gibi Güney Azerbaycan’da da vakıf yönetimi altında din adamları vakıf arazilerinden büyük zenginlikler elde ediyor, vakıf arazilerini daha iyi mülklerle takas edebiliyorlardı. Vilayetlerdeki toprakların bir kısmı yüksek rütbeli din adamlarının başkanlığını yaptığı cami, türbe, medrese vb. dinî kurumlara vakıf arazisi olarak tahsis ediliyordu. Erdebil’deki Şeyh Sâfi Camisi ve Türbesine tahsis

⁸³⁰ Willem Floor, “Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)”, 114.

⁸³¹ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 149., Avery, Peter *Modern Iran*, 57.

⁸³² Ervand Abrahamian. “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, 28., Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 150.

⁸³³ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 14.

edilen araziler, Güney Azerbaycan'ın en büyük vakıf arazileri olarak kabul ediliyordu.⁸³⁴ Birçok vakıf malının kontrolü devletin elindeydi ve Feth Ali Şah döneminden itibaren ulemaya yapılan yıllık bağışlar zaman zaman “sükût parası” (hakk-ı sükût) olarak düşünülmüştür. Öte yandan, bireylerden gelen gönüllü katkılar, ulemayı kamuoyu baskısına boyun eğdirme eğilimindeydi. Büyüyen ruhanî şöhreti miras alma geleneği, ulemanın nesiller boyunca edindiği servette genel bir artışa neden oldu ve böylece zimmetin cazibesini artırdı. Bununla birlikte, ulemanın gücünün mali temelindeki bu ciddi zayıflıklar, bu sınıfın toplumda baskın ve yönlendirici bir güç olarak rolünü önemli ölçüde etkileyememiştir.⁸³⁵ Üst düzey ulemanın büyük toprak sahibi olmanın yanı sıra kapsamlı yetkileri de bulunuyor, halk tarafından hem ruhanî hem de hukukî açıdan saygı görüyorlardı. Nâib-i imam (imam vekilleri) olarak iki tür öşür toplarlardı. Biri, imamın payı olarak bilinen “Şii hums”, diğeri Müslümanların ödediği zekâtı. Bunları daha çok toprak sahipleri, tüccarlar ve lonca üyeleri ödüyordu. Ulema ayrıca dinî vakıfların (evkaf) yöneticileri olarak camileri, türbeleri, medreseleri ve Kur'an kurslarını gözetim altında tutuyorlardı. Müçtehit olarak medreselerde ders veriyorlar, burs dağıtıyorlardı. Ayrıca şer'î mahkeme kadılarıyla müezzinlerin ve okullardaki öğretmenlerin atanmasına yardım ederlerdi.⁸³⁶

Yargı sistemindeki değişiklik çabaları XIX. yüzyılın başlarında başlamıştır. Feth Ali Şah'ın bakanları arasında bir Adalet Bakanı vardı. Oğlu Azerbaycan Eyaleti Valisi Abbas Mirza'nın ise yargı alanında dürüst ve yetenekli yargıçların şer'î mahkemelere atanmalarını sağlamaya çalıştığı görülür. Kendi hükûmet merkezi olan Tebriz'de yeni bir divanhane kurdu. Bu divanhane, Güney Azerbaycan'daki diğer şehirlere atanan kadıları denetliyordu. Feth Ali Şah, 1830'larda dört üyesi olan merkezî bir adalet mahkemesi kurdu. Bu mahkemenin halk ve ulema arasında takdir gördüğü anlaşılrsa da işleyişi bürokrasinin etkili üyelerinin çıkarlarına ters düştüğü için bir süre sonra lağvedilmiştir.⁸³⁷

Kâim Makam Mirzâ Ebu'l-Kâsım, Muhammed Şah (1834-1848) tarafından sadrazam olarak atandığında bir Divân-ı Adalet kurdu. Bu mahkemenin başkanı Emir-i Divânîhâne olarak biliniyordu. Mahkemenin diğer üyeleri şunlardı; Sadr-i Divân (ulemanın temsilcisi), Emir-i Divân (kadınlarla ilgili davalarla ilgileniyordu), Emir-i Nocabâ⁸³⁸ (Kaçar ailesinin ve

⁸³⁴ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 31.

⁸³⁵ Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 16.

⁸³⁶ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 20-21.

⁸³⁷ Willem Floor, “Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)”, 118.

⁸³⁸ هازاده نجیب: Soylular.

soyluların temsilcisi), Emir-i Leşker⁸³⁹ (askeriyenin temsilcisi), Müstevfi-i Divân (mali işlerin kontrolörü), Nâzim-i Adâlet (Başsavcı), Münşî Başî (Mahkemenin genel sekreteri). Divanhanenin etkinliği Muhammed Şah döneminin sonraki sadrazamı Mirza Akasî döneminde giderek azalmış, resmen var olmasına rağmen görevlerini etkin bir şekilde yerine getirmemeye başlamıştır. Feth Ali Şah ve Muhammed Şah dönemindeki değişiklikler yargıda yapısal bir reform içermiyordu. Nâsirüddin Şah'ın reformist başbakanı Emîr Kebîr Mirza Tâki Han döneminde, yapısal reformlara başlandı. Reformları hem şer'î hem de örfî mahkemelerin kalitesini iyileştirmeyi ve aynı zamanda mahkemeler üzerindeki devlet kontrolünü genişletmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle Divân-hâne-i Buzurg-i Pâdişahî olarak da adlandırılan Divân-hâne-i Âdalet'i yeniden düzenledi ve yargı yetkisini genişletti.⁸⁴⁰ Yargıda gerçekleştirilmeye çalışılan bu reformlar haricinde yine din adamlarının tekelinde bulunan eğitim kurumlarına ilişkin yenileşme çabaları, batılı fikirlerin ülke içerisinde yaygınlaşması gibi gelişmeler, ulemanın toplumsal gücünü etkilediği gibi maddî gelirlerinin kaynaklarının da azalması anlamına geliyordu. Bu sebeple devlet ve ulema arasında gerilim ve çatışmalar meydana gelmiş, ulema sınıfı ülkede artan yabancı nüfuzuna karşı halkın yanında yer alarak, gösterilen tepkilerde liderlik pozisyonu almışlardır.

Modernleşmenin eğitim ve yargı sistemlerini laikleştirme çabasının karşısında ulema çok yeni bir tehdit ile karşı karşıya kaldı. Önerilenler gerçekleşirse bu sistemler üzerindeki kontrollerini, dolayısıyla bağımsızlıklarını, elde ettikleri ücretleri, istihdam fırsatlarını, siyasî nüfuzlarını, sosyal statülerini ve kültürel ve ahlaki söylemin hâkimiyetini ortadan kaldıracaktı. Ulema, yüksek sosyal statüye sahip olmaları ve hem eğitim kurumlarını hem de yargıyı kontrol etmeleri nedeniyle, entelektüel ve kültürel söyleme hâkimlerdi. Modernleşme çabaları tüm bu rollere ve ayrıcalıklara meydan okudu. Ulema, kurumsal, sosyal, kültürel ve entelektüel olmak üzere tüm cephelerden kuşatıldı.⁸⁴¹

İran'ın Rusya ve İngiltere ile içinde olduğu mücadele ve bu güçlerin İran siyaseti ve ekonomisine nüfuz edip kontrol altına alması, halkın toprak bütünlüğü ve vatanın korunması hakkında bir bilinç geliştirmesini sağladı. Gazetelerin ülke çapında yaygınlaşması, toplumsal çözüm üretme ve milliyetçi duyguları besleme konusunda etkili oldu. Diğer yandan din adamları kalabalıklara en kolay ulaşan kesimdi. Abdullah Behbahânî, Muhammed Tabatabâî

⁸³⁹ لشکر: Ordu, askerler.

⁸⁴⁰ Willem Floor, "Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)", 119.

⁸⁴¹ Monica M. Ringer, "Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century", *Iran Between Tradition and Modernity*, ed. Ramin Jahanbegloo. (Oxford, Lexington Books, 2004), 41-42.

ve Cemaleddin Vaiz, meşrutiyet öncesi dönemde minberi bu hareket için en etkili kullanan isimlerdi. Onlar devletin halka yönelik baskıcı tutumunu ve yabancı güçlerin müdahalelerini minberden eleştiriyorlardı. Ulemanın halk nezdinde devletten daha fazla güvenilir olması, din adamlarının etkisini artırıyordu.⁸⁴²

Ulemanın tütün imtiyazının iptal edilmesine giden süreçte önemli görev üstlenmesi, onların halk nezdinde nasıl büyük etkileri olduğunun bir ispatı niteliğindedir. İran'ın büyük müçtehitlerinden Mirza Hasan Şirazî, Şah'a Samarra'dan telgraf çekerek imtiyazın neden olduğu zararları anlatarak vazgeçilmesini istedi. Gittikçe daha ciddiyet kazanan bu sorun Şah'ı da ne yapacağını bilmez bir hale getirmişti. İlk olarak ülke içindeki satışların şirketten alınmasını ve şirketin yalnızca ihracat yapmasını istedi. Halk ve ulema bunu yeterli görmeyerek mücadeleye devam etti. Ulema bu kez şirketle uğraşmak yerine halkı çubuk ve nargile kullanmaktan vazgeçirmek için girişim başlatmayı düşündü. Mirza Hasan Şirazî, çubuk ve nargileyi haram kılan bir fetva yayınladı. Bunun üzerine bütün tütün ve tömbeki dükkânları kapatıldı ve halk tütün ürünleri tüketmeyi kesti. Şah, şirketin kendisine şikâyeti ardından Mirza Hasan Şirazî'den fetvasını geri çekerek halkın içinde nargile içmesini ya da şehri terk etmesini istedi. Mirza Hasan Şirazî bunu reddederek şehri terk etmek istediye de halk onu bırakmadı, büyüyen olaylar sonucu Saltanat Kalesi (Ark) kuşatıldı. Ayaklanma daha da şiddetlenince Şah, yine bir imtiyaz sonucu İngiliz vatandaşı Reuters'e verilen imtiyazla kurulan Bank-ı Şehinşahi'den 500.000 sterlin borç çekerek şirkete tazminat olarak vermiş ve tütün imtiyazı bu şekilde sonlandırılmıştır.⁸⁴³

3.3.3. Tüccarlar

Kaçar Hanedanı döneminde tüccarlar, bazı ayrıcalıklara sahip, nispeten bağımsız bir sınıf olarak değerlendirilebilir. Tüccarların elinde bulunan nakit para nedeniyle her zaman şahın ilgi ve teveccühüne mazhar oldukları görülür. Ali Muhammed Hazirî, Kaçar Hanedanlığındaki tüccarların durumunu üç dönem altında incelemektedir. Birinci dönem, Kaçar Hanedanının kurulduğu yıllara rastlamaktadır ve devletin ihtiyaç duyduğu parayı karşılamaları sayesinde tüccarlara mali güvenlik ve düzen sağlanmıştır. Söz konusu dönemde ekonomik bir sınıf olarak karşımıza çıkan tüccarlar, aynı statü ve yaşam fırsatlarına

⁸⁴² Ata Mohamed Tabriz, "Kaçar Döneminin Bürokratik Gelişmeleri Işığında İran'da Meşrutiyetin Oluşması", *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, ed. Orhan Karaoğlu, Nail Erhan. (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2022), 95.

⁸⁴³ Tebrizî, Ahmed Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 50.

sahip oldukları halde ortak çıkar ve statülerinin farkında olmayan bir topluluktur. İkinci dönemde sosyal bir sınıfı oluşturan tüccar kesimi, piyasada artık ortak bir konuma, benzer ekonomik çıkar ve fırsatlara sahip olduklarının farkına varmışlar ve sınıf bilincinin yol açtığı birlik ve örgütlenme bilgisini kabul etmişlerdir. Tüccarların yurtdışına çıkıp Batı dünyasının durumlarını gözlemlemeleri, İran dışındaki dünyanın farkına varmalarını sağladı ve tüccarların sınıf bilincini oluşturdu. Yakın zamana kadar iktidar karşısında kendi çıkarlarının farkında olmayan bu topluluk, bundan sonra farkındalıkları yükselerek toplumsal bir sınıf haline gelmiştir. Tüccarlar üçüncü dönemde iktidar mücadelesine katılmışlar, sosyoekonomik bir sınıf oluşturmalarına ek olarak siyasî bir güç kazanmışlar ve bu gücü Anayasal devrimden sonra elde etmişlerdir. Nâsırüddin Şah'ın önceki Kaçar şahları gibi maddi sıkıntıları kendilerine başvurarak değil de yabancılara ülkenin kaynaklarını vererek çözmesi ve böylece emperyalist güçlerin, İran'ın ekonomik ve siyasî hayatına müdahale etmeleri nedeniyle hükûmet ve tüccarlar bütün olaylarında karşı karşıya geldiler ve bu olay tüccar sınıfının zaferine yol açtı. Meşrutiyet'in ilânından birinci parlamentonun sonuna kadar olan dönemde tüccarlar artık meclisin çoğunluğunu elde etmiş ve bir siyasî sınıf haline gelmiştir.⁸⁴⁴

Kaçar Hanedanı döneminde tüccar sınıfı, sayısız imtiyazlara sahip, ülke ekonomisine katkıda bulunan en saygın sınıf olarak kabul edilmekteydi. Babadan oğula geçen tüccarlık mesleğini yerine getirenler, genel olarak namuslu ve inançlı insanlar olarak da tanınırlardı. Halk, birikimlerini saklamak ve değerlendirmek amacıyla tüccarlara emanet ettikleri için Avrupa'da yaygın olan bankacılık sistemini İran'da tüccarlar yönetmişlerdir.⁸⁴⁵

İran'daki tüccarlar Ağa Muhammed Han döneminde etkin bir şekilde korunmuş ve onun hükümdarlığının son zamanlarında ticaret her bölgede yeniden canlanmıştır. Ağa Muhammed Han'ın yönetim şeklinin ülkedeki genel güvenliği sağlaması ve daha önce ülkeyi istilâ etmiş olan soyguncu çetelerin cezalandırılması ile ticaret hayatı canlanmıştır.⁸⁴⁶

Kaçar Hanedanı döneminde tüccarlar, kalabalık ve zengin bir sınıftı. Ticaretleri devlet gelirleri için elzem olan tüccarlar üzerinde bir devlet baskısı da bulunmamaktaydı. Çünkü onlara uygulanacak herhangi bir haksızlık diğerlerini de korkutarak güvenlerini sarsabilir ve ticaretin durmasını sağlayabilirdi. Ayrıca diğer ülkelerin tüccarları ile iletişim halinde

⁸⁴⁴ Ali Muhammed Hazirî & Hâdi Rehberî. "Berresî Mâhiyet Tebegatî Tüccar der Devre Kaçariye". *Mecelle Câma-eşnâsî İran* 7, sy. 1 (2005), 66-72.

⁸⁴⁵ Manizheh Sadri, "İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 112-113.

⁸⁴⁶ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 312.

bulunan tüccar sınıfına yönelik bir saldırı, şahın adının ülke dışında kötü bir üne karışması riski taşımaktaydı.⁸⁴⁷

Ancak emperyalist ülkelerle yapılan ticaret antlaşmaları ve ülkeye yabancı mal girişi karşısında tüccarlar için zor dönemler başlamıştır. Bu gelişmeler karşısında Kaçar Hükûmeti yerli firmaları, tüccarları ve zanaatkârları yabancı mallardan korumak için bir çaba göstermemiştir. Aksine yabancı ülke sermayedarlarına verilen ayrıcalıklar, tüccarları ve üreticiyi zor durumda bırakmıştır.⁸⁴⁸ 1828'deki ikinci Kaçar-Rus savaşının ardından imzalanan Türkmençay Antlaşması, ticarî anlamda bir dizi yeni düzenlemenin İran'a dayatıldığı 1901 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Türkmençay Antlaşması'nın temel amacı İran pazarlarını Rus mallarına açmaktır.⁸⁴⁹ Kısa bir süre sonra, 1836 yılında İngiliz tüccarlarına verilen bazı ayrıcalıklar ve 1841'de İngiltere ile yapılan ticaret antlaşması, yabancı sanayi mallarının Azerbaycan dâhil İran'a daha kolay girmesini sağladı. Bu antlaşmaya göre İngiliz tüccarlar, 1828 Türkmençay Antlaşması ile Rus tüccarlara verilen ayrıcalıkların aynısından faydalanıyorlar ve İran'da iç gümrük vergisinden muaf tutuluyorlardı. Ayrıca İngilizler, Tebriz dâhil İran'ın üç şehrinde ticarî temsilci bulundurma hakkını elde etti. 1845'te Kaçar Hükûmeti; Fransa, Avusturya ve diğer Avrupa ülkelerine de benzer haklar tanıdı.⁸⁵⁰ Yalnızca 1848-1896 yılları arasında yabancı güçler ve Kaçar Hükûmeti arasında 83 antlaşma imzalanmıştı.⁸⁵¹ Bu sistemin bir sonucu olarak İranlı tüccarlar, Avrupalıların muaf tutulduğu yol vergisi gibi çeşitli vergilere tabi tutuldukları için dezavantajlı bir konuma düştüler. Ancak Avrupalı tüccarlar da İranlı yetkililerin keyfiliği veya yetersizlikleri nedeniyle durumlarından çok memnun değillerdi.⁸⁵² Bütün bu gelişmeler, Kaçar Hükûmetine karşı muhalif olan unsurlar arasına tüccarların da girmesini sağlamıştır. Büyük tüccarlar ile birçok küçük esnaf ve zanaatkârı içeren kent burjuvazisinden azınlıktaki bir grup, Batılı işletmelerle olan bağlantılarından fayda sağlamış olsa da çok daha fazlası Batılı rekabetten zarar gördüğünü hissediyordu. Tüccarlar, İngilizlere verilen tütün tekeline karşı harekete, XX. yüzyıl başlarında İsfahan'da Batı yapımı malları boykot etmek için bir dereceye kadar başarılı olan harekete, İran gümrükleri üzerindeki Belçika kontrolüne karşı duruşta, İngilizlere ait olan İmparatorluk Bankası Bank-ı Şehinşahi'ye karşı saldırılarda

⁸⁴⁷ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 429-430.

⁸⁴⁸ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 26.

⁸⁴⁹ Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century". *Middle Eastern Studies* 34 (1998), 75.

⁸⁵⁰ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 26.

⁸⁵¹ Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century", 75.

⁸⁵² Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 73.

ön saflarda yer almışlardır.⁸⁵³

İran'ın yerli tüccarları bu durumdayken, Azerbaycan, Gilan, İsfahan, Şiraz ve diğer ticaret merkezlerindeki Ermeni tüccarları, Rusya ve Avrupa ülkeleriyle ticarete önemli bir rol oynamaya devam etti. Tebriz, Merağa, Erdebil, Reşt, Yeni Culfa ve Şiraz'da büyük ticarî evleri bulunmaktaydı ve Enzeli ile Buşehr limanlarında Ermeni tüccarlara ait acenteler vardı. Bu firmalar kuru meyve, deri ve diğer malları ihraç ediyordu. Rusya'dan pamuk ve keten kumaşlar, seramik ve cam eşyalar, Avrupa'dan ise gelişen sanayi için gereken kumaş, alet ve makineleri ithal ediyorlardı. İran'ın Ermeni tüccarları, Transkafkasya ve Rus şehirlerinde Tiflis, Bakü, Astrahan, Rostov, Moskova ve diğer ticaret merkezlerindeki tüccarlarla bağlantılarını sürdürerek iki ülke arasındaki ticaretin büyük bir bölümünü kolaylaştırdılar.⁸⁵⁴

Sonuç olarak, Kaçarlar döneminde devlet işletmelerindeki Ermenilerin sayısı artmış ve onlara ekonomik ve sosyal faaliyetler yürütmek için daha fazla fırsat sağlanmıştır. Bu dönemde dünya ticaretinin büyümesi, Ermeni tüccarların kalkınma taraftarı yaklaşımı ve diğer yandan Avrupa kültürel kalıplarına olan istekleri, Ermeniler tarafından büyük ticari firmaların kurulmasına yol açmıştır. Çalışkanlık, ciddiyet, ticari bilgiye ve dünya piyasalarının durumuna erişim gibi özellikler ve en önemlisi Ermeni iş adamlarının bu dönemde dış dünya ile kurdukları bağlantı, Ermeni topluluğunun malî açıdan gelişmesinde bir başka faktör olarak değerlendirilebilir. Tüm bunlara Ermeni tüccarlara özel bir fırsat sağlayan yabancı dillere aşinalık ve Avrupa halklarıyla olan ideolojik ve kültürel benzerlikleri de eklenmelidir. Bu nedenle, Ermenilerin ekonomik faaliyetlerini sürdürdükleri yıllar boyunca, değerli deneyimler kazandıkları ve ticaret dünyasının iniş çıkışlarına aşina oldukları göz önüne alındığında, bu dönemde büyük servetler elde edebildikleri ve yüksek ekonomik güce ulaşabildikleri söylenebilir.⁸⁵⁵

Tüccarlar, İran toplumunda neredeyse hiçbir yükümlülüğü olmayan görece özgür topluluklardı. Kendilerine ait birlikleri vardı ve buralarda kendi çıkarları üzerine toplanıyorlardı.⁸⁵⁶ Dolayısıyla onların meslekî uygulamaları üzerinde neredeyse hiçbir hükûmet kontrolü yoktu. Ancak hükûmet yetkililerinin tüccar ile ilişkilerinde Mâlik el-tüccar yardımcı oluyordu. Görünüşe göre bu makam XIX. yüzyıldan önce de zaten mevcuttu.

⁸⁵³ Nikki R. Keddie. "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", 8.

⁸⁵⁴ H. Papazian, "Armeno-Iranian Relations 1828-1925", *Encyclopædia Iranica*, c. 2, ed. Ehsan Yarshater. (London: Routledge & Kegan Paul, 1987), 476.

⁸⁵⁵ Bahador Mehraki & Abdolrasool Azimiyan. "Economic Endeavors of Julfa Armenian". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication* sy. 8 (Mart 2018), 5-6.

⁸⁵⁶ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 395.

Muhammed Şah ise (1834-1848) “İran’da geniş kapsamlı ticaretin yürütüldüğü her yere bir Mâlik el-tüccar atanması” emrini vermiştir. Nâsirüddin Şah’ın hükümdarlığı sırasında (1848-1896) Mâlik el-tüccarlar bir devlet memuru değillerdi ve hizmetlerinden dolayı herhangi bir ödeme almıyorlardı. Bunlar hem tüccarların hem yetkililerin dâhil olduğu iki aşamalı bir süreçte aday gösteriliyor, belirli bir şehrin büyük tüccarları, meslektaşlarından birini yetkililere tavsiye ediyor ve yetkililerce Mâlik el-tüccar olarak atanıyorlardı. Mâlik el-tüccar, yerel tüccarların son derece saygın ve nüfuzlu birer üyesiydi ve iki ana görevi vardı; birincisi büyük tüccarların hükûmete karşı temsiliyetini sağlamak, onların şikâyet ve dileklerini hükûmet yetkililerine iletmek, ikincisi ise tüccarların kendi aralarında ya da üçüncü şahıslarla yaşadıkları anlaşmazlıklarda arabuluculuk görevi üstlenmektir.⁸⁵⁷ Mâlik el-tüccar makamı, Safevî döneminde de aynı görevlerle mevcuttu. Tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözme yetkisine sahipti ve bu görevi genellikle kendi evinde yerine getirmekteydi. Bu görevinin yanı sıra dokuma, boyama, kılıç, bıçak ve ipek işleme atölyelerini de denetliyordu. Kaçar döneminde ise Mâlik el-tüccarların unvanları ve konumu devam etmiş, başkentteki Mâlik el-tüccarın yanı sıra şehirlerin her birinde saygın tüccarlardan biri, şah tarafından tüccarların başına atanmıştır.⁸⁵⁸

Büyük tacirler, güç ve itibar sıralamasında ulema ve saray görevlilerinden sonra yer alıyorlar, hatta çoğu durumda zenginlik ve gelirlerinin çokluğu nedeniyle şehrin diğer soylularını geride bırakıyorlardı. Birçok büyük iş adamı, şehir yönetiminde yer alan kişilerle mali ilişkiler kurarak onları ticarî faaliyetlerine ortak haline getirmişlerdi. Bu nedenle yöneticiler ve tüccarlar arasında ortak çıkarlar meydana gelmiş, bir yandan da iş adamlarının birbirlerini desteklemelerinin önü açılmıştır. Devletin malî ihtiyaçlarının bir kısmının tüccarlar tarafından karşılanması ve bunun yanında şehir yöneticilerinin tüccarlarla ortaklıkları bulunması, bağımsız bir devlet yapısının oluşmasını engellemiştir. Bunun yanında ticarî faaliyetler sadece tüccarlara özgü olmayıp, hükümdarlar, valiler ve memurlar da ticaretle ilgileniyorlardı. Büyük iş adamları nakit sağlanabilecek kişiler olarak görülüyor ve ihtiyaç anında şah ve valilerin yardımcıları oluyorlardı. Pek çok vali resmî pozisyonlarını satın almak için gereken parayı tüccarlardan borç alıyor veya vergileri yahut ödenmemiş borçları ödemek için kullanıyorlardı.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 36., Gad G. Gilbar, “Big Merchants in the Late Qajar Period”, *Encyclopædia Iranica*, Online Edition 2015, erişim 13 Kasım, 2023, <http://www.iranicaonline.org/articles/qajar-big-merchants>

⁸⁵⁸ Ahmed Ashraf. “Mevâne Târihî Rûşd Sermâyedârî der-Îrân: Devre-i Kacariyye”. *Mecmuâ Tarîh Muasır* 2, (Tahran 1359), 375.

⁸⁵⁹ Ahmed Ashraf. “Mevâne Târihî Rûşd Sermâyedârî der-Îrân: Devre-i Kacariyye”, 376-377.

İran'daki geleneksel bankacılık sistemini temsil eden tüccarlar; şaha, yönetimin üst kademelerine, toprak sahiplerine ve üst düzey ulemaya kredi veriyorlardı. Aynı zamanda çarşılardaki para değiştirme ve küçük meblağlarda borç verme işlemleri yapan sarraflara nakit sağlamaktaydılar. İran toplumundaki büyük toprak sahipleri, üst düzey bürokratlar ve üst düzey ulema gibi diğer seçkin gruplar da büyük değerde mülklere sahipti ancak çoğunun nakit sıkıntısı vardı. Masraflarını karşılamak için tüccarların vereceği kredilere bağımlıydılar. Bu yüzden tüccarların hazır nakit kaynakları onlara benzersiz bir nüfuz ve güç sağlamaktaydı.⁸⁶⁰ Halkın servetini teslim ettiği kişiler olan tüccarlar, talep edenlere verdikleri borç karşılığında en az yüzde 25'ten başlayan, zaman zaman yüzde 100'ü bulan oranlarda faiz alıyorlardı.⁸⁶¹

Tüccarlar genelde toprak sahibi kişilerdi. 1890'ların ortalarında Tahran'ın Ticaret Kurulu Başkanı çok büyük topraklara sahip olan Hacı Mâlik el-tüccardı. Fars Ticaret Şirketi Müdürü de tıpkı Tebriz ve İsfahan'ın baş tüccarları gibi büyük toprak sahibiydi.⁸⁶² Kaçar Hanedanlığının geç dönemlerinde sayılarının 250-300 olduğu tahmin edilen büyük tüccar ve girişimci sınıfı, XIX. yüzyıl sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında nüfuzlarının doruğuna ulaşmışlardı. Bunların çoğunluğu Müslümandı, aralarında az sayıda Zerdüş, Ermeni ve Bahaî'de bulunuyordu. Geç Kaçar toplumunda sosyoekonomik hareketleri sürekli artan tüccar kesimi, yirmi-otuz yıl içinde muazzam bir servet sahibi olmuştur. Çoğu tüccarın varlıklarının 500.000 ila 1.000.000 kıran arasında olduğu tahmin ediliyordu (1890'ların sonu ve 1900'lerin başında 50-55 kıran 1 sterline eşitti).⁸⁶³

Büyük mal varlıklarına sahip olan tüccarların bütün yatırımları iş odaklı değildi. İran'daki sosyal hizmetlere de yatırım yapan tüccarlar, özellikle eğitim alanındaki çalışmaları ile dikkat çekiyorlardı. Okullar açılmasını sağladılar, halk kütüphaneleri kurdular ya da bunların bakımlarına katkıda bulundular. Aynı zamanda doğrudan ya da vakıflar kurmak suretiyle İslâmî eğitim kurumları ve çeşitli sosyal yardım kuruluşlarına da fon ayırdılar.⁸⁶⁴ XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyıl başlarındaki eserler, tüccarların evler, köprüler, kervansaraylar, su kemerleri, okullar, yetimhaneler ve camilerin inşasına katıldıklarını göstermektedir.⁸⁶⁵ Dış ticareti yönlendiren, ülkeden ihraç edilecek malların üretimini de

⁸⁶⁰ Gad G. Gilbar, "Big Merchants in the Late Qajar Period". 2023.

⁸⁶¹ Perkins, Justin A *Residence of Eight Years in Persia*, 151.

⁸⁶² Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century", 66.

⁸⁶³ Gad G. Gilbar, "Big Merchants in the Late Qajar Period". 2023.

⁸⁶⁴ Gad G. Gilbar, "Big Merchants in the Late Qajar Period". 2023.

⁸⁶⁵ Ahmed Ashraf. "Mevâne Târihî Rûşd Sermâyedârî der-Îrân: Devre-i Kacariyye", 377.

üstlenen ve yeni fabrikaların açılmasına katkıda bulunan tüccarlar, Tebriz, Tahran, Meşhed ve Reşt gibi illerde ilk elektrik santrallerinin kurulması için çalışmışlar ve ayrıca taşımacılığın geliştirilmesine yönelik yatırımlarda da bulunmuşlardır.⁸⁶⁶

Şehirlerin sosyal sisteminin omurgası olan pazarlar, ekonomik ve sosyal hayatın temelini oluşturmuş ve sosyal hiyerarşinin en üstünde büyük ve orta ölçekli tüccarlar yer almıştır.⁸⁶⁷ Şehirlerin sosyoekonomik hayatında önemli rol oynayan esnaf ve tüccar sınıfının statüsünü ise piyasa belirliyordu. Çeşitli mesleklere ait (demirci, kuaför, tesisatçı, tabakçı, terzi, kunduracı vb.) küçük, orta ve büyük ölçekli pazarlar ve atölyeler bulunuyordu. Bu pazarlar, basit sanayi mallarının üretimi, mamul mallar ve şeker ürünleri ile ithal malların satış merkezleriydi. Bu dönemde pazarların diğer ve en çok dikkat çeken özelliği ise siyasî bir kulüp rolüne bürünmeleriydi. Şehirlerde yaşanan sosyal ve politik olaylar genellikle pazarlarda alevleniyordu. İktidara ve temsilcilerine karşı bir tepki olarak pazarların kapatılması önemli bir siyasî olay olarak değerlendirilebilir.⁸⁶⁸

Tüccar, zanaatkâr ve işçilerden oluşan gruplar, kitleler halinde Rusya'ya, Avrupa'ya, İstanbul'a gidiyor, birkaç yıl sonra burada duyup gördüklerini, Osmanlının, Rusların ve diğer Avrupalıların adet ve düzenleri hakkında hikâyelerle dönüyorlardı. Azerbaycanlılar, ticaret ve ihracat konusunda tüm İran'da ilk sıralarda yer alıyorlardı.⁸⁶⁹ Dolayısıyla İranlı iş adamları, okuma yazma bilmeleri ve yabancı ülkelere seyahat etmeleri ya da seyahat eden aydınlarla ve onlara ilham veren düşüncelerle tanışmaları sonucunda sınıf bilincine ulaşmış böylece ortak çıkarlarının farkına varmış ve örgütlenmeye başlamışlardır.⁸⁷⁰ Dönemin iş adamlarından olan ve modern batı düşüncesinin İran'a girmesinde büyük katkıları olan örnek bir iş adamı, Mirzâ Abdürrahîm Tâlibof Tebrîzî'dir (1834-1911). Rusça öğrenerek edindiği bilgileri halka aktarmak için yazmaya başlayan Tâlibof, 1901 yılında gerçekleştirdiği Avrupa gezisinde modern düşünce ve teknik gelişmeleri yakından tanıma imkânı bulmuştur. Eserleri, modernizmin yanı sıra İran Milliyetçiliğinin doğuşunda önemli etkenlerden biri olmuş, 1906 Meşrutiyet İnkılâbında düşüncelerinin öne çıkmasıyla Azerbaycan'dan Millî Şûrâ Meclisine vekil olarak seçilmiş, ancak kendisi Tahran'a gitmeyi reddetmiştir.⁸⁷¹

⁸⁶⁶ Gad G. Gilbar, "Big Merchants in the Late Qajar Period". 2023.

⁸⁶⁷ Ahmed Ashraf. "Mevâne Târihî Rûşd Sermâyedârî der-İrân: Devre-i Kacariyye", 375.

⁸⁶⁸ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 34.

⁸⁶⁹ Tebrizî, Ahmed Kesrevî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, 146.

⁸⁷⁰ Ali Muhammed Hazirî & Hâdi Rehberî. "Berresî Mâhiyet Tebegatî Tüccar der Devre Kaçariye", 85.

⁸⁷¹ Rıza Kurtuluş, "Tâlibof", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 506.

3.3.4. Köylüler

XIX. yüzyıl İran nüfusunun yarısından fazlası kırsal bölgelerde yerleşik hayat süren köylülerden oluşuyordu. Bir tarım ülkesi olan İran'daki üretimin çok büyük bir kısmı köylüler tarafından yapılıyor ve en büyük vergi yükü de onların üzerinde bulunuyordu. Köylüler, mülk sahipleri olmaktan ziyade toprağı işleyen kesim olarak görev yapıyordu. Kaçar döneminde şehirlerde oturanlar da dahil olmak üzere İran toplumunun toplam nüfusunun yüzde 80-90'ı tarımda çalışıyordu. Geriye kalan yüzde 10-20'lik kesim ise gerek yiyecekleri gerek atölyelerinde ürettikleri ürünlerin hammaddeleri için tarıma ve köylülere (dehgân)⁸⁷² bağımlıydı.⁸⁷³ Kaçar yönetimi altındaki nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüler ve aşiret mensupları, ülkenin maddî zenginliğinin başlıca üreticileriydi. Ülkenin kanunsuz ve düzensiz vergi sisteminin tüm ağırlığı da köylülerin üzerindeydi.⁸⁷⁴

İran'da toprak mülkiyeti koşulları zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Selçuklular döneminde özel mülkiyeti olmayan toprakların nihai sahibi Selçuklu halkı ve temsilcileri olarak sultandı. Bozkır gelenekleri zayıfladıkça mutlakîyetçilik unsurları ön plana çıktı. Bölgede hüküm süren Moğol-İlhanlı Hanedanının pozisyonu da genel olarak benzerdi ancak istişare unsuru daha zayıftı. Moğolların düşüşünden sonraki parçalanma ve bölgede beyliklerin hüküm sürer hale gelmesiyle yerel yöneticiler önemli konuma geldiler. Safevîler döneminde, fetihlerin ortak sahibi olan halk fikri yeniden görünür oldu. Nihai mülkiyet ve tüm haklar, halkın temsilcisi olarak değil, ilahi olarak atanmış ya da daha aşırı takipçilere göre tanrısallığın bir tezahürü olan şahın yönetimi, yönetilenlerle herhangi bir istişareyi içermezdi. Kaçarlar döneminde dinî unsur önemli ölçüde zayıfladı. Ancak mutlakîyetçilik unsuru artış göstererek toplumun her yerine yayıldı ve köylülerin toprak üzerindeki konumunu etkiledi.⁸⁷⁵

İran genelinde toprakların çok büyük bir kısmı büyük toprak sahiplerinin elinde bulunuyordu ve bunlar genelde sahibi oldukları topraklarda yaşamayan üst sınıfa mensup kişilerdi. Kırsal kesimi oluşturan 10.000 kadar köyün sahipleri tamamen ya da kısmen başka yerlerde ikamet ediyorlardı. Bunlar arasında şah, şahın ailesi, dinî vakıflar, aşiret reisleri, hükûmet muhasipleri, zengin tüccarlarla, erbâb, malik ve umde-i malik olarak bilinen toprak ağaları

⁸⁷² دهقان

⁸⁷³ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 77.

⁸⁷⁴ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 32.

⁸⁷⁵ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 174.

vardı.⁸⁷⁶ Genel olarak, toprak sahibi ne kadar geniş bir araziye sahipse gücü de o kadar artıyor, büyük toprak sahipleri şehirlerde yaşarken iktidarla bağlarını güçlendiriyor ve böylece mülklerini daha iyi koruyabiliyorlardı. Bazılarının kendi özel orduları bile olabiliyordu.⁸⁷⁷ Azerbaycan'daki Mâkû ve Urmiye Hanlıkları gibi örneklerde görüleceği üzere, bunlar siyasî güce sahip olduklarından sömürüleri daha yoğundu.⁸⁷⁸ Küçük toprak sahipleri ise ya küçük bir köye ya da birkaç köyde hisseye sahip olan kişilerdi. Bunlar birkaç işçi ile birlikte topraklarını işliyorlardı. Siyasî bağlantıları olmadığı için yönetimdeki kişilerin topraklarına el konulmasına varabilecek durumlara karşı savunmasız konumdaydılar.⁸⁷⁹ Bazen küçük toprak sahipleri ve çiftçiler, mülklerinin korunması karşılığında, mal varlıklarının bir kısmını güçlü bir hamiye devretmek zorunda kalabiliyordu.⁸⁸⁰ Devlet vergileri, toprak sahibinin üründen aldığı pay ya da kiracılardan aldığı kira ile toplanıyordu. Toprağa sahip olmak, sahibine azımsanamayacak ölçüde ekonomik bir avantaj sağlıyordu. Toprak sahipleri, silahlı hizmetlilerden oluşan birlikler tutuyorlardı. Bu da toprak sahibine siyasî gücün yanı sıra sosyal prestij de kazandırıyor. Kaçar Hanedanı dönemi boyunca toprak sahipleri ülkedeki en güçlü unsurdu.⁸⁸¹

İran'da sahibi bulunmayan köy az bulunuyordu. Köylerin sahipleri buraları mübaşirler ve korucularla idare ediyorlardı. Köylüler işledikleri araziye, yeraltı sularını, oturdukları evleri kiralamış sayılıp, elde ettikleri mahsulden köy sahibinin payını veriyorlardı. Hatta öküz, tohumluk ve diğer zirai malzemelerin tedariki için köy sahibi veya başkalarından borç aldıklarında yüksek faizler ödemek zorunda kalıyorlardı. Köyler bir malikten başka bir maliğe satıldığında köylüler de tebaiyetlerini değiştiriyorlar yeni toprak sahibine tâbi oluyorlardı. Köylü sınıfı çok çalışkan fakat maddi olarak kötü durumda, eğitimsiz ve dinî açıdan da mutaassıptı ve köylerde okul yoktu. Hanlar, malik oldukları köyleri dışarıdan gelebilecek tehditlere karşı koruyorlar, aynı zamanda köylülerin çalışmasını ve ziraatı teftiş ve idare ediyorlardı. Bunun karşılığında köylüler malikler karşısında zor durumda kalıyorlar, angaryalara mecbur bırakılıyorlardı. Köylü faizle verilen borçlardan dolayı da ezilmekteydi. Azerbaycan ve Zencan'da yıllık faiz oranları yüzde 50'ydı ancak bazen yüzde 80'leri veya yüzde 100'leri bulduğu da oluyordu.⁸⁸²

⁸⁷⁶ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 32.

⁸⁷⁷ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", 671.

⁸⁷⁸ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 39.

⁸⁷⁹ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 140-163.

⁸⁸⁰ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", 672.

⁸⁸¹ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 140.

⁸⁸² Şevket, Fahreddin *İrân*, 53-54.

Her köyün başında bir kethüda⁸⁸³ bulunurdu. Kethüda, aksakallıların (riş-i sefid)⁸⁸⁴, kolcu başlarının (peygâr)⁸⁸⁵ ve subaşlarının (mir-i âb)⁸⁸⁶ yardımıyla, köyle ilgili önemli işleri yerine getiriyordu. Anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaparlardı, ortak kararları kesinleştirir ve uygulanmalarını sağlarlardı. Dış dünyaya, özellikle toprak sahiplerine, aşiret reislerine ve hükûmetin memurlarına karşı köyü kethüda temsil ediyordu. Tarlaların sulanmasına yardım ederdi. Ortak arazilerin, ormanların, hamamların, camilerin ve köy etrafındaki güvenlik amaçlı yapılan duvarların bakım ve onarımını temin ediyordu. Ayrıca kethüda, toprak sahibi tarafından atanmış köy kalenterinin⁸⁸⁷ hasattan kendine düşen payı toplamasına yardım ederdi. Vergilerin tahsil edilmesinde yerel yetkililere destek verirdi.⁸⁸⁸ Jane Dieulafoy, Miyané’de karşılaştıkları bir kethüdadan şu şekilde bahseder:

“Bagajlar açılır açılmaz, kethüdanın (Tanrı’nın sureti) ziyaretini haber verdiler. Bu çok yönlü görevli, adalet dağıtmak, vergi toplamak ve kraliyet ordusunun yıllık kontenjanını eyalet valilerine göndermekle yükümlüdür. Çok sayıda hizmetkarla çevrili olarak avluya girer. Onu, kendisi için serilmiş bir halının üzerine oturmaya davet ederiz ve tüm maiyeti, sosyal hiyerarşideki konumlarına göre etrafına çömelir. Belediye yetkilisinin kıyafeti beyaz pamuklu bir pantolon, beline kadar pliseli ve üzerinde kraliyet armasının, güneş üstünde aslan figürünün bulunduğu altın düğmelerle süslü aynı kumaştan bir redingottan oluşur. Kûlahının (başlık) küçüklüğü, bu şahsiyetin saray modasını takip etme eğilimini gösterirken, köy sakinleri hâlâ Türkmenlerin yuvarlak papağını takmaktadır.”⁸⁸⁹

1850’li yıllarda toplam nüfusun yaklaşık yüzde 60’ını köylüler oluşturmaktaydı. Toprak sahipleri ve aşiret reisleri üretilen mahsulün bir kısmını kiracı konumundaki köylülerden alarak bunları doğrudan pazarlarda satmaktaydı.⁸⁹⁰ Vergi sisteminin tüm yükü köylülerin omuzlarındaydı.⁸⁹¹ Mülkiyet haklarıyla ilgili hiçbir yasal ve ekonomik kurumun bulunmadığı ve tapu kayıtlarının tutulmadığı bir ortamda toprak üzerindeki vergi veya kira oranlarını ölçmek çok zordu.⁸⁹² Çiftlik sahiplerinin maiyetinde çalışan köylüler, elde ettikleri ürünün üçte ikisini çiftlik sahibine veriyor, üçte birlik kısmı da kendilerine kalıyordu. Ayrıca köylüler aile başına “kapıharcı” adı altında senelik 5 kıran (10 kuruş), eğer hayvanları da varsa manda başına 3 kıran 10 şahî (7 kuruş), öküz başına 1 kıran 15 şahî (3,5 kuruş) vergi veriyorlardı. Ailenin erkekleri ise “hanevâr” denilen başka bir vergiye daha tâbi olup,

⁸⁸³ كدخدا: İran’da köy ya da şehirlerde vergi toplamakla ve diğer idarî hizmetler ile görevli kişiler.

⁸⁸⁴ سفید ریش

⁸⁸⁵ پیکار

⁸⁸⁶ آب میر

⁸⁸⁷ کلانتر: Yönetici, şef ya da şerif.

⁸⁸⁸ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 36-37.

⁸⁸⁹ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 71.

⁸⁹⁰ Ervand Abrahamian. “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, 14.

⁸⁹¹ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 68.

⁸⁹² Ahmed Seyf. “Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century”, 55.

ailedeki her erkek için yıllık 14 kıran 10 şahî (29 kuruş) vergi ödeniyordu. Köylülerin ağır vergi yükü bununla da kalmıyor, arazisinde çalıştığı toprak sahibine tavuk, yumurta, yağ, peynir gibi hediyeler göndermek, ağaların kethüdaları köye geldiğinde onları iyi ağırlamak ve ikramda bulunmak da zorundaydılar. Şahseven Aşireti ve Mâkû Hanlığı idaresi altında bulunan köylülerin durumu daha da feci bir haldeydi. Bu köylüler, hanlarının ve aşiret reislerinin esiri konumundaydılar. Mâkû Hanlığında orta çağ feodalizminin bir benzeri yaşanmaktaydı. Bu yüzden İran inkılâbı en çok da Mâkû Hanlığında şiddetini göstermiş ve bütün köylüler bu durumdan kurtulabilmek için silaha sarılmışlardır.⁸⁹³

Lady Sheil'in, Tebriz'de bulunduğu süreçte heyetlerini ziyaret eden kişilerden edindiği izlenime göre aktardıkları, bölge halkının içinde bulundukları durumu özetlemesi açısından önemlidir. Bu insanlar ziyaretleri esnasında kendi dertlerini anlatıyorlar, hastalıklarından, uğradıkları felaketlerden, maaşlarının kesildiğinden, değirmenlerine el konulmasından, sularının kesilmesinden, bahçelerinin ipotek edilmesinden, borçlarının ağırlığından, yüzde 100 faizin ezici olduğundan dert yanmaktaydılar.⁸⁹⁴ Tebriz'e seyahat eden İngiliz Büyükelçisi Harford Jones, Tebriz yakınlarındaki Bosmitch⁸⁹⁵ Köyü'nde mola verdikleri esnada, köylülerin kethüdalarıyla birlikte yanlarına gelerek, köy topraklarının sahibi olan molladan şikayetlerini dile getirmek istediklerini, ancak yanında bulunan Mirza Büzürg'ün kendilerini engelleyerek, bu şikayetler için uygunsuz bir vakit olduğunu, çünkü İngiliz Büyükelçisini bu tartışmalarla eğlendirmemeleri gerektiğini söylediğini aktarır.⁸⁹⁶

Köylülerin evleri genellikle saman ve çamur karışımıyla sıvanıyordu, bunlar tek katlı ve çoğunlukla alçak olan evlerdi. Kırsal kesimdeki evlerin her birinin, duvarlarla çevrili açık avluları vardı. Ahırlar, ambarlar ve depolara, ailenin yaşam alanı olan odalardan farklı kapılardan giriliyordu. Evlerin odalarındaki zeminler ise doğal olarak daha düşük kalite halılar ile kaplanıyordu. Köylerde güvenlik açısından evler bitişik nizamda inşa ediliyordu. Kırsal kesimdeki evlerin çatılarında, yaz aylarında aileler burada uyumasına rağmen korkuluk yapılmıyordu. Çünkü köylerde insanlar daha ahlaklıydı ve birbirlerinin mahremiyetlerine saygı duyuyorlardı. İran yasaları, başka bir mülkte yaşayanlara bakılması halinde, mahkeme veya merhamet olmaksızın, suçlu olanların taşlanması onaylıyordu. İran halkının her kesiminde çiçeklere olan büyük sevgi nedeniyle en mütevazı evin

⁸⁹³ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 60-61.

⁸⁹⁴ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 89-90.

⁸⁹⁵ باسمنج: Basminc

⁸⁹⁶ Brydges, Harford Jones *An Account of the Transactions*, 304-305.

avlusunda bile genellikle küçük bir çiçek bahçesi bulunuyordu. Avlularında ise basit taş döşemeler ya da çıplak toprak ile yetiniyorlardı.⁸⁹⁷ Hoy'a bağlı ve çoğunlukla Ermenilerin yaşadığı Kotur köyünde konaklayan Justin Sheil, dışarıdan görünen yüksekliği bir metreden fazla olmayan evlerin, girişlerinden merdivenlerle aşağıya inildiğini ve iç yüksekliklerinin dışarıdan görüldüğünden daha fazla olduğunu söyler. Köyün yerleşim alanlarının küçük olmasına rağmen ekim alanlarının geniş olduğunu ve çoğu evde büyükbaş hayvan beslendiğini aktarır.⁸⁹⁸

3.3.5. Aşiretler

İran'da çoğunlukla konar-göçer yaşam süren aşiretler, Türkçe bir sözcük olan "il" kelimesi ile adlandırılır.⁸⁹⁹ İran topraklarında yaşayan aşiretlerin çoğunun kendi lehçeleri ve dilleri, kendi gelenek ve görenekleri, kendilerine ait bir tarihleri ve soyağaçları, yerel velileri ve hac mekânları, kendilerine özgü kıyafet ve başlıkları vardı.⁹⁰⁰ Bu gruplar arasındaki toplumsal çatışmalar paralel ve hiyerarşik toplumsal örgütlenmelerin oluşmasını sağlamıştır. Her grubun rakiplerine benzer ve dikey bir örgüt yapısı vardı.⁹⁰¹ Bu aşiretler özerk topluluklardı ve büyük ya da küçük olması fark etmeksizin her aşiret (il), klanlara bölünmüştü. Bu klanlara tâife⁹⁰² ya da tîre⁹⁰³ adı verilirdi ancak bu terimler ana aşiret için de kullanılabiliyordu. Aşiretlerin çoğu zaman kendi köyleri, otlakları ve göç yolları vardı. Kendilerine ait bir hiyerarşileri de bulunmaktaydı. Bu hiyerarşik yapıda en üstte kalenterler (beyler), kethüdalar (kahyalar) ve riş-î sefidler (aksakallılar) bulunmaktaydı. Aşiretlerin çoğu ya göçer ya da yarı göçerken bazıları yerleşik hayat sürüyordu. Kaşkaylar, Bahtiyariler ve Buyer Ahmediler başta olmak üzere bazı aşiretler, başlarında Türkçe "İlhanlı" unvanına sahip ulu kağanlar bulunan geniş konfederasyonlardı. Diğerlerinde ise daha düşük rütbeli "han" unvanlı çok sayıda reis vardı.⁹⁰⁴ İsimde, duyguda ve eylemde birleşmiş olan aşiret üyeleri, liderlerine ve onun ailesine son derece sadık ve bağlılardı.⁹⁰⁵ Genellikle on ve kırk çadır arası büyüklüğe sahip gruplar olan konargöçerlerin başında ya resmî olmayan ve aksakallı diye tabir edilen

⁸⁹⁷ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 155.

⁸⁹⁸ Justin Sheil. "Notes on A Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836", 54.

⁸⁹⁹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 57.

⁹⁰⁰ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 28.

⁹⁰¹ Ervand Abrahamian. "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 21.

⁹⁰² طایفه

⁹⁰³ تیره

⁹⁰⁴ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 28-29.

⁹⁰⁵ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 272.

bilge yaşlılar, ya da aşiret reisleri tarafından onay almış ve resmî görevliler olan kethüdalar öncülük ederlerdi. Bunların görevi, kendi kamplarını mera ve su kaynakları için mücadele eden diğer aşiretlerden korumak, aşiret içi anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak ve kampların hangi bölgelerde kalacağı veya hareket edeceği konusunda karar vermektir.⁹⁰⁶

XVIII. yüzyılda Safevî Hanedanının son dönemlerinde ve sonrasında merkezî gücün zayıflamasıyla, büyük aşiret grupları kendi bölgelerinde ve çevrelerinde etki alanlarını güçlendirdiler ve özerkliklerini kademeli olarak artırdılar. Afşar, Arap, Bahtiyari, Beluci, Kürt, Lor, Karagözlü, Kaşkay, Türkmen gibi büyük aşiretlerin reisleri, güç ve saygınlık bakımından önde gelen Kaçar şehzadelerinden sonra ikinci sırada geliyorlardı. Bunlar İran'ın geleneksel askerî aristokrasisini oluşturuyorlardı.⁹⁰⁷

İran platosundaki konar-göçer üretim ve yaşam tarzı, dağlık bölgelerde hareketlilik gerektiriyordu.⁹⁰⁸ Bu hareketlilik zaman zaman komşu ülkelerle sorun yaşanmasına sebep oluyordu. Kaçar Hanedanı döneminde, özellikle Horasan ve Azerbaycan Eyaletlerinin sınır bölgelerinde neredeyse sürekli küçük bir savaş durumu vardı. İsyanıcı unsurların sınır boyunca Rusya, Afganistan ve Osmanlı İmparatorluğu'na doğru ileri geri hareketleri bölgede istikrarsızlığa yol açıyordu.⁹⁰⁹ Doğu Anadolu Bölgesi'nde Osmanlı-İran sınırında yaşayan aşiretler de iki ülke arasında gerginliklere sebep oluyorlardı.⁹¹⁰ Buralarda yaşayan aşiretler, bağlı bulundukları devletten istedikleri yardım ve ilgiyi görmedikleri veya baskıya uğradıklarını düşündüklerinde sınırdan geçerek tebaiyetlerini değiştiriyorlardı.⁹¹¹ Örneğin 1840'larda Tebriz'de bulunan şehzade Behmen Mirza, bölgedeki bazı hanların maaşlarını kesip köylerini ellerinden almıştı. Bunlardan biri de Revan, Hoy, Mâkû, Kars arasında sürekli yer değiştiren Zılanlı aşiretiydi. Aşiret reisi Hüseyin Han gördüğü muamele üzerine kendisine tabi olan beş yüz haneyle birlikte Osmanlı Devleti'ne göçmüş, Osmanlı Devleti Hüseyin Han ve aşiretini Beyazid civarına yerleştirmiştir.⁹¹²

Azerbaycan ve Güney Kafkasya'nın dağlık vilayetleri, ülkenin güneydoğusundaki diğer bölgelere kıyasla daha yüksek yağış ve daha soğuk kışlarla dikkat çeker. Mükemmel

⁹⁰⁶ Ervand Abrahamian, "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 21-22.

⁹⁰⁷ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", 673.

⁹⁰⁸ Ahmed Ashraf, "Mevâne Târihî Rûşd Sermâyedârî der-İrân: Devre-i Kacariyye", 35.

⁹⁰⁹ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 140.

⁹¹⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 19 (2011), 185.

⁹¹¹ Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 36.

⁹¹² Hurşid Mehmed Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, trc. Alâattin Eser (İstanbul: Simurg Yayınları, 1997), 266. Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları*, 36.

otlaklara sahip bölgedeki aşiret gruplarının çoğu tarımla uğraşıyorlardı ve yerleşik hayata geçme ya da en azından soğuk mevsimleri köylerde geçirme eğilimindeydiler.⁹¹³ Bölge halkının büyük bölümü ziraat ve ticaretle meşgulken, Şahseven, Karacadağlı, Çelebiyan ve Hamse İlleri gibi bir kısmı da göçebe-çobanlık yapmaktaydı. Bunlar silahlı olduklarından yağma ve haydutluktan çekinmeyerek bazen ticaret kervanlarına ve bazen de şehirlere saldırıyorlardı.⁹¹⁴

Güney Azerbaycan Bölgesi'nde, Mukaddem Türkleri Merağa'da, Afşarların büyük bir kolu Urmiye'de yerleşmişlerdi. Urmiye Gölü'nün kuzeyinde Ağrı yakınlarında Şadlu (Şadilu) ve Hoy'da Türkleşmiş Dunbuli gibi aşiretler söz sahibiydi. Mâkû'de Bayat Türkleri, Erivan ve Karabağ'da Kaçarların diğer bir kolu olan Cevanşir Türkleri ve Karaçurlu Kürtleri yaşıyordu. Muğan ve Erdebil, Şahseven, İnallu ve Afşar Türklerinin yerleştiği bölgelerdi.⁹¹⁵ Mâkû'de ayrıca Karakoyunlular, Türkmenler, Avacıklar, Terekemeler ve Bayatlar gibi konargöçer ya da yarı yerleşik boylar bulunduğu gibi Küresinli, Haydaranlı, Milan, Zilan ve Celali toplulukları da bulunuyordu.⁹¹⁶

Azerbaycan'daki aşiretlerin en ünlülerinden biri Azerbaycan Şahsevenleri'ydi. Şahsevenler, İran'ın kuzeybatısındaki çeşitli bölgelerde, özellikle Doğu Azerbaycan'daki Mugan ve Erdebil bölgelerinde ve Zencan ile Tahran arasındaki Harakan ve Hamse bölgelerinde yerleşmişlerdi. İnanç olarak Şii Müslüman olan aşiret üyeleri Azerbaycan Türkçesi konuşmaktaydılar. Kökleri, M.S. XI. yüzyılda Güneydoğu Asya'ya gelen Oğuz aşiretlerine kadar dayanan aşirette, Türk kimliği ve Türk kültürü hâkim konumdaydı. Kışlık ikametgâhları Mugan Ovası, yazlık konakları ise Savalan Dağı eteklerindeki zengin otlaklara sahip, tarihî açıdan ise önemli dinî bir kent ve ticaret merkezi olan Erdebil ile İran'ın ikinci büyük kenti ve tarihi boyunca çok kez başkentlik yapmış olan Tebriz arasında yer alıyordu.⁹¹⁷ Lady Sheil, Şahsevenlerin Savalan Dağı'nın kuzey yamaçlarını, ilkbahar ve yaz mevsimlerinde yaylak olarak kullandıklarını söyler.⁹¹⁸

Şahsevenler, cesur, yağmacı ve talancı bir grup olup, kervanları ve postaları vuruyorlardı.

⁹¹³ Richard Tapper, "The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, c.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 512.

⁹¹⁴ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 57.

⁹¹⁵ Richard Tapper, "The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", 512.

⁹¹⁶ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 465.

⁹¹⁷ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, trc. F. Dilek Özdemir (Ankara: İmge Kitabevi, 2004), 55-56.

⁹¹⁸ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 101-102.

Yağma ve talan için uzak bölgelere akın ediyorlardı. Bulundukları bölgeye göre Şahsevenler, Karadağ-Aras Şahsevenleri, Erdebil-Mugan Şahsevenleri, Halhal Şahsevenleri olarak üç gruba ayrılıyorlardı. Karadağ Şahsevenleri de kendi aralarında iki gruba ayrılmışlardı. Rahîm Hân oğlu Serdar Nusret taifesi bölgedeki Türklerle olan dostluklarını açıkça belli ediyorlardı. İkinci taife olan Emîr-i Erşed ise Tahran Hükûmetine sadık, bulundukları bölgede gerçekleşen isyanlarda daima hükûmet tarafında duran bir gruptu. Erdebil havâlisinde, Mişkin ve Mugan'da yaşayan Şahsevenler de Alarlı, Kocabeyli, Geyikli, Fûlâdlı, Yurtçu gibi taifelere ayrılmıştı. Bunlardan Alarlı taifesi İngilizlere düşmanlardı ve Şah Hükûmetine muhalif görüşlere sahipti. Bunların bin kadar atlı gücü bulunuyordu. Kocabeyliler de Yurtçularla akraba idiler ve Alarlı ile kısmen birleşmişlerdi. Bunların da üç bin atlı çıkarma gücü bulunuyordu. Halhal Şahsevenleri de bir diğeriyle hasım olan Emîr-i Aşâir ve Sâlârü's-Sultan adlarıyla iki gruba ayrılmışlardı.⁹¹⁹

Çoğunlukla Sulduz civarında yaşayan Karapapak Türkleri yaklaşık 800 haneden oluşuyordu. Bunlar, cesaretleri ve binicilikteki becerileriyle büyük bir üne sahip olan, uzun süredir Gürcistan'da yerleşik olan bir aşiretti. Rus-İran savaşı sırasında Abbas Mirza'ya sığınmışlar, veliaht şehzade bu sadakati ödüllendirmek için Sulduz Bölgesi'ni onlara vermiştir. O dönemde Sulduz'a devlet tarafından biçilen vergi 12.000 tûmendi, bu meblağı ve ihtiyaç duyulması halinde 400 kişiden oluşan atlı birliği sağlamaları koşuluyla bölge kendilerine tiyul olarak verilmiştir. Karapapaklar, kendilerine tiyul olarak verilenlerden hariç bölgedeki diğer toprakların büyük bir kısmının mülkiyetini satın almışlardı ve kendi köylerinde, etraflarındaki askerî hizmetkârlarıyla birlikte ikamet ediyorlardı. Rawlinson toprak işçisi olarak çalışan Kürt reaya ile konuştuğunda şu cevabı aldığını söyler: “Sulduz'u Karapapakların, Mukeddemlerin ya da Tebrizlilerin yönetmesi bizim için ne ifade eder ki? Yılın her günü çalışıyoruz ama yine de karılarımızı ve çocuklarımızı açlıktan ölmekten kurtaracak ekmeği ancak bulabiliyoruz, gördüğünüz gibi yalınayak ve paçavralar içinde dolaşıyoruz.”⁹²⁰

Bölgede ayrıca toprağın işlenmesinde çalışan Mukeddem Türkleri ile Mikri, Memiş ve Zerza aşiretlerinden çoğunluğu Kürt olan 4.000 ya da 5.000 reaya ailesi bulunuyordu. Kürtlerin çoğu yerleşik hayata tâbi olmayan bir hayat yaşıyorlardı. Justin Perkins, Osmanlı ve Kaçar Hükûmetlerinin onları dağlık bölgelerden çekip diğer halklarla birleştirmeye çalıştığını

⁹¹⁹ Şevket, Fahreddîn *Îrân*, 12-13.

⁹²⁰ H.C. Rawlinson. “Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistân, to the Ruins of Takhti-Soleimân and from Thence by Zenjân and Târom to Gilân in October and November”, 13-14

aktarır.⁹²¹

Uşnu'da, Zerza aşiretine mensup olan Kürtler, Afşar aşiretine bağlı olarak yaşıyorlardı ve Sünnî mezhebe tabi idiler. Rawlinson'un ziyareti esnasında 800 hane kadar nüfusa sahip olan Zerza aşiretinin nüfusu, söz konusu tarihten birkaç yıl önce Azerbaycan'ın bu bölgesinde gerçekleşen veba salgınından önce 4.000 ila 5.000 aile arasındaydı. Bunlar, Osmanlı sınırında yaşadıklarından komşu dağlarda yaşayan vahşi kabilelerle sürekli çatışmaya giriyorlardı. Uşnu kasabasının diğer sakinlerini ise 300 Mikri, 100 Bilbas ve komşu Osmanlı topraklarındaki aşiretlerden gelen 100 aile oluşturmaktaydı. Urmiye yönetimine bağlı olan Uşnu kasabası, yıllık 4.000 tümen gelir ödemekteydi.⁹²²

Urmiye'de karşılaştığı konar-göçer bir topluluğun yaşam tarzlarından bahseden Samuel Graham Wilson, bunların nehir kenarında semaverle çay demlediklerini, zar ve kâğıt oyunları oynadıklarını, basma kumaş ürünlerini boyayıp, yıkayıp, kuruttuklarını aktarır. Yazın dolaşan ve kış köylerde geçiren bu guruplar siyah çadırlarda yaşıyorlar, kadınlar fal bakıyor, erkekler kıl halat üretiyor ve at ticareti yapıyorlar ayrıca devlete vergi ödüyorlardı.⁹²³

3.3.6. Hristiyan Azınlıklar

3.3.6.1. Nesturiler

Nesturilik, Hristiyanlığın V. yüzyılında Anadolu'da doğan bir mezheptir. XIX. yüzyılda Batılılar tarafından "Asur Kilisesi" olarak adlandırılan Nesturi Kilisesi'ne aslında sadece Süryaniler değil, birçok ırktan insan mensuptu.⁹²⁴ Bazı araştırmacılar, Asurluların, Süryanilerin, Keldânilerin ve Nesturilerin aynı kavmin mensupları olduklarını ileri sürmüşlerdir. Etnik köken olarak aynı soydan gelmelerine rağmen monofizit itikadı benimseyenlere Süryani, Nestorius⁹²⁵ taraftarı olanlara Nesturi, Nesturlikten Katolikliğe

⁹²¹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 191-192.

⁹²² H.C. Rawlinson. "Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistán, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenján and Tárom to Gilán in October and November", 16.

⁹²³ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 95.

⁹²⁴ Kadir Albayrak. "Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği". *Journal of Islamic Research* 20, sy. 2 (2007), 166.

⁹²⁵ M.S. V. yüzyılda yaşamış olan Nesturilik mezhebinin kurucusu.

geçenlere Keldâni denildiği de söylenmektedir.⁹²⁶ Mevcut olan görüş ayrılıkları nedeniyle çalışmamızda söz konusu terimler, kaynaklarda geçtiği şekliyle aktarılmıştır.

Hristiyanlık dini zamanla büyüdükçe, inancın farklı biçimleri ortaya çıkmaya başladı. Romalılardan kaçan Hristiyanların, Partların yönetimindeki bölgelere gitmesinin yanı sıra, Sâsânîler döneminde Roma İmparatorluğu'ndan bu bölgeye esir olarak getirilen Hristiyanlar da oldu. Doğudaki bu Hristiyan nüfus arasında kendilerine özgü dinî bağlılıkları olan bir Yunan Kilisesi ile bir Arami ve Süryani Kilisesi ortaya çıktı. Zamanla İran'da ve genel olarak Hristiyanlıkta, İskenderiye ve Antakya okulları olmak üzere rekabet halinde bulunan iki düşünce okulu ortaya çıktı. İskenderiye Okulu İran'da pek kabul görmedi ve sonunda Batı Hristiyanlığı ile ilişkilendirilmeye başlandı oysa Antakya Okulu, Doğu Hristiyanlığı olarak bilinir hale geldi ve kendi bölünmelerini geliştirdi. İran ile ilişkili Antakya Okulu'nun iki önemli mezhebi, sırasıyla Nestoryanizm ve Monofizitizm ile teolojik olarak bağlantılı olan Süryani ve Ermeni mezhepleri idi.⁹²⁷

XIII. yüzyılda Moğolların İran'a gelişi ile birlikte Nesturi Kilisesi'nin gücü oldukça azalmıştır. Timur ise Asya'daki Nesturi nüfusunun büyük çoğunluğunu öldürerek Hristiyanlığın buradaki varlığını yok etmeyi amaçlamıştır. Bunun üzerine Doğu Hristiyanlarının bir grubunu oluşturan Nesturiler, Türk-İran sınırındaki dağlık bölgelere, özellikle Urmiye, Hakkâri ve Kuzey Irak arasındaki bölgelere yerleşmişlerdir. Konargöçer olanlar Hakkâri Bölgesi'ni, yerleşik hayata geçenler ise genellikle İran'ın kuzeybatısındaki Urmiye Ovası gibi verimli arazileri tercih etmişlerdir.⁹²⁸

XV. yüzyıla gelindiğinde, Süryani topluluğunun bir kısmı İran, diğer kısmı Osmanlı topraklarında yaşıyordu. İran'daki en büyük Süryani topluluğunun bulunduğu Urmiye bölgesinde, 1562 yılında beş piskoposluk merkezi vardı ancak bu piskoposluklar arasında yetki konusunda anlaşmazlıklar bulunuyordu.⁹²⁹ Süryani Kilisesi bin yıl boyunca İran'daki en etkili Hristiyan mezhebiydi, fakat kilisenin zamanla yozlaşması ve ortadan kalkması bir boşluk yarattı. Bu sırada Ermeniler farkında olmadan Süryanilerin bıraktığı boşluğu

⁹²⁶ Talha Fortacı. "Nestûriliğin Ortaya Çıkış Süreci". Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 18, sy. 2 (2018), 67.

⁹²⁷ Philip O. Hopkins. "İran's Ethnic Christians: The Assyrians and the Armenians". Journal of the Theological Society 61, sy. 1 (March 2018), 140.

⁹²⁸ Su Erol. "Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir Bakış". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 4, sy. 16 (2011), 131., Kamuran Karabalık. "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917)". Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 15, sy. 2 (Aralık 2020), 451.

⁹²⁹ Philip O. Hopkins. "İran's Ethnic Christians: The Assyrians and the Armenians", 146.

doldurmuştur. Doktrinsel ve etnik olarak Süryanilerden farklı olan İran'daki Ermeni nüfusu, Yahudiler ve Zerdüştlere daha azdı. Ancak Şah Abbas'ın Kafkaslarda yaşayan Ermeni nüfusu askerî ve ekonomik sebeplerle İran topraklarına nakletmesiyle Ermeniler İran'daki en büyük Hristiyan mezhebi haline gelmiştir.⁹³⁰

Nesturilerin kullandığı dil Süryanicenin modern bir lehçesiydi. Çok sayıda Farsça, Kürtçe ve Türkçe kelimenin eklenmesiyle değişikliğe uğramış olsa da bu dilin gövdesi doğrudan Süryaniceden geliyordu. Kitaplarının neredeyse tamamı bu dilde yazılıyor, mektuplaşmalarını bu dilde yapıyorlar ve ölü bir dil olmasına rağmen, din adamlarının en iyi eğitilmişleri bu dilde akıcı bir şekilde sohbet edebiliyorlardı.⁹³¹

Julius Richter, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İran'ın Azerbaycan Eyaleti'nde Nesturi ve Süryani nüfusunun 23.000 ila 25.000 kişi arasında olduğunu söyler.⁹³² Azerbaycan Eyaleti'nin bu büyük Hristiyan nüfusu, Osmanlı ve Rusya topraklarına yakınlık ve modern eğitimdeki liderlik özellikleri gibi etkenler, yabancı misyonerler için daha alıcı bir kitle yaratmıştır.⁹³³ XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya, İngiltere, Amerika, Fransa gibi büyük devletler misyonerlik faaliyetlerini hızlandırmışlardı. Bu sırada İran'ın kuzeyinde, Urmiye, Selmas ve Tebriz'de yerleşmiş bulunan Nesturiler, Rusya'nın Kaçar Devleti'ne karşı başarılı operasyonlarından ve bütün Doğu Hristiyanlığının koruyucusu olarak ortaya çıkmasından dolayı umutlanarak Ruslara yaklaşmışlardır.⁹³⁴ 1897 yılında Urmiye'ye gelerek bölgeyi incelemeye başlayan iki Rus rahip, Nesturiler tarafından coşkuyla karşılanmış ve Müslüman boyunduruğundan kurtarıcılar olarak görülmüşlerdir. Julius Richter, Rus rahiplerin bu ziyareti esnasındaki heyecanlarına şaşkınlık içerisinde bakan Müslümanlara Nesturilerin, “artık sıranın kendilerine geldiğini, eski zalimlerin boyunlarına Hristiyanların ayaklarının basacağını, onların evlerini ve tarlalarını işgal edeceklerini” haykırdıklarını aktarır. Rus Ortodoks kilisesinin bu çalışmaları sonucunda, XIX. yüzyılda bölgede yaşayan 25.000 Nesturi'den 20.000'i Rus Kilisesi'ne katılmıştır.⁹³⁵

3.3.6.2. Ermeniler

⁹³⁰ Philip O. Hopkins. “İran's Ethnic Christians: The Assyrians and the Armenians”, 148-149.

⁹³¹ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 12.

⁹³² Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 279.

⁹³³ Jasmin Rostam-Kolayi. “From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students”. *Iranian Studies* 41, sy. 2 (Nisan 2008), 218-219.

⁹³⁴ Selahattin Satılmış, “I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri”, (Yükseklisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006), 156.

⁹³⁵ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 311-312.

Azerbaycan Eyaleti'nin özellikle kuzeybatı bölgeleri, Ermenilerin İran'daki eski yerleşim yerlerinden biridir. Tebriz, Hoy, Urmiye ve Merağa'da yoğun bir Ermeni nüfusu yaşamaktaydı ve birçok köyde sadece Ermeniler yerleşmişti. Azerbaycan Ermeni Piskoposluğu Tebriz'de bulunuyordu. Şehir, XIX. yüzyılın başında yaklaşık 6.000 kişilik bir Ermeni topluluğuna ev sahipliği yapmaktaydı. Ermeniler, Galatezi ve Leylevâ adındaki iki mahallede yoğunlaşmıştı. Şehir halkı tarafından "Ermenistan" olarak adlandırılan bu bölgede, her mahallenin kendine ait bir kilisesi bulunmaktaydı. Galatezi'deki St. Astuacacın Kilisesi, Tebriz'in en eski kilisesi (1782) olup, kıdemli bir papaz ve yardımcısı tarafından yönetiliyordu. Lilava'daki daha mütevazı St. Sargis Kilisesi ise tek bir papaz tarafından yönetiliyordu.⁹³⁶

Ermeni nüfusunun İran ve Azerbaycan'da yoğunlaşması Safevî hükümdarı Şah I. Abbas döneminde gerçekleşmiştir. 1603 yılında başlayan Safevî-Osmanlı savaşları sırasındaki tehcirle İran topraklarına götürülen Ermenilerin sayısının yaklaşık olarak 60.000 aile ya da 300.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.⁹³⁷ Şah Abbas'ın, Ermeni nüfusun göç ettirilmesindeki amacı tamamen askerî ve ticarî stratejiler üzerine kurulmuştur. Şah, Nahcivan ile Kars arasındaki bölgeyi, Anadolu ile Azerbaycan arasında kullanılamaz ve çorak bir tampon bölge haline getirerek, Osmanlıların Safevî topraklarına buradan yapacakları saldırılar için bir üs oluşturamayacakları ve malzeme temin edemeyecekleri hale getirmeyi amaçlıyordu. Bu amaçla bölgedeki Ermeni nüfus bir araya toplanarak İran'a gönderilmek üzere hazırlandı ve birçok köy ve kasaba tamamen ya da kısmen tahrip edildi. Bu şekilde yok edilen kasabalar arasında, Aras Nehri yatağı üzerinde bulunan büyük ölçüde Ermeni nüfusun yaşadığı bir yerleşim olan Culfa da vardı. Elverişli coğrafi konumu sayesinde Culfa, İran, Kafkasya, Anadolu ve Arap Irak'ı arasındaki ticaret yolları üzerinde hâkim bir konuma sahipti.⁹³⁸ Culfa Ermenileri, Osmanlı Devleti'nden Tebriz'e gelen kervan ticaretinde aktif rol oynuyorlardı. İran'a altın ve gümüş getiriyorlar, bu altınlar Tiflis, Erivan ve Tebriz'de bulunan darphanelerde eritilip paraya dönüştürülüyordu.⁹³⁹ Bunun yanında buradaki Ermeni tüccarlar Asya ülkelerinden Avrupa'ya mal ihraç ederler ve Avrupa ülkelerinden Asya'ya başka mallar getirirlerdi. Şah Abbas tarafından İran'ın merkezine göç ettirilmelerinden en az elli yıl önce Ermeni tüccarlar İran'ın Şiraz, Buşehr ve Bender Abbas

⁹³⁶ A. Amurian & M. Kasheff, "Armenians of Modern Iran", *Encyclopædia Iranica*, c. 2, ed. Ehsan Yarshater. (London: Routledge & Kegan Paul, 1987), 479.

⁹³⁷ Philip O. Hopkins. "İran's Ethnic Christians: The Assyrians and the Armenians", 148-149.

⁹³⁸ Algar, Hamid *Mîrzâ Malkum Khân*, 1-3.

⁹³⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu. "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticarî Hayat". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sy. 48 (2012), 367.

şehirleri üzerinden Hindistan ve Uzak Doğu ile ticaret yapıyorlardı.⁹⁴⁰

1604 yılında Şah Abbas'ın birlikleri Culfa'yı yerle bir etti ve kent sakinlerini güneydoğuya, İran'a göç etmeye zorladı. İsfahan yakınlarında Ermeniler için yeni bir yerleşim yeri inşa edildi ve Yeni Culfa ortaya çıktı. Şah Abbas, naklettiği toplumun gelişmesine özen gösterdi. Hazar vilayetlerinin ipek mahsulü, İran ihracatının başlıca ürününü oluşturuyordu ve Avrupa'da pazarlanması Şah Abbas tarafından Yeni Culfa'daki Ermenilere emanet edilmişti.⁹⁴¹ Şah Abbas, Ermeniler için ulusal bir merkez yaratmanın yanı sıra, Yeni Culfa'yı onlar için dinî bir merkez haline getirmeye de çalışıyordu. Yeni Culfa'da bir kilise inşa etmek için Ermenistan'da en kutsal kabul edilen kiliselerin kalıntılarından getirtti. İranlı duvar ustalarına ve mimarlara bu tapınağı inşa etmeleri talimatını verdi. Yeni Culfa'da bir katedral ve on iki kilise inşa edildi. Ayrıca daha önce Portekizli Katolikler tarafından çalınan Ermenilere ait kutsal emanetleri de geri aldı.⁹⁴²

Şah'ın Ermenileri korumaya yönelik bu çabaları, ekonomik ve siyasî kazançla ilgiliydi. İran, Avrupa'nın ipek tedarikçisi olarak Çin'i geride bırakmıştı. Şah, ipek ticaretinin çoğunu elinde bulunduran Türkmen aristokrasisini kendi yönetimi için bir tehdit ve beceriksiz tüccarlar olarak görüyordu. Avrupalılar Hristiyanlarla ticaret yapmayı tercih ediyor, Osmanlılar ise İranlılarla ticaret yapmayı reddediyordu. Ermeniler olağanüstü iş adamlarıydı, Avrupalılar ve Osmanlılarla ticari bağlantıları vardı. Şah, iş zekâları ve ilişkileri nedeniyle Ermenilere ipek tekeli verdi, bu da İran'dan Avrupa'ya bir kara ticareti sağlayarak rakip Avrupalı devletlerin kontrolündeki deniz yollarını gereksiz hale getirdi.⁹⁴³ Böylece Ermeniler ipek ticaretinin büyük bir kısmını ele geçirebildiler. Çoğunlukla Osmanlı'ya giden ipeğin büyük kısmı Avrupa'ya taşındı; kuzeyde Rusya ana çıkış noktasıydı, doğuda ise Hindistan'a ihraç ediliyordu. Başlangıçta Avrupa'ya çok az olan ipek ihracatı XVII. yüzyılda benzeri görülmemiş bir yüksekliğe ulaştı.⁹⁴⁴

Avrupa mallarının İran'a ithalatı ve İran üzerinden Hindistan ve Orta Asya'ya geçişi de büyük ölçüde Ermeni ticarî girişimcileri tarafından sağlanmıştır. Ermenilerin Avrupa'dan getirdikleri ticaret ürünleri arasında, Hollanda ve İngiliz çuhaları, saatler, aynalar, taklit inciler ve genel olarak "ağırlığı hafif ama fiyatı ağır şeyler" de vardı. 1638'de İsfahan'da

⁹⁴⁰ Bahador Mehraki & Abdolrasool Azimiyan. "Economic Endeavors of Julfa Armenian", 2

⁹⁴¹ Algar, Hamid *Mīrzā Malkum Khān*, 1-3.

⁹⁴² Ruquia Hussain. "Armenian Renaissance and Safavid Peace". Proceedings of the Indian History Congress 71, (2010-2011), 924.

⁹⁴³ Philip O. Hopkins. "Iran's Ethnic Christians: The Assyrians and the Armenians", 149-150.

⁹⁴⁴ Ruquia Hussain. "Armenian Renaissance and Safavid Peace", 924.

Hagopyan adında bir Ermeni'nin, Venedik'te gördüğü bir matbaayı örnek alarak İran'daki ilk matbaalardan birini kurduğu da bilinmektedir. Böylece Ermeniler yavaş yavaş İran ve Avrupa arasında sadece ticarî değil, aynı zamanda kültürel araçlar haline de geldiler. Bu konuda, Yakın Doğu ve Avrupa dillerine aşina olmaları onlara yardımcı oldu. Safevî Devleti'nin çöküşüyle birlikte Yeni Culfa'nın refahı ve önemi de kaçınılmaz bir düşüşe geçti. 1722'de Gılzayî Afganları tarafından yağmalanan şehir, XVIII. yüzyıl boyunca toparlanamayacaktı. Şehir sakinlerinin çoğu yurtdışındaki, özellikle de Hindistan'daki Ermeni tüccar topluluklarına katılmak için buradan ayrıldı.⁹⁴⁵ Bölgede siyasî istikrar ancak XVIII. yüzyıl sonlarında kurulan Kaçar Hanedanı tarafından sağlanmıştır.

Şah Abbas'ın politikaları Ermeniler açısından olumlu gelişmeler yaratsa da bir yandan sürgünlerin vermiş olduğu acılar, arazilerin zarar görmesi ve bunlara bağlı olarak nüfusta gerçekleşen azalma gibi olumsuz sonuçları da olmuştur. Bu gelişmeler İran ve Hindistan'daki Ermeni diasporasının temellerini atmış, bu cemaatler XIX. yüzyılda Ermenilerin kültürel ve siyasî olarak birleşmelerinde önemli rol oynamışlardır.⁹⁴⁶

1803 yılında başlayan ve 1828'e kadar devam eden Kaçar-Rus savaşlarında Ermeniler etkin rol oynamışlar ve bu savaşlar sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Rusya, Gülistan Antlaşması sonucunda elde ettiği topraklara Revan ve Nahcivan Hanlıklarını da katmıştır. Daha sonra Revan Hanlığını lağveden Rusya burayı 1850 yılında Erivan Guberniyası olarak adlandırmış ve bugünkü Ermenistan'ın temelleri Türkmençay Antlaşması ile atılmıştır.⁹⁴⁷

Abbas Mirza'nın, 1826 yılında Ruslara karşı kaybettiği toprakları geri alabilmek amacıyla başlattığı seferlere Kafkasya'daki Müslümanlar destek veriyordu. Ruslar ise Ermenilerin desteğini alarak, Karabağlı bir Ermeni olan Rus Generali Valerian Madatov'un da komuta ettiği Gürcü ve Ermeni kıtalarıyla taarruz başlattılar.⁹⁴⁸ Mart 1827'de General Benkendorf kumandasındaki Rus kuvvetleri Ermeni cemaati için son derece önemli olan Eçmayizin'i ele geçirince aşırı bir sevinçle karşılanmışlardır. Kathalikos Nerses, Rus general ve askerleri kutsayarak kutlamıştır. Nerses, cemaatini Rusların yanında yer almaya çağırıyor ve onlarla

⁹⁴⁵ Algar, Hamid *Mîrzâ Malkum Khân*, 3-4.

⁹⁴⁶ George A. Bournation, *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, trc. Ander Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2022), 160.

⁹⁴⁷ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 191.

⁹⁴⁸ İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1571., Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Emre Yayınları, 1995), 127.

birlikte savaşmalarını tembihliyordu. Ona göre “Rusların silahı Haç’ın silahıydı.”⁹⁴⁹ Kendisi de Ermeni gönüllülerin başında ve bir elinde haç, bir elinde kılıç bu kıtaların arasında bulunuyor ve onlara cesaret aşıliyordu.⁹⁵⁰ 6 Ekim 1827’de Kafkas Başkomutanı General Paskeviç’in emriyle Erivan’da “Geçici İdare” adlı kurum oluşturulmuştur. Yerli birliklerin komutanı General Krasovski kurumun başkanı, Kathalikos Nerses ise üye olarak atanmış ve nüfusun dörtte üçünü oluşturan Müslümanlar ve Azerbaycan Türkleri bir devlet idaresinden mahrum bırakılmışlardır.⁹⁵¹ 1826-1828 savaşları, kısmen Rus silahlarının gücü, kısmen de Ermenilerin gayretli iş birliği sayesinde Ruslar lehine sonuçlanmıştır.⁹⁵²

Söz konusu savaşların ardından imzalanan Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile İran ve Rus bölgeleri arasında büyük göçler yaşanmıştır. Gülistan Antlaşması’ndan sonra sadece İran’dan Karabağ Hanlığına 4.000 Azerbaycan Türkü ve Ermeni göç etmiştir.⁹⁵³ İşgal ettikleri bölgeleri elinde tutabilmek için buralarda Hıristiyan nüfusu iskân etmeyi temel politikası olarak uygulayan Ruslar, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Hanedanlığı için stratejik önemi büyük olan Revan ve çevresine, Doğu Anadolu’da ve İran’da dağınık halde yaşayan Ermenileri yerleştirmeyi amaçladılar. Kaçar Devleti ile yapılan Türkmençay Antlaşması’nın 15. maddesi gereği, Güney Azerbaycan’da yaşayan Ermenilerden isteyenlerin bir yıl içinde Rus topraklarına göç edebilmeleri sağlanmıştır.⁹⁵⁴ Rusya, 1828 Türkmençay Antlaşması ile İran’dan ve 1829 tarihinde Edirne Antlaşması ile Osmanlı’dan aldığı topraklara, Doğu Anadolu’dan ve İran’dan göç ettirdiği Ermenileri yerleştirerek, güney sınırlarındaki bu iki Müslüman komşusuna karşı tampon bir Ermenistan oluşturmuştur ki daha sonra burayı bir saldırı üssü olarak kullanacaktır.⁹⁵⁵

Türkmençay Antlaşması’nın 15. maddesinde, Güney Azerbaycan’da bulunan ahaliden isteyenlerin Rusya’ya göçebilecekleri ve bunlara müsait şartların yaratılacağı ifade edilmiştir. Bu madde gereğince, özellikle Merağa ve Urmiye’den alınan Ermeni ailelerin

⁹⁴⁹ Kemal Beydilli. “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”. Belgeler 13, sy. 17 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 369.

⁹⁵⁰ Karabekir, Kâzım *Ermeni Dosyası*, 126-127.

⁹⁵¹ Güntekin Necefli, “Çarlık Rusyası’nın Ermenileri Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesi (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)”, XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler 8, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 287.

⁹⁵² Karl Friedrich Neumann, *Ge Schich te der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, Welche im Jahre 1828 aus den Persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland Auswanderten* (Leipzig: Weirmann’sche Buchbandlung, 1834), 22.

⁹⁵³ İsmailov, Mahmud *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına*, 291.

⁹⁵⁴ Ali Arslan. “Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarda Ermeni Eçmiyazin Katogigosluğu’nun Rolü”. Kafkas Araştırmaları Dergisi, sy. 2 (1996), 31.

⁹⁵⁵ Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1998), 116.

Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleşmesine imkân sağlanmıştır.⁹⁵⁶ 1826-1828 yılları arasında İran'dan Karabağ'a 18.000 Ermeni ailesi göç etti. 1828'de savaşın sona ermesinin ardından 1830 yılına kadar Kafkasya'ya 40.000'den fazla İran ve 84.000 Osmanlı Ermeni'si göç ettirildi ve bölgenin en iyi topraklarına yerleştirildi.⁹⁵⁷ Kazım Karabekir de İran'dan 40.000, Osmanlı'dan ise 90.000 Ermeni'nin Rus topraklarına göç ettiğini aktarır.⁹⁵⁸ Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, Azerbaycan eski piskoposundan aldıkları bilgiye dayanarak, Ruslarla Kaçar Devleti arasındaki savaşların sona ermesinin ardından, sadece Tebriz'den 9.000 Ermeni ailesinin Rus topraklarına göç ettiklerini söyler. Eski piskopos ayrıca geride 2.500 aile kaldığını ve göç edenlerden 50 ya da 60 ailenin geri döndüğünü söylemiş olsa da Smith ve Dwight şehirdeki Ermenilerin sayısının 60-70 aileyi geçmediğini söylemektedirler. Hoy'da ise 4.000 ila 7.000 ailelik Müslüman nüfusun içerisinde yaklaşık yüz, Hoy'un civar köylerinde ise birkaç Ermeni ailesi bulunduğunu aktarırlar.⁹⁵⁹ Bu dönemde göç etmek isteyen 1.500 Ermeni ailesi ise göç için ayrılan zaman bittiği için İran'da kalmıştır.⁹⁶⁰

Abbas Mirza, yönetimi altındaki bölgeden Ermeni nüfusunun göçünü durdurmaya çalışmış, onların kalmasını sağlamak için çeşitli yollar denemiş ve bazı ayrıcalıklar tanıma sözü vermiştir. Veliaht şehzade bu doğrultuda, Tebriz'deki Ermeni ticaret sınıfına tavizler vermeyi ve üst sınıf ile din adamlarına geniş ayrıcalıklar sunmayı taahhüt etti. Azerbaycan Piskoposluğunun, Ermeni ulusal otoritesi olarak manevi merkezi olan Saint Thaddeus Manastırı'nın tadilatı için fon sağladı.⁹⁶¹ Tebriz'de bulunan İngiliz kuvvetlerinin komutanları, Ermenileri Müslüman halkın baskısından korumak üzere görevlendirildi. Smith ve Dwight, buradaki Ermenilerin ahlaki karakterleri hakkında kötü izlenimler edindiklerini, özellikle Ruslar Tebriz üzerine yürüdüğünde onlara casusluk yaptıklarının bildirildiğini aktarırlar. Ermenilerin bu davranışlarından sonra Müslüman halkın öfkesinden, İngiliz birlikleri sayesinde kurtulduklarını belirtirler.⁹⁶² Ancak bu çabalar Azerbaycan'daki Ermenileri, Rus yönetimindeki soydaşlarından ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı Ermenilerinden ayırmadı. Eçmayizin Kilisesi Ermeniler üzerindeki gücünü korumaya

⁹⁵⁶ Okan Yeşilot. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", 191.

⁹⁵⁷ İsmailov, Mahmud *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına*, 291.

⁹⁵⁸ Karabekir, Kâzım *Ermeni Dosyası*, 128.

⁹⁵⁹ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 324.

⁹⁶⁰ Güntekin Necefli, "Çarlık Rusyası'nın Ermenileri Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesi (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)", 295.

⁹⁶¹ H. Papazian, "Armeno-Iranian Relations 1828-1925", 476.

⁹⁶² Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 325-326.

devam etti.⁹⁶³

Smith ve Dwight'a göre, Tebriz'deki Ermeni toplumunun büyük kısmı yozlaşmış bir durumdaydı. Ebeveynler, kızlarını cariyelik yapmaları için para karşılığında satıyorlar, rahipleri de bu kazançtan pay alıyorlardı. Gezginler, bu durumun sadece Tebriz Ermenileri arasında değil, Erzurum, Erivan ve Nahcivan'da da mevcut olduğunu aktarırlar. Bölgedeki Ermeniler arasında eğitim seviyesi, okuma-yazma oranı da oldukça düşüktü.⁹⁶⁴ Ancak Ermeniler, yaşadıkları olumsuz koşullar altında bile, ellerine geçen her fırsatı değerlendirerek zenginliklerini artırmışlardır. Şarap üretimi yapmayan Müslümanlar aksine, bağcılıkta oldukça tecrübe edinmiş olan Ermeniler, şarap üretimi yaparak buradan hatırı sayılır bir gelir elde ediyorlardı. Elde ettikleri geliri, mülklerini iyileştirmek ya da yenilerini satın almak için kullanıyorlardı.⁹⁶⁵

İran'daki Ermeni cemaati, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Ermeni tüccarların Rusya'yla kurduğu ticarî bağlar sayesinde bir hareketlenme yaşadı ve Yeni Culfa tekrar canlandı. Supr Pırğıç Manastırı'nın görkemli kütüphanesi bu dönemde kuruldu.⁹⁶⁶ Tebriz'de 1851 yılında bir Ermeni okulunun inşasına başlandı. Buradaki öğretmenler Rus olacak ve Rusça ile Ermenice öğretilcekti. 1868'de Fransız konsolosu Tebriz'deki Ermeni nüfusunu 5.000 olarak belirledi. Tebriz çarşısındaki Ermeni işyerleri, Rusya ile ticaretin büyük bölümünü elinde tutuyordu. Ermeniler ayrıca İngiliz bankalarında, telgraf hatlarında ve diğer yabancı işletmelerde iş bulabiliyorlardı. Payları eski dönemlere göre azalsa da Ermeniler ekonomide önemli bir rol oynamaya devam ediyordu.⁹⁶⁷

Yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerin İran'daki konumları biraz daha güçlenmişti. Ermenilere ait ilk süreli yayın ve Yeni Culfa Ermenilerinin tarihini anlatan bir eser 1880'de yayımlandı. Yeni Culfa Ermeni okuluna devlet yardımı yapıldı. Din adamları ve kilise vergiden muaf tutuldu. Kilisenin istimlâk edilen toprakları geri verildi. Ermeni tüccarlar Hazar ve İran Körfezi bölgelerinde yeni ticarethaneler açtılar ve Rusya, Hindistan ve Avrupa'yla ticaret hız kazandı. Kurutulmuş meyve, deri ve halı ihraç ediliyor, makine, züccaciye ve giyim eşyası getiriliyordu. Nâsırüddin Şah, dil becerilerinden ve sahip oldukları dış bağlantılarından faydalanmak istediği Ermenileri Avrupa elçisi olarak görevlendirdi. Masonluğun, Batı siyasî düşüncesinin ve teknolojik yeniliklerin İran'a getirilmesinde, Mirza

⁹⁶³ H. Papazian, "Armeno-Iranian Relations 1828-1925", 476.

⁹⁶⁴ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 326-327.

⁹⁶⁵ Neumann, Karl Friedrich *Ge Schich te der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern*, 23-24.

⁹⁶⁶ Bournation, George A. *Ermeni Tarihi*, 166-167.

⁹⁶⁷ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 59.

Melkum Han, Davut Han, Melik Şahnazar ve Hovhannes Han Masehyan gibi isimlerin payı büyüktür. Ermeni terziler ve kuyumcular Avrupa modasını İran'a getirmişlerdir. Ermeni fotoğrafçılar bu mesleğin İran'daki ilk icracılarıdır. Resim ve müzikte Batı üslubunu ilk benimseyenler arasında yine Ermeniler vardı. XIX. yüzyılın sonuna doğru, onu aşkın İran şehrinde yaşayan Ermenilerin sayısı yaklaşık 100.000'di. Azerbaycan Eyaleti'ndeki Ermeniler kısa sürede Transkafkasya'da yaşayan Ermenilerin millî ve siyasî fikirlerinden etkilendiler. Bu durum XX. yüzyıl İran tarihi açısından belirleyici olacaktır.⁹⁶⁸

3.4. Kaçar Hanedanı Döneminde Güney Azerbaycan'da Sosyoekonomik Hayat

İran toplumsal yapısı, sınırları içerisindeki farklı coğrafi koşulların ve iklimlerin etkilediği çeşitli üretim ilişkilerine bağlı olarak şekillenmiştir. Doğu-Batı ticaret yollarının geçiş güzergâhı üzerinde bulunması şehir hayatının gelişmesine katkı sunmuş; buna bağlı olarak da esnaf, tüccar ve hizmet sektörlerinin ilerlemesine yol açmıştır. Şehirlerdeki canlı ticaret hayatı kültürel olarak çeşitliliğe katkı sunmuş, mistik tarikatlardan edebî gruplara kadar çok çeşitli insan figürlerinin bir arada bulunmasını sağlamıştır. İklim koşullarının yönlendirdiği bölgelerde süregelen konar-göçer hayat tarzı ise merkezî yapının güçlenmesinde ve yerleşik düzene geçişte engeller oluşturmuştur. İran'ın belli kısımlarında var olan bu yarı yerleşik yarı konar-göçer toplumsal yapı XX. yüzyıl başlarına (Pehlevî Hanedanına) kadar devam etmiştir.⁹⁶⁹

XIX. yüzyıl boyunca Kaçar Devleti, siyasî ve idarî bakımdan komşularından belirgin şekilde farklı bir durumda bulunmaktaydı. Hükûmet, Osmanlı Devleti ve Mısır'dan daha az otoriter bir konumdaydı. İradesini tebaası ve özellikle aşiret üyeleri üzerinde çok daha az uygulayabiliyordu. Kaçar Devleti, komşu ülkelerine oranla, askerî güç olarak daha zayıf, devlet idaresi daha az etkin, malî sistemi çok daha arkaik ve eğitim kurumları daha az gelişmişti. Bu durum Abbas Mirza ve Emîr Kebîr gibi erken modernleşmeci ve reformcuların üstün çabalarını çoğu zaman boşa çıkarıyordu. Bu dönemde karşılaşılan ve ülkeyi olumsuz anlamda etkileyen önemli bir diğer faktör de ülkeye yönelik İngiliz-Rus rekabetiydi.⁹⁷⁰ Özetle XIX. yüzyıl İran toplumsal yapısı ekonomik geri kalmışlık, etnik, dinî ve bölgesel ayrılıklar ve emperyalist güçlerin ülkedeki nüfuz mücadelesinden

⁹⁶⁸ Bournation, George A. *Ermeni Tarihi*, 166-167.

⁹⁶⁹ Metin, Celal *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 94.

⁹⁷⁰ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 15.

etkilenmekteydi.⁹⁷¹ Çalışmamızın bu bölümünde, Kaçar Hanedanlığı döneminde devlet yönetimi, silahlı kuvvetler ve modernleşme çabaları ile ekonomik hayatın genel durumu ve bu konulardaki gelişmelerin Güney Azerbaycan üzerindeki etkisi incelenecektir.

3.4.1. Kaçar Hanedanı Döneminde Devlet Yönetimi ve Azerbaycan Eyaleti

Safevî Devletinin mirasçısı olma iddiasıyla ortaya çıkan Kaçar Hanedanı, seleflerinden monarşinin mutlak doğasını ve hükümdarın şahsına kutsallık atfedilmesi geleneğini miras almıştır.⁹⁷² Safevî devlet geleneğinde başlangıçta çok güçlü bir şekilde hissedilen, müritlerin aynı zamanda dinî lider olan şaha itaatleri, Çaldıran Savaşı (1514) sonrasında sarsıntıya uğramış ve aşiretler arasında baş gösteren çatışmalar, merkezî yapının güçlendirilmesine yönelik adımlar atılmasını zorunlu hale getirmişti. Bunun için aşiret ileri gelenlerinin, yönetimdeki nüfuzları azaltılmış ve yerlerine Fars kökenli kişilerden atamalar yapılmıştır. Yeni oluşturulan düzenli ordunun temelini ise Çerkes, Lezgi, Gürcü ve Ermeniler gibi “gulam” adı verilen Kafkasya’nın çeşitli halkları oluşturmuştur. Böylelikle Safevî Devleti, kurum yapısı ile mutlakiyete dönüşürken, aşiret konfederasyonu kimliğinden uzaklaşmıştır.⁹⁷³

Kaçar rejimi de aslında İran’ın iki bin beş yüz yıllık otokratik monarşisinin devamı niteliğindeydi. Şah, ülkenin ve ordunun tüm işleriyle ilgilenen tek ve en yüksek makamı. Ülkenin silahlı kuvvetlerinin başkomutanı, tüm milletin inayetinin bağlı olduğu kişiydi ve saltanatı, Allah’ın bir lütfu olarak görülmekte, onun varlığı halk için hayır ve bereket kaynağı olarak düşünülmekteydi. Tüm insanlar, vezir, bakanlar ve hükûmetin üst düzey yetkilileri kralın hizmetkârları olarak görülürdü.⁹⁷⁴ Morier İran’daki monarşi için; “Persler hükümdarlarına büyük bir kutsallık atfederek onu Zillullah⁹⁷⁵ olarak adlandırırlar.” demiştir.⁹⁷⁶

Şahın elindeki bu otokratik gücünün hiçbir denetimi bulunmuyordu. Sadece şah değil onun altındaki katman ve sınıflardaki diğer güçlü insanlar da aynı otoriter sistemi uyguluyordu.⁹⁷⁷ Malcolm, İran’da halkı temsil edecek herhangi bir meclisin olmadığını, şahın her istediğini

⁹⁷¹ Rokni, “The Project of Modernity in Iran 1850 to 1900: A Reinterpretation”, 60.

⁹⁷² Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 135.

⁹⁷³ Metin, Celal *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 86-87.

⁹⁷⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 309.

⁹⁷⁵ Allah’ın Gölgesi

⁹⁷⁶ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 171.

⁹⁷⁷ Ahmed Seyf, *İktisâd İran der Gorne Nozdehem* (Tahran: Neşr-i Cheshme, 1373), 69-70.

yapabildiğini ve sorumluluktan tamamen muaf olduğunu söyler. Bakanları ve her rütbedeki memurları atama ve görevden alma yetkisi şahtaydı. Aynı zamanda herhangi bir vatandaşın malına el koyabilir veya hayatına son verebilirdi.⁹⁷⁸ Kaçar hükümdarları, tebaası, ailesi, bakanları, sivil ve askerî kamu görevlileri ve yakın hizmetkârlarının malları ve canları üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti. Bunlardan birini herhangi bir inceleme ya da resmî bir prosedür uygulanmadan cezalandırabilirdi. Ölüm gerektiren cezalarda kendi şahsına ya da otoritesine zarar verebilecek nadir durumlar hariç, yasa ve gelenekler takip edilir, sonuçta cezanın infaz edilmesine ya da affedilmesine hükümdar karar verirdi. Kaçar şahlarının verdiği infaz kararları İranlılar tarafından, toplumun isyankâr sınıfları arasında itaati sağlaması bakımından gerekli görülüyor ve yadırganmıyordu. Ülke hiyerarşisinin ve yasaların çiğnenmesi ya da bir kenara bırakılması halinde hükümdarın saygınlığını ve popülaritesini koruyamayacağı düşünülmekteydi.⁹⁷⁹

Şahın devlet yönetimindeki kişisel görevlerinin çok fazla olduğu söylenebilir. Malcolm, şahların bir gününü özetlerken; bu görevlerin yerine getirilme şeklinin, en eski zamanlardan günümüze kadar çok az farklılık göstermiş olduğunu belirtir. Sabahın erken saatlerinde başlıca bakanlar ve sekreterler şahın huzuruna çıkıp, olup bitenler hakkında rapor verip emirlerini alıyorlardı. Bu görüşmeden sonra, hemen hemen her gün yapılan ve yaklaşık bir buçuk saat süren halk yürüyüşüne geçiliyordu. Şehzadelerin, bakanların ve saray memurlarının katıldığı bir kürsüde, kamuoyuna duyurulması istenen tüm işler duyuruluyor, ödüller veriliyor, cezalar emrediliyor ve şah, ilan edilmesini istediği hoşnutsuzluk ya da onaylama duygularını yüksek sesle ifade ediyordu. Bu halka açık toplantı sona erdiğinde, konsey salonuna çekilir ve burada bir ya da iki saat boyunca kişisel gözdelelerine ve bakanlarına söz verirdi. Sabah bu şekilde geçtikten sonra iç dairelerine çekilir ve dinlenir, akşam saatlerinde yeni bir toplantı düzenlenir, bakanlar ve başlıca devlet memurlarıyla idarî işler yürütülürdü.⁹⁸⁰ Saray haremünde bulunan kadınlar, hadımlar ve diğer hizmetliler ise her ne kadar hükûmet işleriyle resmî olarak ilgilenmiyor olsalar da şahın gözdesi haline geldikleri takdirde, efendilerinin kişisel güveninden bakanlardan daha fazla yararlanabiliyor ve devlet yönetiminde dolaylı bir şekilde etkili olabiliyorlardı.⁹⁸¹

Kaçar Hanedanı döneminde ülke eyaletlere bölünerek yönetilmiş ve bu eyaletlerin sayısı

⁹⁷⁸ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 429.

⁹⁷⁹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 433-434.

⁹⁸⁰ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 434-435.

⁹⁸¹ Şemîn, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, 334., Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 438.

zamanla değişmiştir. Örneğin Feth Ali Şah döneminde idarî taksimat, Azerbaycan, Horasan, Hûzistan, Fars ve Kirman olmak üzere beş eyalet, ayrıca birinci ve ikinci dereceli, küçükü büyüklü vilayetler şeklinde tanzim edilmişken,⁹⁸² Nâsirüddin Şah döneminde eyalet sayısının artırılarak on beşe çıkarıldığı görülür. Bu değişiklik ihtiyacına, eyalet yöneticilerinin hükûmete karşı tutum ve davranışları ile şahın, merkez ve taşradaki idarecilerin nüfuzları hakkındaki olumlu ya da olumsuz düşüncelerinin yol açtığı söylenebilir.⁹⁸³

Kaçar Hanedanlığı dönemi, Selçuklularda olduğu gibi devletin hükümdar ve ailesi tarafından yönetilmesi uygulamasına geri dönüşün yaşandığı bir dönemdir. Safevîler tarafından büyük ölçüde terk edilmiş olan bu uygulama yeniden hayata geçirilmiş ve eyalet valilikleri yönetici aile mensuplarına verilmiş, Azerbaycan'daki Tebriz şehri ise veliahtlık makamı haline gelmiştir.⁹⁸⁴ Bu dönemde eyalet ve vilayetlerin yönetimi şahın oğullarına teslim edilmiş ve dolayısıyla şehzadeler, yönettikleri yerlerde monarşik bir sistem oluşturmuşlardır. Bu durum, şahın ölümü üzerine ülke yönetimine aday olan birçok şehzade ortaya çıkmasına, tahta geçebilmek ve şahlık makamını elde edebilmek için çatışmalar yaşanıp kan dökülmesine ve bölge halkının göç etmesi gibi olumsuzluklara sebep olmuştur. Kimi zaman ise bazı şehzadeler kendilerine ait topraklarda, şahın despotluğundan daha şiddetli bir tavır uygulayabiliyordu.⁹⁸⁵ Şehzadeler, halk arasında da etkili bir güce sahiplerdi ve ülke siyasetinde etkin rol oynamaktaydılar. Örneğin, 1905-1911 Anayasa Devrimi sırasında birçok şehzade anayasa karşıtlarının yanında yer almasına rağmen, diğer yandan bazı şehzadeler de meşrutiyet yanlısı encümenlere katılmış ve devrimi aktif olarak desteklemiştir.⁹⁸⁶

Kaçar yönetiminde Tebriz merkezli Azerbaycan Eyaleti, İran'ın en büyük yönetim birimlerinden biri oldu ve veliahtlık makamındaki soylular tarafından doğrudan yönetildi. Velîahd-nişîn namıyla taht varislerinin resmî ikametgâhı haline geldi.⁹⁸⁷ Abbas Mirza döneminde başlatılan sivil reformlar, Şiraz'da büyümüş ve Avrupalı tüccarlarla kapsamlı temaslarda bulunmuş olan baş veziri Mirza Büzürg'ün veliaht şehzadeye verdiği büyük

⁹⁸² Albayrak, Recep *Türklerin İrani*, c. 1, 149.

⁹⁸³ Yılmaz Karadeniz, *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013), 18.

⁹⁸⁴ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 135-136.

⁹⁸⁵ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 311.

⁹⁸⁶ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", 668.

⁹⁸⁷ Mehmet Akif Koç, "Modern İran Tarihinin Oluşumunda Tebriz'in Rolü: Devrimler, Savaşlar, Siyasal ve Toplumsal Süreçlere Tebriz Şehri ve Tebrizli Şahsiyetler Üzerinden Bir Bakış", 273.

destek sayesinde ilerleyebilmişti. İlk idarî deneyimini Kerim Han Zend'in emrinde kazanan ve daha sonra Ağa Muhammed Şah'ın hizmetinde öne çıkan Mirza Büzürg, dürüstlüğü ve kamu yararına gösterdiği ilgiyle pek çok Avrupalı ziyaretçiyi de etkilemiştir. Bu iki devlet adamının yönetim anlayışı sayesinde Azerbaycan, imparatorluğun en müreffeh ve en iyi yönetilen eyaletlerinden biri olarak kabul ediliyordu.⁹⁸⁸

Osmanlı Devleti ve Rusya'ya sınır komşusu konumundaki Azerbaycan Eyaleti'nin başlıca şehirleri, Tebriz, Urmiye, Hoy, Merağa, Merend ve Erdebil'di.⁹⁸⁹ İran ve Rusya arasındaki savaşıardan sonra Azerbaycan'ın Tebriz şehri "Dâr-el Sultaneh" olarak anılmış ve Kaçar Devletinin resmî veliahdı her zaman bu şehirde ikamet etmiştir.⁹⁹⁰ Veliaht şehzadenin Kaçar Hanedanlığının temsilcisi olarak burada oturması şüphesiz Azerbaycan'ın İran için ekonomik ve özellikle siyasî öneminden kaynaklanmaktaydı.⁹⁹¹ XIX. yüzyılda İran'a seyahat eden İskoç asıllı gezgin Robert Ker Porter, Azerbaycan'ın başkenti olarak tanımladığı Tebriz'in, uzun süredir hükümdar namzeti şehzadelerin ikametgâhı olduğunu belirtir.⁹⁹² İlk Kaçar şahları döneminde Azerbaycan ve özellikle Tebriz, devletin dış politikasında önemli bir rol oynadı. Veliahdın burada oturması ve Tebriz'in bir nevi ikinci başkent olması nedeniyle, Rusya ve Osmanlı büyükelçilikleri burada bulunuyordu. Tebriz'in Rus büyükelçisinin ikametgâhı haline gelmesi, 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasını müteakiben gerçekleşmiştir.⁹⁹³ Tebriz'in yönetimi İran'ın diğer şehirlerine örnek teşkil ediyordu. Valiler tarafından yönetilen şehirlerin yönetiminde yer alan memurlar, genellikle soylular ve varlıklı kişilerden oluştukları için çoğunlukla mevkilerini ömür boyu koruyorlar ve hatta çocuklarına geçiriyorlardı. Bunların maaşları, köylerden elde edilen gelirler, uygulanan para cezaları, tapu ve diğer belgelerin tasdik ücretleri, vergiler ve çeşitli vesilelerle aldıkları hediyelerden oluşmaktaydı.⁹⁹⁴

Feth Ali Şah döneminde iç ve dış siyasetteki gelişmeler, ülkenin yönetimini Ağa Muhammed Şah döneminden daha karmaşık bir hale getirmişti. Sınırlarda süren savaşlar, Fransa, Rusya ve İngiltere'nin ülke içindeki nüfuz mücadelesi, salgın hastalıklar, kıtlık gibi halkı doğrudan etkileyen sorunlarla mücadele edilmekteydi. Bunların sonucunda saray, yeni kurumları oluşturabilmek için harekete geçmiştir. Ağa Muhammed, devlet işlerini ordudan sorumlu bir

⁹⁸⁸ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 116.

⁹⁸⁹ Âdemiyyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 332.

⁹⁹⁰ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 327.

⁹⁹¹ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 37.

⁹⁹² Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 221.

⁹⁹³ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 37.

⁹⁹⁴ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 66.

komutan ve diğer tüm idarî işlerle ilgilenen bir müstevfî⁹⁹⁵ olmak üzere toplam iki kişi ile idare etmekteydi. Feth Ali Şah göreve gelince müstevfîlerin sayısını artırmış ve birkaç kâtip de (mirza), vergi tahsildarı olarak hükûmetin hizmetine girmiştir. Şah, bir denetçi (müstevfî el-memâlik) atadı, ona serbest çalışma hakkı verdi ve belirlenen her coğrafî bölge için ayrı bir müstevfî atandı. Şahın hazinesi yarıya indirildi. Yarıısı nakit para, altın, gümüş ve Ağa Muhammed Han'dan miras kalan mücevherlerden oluşuyordu ve anahtarlar doğrudan Feth Ali Şah'ın emrindeydi. İkinci yarıısı, ülkeyi yönetme masrafları düşüldükten sonraki nakit gelirden oluşuyordu ve bunun için bir hazinedar atandı. Tüm ülke için nakit olarak toplanan vergi iki buçuk milyon tûmendi. Ülke beş bölgeye ayrılmıştı ve her bölge toplam verginin beşte birini toplamaktan ve hazineye göndermekten sorumluydu. Aynı coğrafî sistem orduya asker alınmasında da uygulandı.⁹⁹⁶ Feth Ali Şah döneminde oluşturulan divanda, vezir-i âzam, vezir-i istifayî memâlik (maliye bakanı), vezir-i dârû'l-inşâ (özel kalem) ve vezir-i asâker (savaş bakanı) bulunuyordu. Kaçar-Rus savaşları sürerken Divan üyelerine bir de vezir-i haricîye (dışişleri bakanı) eklendi.⁹⁹⁷

Nâsirüddin Şah, 1858'deki ilk yurtdışı seyahatinden Avrupa'daki gelişmelere hayran kalarak döndü. Bazı yenilikleri uygulamaya geçirmeye başlayan Şah, ülke işlerini altı bakanlık arasında paylaştırdı ve dâhiliye (içişleri), hariciye (dışişleri), harbiye (savaş), maliye, adalet, maarif (eğitim) ve vazife bakanlıklarını kurdurdu. Hükûmetteki bakan sayısı 1866 yılında yedi, 1872'de ise dokuza çıkarılmıştır.⁹⁹⁸ Kaçar Hanedanı dönemi sonunda ise kilit bürokratik pozisyonlarda başbakan, maliye, içişleri, dışişleri ve savaş bakanı, diğer kabine bakanları, eyalet valileri, eyalet bakanları, saray ve bakanlıklardaki büroların başkanları gibi görevliler bulunuyordu.⁹⁹⁹ Bakanların yanında her departmanda görev alan müstevfîler, farklı birim ve odalara başkanlık ediyorlar; hükûmetin dinî, sivil, askerî gelir ve giderlerinin hesaplarını tutuyorlardı. Devlet yönetiminde şahtan sonra gelen bakanların atanmasında, gerekli yetkinlik ve alt makamlarda iken elde ettikleri itibarlar göz önüne alınırdı. Ancak bakanlar, mevcut otoritelerini korumanın yanında canları konusunda da şahın lütfuna muhtaçtılar. Bunlardan birinin gözden düşmesi ya da idam edilmesi ise ülkede hiçbir

⁹⁹⁵ مستوفی: maliyeden sorumlu devlet görevlisi, defterdâr, maliye bakanı.

⁹⁹⁶ Abdollah Mostofi, *The Administrative and Social History of the Qajar Period*, c. 1 (California: Mazda Publishers, 1997), 18-19.

⁹⁹⁷ Ata Mohamed Tabriz, "Kaçar Döneminin Bürokratik Gelişmeleri Işığında İran'da Meşrutiyetin Oluşması", 89.

⁹⁹⁸ İtimadü's-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî*, c. 3, 1809., Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 323.

⁹⁹⁹ Ervand Abrahamian. "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 10.

sansasyon yaratmıyordu.¹⁰⁰⁰

Dış politikaya çok önem veren Mirza Tâki Han Emîr Kebîr, Dışişleri Bakanlığını geliştirdi. Onun döneminde Londra ve Petersburg'da daimî büyükelçilikler kurulmuş, Osmanlı, Bombay ve Kafkasya'da konsolosluklar açılmıştır. Bir diğer önemli icraatı da yabancı dillerde tercümanlardan oluşan bir kurul oluşturup tercüman yetiştirmeye başlamasıydı. Bu dönemde hükûmetin sınır komisyonuna bir kişiyi bile gönderecek kadar tercümanı yoktu.¹⁰⁰¹ Ülke geneline yayılan güvensizlik sonucu eyaletlerin çoğunda çıkan isyanların bastırılması ve diğer yandan reform ve ilerleme çalışmalarına devam edilmesi, ülke hazinesinin bir yıl boyunca boş kalmasına sebep oldu. Emîr Kebîr'in maliyede reform yapma ve hükûmet soylularının görev aylıkları ve emekli maaşlarını azaltma yönündeki ilk adımı soylu sınıfı tarafından tepki ile karşılanmıştı. Diğer yandan Emîr Kebîr'in İngiliz ve Rus müdahalesine karşı çıkan ciddi muhalefeti de bu iki ülkenin tepkisini çekmişti.¹⁰⁰²

Merkezî bir devletin iki temel direği olan daimî ordu ya da bürokrasiden yoksun, büyük ölçüde güvenilir olmayan aşiret vergilerine bağımlı ve taşraya ulaşmak için hızlı herhangi bir aracı olmayan şah, yetkilerinin çoğunu eyalet valilerine, aşiret liderlerine ve alt düzey yetkililere devretmek zorunda kalmıştır. Aşiretler ise neredeyse kendi kendini yöneten birimler olarak kaldı.¹⁰⁰³ Farklı toplulukların çeşitliliği ve kendi kendine yeterliliği, merkezî hükûmeti daha da zayıflatan idarî özerklikle sonuçlandı. Tüm bu toplumsal bağların ve rekabetin ortasında kalan Kaçar Hanedanının merkezî bir gücü yoktu. Şah, farklı bölgelerdeki memurları atama yetkisine sahip olsa da pratikte bir topluluğun onaylamadığı birini atayamıyordu.¹⁰⁰⁴

Kaçar Hanedanı döneminde merkez ve taşra yönetimlerinde idarî sınıf yapısı şu şekilde organize edilmişti;

- Vezirler: Hükûmette yer alan bakanlardı. Bakanlıkların sayısı şahın veya dönemin üst düzey diğer bürokratlarının istekleri doğrultusunda artmış ya da azaltılmıştır.
- Müstevfiler: Muhasebeciler ve maliye görevlileriydi. Görevli oldukları kurum ya da birimlerin gelir-gider hesaplamalarını gerçekleştiriyorlar ve ayrıca eyaletlerin vergilerini toplamakla görevlendiriliyorlardı.

¹⁰⁰⁰ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 436-438.

¹⁰⁰¹ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 210.

¹⁰⁰² Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 197.

¹⁰⁰³ Nikki R. Keddie. "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", 3-4.

¹⁰⁰⁴ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 47-48.

- Derbariler (soylular) ve Mirzalar (beyler): Sosyal sınıfların üst kademesinde bulunan bu kişiler, maddî güçlerini kullanarak saraya yakınlaşıyorlar, siyasî ve idarî işlerde söz sahibi oluyorlardı.
- Subaylar: Askerî komutanlar devlet idaresinde güç sahibi kişiler arasında yer alıyorlardı.
- Valiler: Valilerin atanma usullerinde belirlenmiş bir kriter yoktu. Bu göreve, Kaçar Hanedanı üyeleri ve şehzadelerin atanmasının yanı sıra, sadrazamların güçlendiği dönemlerde vali atamalarını gerçekleştirdikleri görülmektedir. Devletin malî olarak zor duruma düştüğü dönemlerde valilik makamı gibi önemli görevlerin açık artırma usulünde satılması uygulamasına da başvurulmuştur.
- Aşiret reisleri ve onların vekilleri: Aşiret reisleri, askerî, ekonomik, adlî ve sosyal anlamda pek çok görevi aynı anda yerine getiren kişilerdi. Savaş dönemlerinde kendi silahlı kuvvetlerinin komutanı olan bu kişiler, barış dönemlerinde ise siyaset ile ilgilenmişlerdir. Bir bakıma kendi toprakları içerisinde özerk bir yönetim kuran aşiret reislerinin çadırları, hem sahip oldukları alanın yönetim merkezi hem de mahkemesi olarak görev yapıyordu.¹⁰⁰⁵
- Şeyhülislâmlar: Şer'î mahkemelerin en üst düzey yöneticileri olan şeyhülislâmlar, şah tarafından ilmî yetkinlikleri yüksek olan müçtehitler arasından atanıyordu.
- Kadılar: Şehir ya da kasabalarda şer'î mahkeme yargıçları olarak görev yapıyorlardı.
- Mâlik el-tüccarlar: Tüccar topluluklarının başındaki yöneticilerdi.
- Kalantarlar: Belediye başkanlığı gibi görevleri de olan ayrıca esnaf ve lonca ürünlerini denetleyen kişilerdi.
- Kethüdalar: Köylerde vergi toplamakla görevli olan kethüdalar, şehir ve kasabalarda ise mahallelerin ve çarşıların genel işlerini yürüten ve denetleyen kişilerdi.

Yerel düzeyde görev yapan bunlar gibi pek çok memur, şahın sarayından yönetilen devletin bürokrasi işlerinin içerisinde yer alıyordu. Önemli şehir ve kasabalarda tüccarların, esnafın ve işçilerin, kendi sınıfının özel çıkarlarından sorumlu olan ve valiler nezdinde tüm işlerini yöneten bir temsilcisi vardı. Bunlar, üyesi olduğu topluluk tarafından seçilir ve şah tarafından atanırdı.¹⁰⁰⁶

Düşük mevkide bulunanlar arasından, sarayda hükûmetin gözüne girerek yükselen biri,

¹⁰⁰⁵ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 27.

¹⁰⁰⁶ Ervand Abrahamian. "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 10-12.

ulema, tüccarlar ve servet sahibi diğerleri gibi, mal varlığının çoğunu toprağa yatırır. Zenginler de servetlerini korumanın en güvenli yolu olarak hükûmetten bir mevki alabilmek için yarışlırdı. Kaçar döneminde birçok valilik ve diğer mevkiler esasen en yüksek teklifi verene açık artırmayla satıldığından, ayrıca vergiler ve yasadışı haraçlar yoluyla zenginliği artırmak için kullanıldığından, zenginlik, siyasî güç ve toprak sahipliği arasındaki yakın bağlar korunmuştur. Kentli burjuvazi ile kırsal toprak ağaları sınıfı arasında önemli bir sınıf çatışması yoktu, bunun nedeni toprak ağalarının esas olarak kentlerde yaşaması ve burjuvazinin toprağı en güvenli yatırım biçimi olarak görmesiydi.¹⁰⁰⁷

Genellikle satın alınan bu rütbe ve makamlar, görevi elde edebilmek adına harcanan meblağın tahsili için adaletli olmayan çeşitli uygulamaların ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Bunlardan biri vergilerin toplanmasındaki adil olmayan, keyfi ve acımasız vergi tahsiliydi. Bir vali ya da şehzade kendisi için maddî gelire ihtiyaç duyduğunda, emrindekilere bunun sağlanması talimatını verir, ardından bu meblağ vergi mükelleflerinden tahsil edilirdi. Vergi mükellefleri bazen iki ya da üç kez ödeme yaparlardı, ancak bu amaçla tutulan kayıtlar hiçbir zaman kendilerine verilmediğinden ellerinde kanıtlayıcı belge bulunmaz ve tekrar ödeme yapmaya zorlanırlardı. Eğer vergi mükellefi bu ödemeyi herhangi bir sebeple yapmak istemezse valiye götürülür ve üzerine düşen meblağı ödeyene kadar falakaya çekilirdi. Gaspard Drouville, eyalet valilerinin gelirlerini bilmenin çok zor, hatta imkânsız olduğunu ve onlara her türlü muafiyet tanındığını söyler. Valilerin, tüm zanaatkârlar arasında casusları vardı. Bunlar, meslek sahiplerinin yaptıkları veya sattıkları her şeyi onlara bildiriyor ve hiçbir ürün vergiden muaf tutulmuyordu.¹⁰⁰⁸ Monsey, İran'da eyalet valilerinin alt makamlar üzerindeki mutlak gücünü ve bu makamların valiye ödemesi gereken verginin toplanmasında halka uygulanan davranışları, hırs ve gücün dizginsiz kullanımı olarak açıklar.¹⁰⁰⁹

Şehirler, mahallelere bölünmüştü ve her birinin başında bir kethüdası bulunuyordu. Mahalle kethüdasının görevi köy kethüdası ya da aşiret reisinin yürüttüğü görevlerle benzerdi. Mahallenin diğer komşu mahallelerle ve hükûmetle sürdürülen ilişkilerde mahalle sakinlerinin temsilcisiydi. İşleri yürütürken, aynı mahallede yaşayan ileri gelenlerle, kadı, imam, şeyhülislam, dergâh ağası (pazar başı) ve muhtesib (ölçü ve tartı denetçisi) ile birlikte çalışırdı. Mahalledeki çay bahçelerini, hamamları ve loncaları denetlerdi. Loncaların kendi

¹⁰⁰⁷ Nikki R. Keddie. "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", 5.

¹⁰⁰⁸ Drouville, Gaspard *Voyage en Perse*, 20-22.

¹⁰⁰⁹ Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus*, 100.

kethüdaları, kendi ihtiyar meclisleri (riş-i sefid), kendi uzlaşma mahkemeleri, kendi çarşıları, bazen de kendi mezarlıkları bulunuyordu. Mahalle kethüdası haftalık toplantılara (heyet) katılırdı. Bu buluşmalarda dua merasimleri, düğünler, geri gelen hacıları karşılama törenleri düzenlenir, muhtaç kimseler veya mahalledeki camilerin, okulların ve tekkelerin onarımı için para toplanıyordu.¹⁰¹⁰ Şehirlerde bir de “İstis” olarak bilinen güreşçilerden oluşan, çoğunlukla esnaf ve seyyar satıcılıkla geçimlerini sağlayan ve aralarına yalnızca “iyi karakterli” sporcuları kabul eden bir grup daha bulunuyordu. Kendilerine amaç olarak güçlülere karşı zayıfları kollamak, bölgelerini davetsiz misafirlere karşı savunmak olan bu sporcular; mahalle ve sokaklarda devriye geziyor, yetimlerin eğitimi için bağış topluyor, genel ahlâkı gözetiyorlar ve Şii yas aylarında kırbaçlama ayinleri düzenliyorlardı. Mahalle teşkilâtının zayıf olduğu yerlerde esnaflar, halkı koruma gibi önemli bir görevi de üstlenmişlerdi.¹⁰¹¹

3.4.2. Kaçar Hanedanı Döneminde Silahlı Kuvvetler ve Modernleşme Çabaları

İran’da modernleşme çalışmalarının Safevîler döneminde kadar uzandığı söylenebilir. Askerî alanda en parlak dönem Şah Abbas zamanında yaşanmıştır.¹⁰¹² Şah I. Abbas çeşitli Türkmen aşiretlerinden kendine sadık devşirme, yeni bir aşiret birliği oluşturmuş ve “Şahseven” adı verilen bu birlikler saray güvenliğini sağladığı gibi problem çıkaran eyaletlerde istihdam edilmiştir. Azerbaycan Türkçesi konuşan Şahsevenler, XIX. yüzyılda da Kaçar Hanedanının en sadık birliklerini oluşturmuşlardır.¹⁰¹³

Kaçar Hanedanı döneminde ise reformlar ve modernleşme çabaları daha çok Abbas Mirza gibi hırslı ve Nâsırüddin Şah gibi meraklı veliaht ve şahlar ile az sayıdaki siyasînin kişisel gayretlerine dayanır.¹⁰¹⁴ Rusya’nın 1801 yılında Gürcistan’ı ilhak etmesi, Rusya ve Osmanlı Devletleri ile uzun yıllar boyunca süren savaşlar sonucunda alınan ağır yenilgiler, Kaçar ordusunun modernleşme ihtiyacını daha göze görünür hale getirmiş ve gerekli çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde başlayan orduda modernleşme çalışmaları, daha sonraki şahlar döneminde yenileşme hareketlerinin ağırlık merkezini oluşturmuştur.¹⁰¹⁵

¹⁰¹⁰ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 37-38.

¹⁰¹¹ Ervand Abrahamian. “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”, 24.

¹⁰¹² Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.1, 572

¹⁰¹³ Metin, Celal *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 87.

¹⁰¹⁴ Metin, Celal *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 105.

¹⁰¹⁵ İbrahim Yetiş. “Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Ordusu”. SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, sy. 41 (2017), 36-37

Abbas Mirza, yönetimi altındaki ordusunun Rus askeri karşısında aldığı yenilgiden sonra, Avrupa tarzında ciddi reformlar yapılması gerektiği konusunda kararlılık göstermiştir. Onun yapmaya çalıştığı yenilikler, III. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu'nda yapmaya çalıştığı yenilikler ile benzerlik gösterir. Genç şehzadenin bu noktadaki temel amacı, öncelikle İran ordusu olmak üzere birçok alanda yenileşme hareketlerine başlamak ve ülkesini bölgede güçlü bir devlet haline getirmektir.¹⁰¹⁶ Abbas Mirza'nın bu konudaki en büyük destekçisi veziri Mirza Büzürg-i Ferehânî'ydi.¹⁰¹⁷ Mirza Büzürg'ün¹⁰¹⁸ ölümünden sonra oğlu Kaimmakam-ı Ferehânî vezir olmuş ve babası gibi o da yenileşme hareketlerinde Abbas Mirza'ya desteğe devam etmiştir. Abbas Mirza ve Mirza Büzürg'ün temellerini attıkları yeni reformların ana odak noktası ordunun ilerlemesiydi. Öncelikle top, tüfek ve barut fabrikaları kuruldu. Tebriz'deki barut fabrikası günlük 200 ile 250 kilogram arasında barut ürettiyordu.¹⁰¹⁹ Curzon, Avrupa teknolojisini ilk kullanan sanayilerden biri olan bu fabrikalarda her türlü top ve mermi döküldüğünü, top arabalarının yapıldığını ve oldukça kabul edilebilir kalitede barut üretildiğini söyler.¹⁰²⁰

Kaçarların askerî güçleri, her zaman görevi başında olan şahın muhafız birliği ve çoğunlukla aşiretlere bağlı taşra birliklerinden oluşuyordu. Benzer şekilde eyaletlerdeki şehzadelerin de kendilerine ait muhafız birlikleri vardı.¹⁰²¹ Fransız General Gardane'nin 1807 yılında ülkesinin Dış İşleri Bakanına gönderdiği rapora göre, İran ordusu 180.000 kişiden oluşuyor, bunlardan 70.000 ila 75.000 kişi imparatorluk birlikleri olarak görev alıyor ve ödemeleri devlet hazinesinden yapılıyordu. Geri kalanlar ise eyalet birlikleri olarak bilinen ve genellikle buralarda valilik yapan şehzadelerin emrindeki birliklerdi. Bulundukları eyaletleri savunmakla görevli olan bu birliklerin ödemeleri, valiliğin hazinesinden yapılıyor ve bu eyaletlere bir saldırı düzenlendiği takdirde şah, kendi birliklerinden destek gönderiyor ve masraflarını karşılıyordu.¹⁰²² Süvari birlikler, aşiretler tarafından kontrol ediliyor ve yalnızca kendi reislerine itaat eden kişilerden oluşuyordu. Bunlar merkezî hükûmet tarafından, yalnızca savaş durumunda ya da geçici olarak şahın muhafızlığını yapmak için

¹⁰¹⁶ Sıtkı Uluerler. "Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü (1800-1833)". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 22, sy. 2 (2012), 309.

¹⁰¹⁷ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 161.

¹⁰¹⁸ Robert Ker Porter, bu önemli devlet adamını, ellili yaşlarında, durgun ama etkileyici bir çehreye sahip, efendisi tarafından kendisine karşı duyulan güvene her şekilde lâyık, hükûmet bilgisi ve adil yönetimi ile devlet adına önemli bir olgunluk örneği sergileyen bir bürokrat olarak anlatır. bkz. Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 236.

¹⁰¹⁹ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 161-162.

¹⁰²⁰ Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.1, 578.

¹⁰²¹ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 135.

¹⁰²² Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 25.

çağrılıyorlardı. Piyade birliklerinin askere alınması ise daha farklıydı. Bir bölgenin valisi, ordu için sağlamak zorunda olduğu asker sayısını köylere pay ediyor, bunun ardından yerel hâkimler; mollaları, tüccarları, zanaatkârları, kendilerine yakın olanları ve nüfuzlu kişilerin hizmetkârları gibi kişileri muaf tutarak, yani sadece sıradan halka askerlik görevi yazarak çalışmalarını tamamlıyorlardı.¹⁰²³ Askerlik görevine seçilenler, ömür boyu asker olarak görev yapıyorlardı. Bazen hükûmet tarafından eve gönderilen birliklere hiçbir ödeme yapılmıyordu.¹⁰²⁴

Ordunun modernizasyonu açısından ilk adım olarak görülebilecek gelişme Kaçar-Rus savaşları esnasında Rus ordusundan kaçtıktan sonra, Tebriz'deki veliaht şehzade Abbas Mirza'nın yönettiği orduya katılarak ayrı bir bölük oluşturan bir grup askerin çalışmalarıdır. Bu askerler, bilgi ve birikimlerini Kaçar ordusuna aktarmaya çalışmışlarsa da büyük bir değişiklik gerçekleştirdikleri söylenemez. Planlı bir askerî modernleşme, ülkeye gelen İngiliz ve Fransız subaylar aracılığıyla başlatılmıştır.¹⁰²⁵ Fransa ile 1807 yılında yapılan Finkenstein Antlaşması sonrasında Napolyon tarafından İran'a, General Gardane başkanlığında bir heyet gönderilmiştir. Bu heyet Kaçar askerlerini, Fransız ordusunun ilerleyen dönemlerde, İngiliz hâkimiyetindeki Hindistan'a yapacağı hareketin öncüsü olarak yetiştirmek üzere görevlendirilmişlerdi. Bu subaylardan kendi askerlerini yetiştirmek için yardım alan Abbas Mirza, İngiltere'ye de batı tekniğini almak için temsilciler göndererek ordusunu modernize etmeye çalışmıştır. Ayrıca Avrupa'ya silah mühendisliği alanında eğitim almaları için öğrenciler göndermiştir.¹⁰²⁶ General Gardane'in elçiliği sırasında onunla beraber görev yapan subaylarca önerilen tahkimat planları, Abbas Mirza tarafından üzerlerinde küçük değişiklikler yapılarak, Hoy'da Ruslara karşı savunma amaçlı olarak uygulattırılmıştır. Bunlar yerel ustalarca yapılan duvarlardan daha sağlam olsa da düzenli bir Avrupa ordusunu engellemek için yetersiz tahkimatlardı.¹⁰²⁷

Rusların işgal ettiği İran topraklarını geri almak ve bunun için güçlü bir ordu kurmak isteyen Abbas Mirza için, valisi olduğu Azerbaycan Eyaleti'nin vergi gelirleri yetersizdi. Bakıldığında devletin tüm gelirleri bile bu harbin masraflarını karşılamak için yeterli görünmüyordu. Tam da bu sırada İngiltere, Abbas Mirza'nın yardımına yetişti. 1810 yılında,

¹⁰²³ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 404.

¹⁰²⁴ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 406.

¹⁰²⁵ Eralp Yaşar Azap. "İran'da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askerî Reformları ve Sonuçları". DTCF Dergisi 62, sy. 2 (Aralık 2022), 1106-1107

¹⁰²⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu. "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", 184.

¹⁰²⁷ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 135-136.

Ruslarla mücadelesini sürdürmesi karşılığında yardımda bulunmaya başladı. Müslüman olmayan bir ülkeden destek sağlanması ve Abbas Mirza'nın bu yardımlarla ordusunu modern bir şekilde tanzim etmeye çalışması Azerbaycan'daki Şii ulemanın tepkisini çekmiştir.¹⁰²⁸

Fraser, Tebriz'de bulunduğu dönemde (1822) bölgede alınan askerî önlemlerin maddi imkânsızlıklar nedeniyle çok yetersiz kaldığını aktarır. Silahlardaki eksikliğin yanı sıra, birliklere de kendilerine erzak alacak kadar bile ödenek verilmediği için ordunun morali bozuluyor ve büyük ölçüde firarlar meydana geliyordu.¹⁰²⁹ İran'ın savaşma yöntemlerinin zayıflığı, askerî reformun yıkıcı etkileriyle birleşerek Ruslara zafer kazandırmıştı. İran, ikinci bir savaşla kayıplarını telafi etmeye çalıştığında, Rus zaferi daha da belirleyici oldu. Kaçar Hükûmeti yenilmiş, aşağılanmış ve hızla değişen dünyanın büyük zorluklarıyla başa çıkmak için her zamankinden daha az yetenekli bir halde kalmış ve uzun sürecek bir gerileme süreci başlamıştı.¹⁰³⁰

Askerî açıdan bakıldığında Kaçar şahı, silahlı kuvvetlerin başındaydı. Ancak askerî işlerden sorumlu bir organ (döneme göre Ordu ya da Harp Bakanlığı) bulunmasına rağmen ve yöneticilerin daimî bir ordu kurma çabalarına rağmen silahlı kuvvetlerin merkezî olarak örgütlenmesi mümkün olmamıştır. 1813'te Abbas Mirza'nın Nizam-ı Cedîd (yeni ordu) çalışmaları, Emîr Kebîr'in (1848-1850) ve Muşîr el-Devle'nin iktidarda olduğu dönemlerde (1870-1871, 1871-1873, 1874-1880) merkezîleşme çabalarının hiçbiri daimî bir ordunun oluşmasını sağlayamamıştır.¹⁰³¹ 1879'da İran'da, Rus ordusu önderliğinde ve Rusya'daki Kazak Alayları örneğine dayanılarak bir Kazak Alayı (daha sonra tugay halini almıştır) oluşturuldu. İran'ın ilk düzenli askerî gücü olan bu tugaydaki liderlik pozisyonları, Rus subayların elindeydi.¹⁰³² Petersburg'dan talimat alan ve Tahran'dan maaş alan bu subaylar tarafından eğitilen ve komuta edilen İran Kazak Tugayı, 1879'dan itibaren ülkedeki tek etkili askerî gücü kontrol ediyordu.¹⁰³³

Kaçar Hanedanı döneminde düzenli ordu kurmanın maliyeti ile tam olarak yüzleşilemediğinden ordudaki reformlar yetersiz kalmıştı. Abbas Mirza 1806 yılında

¹⁰²⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu. "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", 185.

¹⁰²⁹ Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces*, 309.

¹⁰³⁰ Atkin, Muriel *Russia and Iran*, 164.

¹⁰³¹ Behrooz Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1796'dan Bugüne*, trc. Bahar Bilgen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 52.

¹⁰³² Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 46.

¹⁰³³ Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, 207.

Azerbaycan Eyaleti'nin her yerinden ordu için adam toplanmasına ilişkin fermanlar çıkardı. Bunların maaşları, erzakları, giysileri ve diğer ihtiyaçları hükûmet fonlarından karşılanacaktı ancak uygulama başarısız oldu. Ordu, yine acil durumlarda aşiret liderleri tarafından sağlanan ya da hükümdar ve eyalet valileri tarafından istihdam edilen daimî birliklerden oluşmaya devam etti.¹⁰³⁴ Kaçar dönemindeki gelişigüzel asker toplama ve eğitim yöntemi, yabancıların istilâsına direnebilecek bir güç sağlamıyordu. Kaçar ordusunun Rus silahlarına karşı koyabilmesi için askerî güçlerin modernleştirilmesi elzemdi. Bununla birlikte düzenli orduya nasıl ödeme yapılacağı sorusuna hiçbir zaman çözüm bulunamayınca, orduyu reforme etmek için alınan önlemler kaçınılmaz olarak tamamen yetersiz kaldı.¹⁰³⁵ Batı teknolojisine sahip bir askerî güç aynı zamanda büyük bir maddî külfeti de beraberinde getiriyordu. Kaçar şahlarından hiçbiri, önemli meblağlar toplayabilmek için vergiden muaf tutulan zengin sınıflara yönelik, büyük çaplı vergilendirmelere girişmedi. Orduda ya da diğer konularda önemli bir reform yapılmamasının sebepleri arasında, ulemanın ve halkın batıdan gelen yeniliklere ön yargılı bakışının da etkili olduğu söylenebilir. Bir diğer etken ise şahlar nezdinde İngiliz-Rus rekabetindeki İran'ın toprak bütünlüğüne ilişkin gayriresmî İngiliz garantileri verilmesidir. İngilizler, yönetimdeki şahlara Kaçar Devleti topraklarına yönelik hiçbir işgalin başarılı olamayacağı ve dolayısıyla zahmetli ve pahalı bir orduya ihtiyaç duyulmadığı düşüncesini empoze etmişler ve belki de şahlar kendilerine verilen bu güvence nedeniyle konuya yeterince eğilmemişlerdir.¹⁰³⁶

3.4.3. Kaçar Hanedanı Döneminde Ekonomik Hayat ve Azerbaycan Eyaleti'nin Durumu

3.4.3.1. İran Ekonomisinin Gelişim Süreçleri

İran'ın ekonomik olarak dönüşümü genel olarak iki döneme ayrılabilir; özellikle Şah Abbas'ın tahtta bulunduğu XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak XVII. yüzyıl ortalarına kadar süren görece olarak refah dönemi ve XVII. yüzyıl ortalarından başlayarak XIX. yüzyıl boyunca devam eden durgunluk ve ekonomik kriz dönemi.¹⁰³⁷ Şah İsmail döneminde arazi kullanım yoğunluğunun artması, köylülere uygulanan vergilerin düşürülmesi, yol inşaatları,

¹⁰³⁴ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 138.

¹⁰³⁵ Brydges, Harford Jones *An Account of the Transactions*, 310.

¹⁰³⁶ Nikki R. Keddie. "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview", 7.

¹⁰³⁷ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 25.

sulama ağlarının rehabilitasyonu gibi çalışmalarla ekonomide üretim verimliliğinin arttığı görülür. Şah Tahmasb döneminde ise bu durum sekteye uğramış görünmektedir. Şah İsmail'in ölümünün yarattığı kaosun ve 1533-1555 Osmanlı-Safevî savaşlarının yıkıcı sonuçlarının bu duruma sebep olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Ancak Şah Tahmasb'ın ekonomi yönetimine babası gibi önem vermediği, halktan alınan ağır vergilere ses çıkarmadığı, hazine kanunî olmayan yollarla bir servet biriktirdiği ve burada toplanan altın ve gümüşün ekonomik dolaşımdan çıkması sonucu, üretim kapasitesinin düşüşüne sebep olduğu da görülür. Tüm bunlara İran'daki ticaret yollarının güvensizliği de eklenince halkın fakirleşmesi kaçınılmaz hale gelmişti.¹⁰³⁸

Şah Abbas döneminde İran ekonomisi daha başarılı şekilde ele alınmıştır.¹⁰³⁹ Safevî şahlarının genel olarak yabancılara karşı nazik tutumda bulunmaları ve yabancı tüccarların can ve mal güvenliklerinin devlet tarafından garanti altına alınması, bu dönemde İran dış ticaretini olumlu yönde etkilemiştir. Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler ve ardından Fransızlar ile İtalyanlar ülke ticaretinde etkin olarak yer alıyorlardı.¹⁰⁴⁰ Şah Abbas döneminde Ermenilerin İran'da büyük ekonomik etkiye sahip bir konuma yükseldiği görülür. Şah, Ermenilerden binlerce aileyi Gilan ve diğer bölgelere göndermiş ayrıca İsfahan'ın bir banliyösü olan Yeni Culfa'ya önemli sayıda Ermeni'yi yerleştirmiştir. Şahın himayesi, üretim becerileri ve ticarî zekâları sayesinde Ermeniler kısa bir sürede bölgenin İpek ticaretini kontrol altına aldılar ve İran'ın iç ve dış ticaretinin çoğuna hâkim oldular.¹⁰⁴¹ Tam da güçlerinin doruğunda göründükleri bir anda Şah Abbas dinî bölünmeler nedeniyle Ermeni topluluğunu zayıflattı. Bu da çeşitli grupların destek için Fransa ve Rusya'ya yönelmesine neden oldu. İran'da artan dinî hoşgörüsüzlük, baskı ve ayrımcılığın artmasına yol açtı. Osmanlı İmparatorluğu'nda kötüleşen koşullar Avrupa ile ticaretin hacmini ve kârlılığını keskin bir şekilde azalttı. Son olarak XVIII. yüzyılda İran ekonomisinin çöküşü yaşandı. Bütün bunlar Ermenilerin İran'dan Osmanlı, Rusya ve Hindistan'a önemli ölçüde göç etmesine neden oldu.¹⁰⁴²

Şah Abbas, İran'da huzuru ve emniyeti temin etmiş, onun zamanında yeni yollar ve kervansaraylar yapılmış, çorak yerlerde birçok içme suyu kuyusu açılmıştır.¹⁰⁴³ Hükûmetin

¹⁰³⁸ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 28-29.

¹⁰³⁹ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 34.

¹⁰⁴⁰ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 367.

¹⁰⁴¹ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 57.

¹⁰⁴² Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 58.

¹⁰⁴³ Sykes, Percy *A History of Persia*, c.2, 265., Furon, Raymond *İran*, 135.

elinde bulunan üretim fazlasının, sulama ağlarını, yolları, kervansarayları vb. onarmak ve genişletmek için ekonominin çeşitli sektörlerine aktarılması sonucunda ülkede bir nüfus artışı gözlenmişti. Ancak Şah Abbas dönemindeki başarılı çalışmalar İran'ın ekonomik sorunlarının çözüldüğü anlamına gelmiyordu. Çünkü İran ekonomisinin yapısı, ülkenin herhangi bir yerinde dengelerin değişmesinden çok kolay etkilenebiliyordu.¹⁰⁴⁴

Safevî Devleti'nin çöküşünün ardından yaşanan kaos ekonomiye büyük zarar vermişti. Nadir Şah döneminde ise halk, ağır bir vergi yüküne tâbi tutulmuştu. Vergi oranları artırılmış ve yeni vergiler getirilmişti. Buna rağmen Nadir Şah dönemindeki vergi gelirleri, Safevîler dönemindeki vergi gelirlerinin yaklaşık üçte biri kadardı. Vergi oranlarının artırılmasına rağmen yağmacı politikaların vergi gelirlerinde azalmaya neden olması, ekonomideki toplam üretimin azalması ile açıklanabilir.¹⁰⁴⁵ Nadir Şah, İran'ın Avrupa ile ticarî ilişkilerini sürdürmenin yanı sıra Hazar Denizi ve Basra Körfezinde ticarî bir donanma kurmak istiyordu ve bu yönde önlemler de almıştı ancak ölümünün ardından yaşanan siyasî kargaşa bu eylemleri etkisiz hale getirdi.¹⁰⁴⁶ Ülkedeki genel güvensizlik ortamı nedeniyle İngiliz tüccarlar 1749'da İran'ı terk ederek burada iş yapmayı bıraktılar. Ermeni ve Rus tüccarlar tarafından ipek ihracatı ise normalin onda biri oranına kadar düşmüştü. Nadir Şah'ın 1747'de ölümünün ardından, iktidara geçen Kerim Han Zend döneminde İran kısa bir süre için güvenlik ve rahatlığa kavuştu. Ülkede, özellikle güneydeki Fars Eyaletinde sulama sistemi canlandırıldı. Tüccarlara, özellikle de Ermeni tüccarlara imtiyazlar verildi,¹⁰⁴⁷ Hollandalı ve İngiliz tüccarlara her türlü kolaylık sağlandı.¹⁰⁴⁸

Avrupa, XVIII. yüzyılda Sanayi Devrimini yaşamış ve buharlı makinaların üretimde kullanılması önce İngiltere'de daha sonra diğer Avrupa ülkelerinde yaygınlaşmıştır. Bunu yeni buluşlar izledi ve öncelikle tekstil ürünleri üretiminde artış yaşandı. Avrupa'yı takiben Çarlık Rusya da yeni sanayi tekniğini benimsedi. Asya ve Afrika ülkeleri bu malların satışı için pazar olarak görülüyor, bunun yanı sıra bu bölgeler bir hammadde sahası olarak önem arz ediyorlardı.¹⁰⁴⁹ XVIII. yüzyılda Avrupa'daki siyasî kurumların değişimi ve ekonomik dönüşüm, sermaye birikiminin önünü açmış, bilimin ilerlemesi ile ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verecek şekilde siyasî ve sosyal dönüşüm gerçekleşmişti. Ancak İran'da tiranlığın

¹⁰⁴⁴ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 34.

¹⁰⁴⁵ Bert Fragner, "Economy: From the Safavids Through the Zands", *Encyclopædia Iranica*, c. 8, ed. Ehsan Yarshater. (California: Mazda Publishers, 1998), 137., Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 44.

¹⁰⁴⁶ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 368.

¹⁰⁴⁷ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 46-47.

¹⁰⁴⁸ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 368.

¹⁰⁴⁹ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 368.

doğası değişmedi. Ülkede, şahların toprakları içindeki kaynakları sınırsızca kullanma yetkisine ve yapabileceği aşırılıklara karşı fren görevi üstlenecek bir kurum yoktu.¹⁰⁵⁰

XIX. yüzyılda Kaçar Hükûmeti, Rusya ve Osmanlı'ya karşı bir dizi savunma savaşı vermek durumunda kalmıştı. İngiltere, rakibi Fransa'yı İran'dan çıkardıktan sonra ülkede siyasî nüfuzunu genişletmeye başlamış, bunun üzerine Rusya ile İngiltere arasındaki ekonomik ve siyasî rekabet çirkin ve tatsız bir hal almıştı. Bu rekabet öncelikle Kaçar Devleti'nin mali ve ekonomik işlerine sızmak, ekonomik imtiyazlar ve gümrük muafiyetleri elde etmek ve bu iki ülke için kârlı ticarî sözleşmeler yapmak amacıyla başlamış ve gün geçtikçe yoğunlaşmıştır. Her iki rakip de hedeflerine ulaşmak için hiçbir siyasî eylemden kaçınmadı. Böylece zamanla Kaçar Devleti'nin dış ticareti iki güçlü hükûmet olan Rusya ve İngiltere'nin eline kaldı ve Kaçar maliyesi ile gümrükleri de bu iki ülke tarafından tekele alındı.¹⁰⁵¹

Kaçar-Rus savaşlarının ardından İngiltere ile yapılan Herat savaşı, Afganistan'ın İran topraklarından ayrılmasına neden oldu. Bundan sonra Kaçarlar, İngiltere ve Rusya'nın gizli kolonisi haline gelecektir. XVIII. yüzyılın iç ve dış savaşlarının ölümcül etkisinden henüz kurtulamamışken yabancı mallara ve tüccarlara önemli tavizler verilmesi, Kaçar Devleti'nin ekonomisini çıkmaza sürüklemiştir. Ülkenin insan gücünün en aktif ve verimli kısmı şahın ya da yerel yöneticilerin ordularına gönderiliyor ve bunların doyurulması gerekiyordu. Bunun dışında yönetici ve soylu sınıfların, onların şatafatlı saraylarının esas olarak toprak ürünlerinden finanse edilmesi gereken, gerekli gereksiz ihtiyaç ve harcamaları vardı. Buna karşılık, toprağın verimliliğini artırmak ya da azalmasını önlemek için hiçbir adım atılmıyordu.¹⁰⁵²

Rusya tarafından İran'da kurulan Bank-ı İstikrâzî, Rusya ile ticaret yapan İranlı tüccarlara, loncalara ve çeşitli şahıslara kredi veriyor böylelikle Kaçar Devleti ekonomisinde giderek etkili bir rol oynamaya başlıyordu. İngilizler tarafından finanse edilen Bank-ı Şehinşahî de İran'daki ekonomik rekabetin bir parçasıydı. Bank-ı Şehinşahî'nin temel amacı İranlı tüccarların dikkatini mümkün olduğunca çekmek, Rus bankasının önüne geçerek İngiltere ve Asya'daki İngiliz sömürgeleriyle ticaret yapmak ve İran içinde mümkün olduğunca parasal güç kazanmaktı.¹⁰⁵³ Bank-ı Şehinşahî'nin banknot ihraç etmesi, söz konusu banka

¹⁰⁵⁰ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 49.

¹⁰⁵¹ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 369.

¹⁰⁵² Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 58.

¹⁰⁵³ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 374.

için ayrı bir gelir kaynağı da yaratmıştı. İngiltere'nin Kaçar Devleti üzerindeki siyasî nüfuzu nedeniyle dolaşımdaki banknotların hacmi ve miktarı Kaçarlar tarafından herhangi bir denetime tabi değildi. Banka, İran'ın her şehri için ayrı banknot basıyor ve şehirlerdeki banka şubeleri diğer şehirlerin banknotlarını kendi bölgelerindeki ile değiştirmek için bir miktar ücret talep ediyordu.¹⁰⁵⁴

XIX. yüzyıl İran dış ticaretinin başlıca üç aşamadan geçtiği gözlemlenebilir. İlk aşama birkaç yıl boyunca ekonomiyi olumsuz etkileyen ve İran'ın dış ticaretini azaltan 1830-1831 yılları arasında gerçekleşen “Büyük Veba Salgını” ile sona ermiştir. Söz konusu dönemde Avrupa ile Kaçar Devleti arasındaki ticaretin çoğu Rusya üzerinden gerçekleştirilmekteydi. 1830 Edirne Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Karadeniz limanları yabancı ulusların gemilerine açıldı ve İngilizler, Trabzon'u Kaçar Devleti ticareti için bir depo haline getirmeyi amaçladı. 1830'lar ve 1880'ler arasındaki ikinci aşamada durum biraz daha karmaşık hale gelmişti. Büyük vebanın ani etkilerinden kurtulan ekonominin ivmesini geri kazandığı görülür. Bu dönemde İran'dan yapılan ihracatın en önemli kalemi olan ham ipek üretimi ve ihracatı önemli ölçüde artmıştır.¹⁰⁵⁵ Ham ipek üretiminin dış ticaret üzerindeki olumlu etkisi 1860'ların ortalarında aniden sona erdi. İpek ticaretinin çöküşünü telafi etmek ve ithal edilen malların bedelini ödeyebilmek amacıyla, 1860'ların ortalarından 1880'lere kadar, güney ve orta eyaletlerde afyon; Horasan, Azerbaycan ve Gürgan'da pamuk ekimi teşvik edilmiştir. 1870'lerin ilk yıllarında gerçekleşen “Büyük Kıtılgın” sebeplerinden biri olarak afyon ve pamuk ekimi gösterilmektedir.¹⁰⁵⁶ Bu dönemde İran dış ticareti, dünyanın önde gelen pazarlarındaki periyodik mali krizler, Amerikan iç savaşı, Rus-Osmanlı savaşı ve yüzyılın son çeyreğinde fiyatlardaki düşüşler gibi dış olaylardan da etkilenmiştir.¹⁰⁵⁷

1861-1865 yılları arasında yaşanan Amerikan iç savaşı nedeniyle ülkelerin pamuk talebi karşılanamamıştır. Küresel pamuk üretiminin yarısını gerçekleştiren Amerika'da iç savaş nedeniyle, pamuk üretimi yapan güney eyaletleri piyasadan çekilmiştir.¹⁰⁵⁸ Bu sebeple birçok Orta Doğu ülkesinde ve diğer ülkelerde desteklenen pamuk üretimi, Rusya'nın hızla artan talebi ile daha da teşvik edilmiştir. Rusya tarafından pirinç üretimi de talep

¹⁰⁵⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 376.

¹⁰⁵⁵ Ahmed Seyf. “Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century”. Iran, sy. 34 (1996), 117.

¹⁰⁵⁶ Roger T. Olson, “Persian Gulf Trade and the Agricultural Economy of Southern Iran in the Nineteenth Century”, *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change*, ed. Michael E. Bonine, Nikki R. Keddie. (Albany: State University of New York Press, 1981), 180., Ahmed Seyf. “Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century”, 118.

¹⁰⁵⁷ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 70.

¹⁰⁵⁸ Gülşah Kaya. “Amerikan İç Savaşı'nın Türk Pamuk Ziraatına Etkileri (1861-1865)”. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 9, sy. 4 (Aralık 2022), 1405.

edilmekteydi. Eskiden İran'ın temel ihracat ürünü olan ipek 1860'larda yerini kaybetmiş, öte yandan ülkedeki halı üretimi artmıştır. Avrupa ve Amerika'ya satış için çok daha büyük miktarlarda üretilen halılar, bu dönemde önemli bir ihracat kalemi oluşturdu. İhracatın dengesini oluşturan ürünler ise geçmişte olduğu gibi kurutulmuş meyveler ve hayvancılık ürünleri ile incilerdi.¹⁰⁵⁹

Kaçar Hükûmeti 1800-1906 yılları arasındaki dönemde dış ticaretin geliştirilerek bir döviz kaynağına dönüştürülmesine ilişkin bir program uygulamamıştır. İç ve dış ticaret tamamen spontane bir şekilde gerçekleşiyor, sadece ihtiyaç fazlası ürünler mübadele edilmek üzere pazara gidiyordu.¹⁰⁶⁰ XIX. yüzyılın ilk yarısındaki en büyük değişiklik hem Osmanlı toprakları üzerinden hem de Hindistan ve Basra Körfezi üzerinden İngiltere ile ticaretin keskin bir şekilde artmasıydı. 1850 ve 1860'larda İngiltere'nin, İran'ın toplam ticaretinin en az yarısını oluşturduğu ve ithalatlarda oranın belirgin bir şekilde daha yüksek olduğu muhtemel görünüyor.¹⁰⁶¹ XIX. yüzyıl sonlarına doğru Rusya, İran pazarını neredeyse tekeline almıştı ve Azerbaycan, Hazar kıyıları ve Horasan gibi birçok bölgede Rus rafine şekeri pazara tamamen hâkimdi.¹⁰⁶²

Aşağıdaki tabloda dış ticaretin ikinci aşaması olarak belirtilen yıllara ait veriler ile ticareti etkileyen durumlar gösterilmektedir. Görüleceği üzere söz konusu dönemde İran ticaretinde toplam ithalat her zaman toplam ihracattan fazladır. Bu durum ekonominin sürekli dış ticaret açığı verdiği anlamına gelir ki bu da ülkenin giderek daha dışa bağımlı hale geldiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

¹⁰⁵⁹ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 71.

¹⁰⁶⁰ Ahmed Seyf. "Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century", 117.

¹⁰⁶¹ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 71.

¹⁰⁶² Ahmed Seyf. "Production of Sugar in Iran in the Nineteenth Century". Iran, sy. 32 (1994), 118.

Tablo 1. İran Ticaretini Etkileyen Durumlar ile İthalat ve İhracat Verileri

Yıl	Toplam İthalat	İngiliz Üretimi Malların İthalatı	Toplam İhracat	İpek İhracatı	Ticareti Etkileyen Durumlar ve Zararlar
1837	985.000 £	600.000 £	105.000 £	...	
1839	591.825 £	450.000 £	464.219 £	214.180 £	Osmanlı Sultanı II. Mahmud'un vefatı nedeniyle bazı ticaret yollarının güvensiz hale gelmesi, yoğun kar yağışı ve büyük erzak kıtlığı ulaşımı çok pahalı hale getirmiştir.
1844	703.204 £	562.000 £	369.057 £	131.418 £	Sınır muhafızlarının zayıflığı nedeniyle Gürcistan ile kaçak ticaretin artması. Horasan'da isyan. Muhammed Şah'ın ölümünün ardından çıkan ayaklanmalar. İran ve Osmanlı'da mahsullerin çekirgeler tarafından tahrip edilmesi.
1848	830.773 £	771.943 £	343.378 £	144.030 £	
1850	882.175 £	762.003 £	607.128 £	236.234 £	Tebriz'de birkaç yeni ticaret firması kuruldu. İthal edilen mallar talebin çok üzerinde kaldı.
1858	1.639.225 £	1.368.300 £	974.942 £	389.300 £	Aynı durumlar geçerliliğini devam ettirdi.
1859	1.786.488 £	1.518.207 £	965.140 £	409.582 £	
1863	1.460.000 £	815.000 £	534.000 £	351.000 £	Önceki iki yılın ithalat fazlası. Amerikan iç savaşının sonucu olarak pamuklu malların fiyatının artması.
1864	1.800.000 £	1.575.000 £	600.000 £	502.000 £	Yerli tüccarların Avrupalılara karşı birleşmesi.
1865	1.669.231 £	1.242.516 £	886.883 £	499.322 £	Gilan'daki ipek mahsulünün başarısızlığı. Amerikan iç savaşından kaynaklanan fiyatların belirsizliği.
1866	1.669.712 £	1.107.441 £	516.626 £	374.400 £	Azerbaycan'da kolera salgını ortaya çıktı. Gilan'da ipek üretimindeki başarısızlık. Satılmayan büyük miktarda mal fazlası kalması.
1867	1.432.069 £	946.672 £	643.093 £	65.000 £	İpek mahsulündeki başarısızlık. Nakit kıtlığı. Yerli tüccarlar arasında sık sık yaşanan başarısızlıklar.
1868	1.351.005 £	1.017.285 £	683.885 £	80.000 £	Orta Asya pazarlarına Rusya'dan tedarik sağlanması. İran'da pamuk ihracatının artışı.
1869	1.575.776 £	1.123.211 £	901.218 £	136.400 £	Aynı durumlar geçerliliğini devam ettirdi.
1870	1.094.717 £	864.000 £	422.632 £	116.000 £	Kıtlık tüm ülkeyi harap ediyor.
1871	789.559 £	611.280 £	340.790 £	119.440 £	Kıtlık ve kolera salgını. Yerli tüccarlar arasında sık sık iflaslar.

Kaynak: Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 70.

Üçüncü aşama olan 1880'lerden 1900'lere kadar olan dönemde, dış ticaret açık bir büyüme belirtisi göstermiştir. Bu dönemde Karun Nehri sefere açılmış, İngiliz ve Rus bankaları kurulmuştur. Ancak bu aşamada devletin malî krizi daha da derinleşmiş, devletin gelirleri ve giderleri arasındaki uçurum açılmıştı. Şahların kalabalık maiyetleriyle Avrupa'ya gerçekleştirdikleri seyahatler, bu seyahatleri finanse edebilmek için Talbot örneğinde görüldüğü gibi, rüşvet parasının kullanıldığı durumlar oluyordu. Artan masraflara daha köklü bir çözüm için “halise” yani devlet topraklarının özelleştirilmesine karar verildi.¹⁰⁶³ Kaçar döneminde, özellikle Muhammed Şah döneminden itibaren iş ve mevkiler açık artırmaya çıkarılmıştı. Gerekli ücreti ödeyenler istedikleri işi alabiliyorlar ve bu işin ya da mevkiin sürekli olabilmesi için düzenli olarak aylık ya da yıllık hediyeler vermek zorunda kalıyorlardı.¹⁰⁶⁴

Kaçar Devleti döneminde paralar altın, gümüş ve bakırdan oluşuyor ve her metal neredeyse saf haliyle basılıyordu. Altın paranın saf hali 1800'lü yılların ilk çeyreğinde yaklaşık on İngiliz şilinine eşitti. İki çeşit gümüş para bulunmaktaydı. En yüksek değeri olan realdi ve sekiz tanesi bir tümen etmekteydi. Daha küçük olan gümüş paranın sekiz tanesi bir reale eşitti. Bakır paranın ise yirmi dört tanesi bir real ediyordu. Tümenler hemen hemen her eyalette basılıyor ancak değerleri birbirinden farklılık gösteriyordu. Sahte para basanlar ölüm cezası ile cezalandırılıyorlardı. Ulusal parayı kırpanlar ya da başka bir şekilde tahrif edenler sakat bırakılarak cezalandırılıyorlardı.¹⁰⁶⁵

3.4.3.2. İran ve Azerbaycan Eyaleti'nde Üretim

XIX. yüzyıl İran ekonomisinde bir yandan özgür emek ortaya çıkmamış, diğer yandan da para sermaye birikimi yetersiz kalmış dolayısıyla kapitalist üretim ilişkileri gelişmemiştir. Ülkenin, üretim teknikleri nedeniyle ürün fazlası yaratma potansiyeli sınırlıydı. İç ticaret, ulaşım olanaklarının yetersizliği nedeniyle kısıtlıydı. İran kentlerindeki istihdam olanaklarının yetersizliği, mülksüzleştirilmiş köylülerin ya da kırsal ekonomiyi başka sebeplerle terk edenlerin geçimlerini başka coğrafyalarda, yani ekonominin tamamen dışında, özellikle de Rusya'nın güney eyaletlerinde aramaya zorlandıkları anlamına

¹⁰⁶³ Ahmed Seyf. “Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century”, 118.

¹⁰⁶⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, 326.

¹⁰⁶⁵ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 251.

geliyordu.¹⁰⁶⁶ Ayrıca bu dönemde sulama şebekelerinin bakımı ve genişletilmesinin ihmal edilmesi, mülkiyet güvencesinin bulunmaması ve doğrudan üreticilerden aşırı ve hesaplanamaz vergilerin toplanması korkunç yoksulluğun yayılmasından başka bir sonuç yaratmadı.¹⁰⁶⁷

XIX. yüzyıl İran endüstrisi, halkın basit ve mütevazı yaşam ihtiyaçlarının neredeyse tamamını karşılıyor ve bazı durumlar dışında yabancı mallara ihtiyaç duyulmuyordu. Bölgede debbağlık (deri terbiyeciliği), nessacılık (dokumacılık), halıcılık, demircilik, marangozluk, dülgerlik, kavaflık (ayakkabıcılık) halkın geçim kaynaklarındandı.¹⁰⁶⁸ Endüstri genellikle manuel yapım aşamalarına dayalı ve basit aletler kullanılarak gerçekleştiriliyordu. Örneğin demircilik ve bakırcılıkta basit bir aletin üfleyerek ateşlediği fırınlar kullanılıyor, çekiç vb. aletlerle erimiş metal şekillendiriliyordu. Yine eğirme ve tekstil atölyelerinde de el ve ayak ile kullanılan basit makinelerle çalışılıyordu. Her sektöre ait atölyeler çoğu zaman çarşıların aynı yerinde ya da şehrin bir mahallesinde yan yana bulunuyordu. Her meslek ve alanda işçiler yedi yaşından itibaren çırak olarak başlayıp çok düşük ücretlerle çalışıyordu.¹⁰⁶⁹ İran'ın geleneksel el sanatları endüstrisi, ülkeye ithal edilen makine yapımı malların artan hacmiyle rekabet edecek durumda olmadığından önemli ölçüde gerilemiştir. Bu gerilemenin ilk etkilerinden biri, tarımsal üretimden çıkmak isteyen köylüler için istihdam olanaklarının azalması ve dolayısıyla Rusya'nın güney eyaletlerine yoğun bir işgücü hareketinin yaşanması olmuştur. Böylesine büyük miktarlardaki işgücü kaybının, İran ekonomisini, ülkede verimli bir şekilde istihdam edilmiş olsalardı, üretebilecekleri katma değer birikiminden mahrum bıraktığı söylenebilir. Çoğu kasaba ve şehirlerde ise dış ticaretin yabancı tüccarların elinde olduğunu gösteren çok sayıda kanıt vardır.¹⁰⁷⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, İran'daki ücretli işçilerin çoğu tarımda, geleneksel el sanatlarında, hizmet sektöründe ve vasıfsız işgücü olarak istihdam ediliyordu. Modern bir endüstriyel işçi sınıfı ancak XIX. yüzyılın son on yıllarında ve XX. yüzyıl başlarında oluşmaya başlamıştır.¹⁰⁷¹ Tarımdaki ilkel üretim teknikleri, köylüye karşı keyfi ve eşit olmayan bir şekilde uygulanan vergiler, İngiliz ve Rus Hükûmetlerinin serbest ticaret

¹⁰⁶⁶ Ahmed Seyf. "Foreign Firms and Local Merchants in Nineteenth Century Iran". Middle Eastern Studies 36, sy. 4 (Ekim 2000), 137.

¹⁰⁶⁷ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 69.

¹⁰⁶⁸ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 57-60.

¹⁰⁶⁹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 365.

¹⁰⁷⁰ Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century", 67.

¹⁰⁷¹ Ahmad Ashraf & Ali Banuazizi, "Classes in the Qajar Period", 674.

doktrinini dayatması ve İran'daki yerli üretici ve tüccarın korunmaması, özel mülkiyeti koruyacak bir yasa bulunmaması İran için ağır bir şekilde sonuçlanmıştır. Bu haksız uygulamalar, XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde tarım sektöründeki işgücünün de hareketliliğine yol açmıştır. Bu işgücü İran'ın kentsel alanlarında istihdam fırsatı bulamıyordu çünkü böyle bir imkânı sağlayacak sanayileşme henüz gerçekleşmemiştir. XIX. yüzyılın yeni sorunu olarak ortaya çıkan işsizlik problemi köylerin boşalmasına, şehir nüfusunun artmasına sebep olmuştur. Ancak şehirlerde de aradığını bulamayan işsiz insanlar Rusya başta olmak üzere komşu ülkelere göç etmişlerdir.¹⁰⁷²

Güney Azerbaycan şehirlerinde de orta çağa özgü bir üretim söz konusuydu. Küçük işletmeler farklı üretim mallarını kendi atölyelerinde ürettiriyor, birkaç zanaatkâr çalıştırıyorlardı. Savaşların bitiminden sonra veliaht Abbas Mirza'nın bölgeye davet ettiği Hristiyan iş adamı Armstrong, Tebriz civarında halıcılıkla ilgili ayıklama, tarama ve örme fabrikaları açtı ancak bunların ne ölçüde çalıştığı bilinmiyor. Kaçar-Rus savaşlarının sona ermesinin ardından ülke ekonomisinin görece refahı, ticaretin gelişmesine ivme kazandırdı. Tebriz, Erdebil, Merağa, Urmiye şehirleri Kaçar Devleti ihracatında önemli rol oynamıştır. Halıları, ipek ve pamuklu keten kumaşlarıyla meşhur olan Tebriz, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ticaretin yanı sıra siyasî ve stratejik öneme sahip olması nedenleriyle, Asya-Avrupa ticaretinin merkezi haline gelmiştir. Tebriz-İstanbul güzergâhı hariç, savaşlardan sonraki dönemde İran'ın Rusya ve Batı Avrupa'ya açılan kapısı olarak özellikle Rusya ile ticarî ilişkilerin gelişmesinde önemli bir görev üstlenmiştir.¹⁰⁷³ Tebriz'de, 1888'de Hacı Abbas Ali ve Hacı Rıza tarafından bir porselen fabrikası, 1892'de Murteza Kuli Han Sani el-Devle tarafından Hacı Muhammed Tâki Tâcir'in katılımıyla bir iplik fabrikası, 1908'de Hacı Rahim Ağa Feth Ali tarafından bir kristal fabrikası kurulmuştur.¹⁰⁷⁴

XIX. yüzyılda Güney Azerbaycan'dan Rusya'ya yapılan ihracat diğer bölgelerden yapılan ihracata göre daha hızlı artmıştır. Buradan yapılan ihracatın önemli bir kısmı el sanatı ürünleriydi ve bunları genellikle Rusya'daki Müslüman halk kullanıyordu.¹⁰⁷⁵ Tüm devletin en büyük pazarı olan Tebriz'de kervansarayları dolduran çok sayıda kervan, ürünlerini Asya'nın iç kesimlerinden ve Avrupa'dan getiriyordu. Hint ve İngiliz pamuklu kumaşları, İranlıların ürettiği fiyattan daha düşük bir fiyata sahip olduğundan burada iyi bir satışa

¹⁰⁷² Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 553., Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century", 64.

¹⁰⁷³ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 20-21.

¹⁰⁷⁴ Ali Muhammed Hazirî & Hâdi Rehberî. "Berresî Mâhiyet Tebegatî Tüccâr der Devre-i Kaçariye", 84.

¹⁰⁷⁵ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 27.

sahipti. Ticaret üstünlüğü daha çok İngiliz tüccarların elindeydi. Rusya'yı temsilen Gürcü tüccarlar, cam eşya ve kaba toprak mamulü eşyalar, deri ve bakır gibi hammaddeler getiriyor ama bunlar çok fazla alıcı bulmuyordu.¹⁰⁷⁶ Ham ipek, halı ve pamuklu eşya imalathanelerinde hatırı sayılır bir ticaret yapıyordu.¹⁰⁷⁷ Çeşitli kumaşlar, masa örtüleri, çantalar, şemsiyeler, peçeteler vb. ürünleri kapsayan bu mallar çoğunlukla Kuzey Azerbaycan'da satılıyordu ve Tebriz, Merağa, Erdebil ve Hoy gibi Güney Azerbaycan şehirlerinde üretilen mallardı. Tebriz'e İngiltere'den getirilen kumaşlar, burada boyanarak Rusya'ya ihraç ediliyordu. Yine Tebriz'e İran'ın diğer şehirlerinden de ihraç edilmek üzere mallar geliyordu.¹⁰⁷⁸

İran'da halıcılık, ekonomik ve kültürel anlamda çok mühim bir yer teşkil ediyordu. Azerbaycan da halıcılık açısından en önemli merkezlerden biriydi. Atkıları yün olan Türk halılarına karşın diğer İran halılarının atkı zincirleri pamuktandı. Halıların çoğu, besledikleri hayvanlardan kendi yünlerini elde eden aşiretler tarafından dokunuyordu. Bunlar konar-göçer olduklarından, kondukları yerlere çadırları ile birlikte halı tezgâhlarını da kuruyorlar ve dokuyorlardı. Aşiret (il) halılarının desen ve nakışları kendilerine mahsus ve çeşit çeşitti. Şehir ve köylerde dokunan halılar ise evlerde ya da halı dokunan iş yerlerinde üretilirdi. Evlerde genellikle kadınların dokuduğu halıları, iş yerlerinde gündelikçi çocuklar ve erkekler dokuyorlardı.¹⁰⁷⁹ Azerbaycan Eyaleti'nin merkezi konumundaki Tebriz tüccarları, Mısır, Suriye, Osmanlı, Rusya gibi yabancı ülkelere ya da Sultanabad, Kirman, Meşhed, Tahran gibi dâhili şehirlere yerleşerek İran halı ticaretini neredeyse tekellerine almış durumdaydılar.¹⁰⁸⁰ İran'ın önemli şehirlerinde temsilcileri bulunan Tebrizli tüccarlar, buralardaki evlerden ve pazarlardan eski halıları toplayıp Tebriz'e gönderiyorlardı. Bu halıları alan Tebriz'deki tüccarlar, tasnif ve balya işlemlerinden sonra Trabzon limanına oradan da İstanbul'a naklediyorlardı. O dönemde İstanbul, dünya halı pazarı konumundaydı ve halı alıcıları ile tüccarlarının buluşma merkezi haline gelmişti. Dünya pazarında İran halılarına olan talebin artması ve İran pazarında eski halıların az bulunması nedeniyle Tebrizli tüccarlar, kırsaldaki halı üreticilerine siparişlerini artırdılar. İrili ufaklı atölyeler kurularak üretim hızlandırılmaya çalışıldı. Bu hareket öncelikle Azerbaycan Bölgesi'nde başlamıştır. Tebriz'in doğusunda bulunan Heris¹⁰⁸¹ şehristanı başta olmak üzere birçok köy

¹⁰⁷⁶ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 177-178.

¹⁰⁷⁷ Bell, John *Travels from St. Petersburg in Russia*, 91.

¹⁰⁷⁸ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 27.

¹⁰⁷⁹ Şevket, Fahreddin *İrân*, 27-28.

¹⁰⁸⁰ Şevket, Fahreddin *İrân*, 43.

¹⁰⁸¹ هريس

ve şehir halı üretim merkezi haline gelmiştir. Bölgenin Tebriz pazarlarına olan yakınlığı ve yün gibi ucuz ve bol hammaddeye ulaşımın kolay olması halı dokumacılığının iyi bir gelişme göstermesinin nedenleri arasındadır.¹⁰⁸² XIX. yüzyılın sonlarında Batılı şirketlerin İran halı endüstrisine yatırım yapması, pazarın büyük ölçüde yabancı tüccarların eline geçmesine sebep olmuştur.¹⁰⁸³

Halı üretiminin yanı sıra tarımsal üretim potansiyeli de yüksek olan bölgede tarlalar sulandığında büyük miktarda hububat mahsulü elde edilebiliyordu.¹⁰⁸⁴ Azerbaycan Eyaleti'nde arpa, buğday gibi hububat ile üzüm, şeftali, elma, armut, kayısı, fıstık, badem ve ceviz gibi meyve ve kuruyemişler yetişmekteydi.¹⁰⁸⁵ Ülkenin her yerinde yetişen üzüm, Tebriz, Urmiye ve Merağa'da da bolca üretiliyordu.¹⁰⁸⁶ Urmiye Gölü yakınlarında büyük miktarda pamuk ve Hintyağı bitkisi (castor oil) yetişiyordu. Hintyağı İran'da köylülerin aydınlatmada kullandığı en önemli üründü.¹⁰⁸⁷ İran'da sulama, derelerden veya yağışla gelen sularla yapılıyor olsa da Farsların "kanât"¹⁰⁸⁸, Türklerin "kehrîz"¹⁰⁸⁹ diye adlandırdıkları ve kuyu sularının toprak altından açılan uzun bir tünelle yeryüzüne çıkarılarak kullanıldığı yöntem de bulunmaktaydı.¹⁰⁹⁰

Bölgedeki dağlar maden bakımından oldukça zengin olmasına rağmen bu dönemde bunların çok az kısmına ulaşılabilmişti. Karadağ'da bakır madeni bol miktarda bulunmaktaydı ve Muzaferüddîn Şah tarafından bu madenlerin imtiyazı tamamen Ruslara verilmişti.¹⁰⁹¹

İran'ın başlıca tarım eyaleti olan Azerbaycan'da verginin büyük kısmı toprak ve ürünleri üzerinden alınmakta, ancak bazı durumlarda pullukta kullanılan öküz sayısı ve bazı durumlarda ise toprak ve öküzlerin toplamı üzerinden alınmaktaydı.¹⁰⁹² Toplanan vergilerin şeffaf bir biçimde harcandığına dair bulgu da yoktur. Toprak sahiplerinden ya da köylüden alınan verginin tam miktarını ölçmek mümkün değildi. Ancak toplam devlet gelirlerinin büyük bir kısmı ordunun idamesi için harcanıyordu. Örneğin 1852'de yaklaşık 2.656.000

¹⁰⁸² Mostafa Mollaei & Mansoreh Ettehadieh. "Sermâyekazârî Şirkethâyi Garbî der Seneat Fereş Êrân der Asr-ı Kacar". *Gancine-e İsnâd* 28, sy. 3 (2018), 71-72.

¹⁰⁸³ Mostafa Mollaei & Mansoreh Ettehadieh. "Sermâyekazârî Şirkethâyi Garbî der Seneat Fereş Êrân der Asr-ı Kacar", 88.

¹⁰⁸⁴ Bell, John *Travels from St. Petersburg in Russia*, 91.

¹⁰⁸⁵ Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century", 61.

¹⁰⁸⁶ Şevket, Fahreddîn *Îrân*, 19.

¹⁰⁸⁷ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 169.

¹⁰⁸⁸ قنات: yeraltı su yolu, kanal.

¹⁰⁸⁹ کاریز

¹⁰⁹⁰ Şevket, Fahreddîn *Îrân*, 21.

¹⁰⁹¹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 57-60.

¹⁰⁹² Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.2, 471.

tümen olan toplam harcamaların yüzde 46'sına tekabül eden 1.222.000 tümeninin orduya harcandığı tahmin edilmektedir. Ayrıca dağılmakta olan bürokratik yapının bir parçası olmak dışında pek bir şey yapmayan çok sayıda unsur da vardı. Bunların görev aylıkları ve emekli maaşları için yapılan harcama, toplam harcamanın yüzde 30'u yani 806.000 tûmendi. Devletin başta sulama sistemleri, yol, postane olmak üzere bayındırlık işlerinin bakımı ve genişletilmesinden sorumlu olmasına rağmen, XIX. yüzyılda bu projelere çok fazla yatırım yaptığı söylenemez.¹⁰⁹³ Jane Dieulafoy, İran'daki kamu hizmetlerinin çoğunun devlet tarafından değil cömert kişilerin bağışlarıyla yapıldığını söyler.¹⁰⁹⁴

Azerbaycan arazisinde de İran'ın diğer bölgeleri gibi ekilen yerler üç kısma ayrılmaktaydı. Birincisi hükûmete ait olan "hâlise toprakları", ikincisi özel ve büyük çiftlikler olan "erbabî"ler, üçüncüsü de rençperlerin ziraatla uğraştığı "hurdamâlik"ler. Buralarda çalışan rençperler ağır bir vergi yükü altındaydılar.¹⁰⁹⁵

XIX. yüzyılın sonlarına doğru İran'ın bir gıda fazlası elde etmeyi başardığı görülür. Bu durum, devlet mülkü olan hâlise arazilerinin azalmasına ve özel mülkiyete geçişe bağlanabilir. Ahmed Seyf, bu gelişmenin genel üretimi teşvik ettiği ve mevcut tarıma elverişli arazinin daha verimli bir şekilde kullanılmasını sağladığını aktarır. Söz konusu yıllarda halı üretiminin genişlediği de görülmektedir. Bu durum, dokumacıların kötü koşullarına rağmen daha fazla istihdam imkânı sunmuş ve belirli ölçüde tarım üzerindeki baskının bir kısmını azaltmıştır. Ayrıca, bir yandan halı ihracatının, diğer yandan Hazar Bölgesi'nde pirinç ve pamuk üretiminin artması, ülkenin geri kalanının gıda üretimine daha fazla dikkat etmesini sağlamış olabilir. Bu gelişmeden önce, köylüleri İngiltere'ye (çoğunlukla Hindistan) ihraç etmek üzere afyon, tütün ve pamuk gibi mahsulleri üretmeye zorlayan büyük bir baskı vardı. Genel izlenim, bu faktörlerin yanı sıra salgın hastalıkların (özellikle kolera ve veba) görülme sıklığındaki azalma ile birlikte, 1880'lerin sonları ve 1890'larda demografik trendin tersine döndüğü ve muhtemelen XX. yüzyılın ilk on yılına gelindiğinde nüfusun artmaya başladığı yönündedir.¹⁰⁹⁶

3.4.3.3. Kaçar Hanedanı Döneminde Azerbaycan Eyaleti'nin Ticaret Yolları

¹⁰⁹³ Ahmed Seyf. "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century", 61.

¹⁰⁹⁴ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 32.

¹⁰⁹⁵ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 57-60.

¹⁰⁹⁶ Ahmed Seyf. "Population and Agricultural Development in Iran, 1800-1906". *Middle Eastern Studies* 45, sy. 3 (Mayıs 2009), 457.

Dönemin iki büyük gücü İngiltere ve Rusya arasındaki rekabette rol oynayan bir diğer etken de iç ve dış ticaret yollarıydı. XIX. yüzyılda İngiltere ve Rusya arasındaki ticaret yolları anlaşmazlığına Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmuş ve Trabzon-Tebriz ticaret yolu için stratejik hamleler yapılmaya çalışılmıştır. Rus Hükûmeti Avrupa'dan ithal edilen malları Rusya'dan geçirmemeye, İngilizler de Rus mallarını İran pazarından çıkarmaya ve Avrupa ticaret yolunu değiştirmeye çalışıyordu.¹⁰⁹⁷

Rusya'ya ait ticaret yolu şu şekildeydi; Avrupa'daki Leipzig şehrinden yüklenen ürünler kara yolu ile Odessa şehrine taşınıyor, buradan gemilere yüklenerek Karadeniz'den Sohum Limanı'na oradan da Tiflis, Erivan ve Azerbaycan'a geliyordu. Buradan İran'ın diğer bölgelerine ve Osmanlı topraklarına dağıtım yapılıyordu.¹⁰⁹⁸ 1831-1846 yılları arasında Rusya'nın Gürcistan yolundan transit olarak geçen mallara gümrük vergisi koyması, Bağdat yolundaki sorunlar ve Avrupa mallarının Doğu'ya girişini engellemek için Sohum Limanı yolunun kapatılması üzerine İngiltere, Sultan II. Mahmud'un desteğini almak için uğraştı. Bu gelişmeler sonucunda Osmanlı da dikkatini bölgeye çevirdi.¹⁰⁹⁹

İngilizler ise Kaçar Devleti ile ticaretlerini XIX. yüzyılın başlarında Bender-i Buşir (Buşir Limanı) üzerinden gerçekleştiriyorlardı. 1812 yılında Sir Gore Ouseley, İran ipeğinin Buşir Limanı yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesi halinde kara nakliye maliyetinin yüzde 2,5'tan yüzde 1'e düşeceğini ve Tebriz-Erzurum-Trabzon güzergâhının kullanılması halinde Trabzon-İngiltere arasındaki deniz nakliye maliyetinin Buşir-İngiltere güzergâhı maliyetinden daha az olacağını söylemiştir. Bunun üzerine İngilizler, ticaretlerini bu güzergâhtan yürütmek amacını da güderek, Trabzon'da bir konsolosluk açmışlardır. İngiliz devlet adamları Abbas Mirza'yı Tebriz-Erzurum-Trabzon güzergâhının kârlılığına ikna etmiş, Abbas Mirza da Rus yollarını İran ticaretinden mahrum bırakmak ve ülkesinin ticaretini güçlendirmek amacıyla Osmanlı ticaret yolunu tercih etmiştir. Abbas Mirza'nın Azerbaycan valiliği döneminde gerçekleşen Osmanlı-İran savaşı sonunda imzalanan Erzurum Antlaşması'nda İranlı tüccarların büyük etkisi olmuştu. Savaş nedeniyle ticarî olarak zarar gören tüccarlar, sulh yapılması için Abbas Mirza'ya baskı yapmışlardır.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁷ Masoumeh Daei. "XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti". *Belleten* 77, sy. 278 (Nisan 2013), 241.

¹⁰⁹⁸ A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, ed. Benjamin Braude. (New York: Lynne Rienner Publishers, 1982), 290. ss. (287-318)

¹⁰⁹⁹ Masoumeh Daei. "XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti", 242.

¹¹⁰⁰ Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 14, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 862-863.

Abbas Mirza da ticaret konusunda İngilizlerle hemen hemen aynı düşüncelere sahipti. Kaçar-Rus savaşlarının sona ermesinin ardından; İran ticaretini geliştirmek, İngiltere'yi bölgedeki ticaret konusunda teşvik etmek ve Rus hâkimiyetindeki Kafkas ticaret yolunu sekteye uğratmak amacıyla Tebriz-Trabzon ticaret hattını canlandırmaya çalışmıştır. Abbas Mirza'nın bu stratejisi doğrultusunda, 1826 yılında Tebrizli bir Ermeni tüccar İngiliz mallarını Erzurum ve Tebriz'de satılmak üzere Trabzon'a getirdi. 1831 yılında, İngiltere ürünlerini taşıyan birkaç gemi ilk defa İstanbul ve Trabzon limanları yoluyla İran'a ulaştı. 1834 yılı itibariyle üç İranlı tüccar Trabzon limanına yerleşmişti ve limana gelen Avrupa gemilerinin sayısı sürekli artmaktaydı.¹¹⁰¹

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise Poti-Tebriz demiryolu hattının işlerlik kazanması üzerine Tebriz'den Rusya'ya ticaret hızlanmış, Rusların İranlı tüccarlara nakliye konusunda kolaylık sağlaması ve Kafkasya'yı serbest ticaret bölgesi ilân etmesi üzerine Trabzon yolunun önemi günden güne azalmaya başlamıştır.¹¹⁰² Rusya'nın Kaçar Devleti ile ticaretindeki keskin artış 1860'lar ile 1914 arasında, özellikle 1880'den sonra gerçekleşmiş ve toplam ticaret altın ruble cinsinden on iki katına çıkmıştır. I. Dünya Savaşı'na gelindiğinde Rusya'ya yapılan ihracat, İran'ın toplam ihracatının yaklaşık yüzde 70'ini oluşturuyordu. İthalatın ise yüzde 50'sinden fazlasını karşılayan Rusya ile ticaret, toplam ticaretin üçte ikisini oluşturuyordu. İngiltere'nin payı ithalatın yüzde 25'ine, ihracatın yüzde 2'sine ve toplam ticaretin yüzde 20'sine düşmüştü. Bu ticaretin yaklaşık yarısından biraz azı Hindistan tarafından karşılanıyordu. Üçüncü sırada ise toplam ticaretin yüzde 5'ini karşılayan Osmanlı vardı.¹¹⁰³

İran'daki yolların en önemlisi tarihî İpek Yolu'nun bir parçası olan Tebriz-Kazvin-Tahrân ve Nişabur üzerinden Meşhed'e giden yoldu. Ülkenin kuzeybatısındaki Culfa üzerinden Tiflis'e oradan da doğudan Kuzey Afganistan'a bağlanan yol ve ayrıca Hoy üzerinden Osmanlı sınırına ve Trabzon Limanı'na kadar uzanan yollar da önemliydi. Diğer önemli güzergâh ise Tahrân'dan Basra Körfezi'ne uzanan iki ayrı koldan biri olan ve Kum, Kaşan, Yazd ve Kirman'dan Bender Abbas'a kadar uzanan yol, diğeri ise Tahrân'ı İsfahan ve Şiraz üzerinden Buşehr'e bağlayan yoldu.¹¹⁰⁴

İran ticaretini olumsuz etkileyen koşullardan biri de ülke içerisindeki yollarda sağlanamayan mal ve can güvenliğiydi. Kafkasya, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu coğrafya açısından

¹¹⁰¹ Charles Philip Issawi. "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route". *International Journal of Middle East Studies* 1, sy. 1 (Ocak 1970), 20.

¹¹⁰² Masoumeh Daei. "XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti", 242.

¹¹⁰³ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 72.

¹¹⁰⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kaçar*, 378.

dağlık olmasının yanında özellikle Doğu Anadolu, sosyal bakımından aşiretlerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Bu aşiretler, Osmanlı ve Kaçar Devletleri arasında özellikle XIX. yüzyıl boyunca, sınır bölgelerinde emniyet bakımından önemli sorunlara sebep oluyorlardı. Sınır bölgelerinde yaşayan aşiretlerin bazıları ticarî kervanlara saldırıyor, bunun için gerekli güvenlik önlemleri her iki devlet tarafından da sağlanamıyordu.¹¹⁰⁵ Ülke topraklarının büyük kısmı, nüfuzlu yerel hanların, aşiret reislerinin kontrolü altındaydı. Bu feodal beylerin ya da aşiret reislerinin memurları, kervanlardan fidye ve haraç toplarlardı. Soyguncular ve bazı konar-göçer toplulukların varlığı da kervanların güvenliğini tehdit ediyordu. Bu yüzden kervanlara silahlı kişiler eşlik ediyordu.¹¹⁰⁶ Özellikle Azerbaycan ve Horasan'da köylere saldırarak büyük ve küçük baş havanlarını çalan, ticaret kervanlarını ve posta arabalarını soyan çeteler çoktu.¹¹⁰⁷ Kaçar Devleti ve Osmanlılar arasında imzalanan I. ve II. Erzurum Antlaşmalarında; mallarına bu aşiret ve çeteler tarafından cebren el konulan tüccarların zararlarının, soygun hangi ülkenin topraklarında gerçekleşiyse o devlet tarafından tazmin edileceğine dair maddeler eklenmiştir.¹¹⁰⁸ Her iki devletin de tüccarları açısından son derece güvensiz olan bu ortamın ticaret hayatında yarattığı zararı hafifletilebilmek amacıyla çaba gösterdiği görülmektedir. Ancak bu dönemde sınır aşiretleri sorununa kesin bir çözüm bulunamamıştır.

Ticaret çoğunlukla bir şehirde üretilip diğer şehirlere pazarlanan ya da ana ticaret merkezlerinde ikamet eden tüccarlar tarafından ithal ve ihraç edilen lüks mallardan oluşuyordu. Bu ticaret, genellikle iyi ve güvenli yolların yokluğu nedeniyle tehdit altındaydı. Kaçar döneminde İran'ın ana iletişim yollarının tasarımı İran'ın doğasına, engebelerin durumuna ve nehirlerin seyrine uygundu. İran'daki iletişim yolları taşıt yolları ve yaya yollarından ibaretti. Bu yollar genellikle posta yüklerinin taşınması için kullanılıyordu. Taşıt yollarından dört atlı üstü açık arabalar ya da atlı kuryeler tarafından taşınan yükler, tali yollarda yaya kuryeler tarafından taşınıyordu. Yerleşim yerlerinin ve şehirlerin birbirine uzak mesafelerde yer alması, yüksek hızlı araçların bulunmaması nedenleriyle ülke içinde malların taşınması ve yol güvenliklerinin sağlanması pek çok zorluk barındırıyordu.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁵ Masoumeh Daei. "XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti", 248.

¹¹⁰⁶ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 379., Ervand Abrahamian. "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 12.

¹¹⁰⁷ Şevket, Fahreddin *İrân*, 54.

¹¹⁰⁸ I. ve II. Erzurum Antlaşmaları hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdolvahid Soofizadeh. "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32, sy. 54 (Ekim 2013).

¹¹⁰⁹ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 379., Ervand Abrahamian. "Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran", 12.

Malcolm, İran'da hemen hemen hiç kamu yolu olmadığını ve tekerlekli araç kullanımı yaygın olmadığından buna fazla ihtiyaç duyulmadığını yazar. Dağlar üzerinde açılan zorlu ve karmaşık toprak yollar ulaşımı oldukça güçleştiriyordu. İyi yolların sağlayacağı büyük faydalar, yabancılar tarafından kendilerine sık sık önerilmiş olsa da İranlılar, ülkelerini işgallerden koruyan doğal engellerden birini yok edebileceğine inandıkları için bu gelişmeyi benimsemekte isteksizdiler.¹¹¹⁰ Morier de, İran genelinde coğrafyanın tekerlekli taşıtlar için çok uygun olduğunu ve çok az çabayla güzel yollar yapılabileceğini ancak tek zorluğun dağların engebesi olduğunu belirtir.¹¹¹¹ XIX. yüzyılın tamamı boyunca İran'da kayda değer bir demiryolu da bulunmamaktaydı. Böyle bir durumda ticaretin son derece istikrarsız olması şaşırtıcı değildir.¹¹¹²

Birçok köy, kasaba ve şehir, genel olarak izole ve ekonomik olarak kendi kendine yeterli durumdaydı. Bunlar, el yapımı ihtiyaç malzemelerini ve tarımsal ürünlerinin çoğunu kendileri üretiyor ve tüketiyorlardı. İran tarihinin her döneminde köyler ve kasabaların dikkate değer bir şekilde karşılıklı bağımlı olduğunu iddia eden birkaç antropolog olmasına rağmen, tarihçilerin ve gezginlerin büyük çoğunluğu, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki ticaretin hızlı büyüme dönemine kadar, çoğu köy ve aşiretlerin esasen kendi kendine yeterli, pratik olarak kendi başına ekonomik bağımsızlığa sahip ve ağırlıklı olarak kendini yöneten yapıda kaldığını savunmuştur.¹¹¹³

Vergi yüklerinin çok ağır olması sebebiyle, ulaşımında yapılan iyileştirmelerin karşısında köylüler, vergilerden kaçmak için ana yollara uzak bölgelere taşınmışlardır. Bode, Tahran ile Tebriz arasındaki ana yol üzerinde bulunan birçok köyün tamamen terk edildiğini ve köylülerin daha tenha yerlerde yerleşim arayışına girdiğini söyler. Eski yerleşim yerleri yıkılmaya yüz tutmuştu. En zengin köyler genellikle dağların tenha vadilerinde veya ana yollardan uzakta yer almaktaydı.¹¹¹⁴ Percy Sykes de bu duruma dikkat çeker ve şunu söyler; “Köylüler ana yollardan genellikle kaçınıyordu. Zira valiler genelde onlardan ödeme yapmadan malzeme alıyorlardı.”¹¹¹⁵ Charles Issawi'nin eserinde aktardığı, İngilizlere ait 1880 tarihli bir raporda bu durum şöyle açıklanmıştır: “Ana yollara yakınlıkları nedeniyle, geniş verimli arazi parçaları atıl kalmaktadır, çünkü bu tür yerlerde tarım yapan hiçbir köy,

¹¹¹⁰ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 525.

¹¹¹¹ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 205.

¹¹¹² Ahmed Seyf. “Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century”, 117.

¹¹¹³ Abrahamian, Ervand *Iran Between Two Revolutions*, 12.

¹¹¹⁴ De Bode, Clement Augustus *Travels in Luristan and*, 138-139.

¹¹¹⁵ Sykes, Percy *Ten Thousand Miles in Persia*, 430.

devlet görevlilerinin rahatsız edici ziyaretlerinden ve aşiretlerin gerçekleştirdiği hırsızlık ve soygunlardan kaçınarak gelişemez veya en ufak bir dokunulmazlığa sahip olamaz.”¹¹¹⁶

3.4.3.4. Kaçar Hanedanı Döneminde Vergi Sistemi

Kaçar Hanedanı döneminde İran’da vergi sistemi hem adaletsiz hem de işleyişi bakımından etkin değildi. Devletin neredeyse tüm vergi yükü köylülerin üzerindeydi. Toprak ve dış ticaret işlemleri dışında vergiye tabi olan başka bir gelir neredeyse yoktu. İran’da mülk sahipleri toprağını genelde kendisi işlemiyordu. Topraklarını kiraya veren mülk sahibi, kiracılardan belirli bir ödeme alıyorlardı. Bu ödeme genellikle elde edilen ürünün bir kısmıydı ve ülkenin farklı bölgelerinde değişiklik gösteriyordu. Azerbaycan’da bu oran hasılatın onda biri olarak uygulanıyordu. Borç verilmesi durumunda bu borç üzerinden yüzde altmış faiz alınıyordu.¹¹¹⁷ Fraser, Urmiye Gölü’nün İran’ın en verimli bölgeleriyle çevrili olduğunu ve bu bölgelerde bulunan şehirlerin ödedikleri vergiden bahisle; gölün güneydoğusunda bulunan Merağa’nın yıllık 80.000 tümen, batıda bulunan ve dört yüz köye sahip Urmiye’nin 65.000 tümen, daha kuzeyde bulunan ve üç ila dört yüz arasında köye sahip Selmas’ın 25.000 tümen katkısı olduğunu söyler.¹¹¹⁸

Kasabalar ve şehirler, kentsel mülkler ve yerli zenginlik, vergi gelirlerine neredeyse hiç katkıda bulunmuyordu. Toplanan vergilerden merkezî hükûmete ayrılan kısmı haricinde, rüşvet alan yetkililer ve savurgan soylular da faydalanmaktaydı. Bunlar, lüks içinde yaşıyorlar fakat devlet gelirlerine hiçbir şekilde katkıda bulunmuyorlardı. Curzon, toplanan vergilerin gerçekten hazineye yatırılması durumunda, kamu harcamalarını karşılayacak yeterli bir gelir elde edileceğini söyler.¹¹¹⁹ Kamu görevlileri, maaşlarının genellikle çok düşük olması nedeniyle, durumlarını katlanabilir kılmak için sürekli yeni yollar aradıkları içindir ki, hediyeler almak ve köylülerden para toplamak için çabalıyorlardı.¹¹²⁰ Hükûmet yetkilileri, olağan vergilere ek olarak kendi harcamaları ve emirleri altındaki personelin harcamaları için yeni vergiler koydular. Bu vergiye “tafâvuti amal” adı verildi ve bunlar zamanla daha fazla meblağlarda toplanmaya başlandı. Vergi yükü altındaki köylüler yoksulluğa düşmeye başladılar ve kendilerinden talep edilen ödemeleri karşılayamaz hale

¹¹¹⁶ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 229.

¹¹¹⁷ Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.2, 490.

¹¹¹⁸ Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces*, 322.

¹¹¹⁹ Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.2, 485-486.

¹¹²⁰ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 412.

geldiler.¹¹²¹ Justin Perkins, Urmiye yakınlarındaki bir köyde sohbet ettiği köylülerin kendisine şunları söylediğini aktarır; “Toprağımız o kadar verimli olmasına rağmen, bir lokma buğday ekmeği bile tadamıyoruz. Kendimize sadece darı ayırabiliyoruz, buğdayın tamamı vergi olarak gidiyor.”¹¹²²

Tarımsal ürünlerden alınan aynî ve nakdî vergiler yanında, gayrimüslim azınlıklar, loncalar, darphaneler ve ticaretten alınan ek vergiler de vardı. Makam satışları da hazine için gelir getiren bir araçtı. Vergi miktarlarının belirlenmesi ve muhasebesi, yerel ya da vilayet kökenli olan toprak ağaları ya da bunlarla doğrudan ilişki içerisindeki müstevfiler tarafından yapılıyordu.¹¹²³ “İfâ”¹¹²⁴ ve “estefâ”¹¹²⁵ sözcüklerinden türetilmiş olan ve “hükûmetin alacaklarını tahsil eden” ya da “borçları silen” anlamına gelen “müstevfi” terimi muhasebecileri temsil ediyordu. Maliye Bakanlığı kadrolarına hem merkezden hem de vilayet başkentlerinden, babalarının bıraktığı mirasla müstevfiler ve müşîrlar (kâtip) atanırdı. İran otuz sekiz vergi bölgesine ayrılmıştı. Her bölge için Nevruz’da ihale açılıyor, kazanan kişiye (çoğu zaman en yüksek peşkeş veren kazanıyordu) gelecek yıla kadar vali olduğuna dair resmî giysi ve bir ferman veriliyordu. Bu valiler toprak vergisini toplama yetkisini elinde bulunduran tımar (tuyul) sahipleri oluyorlardı. Bu sistem merkezî hükûmetin başlıca gelir kaynakları arasındaydı.¹¹²⁶

Nâsırüddin Şah’ın saltanatının son döneminde, ülkenin vergi idaresini birleştirmek, geliri artırmak ve toplanan vergilerin merkezî hazineye ulaşmasını sağlamak amacıyla çeşitli adımlar atılmıştır. 1885 tarihli kararname ile vergilerin toplanmasında reform için belirli projeler ortaya konuldu. Bu projelerin İran’ın tüm bölgelerinde kademeli olarak genişletilmesi amaçlandı. Bu kararnamede valilerin mali sorumluluğunun tanımlanması girişimi vardı. Kararnameye göre valiler, yılın ilk iki ayında, yetkileri altındaki bölgenin merkezinde köylerin kethüdalarını toplayacaklar ve her köyün vergi değerlendirmesi müstevfilerin kayıtları ve yerel konseylerin tavsiyelerine göre belirlenecekti. Tespit edilen vergi, kethüdalar tarafından düzenli aylık taksitler halinde ödenecek ve bu ödeme yapıldığı takdirde hükûmetin vergi tahsildarları köylere girmeyecekti. Yerel masraflar için vergi koyma yetkisi vergi tahsildarlarından alınacak ve olağanüstü vergiler kaldırılacaktı. Valiler,

¹¹²¹ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 144.

¹¹²² Perkins, Justin A *Residence of Eight Years in Persia*, 170.

¹¹²³ Moazami, Behrooz *İran’da Devlet, Din ve Devrim*, 52.

¹¹²⁴ Arapça kökenli olan “ifâ” (إيفاء) kelimesi, borcunu tam olarak ödeme anlamına gelmektedir.

¹¹²⁵ Arapça kökenli olan estefâ (استعفاء) kelimesi, af dileme anlamına gelmekte ve köken olarak عفا yani silmek, affetmek fiiline dayanmaktadır.

¹¹²⁶ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 14.

merkezî hükûmetin özel emirleri dışında kişisel vergiler ödemeye zorlanmayacaklardı.¹¹²⁷ Nâsırüddin Şah'ın çabasına rağmen alınan bu kararların uygulanması mümkün olmamıştır.

Ekonomik açıdan bu kötü yönetim felaket sonuçlar doğurdu. Hükûmetin bütçesini dengelemek neredeyse imkânsız hale geldi. Devlet harcamaları artarken gelirler artırılmadı. Bütçedeki bu dengesizlik şahı, hâlise topraklarını satmaya yönlendirdi. Bu ilkel özelleştirme çabaları sonucunda, bu toprakları satın alanların gücünün artmasına, şahın otoritesinin ise zayıflamasına sebep oldu ve bu da meşrutiyete giden sürecin önünü açtı.¹¹²⁸ Artan hükûmet harcamaları ve başta tarımsal üretime uygulanan vergiler olmak üzere doğrudan vergilerin tahsilatında reform yapılmasına yönelik girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması, XIX. yüzyıl sonlarında dolaylı vergilendirmede, yani gümrük vergilerinin tahsilinde malî bir reformla sonuçlandı. 1890'ların ortalarında gümrüklerden elde edilen gelirler merkezî hükûmetin toplam gelirinin yaklaşık yüzde 20'sini oluşturuyordu. Ocak 1898'de üst düzey Belçikalı gümrük yetkilileri, Kaçar Hükûmeti tarafından gümrük idaresinde reform yapmak üzere davet edildi. 1904 yılına kadar gümrük sisteminde köklü değişiklikler yapıldı. Gümrükler doğrudan hükûmetin kontrolüne ve Belçikalı yetkililerin denetimine alındı. Bu reformlar sonucunda altı yıl içinde (1898-1903), gelirler yüzde 127 oranında arttı. 1903'e gelindiğinde vergilerden elde edilen gelir hükûmet gelirinin yüzde 50'sini oluşturuyordu. Gümrük reformları bütün imtiyazının çok ötesinde, tüccarın büyüüp gelişmesini sağlayan iş ortamının temellerini paramparça etti. Reformların üç bileşeni tüccarı özellikle çok hırpalıyordu. Birincisi bazı büyük tüccarlar yüksek kâr elde ettikleri gümrüklerden mahrum bırakıldı. İkincisi ithal ve ihraç edilen birçok mala uygulanan gümrük vergileri önemli ölçüde arttırıldı. Üçüncüsü ise malların gümrükten çekilmesinin karmaşık, pahalı ve çok zaman alan bir süreç haline getirilmesi olmuştur.¹¹²⁹

Tüccarlar bu durum karşısında 1900-1905 yılları arasında bir dizi protesto başlattı. 1901 ve 1903'teki yeni gümrük tarifelerinin yürürlüğe girmesinin ardından protestolar şiddetlendi. Ayrıca 1903'te gümrük ve postalardan sorumlu bakan olan Joseph Naus'un görevden alınmasını talep etmişlerdir.¹¹³⁰ Gümrük yetkilerinin Belçikalı görevlilere verilmesi ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da büyük tepkilere yol açmıştır. İran'ın çeşitli şehirlerinde Belçikalı gümrük görevlilerine karşı çıkan infialden sonra Tebriz'de de ilginç bir durum

¹¹²⁷ Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia*, 167-168.

¹¹²⁸ Seyf, Ahmed *İktisâd der-İran Garne Nuzdehem*, 76.

¹¹²⁹ Gad G. Gilbar, "Big Merchants in the Late Qajar Period". 2023.

¹¹³⁰ Gad G. Gilbar, "Big Merchants in the Late Qajar Period". 2023.

yaşanmıştır. Mirza Ali Ekber adındaki molla, Ermeni mahallesindeki bir meyhanenin önünden geçerken içki içenlerden biri mollaya da ikram etmiştir. Öfkelenen Mirza Ali Ekber, medreseye gittiğinde olayı anlatınca talebeler, “ulemaya hakaret edildiği” gerekçesiyle galeyana gelerek Şehzade Camii’nde toplandılar. Belçikalıların gümrük uygulamalarına kızgın olan tüccarlar da dükkânlarını kapatarak öğrencilere katılmışlar ve burada şu talep dile getirilmiştir: “Azerbaycan gümrüklerinin başında bulunan Mösyö Priem kovulmalı, meyhaneler, oteller ve okullar kapatılmalıdır.” Mollalar, ülkede yeni açılmaya başlayan otellerin Ermeni ve Kafkasyalıları tarafından işletilmesinden ve buralarda içki satılmasından rahatsızlık duyuyorlardı. İki gün süren ayaklanma ardından Veliaht Muhammed Ali Mirza bir ferman yayınlarak Mösyö Priem’in gönderildiğini, meyhane, otel ve ilkokulların kapatıldığını ilan etmek zorunda kalmıştır (1903).¹¹³¹

3.5. Kaçar Hanedanı Döneminde Güney Azerbaycan’da Kültürel Hayat

3.5.1. Güney Azerbaycan Bölgesinde Eğitim

3.5.1.1. Geleneksel Eğitimden Modern Eğitime Geçiş Süreci

Kaçarlar döneminde İran’da din adamları, dinin hükümlerini yorumlamaktan, şer’î mahkemeleri yönetmekten ve buna ek olarak eğitim sisteminden ve okullarla ilgili meselelerden sorumluydular.¹¹³² Özel bağışlar ve dinî vakıflarla desteklenen eğitim kurumlarında görevli olanlar ise mollalar ya da mollalarla aynı statüde kabul edilen kişilerdi. Öğretmenlik mesleği, din adamlığına bağlı bir dal olarak görülmekteydi. Eğitimin amacı dinî eğitim ve ticaret hayatında gerekli olan basit matematik bilgilerinden ibaretti.¹¹³³ Din adamlarının yönetimi altındaki eğitim sisteminde reformlardan önce iki türlü kurum bulunmaktaydı. Biri okuma yazma öğretilen mektepler diğeri ise molla olmak isteyenlerin devam ettiği medreselerdi.¹¹³⁴

Mekteplerde dinî konular, Kur’an-ı Kerim, temel okuma-yazma ve aritmetik öğretiliyordu.

¹¹³¹ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 62.

¹¹³² Monica M. Ringer, *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in Qajar Iran* (California: Mazda Publishers, 2001), 113.

¹¹³³ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 335.

¹¹³⁴ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 52.

Arapça eğitimi genellikle kelimelerin doğru telaffuzuyla sınırlı kalmaktaydı. Hem erkek hem de kız çocukları için mevcut olan ilk ve en yaygın eğitim sistemi mekteplerdi.¹¹³⁵ Mekteplere, zengin ve güçlü kimseler ile tüccarlar dışındakilerin çocukları gidemiyordu. Zaten halkın çoğunluğu da eğitimi gerekli görmüyordu. Burada eğitim alan çocukların devlet kademelerinde ya da çarşıda işlerini görebilmeleri için okuma yazma öğrenmeleri yeterliydi. Verimsiz ve hatalı bir eğitim sistemi uygulandığından, öğrencilerin okuyup yazmaları bir yılı bulurdu. Önce alfabe, sonra Kur'an-ı Kerim okuma, ardından Gülistan, Câmi-yi Abbasî, Nessab, Tezessül, Ebvab-i Cinan, Tarih-i Nadirî ve Tarih-i Mu'cem okumaları yapılmıyordu.¹¹³⁶ Öğrenciler, mekteplerde yere serilen döşeklerde yan yana oturuyor, eğitimden sorumlu olan ahund¹¹³⁷ pencere pervazında yüksek bir yerde bulunuyor ve derslerini buradan veriyordu. Öğrenciler ortalıkta koşturup şakalaşırdı. Dersini iyi ezberlemeyenlerin ya da yazısı iyi olmayanların el ve ayaklarına sopayla vurulurdu. Mekteplerin çoğunluğu camilerde olduğundan mektepler cami olarak da adlandırılırdı.¹¹³⁸ Arminius Vambéry, Hoy'da Kur'an eğitimi verilen bir okulda karşılaştığı manzarayı şöyle aktarır; "Tıklım tıklım dolu sınıflarda öğrenciler öğretmenin etrafında hilal şeklinde dizilmişlerdi ve öğretmenin elinde en arka sıralardaki çocuklara ulaşabilmek için uzun bir sopa bulunuyordu. Kur'an'daki herhangi bir kelimeye yapılan uygunsuz bir vurgu, öğretmenler tarafından hemen fark ediliyor ve öğrenci gerektiği gibi azarlanıyordu."¹¹³⁹

Mekteplere genellikle küçük burjuvaların, esnafın ve iş insanlarının çocukları kayıt yaptırıyordu. Genel olarak maddî durumu görece iyi olan ailelerin eğitim olanaklarına erişebildiği Kaçar döneminde, halkın okuma-yazma oranları çok düşüktü. Ali Asghar Şemîm, bu dönemde İran toplumunun büyük kısmının, yaklaşık yüzde 97'sinin okuma yazma bilmediğini aktarır. Okuma yazma bilenler de okula başladıktan sonra Kur'an ve şariat eğitimi aldıkları için, toplumun çoğunluğunun entelektüel gelişim imkânı bulunmuyordu.¹¹⁴⁰

İran'da her şehirde birkaç tane olmak üzere, çok sayıda medrese bulunuyordu. Medreseye

¹¹³⁵ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 335., Jasmin Rostam-Kolayî. "From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students", 217.

¹¹³⁶ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 52.

¹¹³⁷ آخوند: Molla, hoca, mektep müderrisi.

¹¹³⁸ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 53. Jasmin Rostam-Kolayî. "From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students", 217.

¹¹³⁹ Vambéry, Arminius *The Life and Adventures*, 52.

¹¹⁴⁰ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 356.

giden talebeler Arapça dilbilgisi, mantık, usûl, fıkıh, hikmet vb. dersleri öğrenirlerdi.¹¹⁴¹ İslâm akademik geleneğinde ustalaşan bu öğrenciler, genellikle kendi toplumlarında dinî ve sosyal otoriteler haline gelmişlerdi.¹¹⁴² Meşrutiyete giden yolda bu medrese öğrencilerinin de büyük katkıları olmuştur.¹¹⁴³

Üst sınıf eğitim konusunda daha imtiyazlıydı. Şehzadeler veya soylular genelde okula gitmiyorlar, kendilerine özel öğretmenler tarafından eğitim veriliyordu. Bu eğitimin içinde dinî olmayan konular da yer alabiliyordu.¹¹⁴⁴ Varlıklı ailelerin tuttuğu özel eğitimler sayesinde, hizmetçilerinin çocukları da kendi çocuklarıyla birlikte eğitim görüyorlardı. Evdeki eğitime kız çocukları da dâhil olabiliyor, özel öğretmenlerle sağlanan bu ayrıcalık, elit tabakanın kendilerini halktan tecrit etme ve cinsiyet ayrımını sürdürme ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Mekteplerde ise kızlar için eğitim ülke geneline yayılmamıştı.¹¹⁴⁵ Azerbaycan Eyaleti'nde kadınlar için sadece birkaç okul bulunuyordu.¹¹⁴⁶ XIX. yüzyılda yabancılar, misyonerler ve İranlı dinî azınlıklar (Ermeni, Bahai, Zerdüş ve Yahudiler) tarafından açılan kız okullarına XX. yüzyıl başlarında İranlılar tarafından kurulan ve çoğunlukla Müslüman kız çocuklarına yönelik özel okullar ve ilk devlet okulları olmak üzere modern tarz okullar eklenmiştir.¹¹⁴⁷

İran'da Avrupa tarzı eğitim, Abbas Mirza'nın ordusunun Rus kuvvetleri tarafından uğradığı yenilgilerin ardından başlattığı reformların bir parçası olarak başlamıştır. Veliaht şehzade, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan II. Selim tarafından uygulanan reformların bir taklidi olarak "Nizam-ı Cedîd" adında savunma amaçlı bir askerî reform programı başlattı. Nizam-ı Cedîd, Avrupa askerî teknolojisinin ve modern askerî eğitim yöntemlerinin uygulanmasını hedefliyordu. Bu yenilikçi girişim, Avrupa kitaplarının tercümesi, bir matbaanın kurulması, bir gazetenin yayınlanması ile vergi sisteminin düzenlenmesi gibi askerî reform için gerekli olduğuna inanılan bir dizi başka yeniliğin katalizörü görevi gördü. Abbas Mirza ayrıca bir grup İranlı'yı Avrupa'ya eğitim görmeleri için göndermiştir.¹¹⁴⁸ 1811 yılında iki genç İngiltere'ye eğitim görmek üzere gönderildi. Bunlar Muhammed Kazım ve Hacı Baba

¹¹⁴¹ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 52.

¹¹⁴² Reza Arasteh. "Growth of Modern Education in Iran". *Comparative Education Review* 3, sy. 3 (1960), 34.

¹¹⁴³ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 52.

¹¹⁴⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 355.

¹¹⁴⁵ Jasmin Rostam-Kolayî. "From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students", 217.

¹¹⁴⁶ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 335.

¹¹⁴⁷ Jasmin Rostam-Kolayî. "From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students", 217.

¹¹⁴⁸ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 15.

Afşar'dı. Muhammed Kazım, resim eğitimi alarak saray ressamı olarak görevlendirilecek, Hacı Baba Afşar ise modern Avrupa tıbbı ve farmakolojisi¹¹⁴⁹ eğitimi alacaktı. 1815 yılında beş öğrencilik bir grup daha İngiltere'ye gönderilmiştir.¹¹⁵⁰

Mirza Salih Şirazî, Abbas Mirza tarafından 1815 yılında modern bilim ve teknik öğrenmeleri için İngiltere'ye gönderilen öğrenciler arasındaydı.¹¹⁵¹ İngiltere'de kaldığı süre boyunca Avrupa'nın bilim ve teknik alanındaki gelişmeleri hakkında önemli izlenimlere sahip olmuştur. Ona göre Rusya bu bilgilerin alıcısı konumundayken, İngiltere yeni bilginin başlıca kaynağı olarak tanımlanıyordu. İngiltere'nin liderliği, askerî gücünden kaynaklanıyordu. Şirazî aynı zamanda, hükûmet tarafından sağlanan sosyal hizmetlerin (hastaneler, akıl hastaneleri, okullar, yetimhaneler, itfaiye istasyonları, loncalar, posta hizmeti ve ulaşım sistemleri vb.) ticarî refahı sağlayan bir toplumu teşvik ettiği sonucuna varmıştır.¹¹⁵² İngiliz eğitim sistemini yakından gözlemleme fırsatı bulan Şirazî, ilkokul, ortaokul, kamu okulları ve özel okullar, üniversiteler, askerî akademiler, tıp okulları, kütüphaneler hakkında gördüklerini aktarmış ve bu hizmetlerin devletin sorumluluğunda olduğunu, yerleşik standartlara ve iyi niteliklere sahip olduğuna dikkat çekmiştir.¹¹⁵³ Abbas Mirza tarafından Rusya'ya gönderilen Mirza Mustafa Afşar ise 1829'da yazdığı seyahatnamesinde, Rusya'nın büyük bir güç haline gelmesinin nedenini, Büyük Petro'nun Avrupa bilim ve sanatlarını ithal ederek kullanmasına bağlamıştır.¹¹⁵⁴

Abbas Mirza'nın erken ölümü ve arkasından Feth Ali Şah'ın vefatının ardından tahta geçen Muhammed Şah'ın yurtdışına gönderdiği ilk öğrenci grubu 1845'te Fransa'ya gitti. Beş kişilik bu öğrenci grubu piyade eğitimi, topçuluk, tıp, madencilik, barut yapımı, saatçilik ve resim eğitimi almak üzere gönderildiler. 1847'de bir öğrenci cam ve şeker imalâtını öğrenmek üzere Rusya'ya, bir öğrenci de tıp okumak üzere İngiltere'ye gönderildi. Resmî olarak gönderilen öğrenciler dışında, resmî misyondan bağımsız olarak bir dizi öğrenci de aileleri tarafından eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilmiştir. Yurtdışında eğitimin prestiji çok yüksekti ve hükûmet pozisyonlarında görev alabilmek için önemli bir yol olarak görülüyordu. Bu durum, Muhammed Şah döneminde Avrupa dillerinin bilinmesi ve

¹¹⁴⁹ İlaçların ve kimyasalların biyolojik etkilerini inceleyen bilim dalı.

¹¹⁵⁰ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 28.

¹¹⁵¹ Hüseyin Mahbubî Erdekanî, *Tarih-i Müessesat-i Temeddoni der İran*, c:1 (Tahran: İntişarat-ı Daneşgah-ı Tahran, 1354), 32.

¹¹⁵² Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 56.

¹¹⁵³ Mirza Salih Şirazî, *Mecmue-yi Sefernameha-yi Mirza Salih Şirazî* (Tahran: Neşr-i Tarih-i İran, 1364), 309-318

¹¹⁵⁴ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 59.

uluslararası diplomasiye verilen önemin de giderek arttığının bir göstergesidir. Muhammed Şah döneminde ailesi tarafından Avrupa'ya eğitime gönderilenlerden biri de Mirza Melkum Han'dır. Ermeni bir tercüman olan Mirza Yakup İsfahanî, oğlu Mirza Melkum Han'ı mühendislik eğitimi alması için Paris'e göndermiştir.¹¹⁵⁵ Mirza Melkum Han, aldığı yurtdışı eğitimlerinin katkısıyla sonraki yıllarda İran'ın en önemli reformistlerinden biri olmuştur.

3.5.1.2. Dârü'l-fünun'un Kuruluşu

Nâsirüddin Şah'ın veziri Emîr Kebîr tarafından hayata geçirilen Dârü'l-fünun kurma fikri tek bir kaynaktan esinlenmemiş, vezirin bu göreve gelene kadar edindiği bilgi birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Abbas Mirza ve Muhammed Şah tarafından Batılı askerî uzmanlar, mühendisler ve haritacıların ülkeye getirilmesi ve İranlı öğrencilerin yurtdışına gönderilmesi ile ilk adımlar atılmıştı.¹¹⁵⁶ 1851 yılında ülkenin ilk modern okulu olan Dârü'l-fünun'un kurulması en az bunlar kadar önemliydi.¹¹⁵⁷ Emîr Kebîr, Batı bilim ve teknolojisinin öğretileceği bir okul kurulmasının Avrupa'ya yeni öğrencilerin gönderilmesinden daha faydalı olacağını düşünüyordu. Ayrıca yurtdışına gönderilen öğrencilerin üzerinde, tehlikeli politik ve kültürel etkiler olabileceğinden endişeleniyordu.¹¹⁵⁸ Avrupalılara her ne kadar olumlu bakmasa da onların askerî bilgi ve bazı endüstriyel becerilerini de ödünç almak istiyordu.¹¹⁵⁹

Dârü'l-fünun kurulurken askerî bir okul olarak planlanmıştı. Ancak askerî yapıyı desteklemek ve iş birliği yapmak için kurulan doğa bilimleri, tıp ve iktisat fakülteleriyle bir üniversiteye dönüştü. Tıp Fakültesi, Avrupa'dan gelen eğitimcileriyle özellikle şanslıydı. Avusturya'dan göz hastalıkları üzerine ders veren Dr. Polak ve Hollanda'dan Dr. Schlimmer gibi isimler tıp fakültesinde görev yapmaktaydı.¹¹⁶⁰ Müfredetta temel matematik, coğrafya, kozmografi,¹¹⁶¹ fizik, kimya, mineraloji, jeoloji, resim, askerî sanatlar (topçuluk ve piyade eğitimleri), tıp, Farsça, Arapça, Fransızca, Rusça ve İngilizce dersleri bulunuyordu. Okulda gerekli donanımına sahip fizik ve kimya laboratuvarları olmasına rağmen henüz dinî önyargılar aşılamadığından tıp eğitimi teorik olarak devam ediyordu. Okul binasında ayrıca

¹¹⁵⁵ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 48-50.

¹¹⁵⁶ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 354.

¹¹⁵⁷ Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 23.

¹¹⁵⁸ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 71.

¹¹⁵⁹ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 240.

¹¹⁶⁰ Cyril Elgood, *Medical History of Persia and the Eastern Caliphate* (London: Cambridge University Press, 1951), 501-502.

¹¹⁶¹ Evrenin yani kozmosun genel özelliklerini haritalandıran bilim dalı.

öğrencilerin sık kullandığı zengin bir kütüphane de bulunmaktaydı.¹¹⁶² Dârü'l-fünun'un müfredatı, medrese sisteminden tamamen farklıydı. Felsefe, hukuk ve teoloji medresenin alanında kaldı. Dârü'l-fünun, geleceğin din adamlarını yetiştirme işini üstlenmiyor bu görevi yine medreselere bırakıyordu.¹¹⁶³

Dârü'l-fünun kurulduğunda 12 mühendislik, 26 topçu, 39 piyade, 5 süvari, 20 tıp ve cerrahi, 7 fizik, kimya ve eczacılık, 5 mineraloji bölümlerinde olmak üzere toplam 114 öğrencisi vardı.¹¹⁶⁴ Görüldüğü üzere Avrupa tıbbi eğitimi alan öğrenci sayısı nispeten çoktu. 1858 yılındaki ilk mezun öğrencilerden on sekizi tıp alanında eğitim almıştı. Buradan mezun olan öğrenciler hükûmet tarafından istihdam edildiğinden, geleneksel tıp eğitimi almış hekimler bu öğrencileri rakip olarak görmeye başlamışlardı. Çünkü Dârü'l-fünun mezunlarının diplomaları, geleneksel meslekî yeterlilik sistemine meydan okuyordu. Bu yeni gereklilik ve standartlar, Dârü'l-fünun diploması olmayan hekimleri dışlamakla tehdit ediyordu. 1860 yılında geleneksel İran tıbbi da Dârü'l-fünun müfredatına eklenmiştir. Bu durum, geleneksel tıp hekimlerinin mevcut nüfuzunu koruma ve savunma çabalarının ve Avrupa tıbbi uygulamalarını takip etme konusundaki genel isteksizliğin bir göstergesi olarak görülebilir.¹¹⁶⁵

Kaçar Devleti'nde 1850'li yıllardan sonra, modern bilimin öncüleri çoğunlukla Dârü'l-fünun öğretmenleri ve öğrencileri, Avrupa'dan dönen öğrenciler, öğrenim gören Kaçar asilzâdeleri ve reformcu hareketle bağlantılı aydınlardı. Bunlar modern bilimi, ilerleme ve güç için bir ön koşul olarak değerlendiriyorlar ve Batı'nın bu alandaki başarılarına duydukları hayranlıklarını saklamıyorlardı.¹¹⁶⁶ Darü'l-fünun'dan mezun olan öğrenciler, İran'daki eğitimi ilerletmekte büyük rol oynadılar. Ayrıca çeşitli devlet dairelerinde önemli görevlere getirildiler. Okulun kuruluşundan beş yıl sonra temelleri atılan Ulusal Bilim Bakanlığı (daha sonra Eğitim Bakanlığı olacaktır) ve yeni kurulan Posta ve Telgraf Bakanlığında önemli pozisyonlarda görev almaya başladılar. Bir kısmı da İsfahan ve Tebriz'de açılan askerî okullarda görev almışlardır.¹¹⁶⁷

Orduda ve devlet hizmetinde görev yapacak personeli eğitmek amacıyla kurulan Darü'l-

¹¹⁶² Feuvrier, Jean Baptiste *Trois Ans à La Cour de Perse*, 180.

¹¹⁶³ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 103.

¹¹⁶⁴ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 367.

¹¹⁶⁵ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 101-103.

¹¹⁶⁶ Kamran Arjomandi. "The Emergence of Sciency in Iran: Controversies Surrounding Astrology and Modern Astronomy in the MidNineteenth Century". *Iranian Studies* 30, sy. 12 (1997), 23.

¹¹⁶⁷ Reza Arasteh. "Growth of Modern Education in Iran", 34.

fünun’a âyan, eşraf, hanlar ve zengin ailelerin oğullarının alınması konusunda kesin talimat verilmişti.¹¹⁶⁸ Nâsırüddin Şah, okula ilk zamanlarında özel bir önem veriyordu. Şah, bu dönemde öğrencileri teşvik etmek için üniversiteyi o kadar sık ziyaret ediyor ve o kadar fazla katkıda bulunuyordu ki bu sebeple üniversitenin kurucusu olduğu sıkça söyleniyordu.¹¹⁶⁹ Ancak zamanla ulemanın ve bazı devlet adamlarının okul aleyhinde tavır ve söylemlerinin etkisiyle bu desteğini geri çektiği görülür.¹¹⁷⁰ Ulemanın Darü’l-fünun’a karşı verdiği tepkiler çeşitliydi. Bir kısım ulema buradaki Avrupaî bilim eğitimi konularını kınıyor, büyüyen Avrupa bilimsel hegemonyasını, yabancıların ülkeye kültürel müdahalesi ve siyasî özerkliğin kaybı olarak görüyorlardı. Öğrencilere anlatılan bazı bilimsel teorilerin (güneş merkezli astronomi teorisi gibi), İslâm kozmolojisiyle örtüşmediği savunuluyordu.¹¹⁷¹ Kur’an-ı Kerîm’de ya da Sünnette otopsi uygulaması ile doğrudan bir hüküm olmamasına rağmen, bazı din adamlarınca insanın eşref-i mahlukat¹¹⁷² olması nedeniyle vücut bütünlüğüne dokunulması anlamına gelen otopsinin de İslâmî olarak kirli olduğu öne sürülüyordu. Üstelik İbn Rüşd, Ebû Bekir er-Râzi, İbn Sina ve İbn Nefis gibi İslâm dünyasının önemli bilim adamlarının, birçok batılı araştırmacıdan yüzlerce yıl önce insan kalbi ve akciğerlerinin anatomisi hakkında bilgi vermeleri, bu bilgilere ancak otopsi (teşrîh) yoluyla ulaşılabildiğini göstermekteydi.¹¹⁷³ Bir kısım ulema ise bu konularda daha olumlu bir bakış açısı içerisindeydi ve yeni fikir ve teorilerle entelektüel olarak ciddi bir diyaloga girdiler.¹¹⁷⁴

Tahran’daki Darü’l-fünun’daki ilk öğrenci grubunun 1858 yılında mezun olmasından sonra 1859 yılında Tebriz’de, Darü’l-saltana olarak da adlandırılan bir Darü’l-fünun kuruldu. Tebriz Darü’l-fünun’u da Tahran’dakine benzer bir politeknik okuldu. Buradaki öğretmenlerin çoğu Tahran’daki Darü’l-fünun’dan mezun olanlardı. Müfredat Fransızca, tıp, geometri, piyadelik ve topçuluk ile Farsça derslerinden oluşuyordu. Öğrenci topluluğu, Tahran’daki gibi üst düzey yetkililerin ve saray mensuplarının oğullarıydı. Birkaç yıl sonra öğrenci sayısı kırktan elliye çıkmıştı.¹¹⁷⁵ Ancak öğretmen sıkıntısı çeken okul, 1894 yılında kısa süreliğine kapatılmış, daha sonra “Medrese-i Muzafferiye” ismiyle yeniden açılmış,

¹¹⁶⁸ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 18.

¹¹⁶⁹ Elgood, Cyril *Medical History of Persia*, 501.

¹¹⁷⁰ Hüseyin Mekki, *Zindegâni-yi Mirza Takî Han-ı Emîr Kebîr* (Tahran 1994), 324.

¹¹⁷¹ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 104.

¹¹⁷² Varlıkların en şerefli.

¹¹⁷³ M. Fatih Turan. “Fıkhi Açıdan Otopsi”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 23 (2014), 277-279.

¹¹⁷⁴ Monica M. Ringer, “Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century”, 42.

¹¹⁷⁵ Ringer, Monica M., *Education, Religion, and the Discourse*, 87-88.

1897 yılında ise bir daha açılmamak üzere kapatılmıştır.¹¹⁷⁶

3.5.1.3. Millî Okulların Açılması

İran’da seküler ilköğretim çabaları XIX. yüzyıl sonlarında toplumun içinden, sosyoekonomik koşullar ve toplumun ihtiyaçları çerçevesinde başlamıştır. İran’ın komşu ülkelerle etkileşimi, Batı etkisi, yabancılar ve azınlıklar tarafından kurulan misyon okulları gibi etkenler bu okulların açılmasında temel belirleyiciler olmuştur.¹¹⁷⁷ Azerbaycan ise bu dönemde eğitim reformu konusunda başı çekiyordu. Tebriz’deki modern okullardan ilki Mirza Hasan Rüşdiye tarafından kurulan “Rüşdiye” okuluydu.¹¹⁷⁸ İran ve Kafkasya’da “Ceditçilik” hareketinin önde gelen isimlerinden biri olan Hacı Mirza Hasan Rüşdiye, eğitim alanında gerçekleştirdiği reformlarla tarihî bir görevi yerine getirmiştir.¹¹⁷⁹ Tebrizli bir mollanın oğlu olan Hacı Mirza Hasan, gençliğinde Beyrut’a gitmiş oradaki okulların eğitim sistemlerini tanıdı. Tebriz’e döndüğünde bunların bir benzerini kurmaya karar verdi.¹¹⁸⁰ 1888 yılında açtığı ilkokul bir cami içinde olsa da öğrenciler kara tahta ile tanışmış, alfabe daha kolay bir yöntemle öğretilmeye başlanmış, Farsça dersi ise daha basit kitaplardan okutulmaya başlanmıştır. Ders saatleri düzenlenerek öğrencilerin temizliğine de dikkat edilen okulun tabelasında “Rüşdiye Okulu” yazıyordu. Okulda yeni bilimler öğretilmiyor olsa da mollalar, alfabenin değiştirilerek yeni usulle verildiğini gerekçe göstererek onu camiden attılar. Daha sonra Şeyhülislam Camii avlusundaki kadim medreseyi alarak, kendi parasıyla bütün ihtiyaçları temin ettiği bir ilkokul kurdu. Ancak mollalar halen kendisiyle uğraşıyorlardı. Medrese talebeleri bir gün okulu basarak sıraları ve kara tahtayı kırdılar, okula büyük zarar verdiler. Bu olaydan sonra Hacı Mirza Hasan, Tebriz’i terk ederek Kafkasya ve Mısır’a gitmiştir. Eminüddeve, Azerbaycan valisi olunca Hacı Mirza Hasan’ın çalışmalarını öğrenerek onu Tebriz’e geri çağırdı ve tüm masraflarını karşıladığı, çocuklara üniforma giydirilen ve öğle yemeği verilen görkemli bir okul kurmasını sağladı. 1897’de Tahran’a çağrılan Eminüddeve, Hacı Mirza Hasan’ı da yanında götürerek orada yeni okullar

¹¹⁷⁶ Manizheh Sadri. “Kaçar Hanedanı Döneminde İran’da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”. *Belleten* 77, sy. 279 (Ağustos 2013), 661.

¹¹⁷⁷ Reza Arasteh. “Growth of Modern Education in Iran”, 36.

¹¹⁷⁸ Monica M. Ringer, “Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century”, 45.

¹¹⁷⁹ Mehmet Rıza Heyet. “Hasan Rüşdiye’nin Vatan Dili Ders Kitabında Atasözleri ve Deyimler”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 21, sy. 2 (Haziran 2024), 291.

¹¹⁸⁰ Şemseddin Rüşdiyye, *Sâvaneh-e Omr* (Tahran: Neşr-i Târih-i Tahran, 1362), 31., Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 53.

kurmasını sağlamıştır.¹¹⁸¹ Rüşdiye okulları, İran'daki eğitim reformu hareketinde bir dönüm noktasıdır. Bu okullar, siyasî reform hedeflerinde ve eğitim reformunda temel bir değişim gerekliliğine işaret etmiştir.¹¹⁸²

Anayasal Devrim öncesinde Azerbaycan'da bağımsız aydınlar, gizli siyasî gruplar halinde toplanıyorlardı. Genel olarak feodalizme ve emperyalist devrimlerin tecavüzlerine karşı burjuvazinin mücadelesini birleştirmeye ve genişletmeye çalıştılar. Tebriz'de bulunan bu grupların faaliyetleri yeni eğitim ve kültür merkezlerinin yaratılması ve geliştirilmesiyle yakından ilgiliydi.¹¹⁸³ Ancak mollaların ve ulemanın yeni okullara karşı şiddetli muhalefeti nedeniyle Tebriz'deki yeni kurulan birçok okul geleneksel mektep benzeri yapılarını korudu. Yeni öğretim yöntemleri kullanmalarına rağmen bu okullardaki müfredat, Kur'an-ı Kerim, dil bilgisi, Arapça ve Farsça derslerinden ibaretti. 1898-1906 döneminde Tebriz'de kurulduğu bilinen on dokuz okuldan sekizi geleneksel mektep biçimini aldı, üçü yeni ortaokul ve sekizi ise müfredatlarına bilim ve yabancı diller ekleyen yeni okullardı.¹¹⁸⁴

Tebriz'de 1897 yılında yayımlanan el-Hadîd gazetesinde toplanan bir grup aydın eğitim alanında da bazı çalışmalar yaparak, Tebriz'de 1899'da "Terbiyet" adı altında ilk Usul-i Cedit okulunu açtılar. Okulun yöneticiliğini Seyid Muhammed Ebuzziya, öğretmenliğini ise Muhammed Ali Terbiyet, Hüseyin Han Adalet, Seyid Hasan Takizâde yapıyordu.¹¹⁸⁵ Terbiyet Okulu da tıpkı Rüşdiye Okulu gibi muhaliflerin hedefi haline geldi. Okulun açılışından birkaç ay sonra Hacı Seyyid Muhammed Yezdî, bir camide bu okulun kurucularını kâfir ve ateist olduğunu, çocuklarını okula gönderenlerin ölümle cezalandırılacağını ve dinden çıkacağını bildiren bir fetva yayınladı. Aileler, çocuklarının güvenliklerinden endişe ederek okuldaki aldılar ve okul kapatılmak zorunda kaldı.¹¹⁸⁶

Tebriz'de kurulan ikinci modern okul "Medrese-i Lokmaniye", 1899 yılında Tahran'daki Darü'l-fünun'dan mezun olan Mirza Zeynel Abidin Han Lokman el-Memâlik tarafından kurulmuştur. Okulun kuruluşu, Tebriz'deki Fransız Konsolosluğu da dâhil olmak üzere bir dizi hayırsever tarafından desteklendi. Kapatılan Terbiyet okulunun öğretmenlerinden Seyid Hasan Takizâde ve Muhammed Ali Terbiyet okulun eğitimci kadrosuna dâhil edildi.¹¹⁸⁷

¹¹⁸¹ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 53.

¹¹⁸² Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 158.

¹¹⁸³ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 117

¹¹⁸⁴ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 174.

¹¹⁸⁵ Tağıyeva vd., *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*, 118.

¹¹⁸⁶ Hüseyin Umîd, *Târih-i Ferheng-i Azerbaycanî*, c.1 (Tebriz: Ferheng, 1332), 55-56.

¹¹⁸⁷ Umîd, Hüseyin *Târih-i Ferheng-i Azerbaycanî*, 63.

Okulda Fransız etkisi kendini gösteriyordu. Lokmaniye'nin müfredatı Fransız ortaokullarının müfredatına çok benziyordu. Okulda Fransızca, Arapça, hat sanatı, aritmetik, cebir, biyoloji, fizyoloji, eczacılık, anatomi, tıp, fotoğrafçılık, diş hekimliği, tarih ve coğrafya gibi derslerden oluşan geniş kapsamlı bir müfredat uygulanıyordu. Okul, 1903 yılında müçtehitlerin müdahalesi sonucunda önce kısıtlamalara tâbi tutuldu, ardından binası yıkıldı.¹¹⁸⁸

Tüm bu gelişmelerle birlikte, Rüşdiye'nin çalışmalarının da etkisiyle eğitimi reforme etmek amacıyla bir komite oluşturuldu. “Tesîs-i Mektâib-i Milliye-i İran” adındaki bu meclise gerekli değişiklikleri gerçekleştirmek için 36.000 Riyal tahsis edildi. Eğitim alanında önemli reformlara imza atan meclis, yeni okulların açılması için büyük çaba sarf etmiştir. Bu komitenin faaliyetleri ve özel katkılar ilkokul sayısında artış sağladı. Ancak bu süreç kısa sürdü.¹¹⁸⁹ Kısa görev süresince iç rekabetlere maruz kalan meclis, bir süre sonra Bilim ve Eğitim Bakanlığı'nın çatısı altına alınmıştır.¹¹⁹⁰

3.5.1.4. Yabancılar ve Misyonlar Tarafından Açılan Okullar

Kaçar idaresi döneminde din adamlarının yönettiği medrese ve mekteplerin dışında Batı tarzında kurulan yeni okulların bir kısmı misyoner okulları olarak açılmıştır. Eğitim ve öğretim hayatında Batı'nın taklit edilmesi hedefi doğrultusunda başlatılan ıslahatlarda, ülkenin dinî ve sosyal yapısı göz önünde bulundurulmamış, İran'da istihdam edilen uzmanların ve misyon görevlilerinin kendi dinî propagandalarını yaptıkları bu okulların açılmasına kayıtsız kalınmıştır. Misyoner okulları, eğitim-öğretim ihtiyacını karşılayacak modern okullar olarak gösterilmiş, dinî, kültürel ve siyasî amaçlarla kuruldukları gizlenmiştir. Bağlı bulundukları ülkelerden her türlü maddî desteği aldıkları için iyi bir alt yapıya sahip olmuşlardır. Ülkedeki dini azınlıkların çocukları için kuruldukları söylenen bu okullar, sadece bu işlevi görmemiş, İran'da menfaat mücadelesine giren Batılı devletlerin birer rekabet alanı haline gelmişlerdir.¹¹⁹¹

¹¹⁸⁸ Homa Nateq, *Kârnâme-i Ferheng-i der İran* (Tahran: Havarân, 1375), 68-71.

¹¹⁸⁹ Reza Arasteh, “Growth of Modern Education in Iran”, 37., Manizheh Sadri, “Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”, 662.

¹¹⁹⁰ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 206.

¹¹⁹¹ Manizheh Sadri, “Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”, 654.

3.5.1.4.1. Presbiteryen Misyonu

XIX. yüzyılın başlarındaki ilk Presbiteryen eğitim projeleri Hristiyanlıklarını “yeniden canlandırmak” amacıyla Süryani ve Ermeni Hristiyanları hedef alıyordu.¹¹⁹² 1830 yılında Amerikalı Protestan misyonerler Smith ve Dwight, Azerbaycan’daki Hristiyanların durumunu araştırmak üzere İran’a geldiler. Bulguları üzerine Amerikan Presbiteryen Kilisesi, kuzeydoğu İran’daki Nesturiler arasında kalıcı bir misyon kurmak için Rahip Justin Perkins’i 1834 yılında İran’a gönderdi.¹¹⁹³ Onu bir hekim olan ve 1835 yılında İran’a gelen Dr. A. Grant takip etmiştir.¹¹⁹⁴

İlk misyon okulu 1836 yılında Urmiye’de yedi erkek öğrenciyle kuruldu. 1848’de Muhammed Şah’ın saltanatının sonunda bu okuldaki öğrenci sayısı yaklaşık elliye ulaşmıştı ve 1879 yılına kadar 122 öğrenci mezun verdi. Okulun kuruluş amacının dinî eğitim olması nedeniyle müfredat ta büyük ölçüde din ağırlıklıydı. Ancak öğrencilere Süryani alfabesi de öğretilirdi. Edebiyat ve bilimde önemli yetkinliklere sahip olarak mezun olan öğrencilere ayrıca halı dokuma ve demircilik de öğretiliyordu. Misyon ayrıca, Urmiye yakınlarındaki köylerde temel okuma ve din dersleri verilen üç tane köy okulu kurdu. Kız öğrencilerin okutulmasına karşı yükselen yerel itirazlara rağmen 1838’de Urmiye’de kurulan kız öğrenci okuluna dört Nesturi öğrenci kaydedildi. Bunlara din derslerinin yanı sıra ev işleri ile ilgili eğitim de verildi.¹¹⁹⁵ 1839’da gelen matbaada basılan kitaplarla misyon tam anlamıyla faaliyete geçmiştir.¹¹⁹⁶ 1841 yılına gelindiğinde Presbiteryenler Azerbaycan’daki okullarına yaklaşık 500 öğrenci kaydetmişlerdi. Okulların dinî karakteri nedeniyle İranlı Hristiyanların çocukları bu okullara devam etmek için daha fazla fırsata sahipti. Yerel İranlı Hristiyanlar için okullar açtıktan kısa bir süre sonra Presbiteryenler yön değiştirdi ve Muhammed Şah’ın (1838-48) isteği üzerine Müslümanlar için ayrı okullar açıldı.¹¹⁹⁷

Bu okulların etkisiyle, Avrupa tarzı eğitim veren okulların açılabilmesi için İran’da neredeyse bir yarış başlamıştır.¹¹⁹⁸ Batı tarzı ve misyoner okulların sayıları, 1860 yılından

¹¹⁹² Jasmin Rostam-Kolayi. “From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students”, 216.

¹¹⁹³ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 109.

¹¹⁹⁴ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 295-296.

¹¹⁹⁵ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 112-113.

¹¹⁹⁶ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 296.

¹¹⁹⁷ Jasmin Rostam-Kolayi. “From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students”, 216.

¹¹⁹⁸ Richter, Julius *A History of Protestant Missions in the Near East*, 324.

itibaren artış gösterir. 1873 yılında Presbiteryenler, Ermeniler için iki kız okulu açmışlar ve daha sonra bu iki okulu birleştirmişlerdir.¹¹⁹⁹

Muhammed Şah'ın nispeten hoşgörülü yaklaşımı misyonerlere bir fırsat verdi. Presbiteryenler tarafından kız okullarının kurulması, devlete veya topraklara bir tecavüz olarak görülmedi. Aksine bu okullar, onların güvenli ve rekabetsiz bir alana geçmesine izin vermek olarak görüldü. XIX. yüzyılda Kaçar Devleti, okulları desteklemek konusunda aktif bir rol oynamazken, ulema tarafından yönetilen mektepler sadece sekiz ve dokuz yaşına kadar okula giden Müslüman çocuklar içindi. Presbiteryen misyonerler bu durumu da fırsat bilerek ve ihtiyatlı davranarak, kendilerini bir boşluğu dolduruyor olarak konumlandırıdılar. Ancak bu durum, Presbiteryen eğitim projelerinin İranlı Hıristiyanlar arasında sorunsuz bir şekilde ilerlediği anlamına gelmiyordu. Özellikle İranlı Ermeni kilise liderleri dinî ve kültürel kimliklerinin kaybolacağından korktukları için Presbiteryen misyoner okullarına karşı çıktılar. Amerikalıların ve Fransız Katolik misyonerlerin faaliyetlerine de karşı çıkan Ermeni din adamları, Muhammed Şah'ı, 1840'ta hem Hıristiyan hem de Müslümanlar arasında misyonerliği yasaklayan bir kararname çıkarmaya zorladı. Ermenilerin misyonerlik çabalarına direnişinden sonraki on yıllarda Presbiteryen okullarının sayısı Nâsırüddin Şah'ın saltanatı sırasında kuzeybatı İran ve ötesinde arttı. Tebriz misyonu 1873'te kuruldu ve 1879'da Ermeni ve Müslüman kızlar için yatılı ve gündüz okulu on yatılı öğrenci kaydetti. Bunlar yedi Ermeni, bir Nesturi, iki Müslüman öğrenciydi. 1883'te dördü Müslüman olmak üzere kırk iki öğrenci vardı. Presbiteryenlerin eğitim konusundaki bu çabalarının sonucunu olumlu yönde aldıkları görülür. Misyon 1895'te, sadece Tebriz, Urmiye ve Selmas gibi kuzeybatı İran şehirlerinde 2.410 öğrencinin kayıtlı olduğu toplam 117 okula sahipti.¹²⁰⁰

3.5.1.4.2. Katolik Misyonu

Eugène Boré isimli Fransız Katolik rahip, Muhammed Şah'ın hükümdarlığı döneminde İran'da eğitim ve din konusunda devrim yapmak niyetiyle Tebriz'e gelmiştir.¹²⁰¹ Eugène Boré, notlarında Gardanne misyonundan sonra İran'ın, Avrupa'nın edebiyat ve bilimi konusunda hiçbir ilerleme kaydedemediğini ve kendisinde Fransızca eğitim veren bir okul

¹¹⁹⁹ Manizheh Sadri. "Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı", 653.

¹²⁰⁰ Jasmin Rostam-Kolay. "From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students", 218-219.

¹²⁰¹ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 113.

kurma fikri oluştuğunu aktarır.¹²⁰² 1839 yılında açtığı okuluna çok fazla talep olduğunu ve öğrencilerin hepsinin kaydını yapamadığını, kayıt yaptıran öğrencilerin çoğunun Müslüman ve birkaç Ermeni olduğunu söyler.¹²⁰³ Okul kurulduğunda toplam on dört öğrencisi vardı, bunlardan üçü Ermeni, diğerleri ise Müslümandı.¹²⁰⁴ Borè, aynı yıl Azerbaycan Bölgesi'nde beş ayrı okul kurdu. Bu okullar, Amerikan Protestan Misyonerlerinin okulları ile yoğun bir rekabete girdi. Fransız rahip, gerçekleştirdikleri bu yoğun eğitim faaliyetleri çerçevesinde ayrıca İngilizler, Ruslar ve Ermeni entrikaları ile de uğraşmak zorunda kaldığını belirtir.¹²⁰⁵ 1882 yılına gelindiğinde Katolik Lazarist¹²⁰⁶ cemaatinin sadece Selmas ve Urmiye'deki toplam okul sayısı seksen dört olmuştur.¹²⁰⁷ Tebriz'de, Lazarist Fransuva Cemiyeti tarafından kurulduğu bilinen Daru'l-İlmî Şinâsî Milel isimli okul her dinden öğrenciye açıldı ve veliaht şehzade Nâsirüddin Mirza da burada eğitim görmüştü. Bu okula bağlı olan beş okul daha bulunmaktaydı.¹²⁰⁸ Bunların yanında bölgede faaliyet göstermekte olan Alman Katolik misyonerleri de 1830'da Tebriz ve Şiraz'da Hristiyanlar için okullar açmışlardır.¹²⁰⁹

3.5.1.4.3. Ermeni Okulları

Ermeniler, Azerbaycan'da “modern” batı tarzı eğitimin öncüsü olarak kabul edilebilir. 1851 yılında inşasına başlanan Tebriz'deki ilk Ermeni okulu 1854 yılında hizmete girmiştir.¹²¹⁰ Misyoner okulları ve daha sonra Ermeni kız okullarının ortaya çıkmasına kadar, yalnızca zengin ailelerden gelen Ermeni kızlarının küçük bir azınlığı eğitim alıyordu ve bu eğitim sınırlıydı. 1838'de Urmiye'deki misyoner kız okulunun açılmasıyla, Ermeni kızlarının ev dışında Batı tarzı eğitime erişimi başladı. Dinî ve sivil topluluk liderleri, misyoner okullarının etkisinden rahatsızlık duymaktaydı. Bu etkiyi azaltmak ve daha fazla kültürel asimilasyonu önlemek amacıyla Ermeni erkek ve kız okulları açıldılar. Ermeni eğitim savunucuları, kız eğitimini ulusal ilerleme bağlamında savunarak, kadınları eğitip onları eş,

¹²⁰² Borè, Eugène *Correspondance et Mèmoires*, 121.

¹²⁰³ Borè, Eugène *Correspondance et Mèmoires*, 294.

¹²⁰⁴ Borè, Eugène *Correspondance et Mèmoires*, 311.

¹²⁰⁵ Borè, Eugène *Correspondance et Mèmoires*, 434.

¹²⁰⁶ Saint Vincent de Paul tarafından XVII. yüzyılda kurulan, eğitim ve sosyal hizmetler konularında çalışmalar yapan Hristiyan misyoneri bir dinî cemaat.

¹²⁰⁷ Hüseyin Mahbubî Erdekânî, *Tarih-i Müessesat-ı Temeddûn-î Cedîd der İran*, c.1 (Tahran: Danışgâhi Tahran, 2001), 367.

¹²⁰⁸ Melike Sarıkçıoğlu, “İstanbul'da ve Tebriz'de Açılan Fransız ve Amerikan Okulları (19. Yüzyıl ve 20. Yüzyıl Başı)”, *Tebriz Başkonsolosluğu'nun Kuruluşu'nun 100. Yılı*, ed. Umut Başar. (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 172.

¹²⁰⁹ Manizheh Sadri. “Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”, 654.

¹²¹⁰ Richter, Julius A *History of Protestant Missions in the Near East*, 324., Issawi, Charles Philip *The Economic History of Iran*, 58.

anne ve toplumun gelecek nesillerinin ilk öğretmenleri olarak hazırlanmanın, İran coğrafyasında yaşayan Ermeni toplumunu dönüştürmedeki bağlantısını vurguladılar. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında hem kentsel hem de kırsal İran Ermeni topluluklarında daha fazla kız okulu açıldı, bunların bazıları daha sonra finansal nedenlerle karma eğitime geçti.¹²¹¹

Ermenilerin kurdukları okullarda Ermenicenin yanı sıra, Fransızca, Rusça ve Farsça da öğretilmekteydi. Masrafları, piskoposluğun bu amaçla topluluktan aldığı vergilerle sağlanıyordu. Tebriz'deki Ermenilerin, hayırseverlik ve kültürel faaliyetler ile politik hedeflere sahip örgütlenmiş grupları vardı. Azerbaycan'da ortaya çıkan ilk hayırsever derneklerden biri, 1891'de muhtaç öğrencilere maddî yardım sağlamak amacıyla kurulan Tebriz Ermeni Kadınlar Hayır Derneği'ydi. Zaman içerisinde bu dernek İran'da sığınacak yer arayan Ermeni mültecilere yardım kaynağı haline geldi. Ayrıca Leylevâ mahallesinde bir kreş ve bir el sanatları okulu kurdular. Tebriz Hayır Kurumu, Ermeni Yardım Derneği ve Tebriz Kültürel Derneği ile de topluluk içi yardımlaşmalarını sürdürüyorlardı.¹²¹² Hayırseverlik alanında örgütlenen İran Ermeni kadınları, yeni okullar, özellikle de kız okulları açılmasına yardımcı oldu ve çoğunlukla öğrencilere okul ücreti, kıyafet ve okul malzemeleri sağladı. Tahran, Yeni Culfa ve Tebriz'deki kadın hayır grupları, çoğunlukla İran Ermeni toplumunun varlıklı kesimlerinden oluşuyordu ve sık sık topluluğun masraflarını karşılıyorlardı, hatta aileleri yeni açılan Ermeni kız okullarına kızlarını göndermeleri için ikna etmek amacıyla ev ziyareti yapmaya bile gidiyorlardı. 1896'dan itibaren, kadın örgütleri para, kıyafet ve buğday toplayarak ve ihtiyaç sahiplerine dağıtımını zaman zaman bizzat üstlendiler.¹²¹³

3.5.2. Güney Azerbaycan Bölgesi'nde Edebiyat

Safevî döneminden itibaren İran toplumunda fikrî bir durgunluk olduğu görülür. Dinî ilimlere karşı ilgi ve istek devam ederken, felsefe, doğa bilimleri ve matematik gibi rasyonel bilimlere olan ilgi her geçen gün azalıyordu. Çünkü sosyal ortam entelektüel gelişim için uygun değildi. Görece daha uzun Safevî ve Kaçar Hükûmetleri arasında bir belirsizlik olarak görülebilecek Afşar ve Zend Hükûmetleri dönemi çoğunlukla çatışmalarla, iç ve dış

¹²¹¹ Houri Berberian, "Armenian Women in the Late 19th- and Early 20th-Century Persia", *Encyclopædia Iranica*, c. 2, ed. Ehsan Yarshater. (California: Mazda Publishers, 1987), 670-672.

¹²¹² A. Amurian & M. Kasheff, "Armenians of Modern Iran", 479.

¹²¹³ Houri Berberian, "Armenian Women in the Late 19th- and Early 20th-Century Persia", 673.

savaşlarla doluydu. Kaçar Hanedanı döneminde İranlı bazı okur-yazarların Avrupa'nın bilimsel gelişmeleriyle tanışması, şehzadelerin de bundan etkilenmesine vesile olmuştur. Feth Ali Şah'ın veliahdı Abbas Mirza ve kardeşi Muhammed Ali Mirza gibi şehzadeler, Avrupa kültür ve medeniyetinin tezahürlerini edinmeye ve ülkeye uyarlamaya çalıştılar. Kaim Makam Mirza Ebu'l Kasım Ferehâni ve Emir Kebîr gibi devlet adamlarının çabaları ve Darü'l-fünun'un kurulması ile bağnaz kesimin muhalefetine rağmen genç sınıf İran okuryazarları entelektüel bilimlerle tanışmıştır.¹²¹⁴

Kaçarlar döneminde edebiyat hayatının çok verimli olduğu söylenemez. Genellikle XII. yüzyıl şairlerine özenilerek onların şiirleri taklit edilmeye çalışılmıştır.¹²¹⁵ Kaçarlar, saray idaresine Fars kökenli müstevfiler alarak onları “kılıç ehli” olarak adlandırılan Türk aşiret reislerinden ayırabilmek için “kalem ehli” şeklinde nitelendirmişlerdi. Bu okumuş kişiler, Firdevsî'yi ezberden yazıyor, Hâfız, Mevlânâ, Rumî ve Sâdi gibi şairleri de iyi biliyorlardı.¹²¹⁶

İran'ın tamamında olduğu gibi Güney Azerbaycan'da da resmî dil Farsça idi. Ne kadar eğitilmiş olsa da bir İran Türkü, Türkçe yazamıyor ve Türkçeyi zorlukla okuyordu. Okuma-yazması olmayan biri köşe başlarında bulunan mirzalara (arzuhalcilere ya da ahundlara) parayla mektup yazdırırdı. Mirza, Türkçe söylenen cümleleri Farsçaya çevirerek yazar, sonra mektup gittiği yerde örneğin bir köyde, okuma yazma bilmeyen kişiye Farsçadan Türkçeye çevrilerek okunurdu. Dönemin Güney Azerbaycan'ında Türkçe konuşulur, nutuklar, vaazlar Türkçe verilirdi fakat yazı ile ilgili her şey Farsçaydı.¹²¹⁷

3.5.2.1. Sözlü ve Yazılı Edebiyat

Güney Azerbaycan'ın geleneksel Türk sözlü edebiyatı; Âşık Garib, Kerem ile Aslı ve Köroğlu gibi Anadolu ve Kafkasya köylerinde âşıklar tarafından söylenen, ağızdan ağıza yayılmış olan destanlardan, hikâyelerden ve manilerden oluşuyordu.¹²¹⁸ Arminius Vambéry, İran gezisinde, Aras nehrini geçtikten sonra yüksek bir kaya ile karşılaştıklarını ve rehberlerinin kendilerine ünlü Köroğlu'nun bu kayanın tepesinde yaşadığını aktardığını

¹²¹⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 380-381.

¹²¹⁵ Bânû Nusret Tecrubekâr, *İran Edebiyatında Şiir: Kaçarlar Devri*, trc. Mehmet Kanar (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 33.

¹²¹⁶ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 27.

¹²¹⁷ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 74.

¹²¹⁸ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 75.

söyler.¹²¹⁹

Yazılı edebiyat ise Farsçadan çok fazla etkilenmiştir. İran’da yazılı Türk edebiyatı, mersiye¹²²⁰ ve mudhike¹²²¹ olmak üzere başlıca iki kısma ayrılmaktaydı. Tüm İran’da olduğu gibi Azerbaycan’da da Muharrem aylarının ilk günleri derin bir matem içerisinde geçirilirken, şehitler, evliyalara ve Kerbelâ mağdurları hatırasına kurulan meclisler için mersiyeler yazılırdı. Bu mersiyeleri ezberleyen ahali, okurken ağlar ve şairlerine rahmet gönderirlerdi. Mersiye yazarlarının en ünlüsü Tebrizli Râcî’ydi.¹²²² Asıl adı Ebulhasan olan yazar, bir divan şairidir. Doğum tarihinde ihtilâflar bulunmakta olup, 1876 yılında vefat etmiştir. Eğitimini Tebriz’de tamamlayan şairin “Divan” isimli eserinde iyi bir eğitim aldığı ve Farsçayı çok iyi bildiği görülür. İran’da olduğu kadar Kafkasya Türkleri arasında da tanınıyor ve seviliyordu. Gazelleri, düğünlerde ve işret meclislerinde okunuyordu. Mersiyeleriyle de ünlü olan Râcî’nin Kerbelâ faciasını anlatmadaki ustalığı dikkat çeker.¹²²³

Diğer bir mersiye yazarı şiirlerinde “Dilsûz” mahlasını kullanan Mehmed Emîn Tebrizî’dir. Tebriz’de doğan ve yoksul bir ailenin çocuğu olan Mehmed Emîn, belki de bu yüzden hicve meyillidir. Medresede hocalık yaptığı için “Üstâd” namıyla da tanınıyordu. Bilinen tek eseri “Dîvân” olup Tebriz’de defalarca basılmıştır. Hz. Ali için yazdığı Farsça bir kasideyle başlayan eser, Hz. Muhammed ve Hz. Ali için yazılan Türkçe kasidelerle devam eder. Daha sonra Kerbelâ olayı için yazılmış nevha ve sînezenler, ardından Türkçe gazeller, muhammesler, sâkînâme, medhnâme ve rubîler yer alır. Şiirleri hiciv ağırlıklıdır.¹²²⁴

Muhammed Bakîr Halhâlî, XIX. yüzyıl Azerbaycan hiciv sanatçılarından. Doğum tarihi hakkında net bilgi bulunmamaktadır. Tebriz’in Halhal Kasabası’nda doğmuş ve 1898-99 yılında vefat etmiştir. Halhal’da bir okul açtığı ve kadılık yaptığı bilinmektedir. Azerbaycan Türkçesinde yazdığı “Selebiyye” isimli eserinde toplumsal baskı ve adaletsizlik, açgözlülük, yoksulluk, tembellik, yalan vb. ahlakî konulara değinir. 1.600 beyitlik bu eserinde bir tilkinin başından geçen olaylar masal şeklinde, basit ve açık bir dille anlatılmıştır.¹²²⁵

¹²¹⁹ Vambéry, Arminius *The Life and Adventures*, 41.

¹²²⁰ Mersiye: Ağıt.

¹²²¹ Mudhike: Güldürü, hiciv.

¹²²² Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler I*, 76.

¹²²³ Azad Ağaoğlu, “Ebulhasan RÂCÎ”, Ahmet Yesevî Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, erişim 18 Kasım, 2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/raci-ebulhasan>

¹²²⁴ Mehmed Arslan, “Mehmed Emin DİLSÜZ”, Ahmet Yesevî Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, erişim 18 Kasım, 2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dilsuz-mehmed-emin>

¹²²⁵ “Halhali Mehmedbağır”, *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, c.10 (Bakü: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası Yayınları, 1987), 44., Azad Ağaoğlu, “Muhammed Bâkir Halhâlî”, Ahmet

Eserlerini Farsça yazan, Azerbaycanlı Şems-i Tebrizî, Hakanî-i Şirvanî, Kasım Ensar Serabî, Katran Tebrizî, Assar Tebrizî, Vahid Tebrizî, Mehseti Genceî, Hatib Tebrizî, Evhedi-i Merağaî, Saib Tebrizî gibi yazarlar bulunmaktaydı. Ancak halkın çoğu Fars edebiyatının en önemli isimlerini bile, Ömer Hayyam'ı, Firdevsî'yi, Hafız'ı veya Sadî'yi anlayacak Farsça bilgisine sahip değildi. Bu durum İran Türklerinin millî edebiyat ihtiyacı duymasına vesile olmuş ve millî şairlerin oluşmasına katkı sağlamıştır.¹²²⁶

Mirzâ Abdürrahîm Talibof Tebrîzî, Meşrutiyet döneminin en meşhur yazarlarından biridir. 1834 yılında Tebriz'de doğan yazar, okuma merakı ve yaptığı seyahatlerde, özellikle Avrupa seyahatinde modern düşünce ve teknik gelişmeleri yakından tanıma imkânı buldu. Çalışmaları, modern Batı düşüncesinin İran'a girişini hızlandırdığı gibi güçlü bir İran milliyetçiliğinin doğuşuna da katkı sağlamıştır.¹²²⁷ Sefîne-i Talibî (Kitab-ı Ahmed) isimli eseri Fars edebiyatının önemli eserlerinden biridir ve o dönem en çok okunan kitaplardan biri olmuştur.¹²²⁸ Eserin birinci cildinde daha çok tarih ve bilimsel konular işlenmiş, ikinci ciltte ise vatanseverlik konuları ile İran'ın bayındır hale getirilmesi gerekliliğine değinilmiştir.¹²²⁹ Bu eserden başka astronomi, fizik, sosyal hayat ve tarih konularında da birçok esere imza atmış ve eserlerinin çoğu İstanbul'da basılmıştır.¹²³⁰

Kitab-ı Ahmed'den daha çok okunan diğer bir kitap Hacı Zeynel Abidin-i Merağa'i Efendi'nin, Seyahatname-i İbrahim Bey veya Vatanseverlik Belası isimli eseridir. Yazarın kendisi bir tüccar olup İstanbul'da ticarethaneleri bulunuyordu.¹²³¹ Bu eserde yazar, İran istibdadını, toplumdaki ahlâkî çöküşü, cehaleti tenkit ve eder çareyi kanunî ve medenî bir hayatın tesis edilmesinde görür. Romanda, İran'daki güvenlik ve iş imkânlarının eksikliği, adaletsizlik, yerel yöneticilerin zulmü gibi nedenlerle Osmanlı, Rus ve Hindistan topraklarına göç etmek zorunda kalan insanlardan,¹²³² bunların yurtdışına çıktıktan sonra uğradıkları haksızlıklar karşısında İran bürokratlarının herhangi bir müdahalede bulunmamasından bahsedilir.¹²³³ Ayrıca İran'da verilen eğitimin pozitif bilimlerden uzak, sadece Kur'an-ı Kerîm ayetlerini ezberlemekten, Sâdi ve Hafız'ın şiirlerini okumaktan ibaret

Yesevî Üniversitesi Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, erişim 18 Kasım, 2024, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halhali-muhammed-bakir>

¹²²⁶ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 74-75.

¹²²⁷ Rıza Kurtuluş, "Tâlibof", 506.

¹²²⁸ Resulzade, Mehmet Emin, *Seçme Eserler 1*, 69.

¹²²⁹ Rıza Kurtuluş, "Tâlibof", 506.

¹²³⁰ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 69.

¹²³¹ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 69.

¹²³² Hacı Zeynel Abidin-i Merağa'i, *Seyahatname-i İbrahim Bey veya Vatanseverlik Belası*, trc. Mustafa Çiftçi (Ankara: Alter Yayıncılık, 2019), 40-41.

¹²³³ Merağa'i, Hacı Zeynel Abidin-i *Seyahatname-i İbrahim Bey*, 45.

olduğuna değinir. Ders vermekten sorumlu mollaların coğrafya ve matematik konularındaki cahilliğine dikkat çeker.¹²³⁴ Hacı Zeynel Abidin Efendi romanında, devlet adamlarının yabancılara verilen imtiyazlardan elde ettikleri rüşvetlere de değinir.¹²³⁵ İran'daki kötü gidişat hakkında bunlara benzer birçok örnek veren yazar, çözüm önerisi olarak bilim, sanat, adalet ve eşitliğin sağlanması gerekliliğini sunar.¹²³⁶

Bir Türk yurdu olan Güney Azerbaycan'da günlük konuşma dili Türkçeydi. Lady Sheil, İran'daki Türkçenin gücünden hayretle bahseder. Tebriz'de tek kelime Farsça konuşulduğunu duymamaktan dolayı şaşkınlığını dile getirir ve sokaklarda, çarşılarında kulağa çarpan tek dilin Türkçe olduğunu söyler. Azerbaycan'da kullanılan Türkçe ile İstanbul'da konuşulanan birbirinden çok farklı olmadığını aktarır. Kazvin'e kadar hâkim konumda olan dilin Türkçe olduğunu, sayıları iki ya da üç bini bulan Şah ailesinin de Türkçe konuştuğunu, Farsçanın sadece sarayda devlet işlerinde kullanıldığını aktarır. Şah ailesinin, Kaçarların atalarının Çin surlarından hatta Pekin'den getirdikleri dili konuşmaktan zevk aldıklarını söyler.¹²³⁷

3.5.2.2. Matbaacılık

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına kadar İran'da matbaa azınlıklar tarafından kullanılmış ve sadece dinî kitaplar basılmıştır, basılan bu kitaplar ise Farsça değildi.¹²³⁸ Kaçar Hanedanı döneminde yenileşme hareketlerinin bir parçası olan matbaacılık önce Azerbaycan'da daha sonra Tahran'da yaygınlaştı. Önceleri taş baskı ile yapılan işlemler sonraları kurşun baskıya dönüşmüş ve bu asıl teknikle basılan yayınlar okuryazarlığın gelişmesine, halkın düşünce ve bilgi düzeyinin yükselmesinde önemli rol oynamıştır.¹²³⁹

Avrupa'dan Tebriz'e ilk matbaa, 1817 yılında Zeynel Abidin Tebrizî tarafından getirildi. Abbas Mirza'nın himayesinde küçük bir basımevi açıldı.¹²⁴⁰ Bu matbaada Azerbaycan Eyalet amirlerinden Mirza İsa Han'ın "Risde-i Cihadiye" eseri ve Mirza Ebu'l Kasım'ın

¹²³⁴ Merağa'i, Hacı Zeynel Abidin-i *Seyahatname-i İbrahim Bey*, 74-75.

¹²³⁵ Merağa'i, Hacı Zeynel Abidin-i *Seyahatname-i İbrahim Bey*, 78.

¹²³⁶ Merağa'i, Hacı Zeynel Abidin-i *Seyahatname-i İbrahim Bey*, 335-337

¹²³⁷ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 93-94.

¹²³⁸ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 34.

¹²³⁹ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 366.

¹²⁴⁰ Peter Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, c.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 815-816.

“Fetihnâme Risâle-i Cihâdiye” isimli eserinden kısa bir bölüm basılmıştır.¹²⁴¹ Bu matbaa 1824 yılında Zeynel Abidin’in Feth Ali Şah tarafından Tahran’a çağrılarak, başkentte bir matbaa kurması isteğine kadar Tebriz’de yayıncılık faaliyetlerine devam etmiştir.¹²⁴² Zeynel Abidin Tebrizî, Tahran’da dönemin en etkili saray mensuplarından Mutemed’üd el-Devle Manuşir Han Gürci ile tanışmış ve yayıncılık faaliyetlerinde kendisinden yardım almıştır.¹²⁴³

Abbas Mirza, modernleşme çabaları kapsamında ilk grup İranlı öğrenciyi 1811 yılında Avrupa’ya göndermişti.¹²⁴⁴ Mirza Salih Şirazî ise 1815 yılında Avrupa’ya giden ikinci grup öğrenciler arasındaydı. Mirza Salih Avrupa’dayken, boş zamanlarında matbaacılık öğrendi. 1819 yılında İran’a döndüğünde yanında getirdiği baskı makinasıyla ilk kitapları basmaya başladı.¹²⁴⁵ Mirza Salih bu matbaa ile bir Kur’an-ı Kerîm, bir Kur’an-ı Kerîm tefsiri ile bir Taziyenâme (Şehit Hüseyin’in Çilesi Kitabı) basmıştır.¹²⁴⁶

1823’te Abbas Mirza tarafından matbaacılık öğrenmesi için Moskova’ya gönderilen Mirza Cafer Amir tarafından Tebriz’de yeni bir matbaa kuruldu. Bu matbaada 1825 yılında, Sâdi’nin Gülistan’ı yayımlandı.¹²⁴⁷ 1826’da Abdulrezzak ibn Necef Kuli Dunbuli tarafından, Kaçarların tarihi olan “Maâsir-i Sultaniye” Tebriz’de hareketli tipografi ile basıldı. Bu eserin sonunda Dunbuli, Tebriz’de himayesi altında bulunduğu Abbas Mirza’nın valiliğinin faydalarını sıralar, bunlar arasında Avrupa teknolojisinin ithalatı da bulunmaktadır. Dökümhaneler, haritacılık, top ve cephane çalışmaları gibi konuların yanı sıra, tüm harika süreçlerden bahsederken matbaanın işletilmesini de belirtir. Ancak, Abbas Mirza’nın 1833’teki ölümünden sonra, Tebriz’de matbaa faaliyetleri durmuştur.¹²⁴⁸

Mirza Salih Şirazî, 1829 yılında siyasî ve idarî işlerinin yoğunluğu nedeniyle Mirza Asadullah’ın St. Petersburg’a matbaacılığı öğrenmesi için gönderilmesini talep etti. Matbaacılık operasyonlarını ise kendisi denetleyecekti. Mirza Asadullah döndüğünde Tebriz’de bir matbaa kurdu ve Muhammed Şah’ın isteği üzerine beş yıl sonra bu matbaayı Tahran’a taşıdı.¹²⁴⁹

¹²⁴¹ Erdekânî, Hüseyin Mahbubî *Tarih-i Müessesat-ı Temeddûn-î*, 212-213.

¹²⁴² Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 36.

¹²⁴³ Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 818-819., Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 36.

¹²⁴⁴ Browne, Edward G. *A History of Persian Literature*, 155.

¹²⁴⁵ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 34.

¹²⁴⁶ Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 815-816.

¹²⁴⁷ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 36. Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 819.

¹²⁴⁸ Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 818-819.

¹²⁴⁹ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 36.

Feth Ali Şah döneminde basılan kitaplar çoğunlukla din, güncel olaylar ve masal kitaplarıydı. Ancak seyahat anlatıları ve Avrupa'daki diğer bilgiler yavaş yavaş dolaşıma girdi. “Binbir Gece Masalları” ve “Leyla ve Mecnun” gibi bazı popüler eserlere ek olarak Mir Abdüllatif Şuşterî'nin “Tuhfeü'l Alâm”ı gibi eserler basıldı.¹²⁵⁰ Taş baskı tekniğinin İran'daki ilk meyvelerinden birinin ünlü hattat Mirza Hüseyin'in elinden çıkmış bir Kur'an-ı Kerîm olması dikkat çekicidir. Bunun yanında, matematik ve astronomi mecmuaları, almanaklar, I. Petro, II. Charles ve Büyük İskender'in hayatları, Abbas Mirza'nın emriyle tercüme edilmiştir. Bir dünya coğrafyası kitabı, Farsçanın en önemli sözlüğü olan “Lûgat-ı Burhan-ı Katı”dan türetilmiş bir sözlük, Sâdi'nin tüm eserleri, Firdevsî'nin Şehnâme'si ve klasik Fars edebiyatının diğer eserleri de basılan eserler arasında bulunmaktadır.¹²⁵¹

Muhammed Şah (1834-1848) döneminde telif edilen gramer-sözlük niteliğindeki Farsça-Türkçe “Kavâ'id-i Türkî” isimli eser, Oğuz Türkçesinin önemli ağızlarından biri olan Tebriz ağzının en eski özelliklerini aktarması bakımından çok önemlidir. Eserin yazarı Mirza Bâbâ-yi Tabîb-i Âştîyânî adıyla tanınan Muhammed Mü'min'dir.¹²⁵² Eserin yazılma amacı Farslara Türkçeyi öğretmektir.¹²⁵³ İran'da yayımlanan ilk bilimsel dergi ise Tebriz'de 1903 yılında “Gencine-i Fünûn”¹²⁵⁴ adıyla çıkmıştır.¹²⁵⁵ 1851 yılında Dar'ü'l-fünun'un kurulması ile matbaacılık büyük bir teşvik almış, öğrencilerin kullanımına yönelik çok sayıda kitap yayımlanmaya başlamıştır.¹²⁵⁶

3.5.2.3. Gazetecilik

İran gazetecilik hayatında da Tebriz'in öncülük yaptığı söylenebilir. 1837'de Mirza Salih Şirazî, 1819'da Londra'dan getirdiği matbaayı kullanarak İran'daki ilk gazete olan “Akbar”ı bastı.¹²⁵⁷ Taş baskı tekniğiyle ayda bir kez çıkarılan gazetenin ömrü maalesef birkaç yıldan fazla olamamıştır.¹²⁵⁸ Mirza Salih Şirazî'nin gazetenin yayımlanmasındaki amacı, tahta

¹²⁵⁰ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 36.

¹²⁵¹ Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 819.

¹²⁵² Mousa Rahimi. “19. yy'da İran Sahasında Yazılmış Olan Kavâ'id-i Türkî Üzerine”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5, sy. 3 (2020), 385.

¹²⁵³ Mousa Rahimi. “19. yy'da İran Sahasında Yazılmış Olan Kavâ'id-i Türkî Üzerine”, 394.

¹²⁵⁴ Sanatlar Hazinesi.

¹²⁵⁵ Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (London: Cambridge University Press, 1914), 14.

¹²⁵⁶ Elgood, Cyril *Medical History of Persia*, 502.

¹²⁵⁷ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 369., Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 37., Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 815-816.

¹²⁵⁸ Âdemiyet, Feridun *Emîr Kebîr ve İran*, 369.

yönelik propagandanın yanı sıra, okuyucuları dış dünya coğrafyasıyla ve özellikle Batı'nın yeni icatlarıyla, örneğin buharlı gemiyle tanıştırmaktı. Gerçekten de ilk sayısının yayımlanmasından dört ay önce yayımladığı Prospektüs'te, İranlıların dünya olaylarından haberdar olmaları ve İran'da yeni sanayilerin projelendirilmesi, örneğin bir kâğıt fabrikası, bir şeker rafinerisi, bir barut fabrikası kurulması ve “zanaatkarların teşvik edilmesi” gerektiğini belirtmiştir.¹²⁵⁹

Emîr Kebîr, 1851 yılında İran'daki ilk resmî gazete olan Ruznâme-yi Vekâyî-i İttifakiye'yi¹²⁶⁰ kurmuştur. Gazetenin amacı Akbar'ın amacına çok benziyordu. Gazetenin reformların sözcüsü olarak hizmet etmesi amaçlandı. Reform programı hakkında daha fazla bilgi edinilirse hükûmet yetkililerince kendisine siyasî destek verileceğini umuyordu. Okunurluğu garantilemek amacıyla yıllık iki yüz tümen maaş alan tüm hükûmet yetkilileri için gazeteye abone olunması zorunlu hale getirildi. Bunun haricinde gazeteyi okuyamayan veya satın alamayanlara, pazar yerleri gibi kalabalık alanlarda yüksek sesle okunmasını sağladı.¹²⁶¹

Tebriz'de yayımlanan belli başlı gazeteler; Milletî (1858), Tebrîz (1879), el-Hadîd (1897), Edeb (1898), İhtiyâc (daha sonra İkbâl adını almıştır) (1898) ve Kemâl'dir (1899).¹²⁶² Yine Tebriz'de Muzafereddin Mirza'nın veliahtlığı döneminde Nâsirî isimli bir gazete basılmıştı.¹²⁶³ Tebrîz Gazetesi, 1879 yılında Tebriz'de basılmaya başlanmış haftalık gazetedir. Önemli bir süre boyunca yayın hayatına devam etmiştir. Browne bu gazetenin üçüncü yılındaki baskılarını gördüğünü aktarır.¹²⁶⁴ El-Hadîd, 1897'de Tebriz'de taşbaskı yöntemiyle basılan haftalık gazetedir. Sohbet, Adalet ve Habâr gazetelerinin de editörü olan Mirza Seyyid Hüseyin Han tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Üç sayısı yayımlandıktan sonra Mirza Seyyid Hüseyin'in Tebriz'deki Rus Konsolosluğunda işe alınması üzerine yayın hayatına 1905 yılına kadar ara vermiştir.¹²⁶⁵ Gazete, dönemin aydınlanma taraftarı düşünürlerini kendi etrafında topladı ve bunlar “el-Hadîdciler” olarak anılmaya başladılar.¹²⁶⁶ Edeb Gazetesi, 1898'de Tebriz'de taşbaskı yöntemiyle haftalık yayımlanan, kültür ağırlıklı bir gazetedir. Editörü ve sahibi Mirza Sadık Han Edibu'l Memâlik'ti. Bu

¹²⁵⁹ Peter Avery, “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, 817.

¹²⁶⁰ اتفاقيه و قايع روزنامه

¹²⁶¹ Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse*, 69.

¹²⁶² Güller Nuhuğlu. “İkinci Dünya Harbi Sonuna Kadar İran Basını ve Mecelle-i Rûzigâr-ı Nev’”. Şarkiyat Mecmuası, sy. 21 (Haziran 2012), 89.

¹²⁶³ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 146.

¹²⁶⁴ Browne, Edward G. *The Press and Poetry*, 13.

¹²⁶⁵ Browne, Edward G. *The Press and Poetry*, 75.

¹²⁶⁶ Mehmetov, İsmail *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı*, 550.

gazete ünlü bilgelerin ve büyük adamların portreleriyle süslenmişti ve bazı bilimsel makalelerin çevirilerini içeriyordu. On yedinci sayısının yayımlanmasından sonra bir süre askıya alındı. Mirza Sadık Han tarafından kurulan Lokmaniyye Koleji'nin yönetimi ve bütçesi altında tekrar yayımlanmaya başlandı. Mirza Sadık Han, kolej yönetimini bırakınca gazetenin basımı ikinci kez durmuştur.¹²⁶⁷ İhtiyâc Gazetesi, 1898'da taşbaskı yöntemiyle haftalık yayımlanmıştır. Editörü Safarof olarak da bilinen ve aynı zamanda Azerbaycan gazetesinin de editörüdür.¹²⁶⁸ Gazetenin adı daha sonra İkbâl olarak değiştirilmiştir.¹²⁶⁹

Yurtdışında basılan gazeteler de Azerbaycan ve İran halkı üzerinde önemli etkiye sahipti. Tebrizli Ağa Muhammed Tâhir Tebrizî tarafından 1875 yılında İstanbul'da basılmaya başlanan ve yirmi yıldan fazla yayın hayatına devam eden "Ahter" gazetesi Azerbaycan ve İran'da çok önemli bir yere sahipti. Gazeteyi okumayı zararlı görenler, düzenli okuyanlara Ahtarimaz-hab (Ahter'in Tarikatı) demeye başladılar ve Ahter'i bir tarikatın adı olarak gördüler.¹²⁷⁰ Mirza Melkum Han tarafından Londra'da basılan ve çoğunlukla Kaçar Hükûmetinin eleştirildiği Kânûn gazetesi de İran'da her yere dağıtımı yapılan ve yaygın okunan bir gazeteydi.¹²⁷¹ Azerbaycan Eyaleti'nde, Kafkasya'da Azerbaycan şivesinde neşredilen Türk gazeteleriyle Osmanlı neşriyatı da okunuyordu. Tiflis'te basılan ve bir mudhike gazetesi olan Molla Nasreddin ise Azerbaycan'ın her yerinde dağıtılıyordu.¹²⁷²

Meşrutiyetin ilanından sonra Tebriz ve Urmiye'de yeni gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Urmiye'de çıkan "Feryâd", yarısı Farsça, yarısı Türkçe olmak üzere yayımlanmıştır. Tebriz'de çıkan "Sohbet", yeni fikirleri nedeniyle fazla uzun süreli olamamıştır. Sohbet gazetesi, İran'ın Türkçe ve millî olarak neşredilen ilk gazetesidir. İran için yeni olan fikirleri yayımlayan bu gazete, örneğin şark kadınlarının acınacak halinden bahsediyor ve doğunun kadınlara yönelik fikirlerini eleştiriyordu. Müdürü ve gazetecisi olan Mirza Hüseyin Han, Petersburg İran elçiliğinde görev yapmıştı. Kadınlar hakkında yayımladığı bu makale ile Tebriz'deki hocaların tepkisini çeken Sohbet gazetesinin ömrü kısa oldu. Rus istilâsı üzerine kapanan ve Urmiye'de basılan "Ferverdin" gazetesinin de Türkçe bir sütunu bulunmaktaydı.¹²⁷³

¹²⁶⁷ Browne, Edward G. *The Press and Poetry*, 37-38.

¹²⁶⁸ Browne, Edward G. *The Press and Poetry*, 44.

¹²⁶⁹ Tahsin Yazıcı, "Matbuat: Fars Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 126.

¹²⁷⁰ Browne, Edward G. *The Press and Poetry*, 18.

¹²⁷¹ Hamid Algar, "Mirza Melkum Han", 165.

¹²⁷² Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 80.

¹²⁷³ Resulzade, Mehmet Emin *Seçme Eserler 1*, 79-80.

3.5.3. Güney Azerbaycan Bölgesi'nde Dinî ve Kültürel Hayat & Gelenek ve Görenekler

İnsanların yaşam biçimlerini, değer yargılarını ve hatta inançlarını gösteren kültürel hayat öğelerinden olan inanç biçimleri ile gelenek ve görenekler, incelenen toplum hakkında önemli bilgiler edinmemizi sağlar. Geleneksel olarak İran toplumu, aile merkezli bir toplum olmuştur. İnsanlar arasında öncelikle aileye ve akrabalara, sonra bağlı bulunan aşirete ve son olarak bölgesel coğrafi sınırlara sadakat vardı. XIX. yüzyıl başlarında nüfusun yaklaşık yüzde 15'i şehirlerde yaşıyordu. Geri kalanlar köy ve kasabalar ile kırsalda, büyük ölçüde izole edilmiş bir yaşam sürüyorlardı ve aralarındaki iletişim çok azdı.¹²⁷⁴ Coğrafi ve stratejik olarak önemli bir merkez olan, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu ile sınır komşusu, İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle de canlı bir ticaret hayatına sahip olan Güney Azerbaycan, bu nedenlerle İran'ın diğer bölgelerine göre kültürler arası etkileşimin daha yoğun olduğu bir bölgeydi. Dolayısıyla bölge insanının sosyal hayatı ve insanların yaşam biçimlerinin şekillenmesinde, ülkenin diğer bölgelerine göre daha farklı dinamikler bulunmaktaydı. Çalışmamızın bu bölümünde XIX. yüzyılda Güney Azerbaycan'da yaşayan nüfusun inançları, aile hayatı, sosyal hayat ve giyim kuşam kültürü incelenecektir.

3.5.3.1. Güney Azerbaycan Bölgesi'nde İnançlar

Kaçar toplumunun entelektüel alt yapısı incelendiğinde din unsurunun çok önemli bir yere sahip olduğu görülür. İnsanların tutum ve davranışları, fikirleri ayrıca sosyal, kültürel ve ekonomik dinamiklerin ve hatta bilimsel gelişmelerin dinî inançlardan etkilendiği söylenebilir.¹²⁷⁵ İran inanç tarihinde önemli bir yere sahip olan Zerdüştlük, bilinen en eski dinlerden biridir. Her ne kadar yaşadığı dönem hakkında ihtilâflar olsa da Zerdüş'tün milattan önce İran topraklarında doğup yaşadığı kabul edilmektedir.¹²⁷⁶ İran'da Zerdüştlüğün yanı sıra Mani dini, Mazdekîler, Batı'dan gelen çeşitli (Ortodoks, Nesturî, Monofizist) Hristiyan gruplar, güneydoğuda Hindistan kökenli dinî inançlar ve yerel inanç gurupları mevcuttu. Başta Zerdüştlük olmak üzere yerel inançların İslâmlaşma ile birlikte gizlenerek varlıklarını sürdürmesi İslâm ve özelde Şiilik içinde Batınî eğilimlerin ortaya

¹²⁷⁴ Reza Arasteh. "Growth of Modern Education in Iran", 33.

¹²⁷⁵ Fereşte Kiavash & Mohammed Taghi Ashouri. "Nagş Avâmil Ferheng-i ber Tehavvul Libâs Zenân ez Saltanat Nâsir el-dîn Şah tâ Pâyân Devre Kacar". *Fasıl-nâme-i Dânişgâh-ı Huner*, sy. 26 (2018), 95.

¹²⁷⁶ Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 279.

çıkmasına ve buna bağlı olarak dinî bölünme ve inanç farklılaşmasına dayalı birçok dinî topluluğun oluşmasına yol açmıştır.¹²⁷⁷

Azerbaycan Bölgesi Müslümanları, çoğunlukla Şii mezhebine tâbi idiler. Şiiliğin mezhep olarak tercih edilmesi Safevî döneminde gerçekleşmiştir. Şiiliğin kabulü sürecinde Şah İsmail ve danışmanları arasındaki istişarelerde, Sünnî Tebriz halkının isyan etme ihtimali tartışılmış, Şah İsmail isyan edenlerin kılıçtan geçirileceğini söyleyerek zorlama ile de olsa bu mezhebin kabul ettirileceği mesajını vermiştir.¹²⁷⁸ Mecburiyetle kabul ettirilen Şiiliğin resmî ilanı, pratikte halk tarafından kabul edileceği anlamına gelmediğinden, çok yönlü bir programın uygulanması gerekiyordu. Safevî Devleti'nin ilmiye, medrese, vakıf ve diğer pratik din hizmetleri aracılığıyla Şiilik propagandası yaparak, Sünniliği tüm unsurlarıyla baskı altına alması zaruriydi. Bunun için öncelikle hutbe On İki İmam adına okutulmuş, Cuma namazı ihdası, ezanda velayet ve teberrâ¹²⁷⁹ törenleri uygulanmış, daha sonra dışarıdan ulemalar getirtilerek bir ilmiye/medrese geleneği oluşturulmaya çalışılmış, bu da Safevî Devleti'nin kurumsal ve ideolojik anlamda istikrarlı bir şekilde devamını sağlamıştır.¹²⁸⁰

İslâm ülkelerinde iktidarda bulunanlar sık sık halifelik makamını kullanarak dinî ve siyâsî otoriteyi birleştirmiş, böylelikle saygınlıklarını artırmayı hedeflemişlerdir. Ancak Arap hilâfetinin yıkılmasından sonra İran'da hüküm sürmüş iktidarlardan hiçbiri kendilerini dinî kurumların başı olarak görmemiştir. Safevî hükümdarları dinî bir önder olan Şeyh Safiyüddîn Erdebilî'den gelen soyları nedeniyle saygı görmüş ve kutsal sayılmışlarsa da hiçbir zaman dinî otoriteyi üstlenmemişlerdir. Şii inancına göre, sadece peygamber ve On İki İmam ya da Ali'nin soyundan gelenler tarafından meşru olarak kullanılabilen bu gücün, ortadan kaybolan ama döneceğine inanılan İmam Mehdi'ye ait olduğuna inanılır. Onun gizlendiği süre boyunca bu yetkiyi müçtehitler kullanabiliyordu.¹²⁸¹

Kaçarlar da Safevîlerden aktarılan bu geleneği, yani Şii inancını devlet yönetiminde egemenliği ayakta tutan en önemli faktör olarak görülmesi uygulamasını devam ettirmişlerdir. Ağa Muhammed Han Kaçar, 1795'teki taç giyme töreninde, Afganistan,

¹²⁷⁷ Metin, Celal *Emperyalist Çağda Modernleşme*, 78.

¹²⁷⁸ Mehmet Çelenk, "İran, İslam, Safeviler ve Şiilik", *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi*, ed. Orhan Karaoğlu & Nail Elhan. (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2022), 47.

¹²⁷⁹ تبرّا: Uzaklaşma, yüz çevirme. (Şiilikte, siyâsî hâkimiyet konusunda kendileri gibi düşünmeyenlerle ilişkin kesilmesi)

¹²⁸⁰ Mehmet Çelenk, "İran, İslam, Safeviler ve Şiilik", 47-48.

¹²⁸¹ Malcolm, John *The History of Persia*, c. 2, 428.

Hindistan, Türkistan ve İran'ı simgeleyen Nadir Şah'ın tacını giymeyi reddetmesine rağmen, Safevî Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail'in kılıcını kuşanmaya karar vermiş ve bu hareketle kutsal silahı, Şii inancının savunulması ve desteklenmesi için kullanmaya söz vermiştir. Yeni hanedanın Şiiliğe desteği bu kadar açıktı. Ağa Muhammed Han döneminde ulema ile devlet işleri ve monarşi arasında bir bağlantının başladığını görüyoruz ancak bunun kapsamı hükümdarın kişisel eğilimi ve saltanatının koşulları ile sınırlıydı.¹²⁸² Şiiilik ve onun temsilcisi konumundaki din adamlarının, halk ve devlet nezdindeki önemi Kaçar Hanedanı dönemi boyunca devam etmiştir.

Halk arasında da Şii inancına ait olan dinî ritüeller önemli yer tutmaktaydı. Nahl Gardâni¹²⁸³ bunun en önemli örneklerinden biridir. Şii dünyasının üçüncü imamı olarak görülen Hz. Hüseyin'in, Kerbelâ'daki şehadeti ve cesaretinin acı hatırası, İran toplumunun zihnine o kadar kazınmıştı ki; kır-kent, yaşlı-genç, kadın-erkek, zengin-fakir demeden tüm insanlar ve hatta dönemin şahları bile Muharrem ayı törenlerine katılmıştır. İran toplumunun çoğunluğunun manevî dayanışması bu törenler esnasında belirgin hale gelmiştir.¹²⁸⁴ Azerbaycan'da da yoğun olarak uygulanan deste, baş yarmak, zincirle sırtı vurmak, göğüs dövmek, hacle¹²⁸⁵, Arap gibi giyinme, Zeynep rolü yapma vb. gösterilerle Muharrem ayı törenleri düzenleniyordu. Safevîler döneminde ortaya çıkan ve kendilerine “lanetçi” de denilen “teberrâi” dervişleri, Kaçar dönemi Güney Azerbaycan'ında da çarşılarında dolaşarak İslâm'ın önde gelen şahsiyetlerine yüksek sesle hakaret etmekteydiler.¹²⁸⁶ Ancak bu durum Sünnî inanca sahip halkın tepkisini çekiyor ve bunlarda öfke uyandırıyor.

İran din adamları arasında müçtehitler ve mollalar arasında bir de “ravza-hân” adı verilen kişiler vardı ki, bunlar cemaatin bir araya toplandığı ve ibadet ettiği “ravza” meclislerini yönetiyorlardı. Camilerde veya cemaat ile namaz kılmak çok yaygın değildi ve bu ibadet, genellikle evlerde ya da dükkânlarda eda edilmekteydi. Cemaati bir araya toplamak ve ibadetlerden daha fazla sevap almak amacıyla ravza meclisleri kurulurdu. Bu meclisler, düzenleyen kişilerin maddî durumuna göre gösterişli ya da daha mütevazı ortamlar olabiliyordu. İran'ın zenginlerinden bir kişinin düzenlediği ravza meclisini Fahreddîn Şevket

¹²⁸² Algar, Hamid *Religion and State in Iran 1785-1906*, 41.

¹²⁸³ نخل گردانی: Muharrem ayının 10. günü (Aşure Günü), Hz. Ali'nin torunu Hz. Hüseyin'in şehadetinin anıldığı, adanmışların ritmik ilahiler eşliğinde İmam Hüseyin'in tabutuna benzeyen sembolik yapıları taşıdığı anma törenleridir.

¹²⁸⁴ Şemim, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 357-358.

¹²⁸⁵ Hacle: Gerdek çadırı. Kerbelâ olayında, henüz 13-14 yaşlarında iken öldürülen İmam Hasan'ın oğlunun henüz damatlık delikanlı olduğuna dikkat çekmek için kurulan çadır.

¹²⁸⁶ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 149.

şu şekilde tasvir ediyor;

“Hânenin geniş avlusuna mahsûs yapılmış pek büyük ve nakışlı bir çadır gerilir, zemine halılar serilir, dîvârlara güzel ve kıymetli halı seccâdeler asılır; bir tarafta şallara gark olmuş minber, diğer tarafda cesîm bir semaver kaynar. Ba’zen zînetli ve san’atlı kafesler içinde bülbüller getirilir ki bu kafesler rengârenk ipekler ve zarif şallarla süslenmiştir. Yavaş yavaş gelip oturmağa başlayan halka birer çay verilir. Sahnenin bir tarafında erkekler oturur, diğer tarafında ise siyâh çarşaflara sarılmış ve yüzlerine beyaz nikâblar salmış kadınlar. Artık ravza okuyacak âhund gelip minbere çıkar. Hazret-i Muhammed ve Âl-i Muhammed’e selâm ve tahiyyeti mutazammın Arabca muhtasar bir du’âdan sonra Fârsîye (Azerbaycan’da bi’t-tabî’ Türkçedir) başlar.”¹²⁸⁷

Anlatılan bu menkıbelerin konuları zamana ve mekâna göre değişiklik gösteriyordu. Örneğin Muharrem ayında şehitler ve Kerbelâ mazlumlarının çektikleri acılar anlatılırken, Safer ayında gerçekleşen bir ravzada ise Ehl-i Beyt’e reva görülen eziyet ve işkenceler konu ediliyor ve dramatik bir şekilde anlatılıyordu. Mecliste bulunan insanlar bu anlatılanlardan son derece etkilenerek feryat figân ağlamaya başlıyor, çok zaman ahundun sesi duyulmaz oluyordu. Bazıları göğüslerini yumrukluyorlar ve bir matem işareti olarak siyah kumaşlara sarılmış çadır direklerine başlarını vuruyorlardı.¹²⁸⁸

Muharrem ayında, özellikle bu ayın ilk on gününde tutulan matem dehşet verici derecelere ulaşıyordu. Kadın, erkek herkes siyah giyiniyor, taziye hanelere, Hüseyiniyyelere,¹²⁸⁹ büyük ravza-hanlıklara siyah bayraklar çekiliyor, göğsünü dövenler, zincirle kendine vuranlar, kılıç kuşananlar, mersiye okuyanlar, süslenmiş develer, İmam Hüseyin’in ve Ehl-i Beyt’in kazan ve çadırlarını temsili olarak taşıyan çingiraklı katır kafileleri, omuzda gezdirilen açık tabutlarda kana bulanmış ve başı kesik naaşlar vb. sokaklarda dolaşıyor, Kerbelâ acıları tasvir ediliyor, alaylar düzenleniyordu.¹²⁹⁰ Gobineau, Hz. Hasan ve Hüseyin’in Kerbelâ’da şehit edilmesini anlatan lirik gösterilerin Muharrem ayında on gün boyunca sürdüğünü söyler. Her gün üç dört saat süren tiyatro gösterilerini ise güzel ve çok hüznü, birbiri ardına dizilmiş ve tutku ile anlatılan sahneler olarak tanımlar. Zaman zaman, yüksek bir yerde oturan molla, kalabalığa imamların ne kadar acı çektiğini daha iyi anlatmak için söz alıyordu. Yapılan işkencelerin detaylarına girip, yaşanan dramı anlatıyor, zalimleri lanetliyor ve dualar ediyordu. Hemen ardından kalabalık, özellikle kadınlar, belirli bir ritimle göğüslerine şiddetle vurup, bir tür ilahi söylüyorlar ve öfkeli haykırışlarla “Hüseyin, Hasan!” feryatlarını

¹²⁸⁷ Şevket, Fahreddîn İran, 61-62.

¹²⁸⁸ Şevket, Fahreddîn İran, 62.

¹²⁸⁹ Hüseyiniyye (حسينية): Taziye merasimlerinin yapıldığı köy ve şehirlerdeki dört yol kavşaklarında bulunan büyük meydanlar, ya da bunun için özel inşa edilen yapılar, bazen de kervansaraylar, önde gelen kimselerin evlerinin avluları vs. bkz. Mustafa Öz, “Hüseyiniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 19 (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 28-29.

¹²⁹⁰ Şevket, Fahreddîn İran, 63-64.

tekrarlıyorlardı.¹²⁹¹ Gobineau, Muharrem ayında sergilenen bu gösterilerin halk üzerinde Fransa'nın en güzel trajik başyapıtlarının yanına bile yaklaşamayacağı bir etki bıraktığını söyler.¹²⁹² Azerbaycan Eyaleti'nde yaşayan halkın Ramazan ayına olan bağlılıkları da olağanüstü bir dinî duygu ile gerçekleşmekteydi. Ramazan ayında Tebriz pazarlarında birçok tüccar, tezgâhlarında otururken Kur'an-ı Kerîm okuyorlardı. Hatta sıradan günlerde bile çoğu yanlarında Kur'an taşıyorlardı. Pazarlarda halka vaaz veren veya menkıbeler anlatan, etrafları kalabalıklarla çevrilmiş dervişler bulunuyordu.¹²⁹³

Kaçar Hanedanı döneminde diğer dinî azınlıklara saygı gösterildiği görülür. Kaçarlar, Safevî geleneğini sürdürerek Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşti azınlıkları "Kitap Ehli" olarak görüyorlardı. Bunların hem kendi kutsal kitapları olması hem de Kur'an-ı Kerim'de şeriatın onları tanımış olması nedeniyle bu toplulukları meşru sayılıyorlardı. Kendi liderlerini seçmeleri, kendi derneklerini kurmaları, kendi okullarında okumaları, kendi vergilerini toplamaları, kendi hukuklarını işletmeleri ve kendilerine ait ibadet yerleri açmalarına izin verilmekteydi. Şahlar, bu topluluklarla dinî liderleri aracılığıyla iletişim kuruyorlardı. Ermenilerin temsilcileri İsfahan'daki Başpiskopos, Süryanilerin lideri Urmiye'deki Patrik, Yahudilerinki Yezd'de bulunan Hahambaşı ve Zerdüştilerinki de yine Yezd'de bulunan Yüksek Papaz'dı.¹²⁹⁴

İran'daki en büyük dinî azınlık olan Bahailerse hukukî statüden yoksundu. Bâbiler olarak ortaya çıkan bu grup, 1840'larda Şirazlı bir tüccarın, kendisini gaybete gitmiş olan On İkinci İmam Mehdi'ye giden yola açılan kapı (Bâb) olarak ilan etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bâb idam edilse de müritleri, 1852'de Nasırüddîn Şah'a suikast düzenlemeye kalkışmışlardır. Zındık olarak adlandırılan ve cezalandırılan Bâbiler, Bahau'llah adı verilen Bâb'ın varisi etrafında varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlardır. Liderleri hem "Hz. İsa" hem de "Gizli İmam" olduğunu duyurmanın yanı sıra kurulu düzene saygı duymayı ve yeni bir sosyal reform da yayan yeni bir mesaj getirdiğini söylüyordu ve kendi kutsal kitabını yazmıştı. Bahau'llah'ın kardeşi Subh-i Ezel (Ezeli Sabah/Sonsuz Yarın) adını alarak Bâb'ın gerçek varisinin kendisi olduğunu ileri sürdü. Bâbiler böylece, Ezeli ve Bahai hizipleri arasında ikiye bölündü. Başta din adamları olmak üzere yetkililer her iki guruba da şeytan gözüyle bakıyorlar ve onları ölümcül bir tehdit olarak görüyorlardı.¹²⁹⁵

¹²⁹¹ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 469.

¹²⁹² Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 473.

¹²⁹³ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 341.

¹²⁹⁴ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 24.

¹²⁹⁵ Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, 24-26.

Smith ve Dwight, İranlıların karakterindeki kendilerini en çok memnun eden özelliğin, dinî konuları tartışmaya olan istekleri olduğunu söylerler. Onlara göre Osmanlı topraklarında yaşayan Sünnî Türkler, Hz. Muhammed'in misyonunun reddedilmesini affedilmez bir hakaret olarak algılıyor ve İncil'in ise bozulmuş bir kitap olduğunu söylüyorlardı. Tebriz'de bulunan İngilizler ise buradaki insanların İncil'in dağıtılmasına ve okunmasına itiraz etmediklerini ifade etmekteydiler.¹²⁹⁶

Modern eğitim imkânlarına sahip olmayan İran halkında, temelleri genel itikatlar olan güçlü ve istikrarlı bir inanç sistemi mevcuttu. Bunlar genel olarak iki kategoride değerlendirilebilir;

1. Dindarlığa dayalı inançlar: Yasaklardan ve yasak eylemlerden kaçınmak genel olarak yararlı bir zemin meydana getirerek toplumun ahlâkî erdemlerini oluştuyordu.
2. Hurafeler ve batıl inançlar: Din kisvesi altında halk arasında güçlü bir şekilde nüfuz eden bir grup batıl inanç, karşı çıkılması veya mücadele edilmesi halinde lanetleneyeceği veya küfre uğrayacağı endişesiyle uygulanıyordu. Pek çok molla ve kendilerini dinî önder olarak tanımlayan kişiler, toplumdaki manevî hâkimiyetlerini sürdürmek için bu tür fikirleri halk arasında yaymaya ve onları etkilemeye çalışıyordu. Yumurta üzerine dua yazmak, çocukların boynuna tılsım asmak gibi ruhu güçlendirmek amacıyla yapılan ritüeller bulunuyordu. Cinlere, perilere veya bunların tezahürlerine inanmak da yaygındı. Yine diğer batıl inançlara örnek olarak, ağlamanın kara cin olduğu inancı, cumartesi ve çarşamba günleri hasta ziyaretine gitmemek, geceleri tırnak kesmemek gerektiği inançları gibi yüzlercesi popülerdi.¹²⁹⁷ Justin Perkins, Sulduz'da yol kenarında gördükleri dikenli çalıya takılan küçük bez parçalarıyla adaklar adandığını ve çalının bunlarla tamamen kaplandığını söyler. Yoldan geçen yolcular bu bezleri ya bellerinden ya da üzerlerindeki giysilerden kopararak çalıya takıyorlardı.¹²⁹⁸ İran'da, bir terzinin elbise biçmeye başlaması ve bir kervanın yola çıkacağı tarihin belirlenmesi gibi en basit işler bile yıldızların gökyüzündeki konumuna göre harita çıkarılarak, en uygun görülen zamanlarda gerçekleştiriliyordu.¹²⁹⁹ Astrolojik göstergelere göre hareket edilmesi geleneği zaman zaman şahların tahta çıkışı, savaşa karar verilmesi gibi önemli durumlarda da uygulanmaktaydı. Örneğin Nadir Şah'ın Mugan Ovası'nda düzenlediği büyük kurultayda, taç giyme töreninin gerçekleşmesi için en

¹²⁹⁶ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 339.

¹²⁹⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 357-358.

¹²⁹⁸ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 191.

¹²⁹⁹ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 64.

uygun tarih astrologlar tarafından belirlenmiş ve Nadir Şah'ın da bu tarihi kabul etmesiyle 8 Mart 1736'da tören gerçekleşmiştir.¹³⁰⁰

Türk kültüründe yaşanılan yerin, aile ocağının ve dinî mekânların kutsiyeti yaygındır. Bu kutsal mekânların girişlerini koruyan ruhlar bulunduğu inancı, iki dünyayı birbirinden ayıran eşikten içeri girerken, yani bir mekândan diğer bir mekâna geçişte saygı gösterilmesi, dua edilmesi, saç sunulması, bu iyelere (ruhlara) kendilerinin tanıtılması gereğini doğurmuştur.¹³⁰¹ Dinî mekânlara ve kapı eşiklerine duyulan bu saygının Azerbaycan'da sürdürülüyor olması James Morier'in dikkatini çekmiştir. Erdebil'de bulunan Şeyh Safiyüddin-i Erdebilî'nin türbesini ziyaretinde, buradaki halkın kutsal bir yerin eşığıne duydukları saygıyı fark eden Morier, bölgedeki insanların aynı saygıyı evlerindeki eşığe de gösterdiklerine dikkat çeker. Onlar, eşikten geçmeye cesaret etmeden önce diz çöküp eşığı öpüyor ve eşığı ayaklarıyla çiğnememeye özen gösteriyorlardı. Bir şehzadeye ya da büyük bir şahsiyete mektup yazarken “Eşiğinizin tozunu gözlerime sürme yapayım” demeleri yaygındı.¹³⁰² Anadolu Türk kültüründe de halen varlığını sürdüren bu inancın Güney Azerbaycan Türklerinde de görülüyor olması dikkat çekicidir.

XIX. yüzyıl İran'ında insanların, görece içe kapalı yaşam tarzına sahip oldukları ve geleneklerine olan bağlılıklarında son derece titiz oldukları görülmektedir. Batı ile artan etkileşim sonucunda ülkeye giren yeniliklerin halk tarafından kabullenilmesi kolay olmamıştır. İran geneline göre Azerbaycan Eyaleti'nde yaşayan halkın, yenilikler konusunda daha esnek oldukları söylenebilir ama bu insanlar inançları gereği Avrupalıların giydiği kıyafetleri ve kullandığı eşyaları kullanmaya ikna edilmeleri konusunda kolay kişiler değillerdi.¹³⁰³ Genel bir kural olarak, gayrimüslimlerin vücutları ve vücutlarının temas ettiği her şey pis olarak algılandığından, diğer din mensuplarının Müslüman evlerine, hamamlarına veya lokanta, berber gibi işyerlerine girmeleri yasaktı.¹³⁰⁴ Ancak Amerikalı misyonerler Smith ve Dwight, Azerbaycan'da insanların Avrupa kültürüne karşı olmadıklarını, hatta bazı şeyleri çok kolay benimsediklerini söylerler. Fakat buradaki insanların da bazı hassas noktaları yok değildi. Smith ve Dwight bu durumu, “Halısına

¹³⁰⁰ Ali Doğan Demir & Ebru Keten, “Mugan Kurultayı ve Nadir Şah'ın İran Tahtına Oturması”, *Nadir Şah'ın Mirası: 16. Yüzyıldan Bugüne İran'da ve Türkiye'de Ayrılarlar*, ed. Yılmaz Karadeniz, Özer Özocak. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), 335.

¹³⁰¹ Gülten Bal, “Sibiryâ Sahası Türk Destanlarında Kutsal Varlık ve Nesneler”, (Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi, 2018), 119.

¹³⁰² Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 253.

¹³⁰³ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 337-338.

¹³⁰⁴ Şevket, Fahreddin *İrân*, 56.

ayakkabılarınızla basmayın, sakalına tıraş bıçağınızla dokunmayın, o zaman şapka veya pantolonunuza pek itiraz etmeyecek ve evinin eşyaları ile masalarında sizi taklit edeceklerdir.” şeklinde ifade ederler. Avrupa’dan gelen yenilikleri daha kolay benimseyebilen Azerbaycan Eyaleti’nin başkenti Tebriz’deki bazı zenginlerin evlerinde sandalye ve masa kullanılmaktaydı, çarşıdaki birçok dükkân ise Avrupa malı eşyalarla dolup taşıyordu. Smith ve Dwight, Azerbaycan’da kaldıkları süre boyunca kendilerini misafir edenlerin tabaklarını kirletmemek için kendi mutfak eşyalarını yanlarında taşıdıklarını aktarırlar. Yaşlı bir İranlı’ya gümüş para verdiklerinde, adamın parayı cüzdanına koymadan önce bir su tankında güzelce yıkadığına şahit olduklarını aktarırlar.¹³⁰⁵

Dinî gereklilikler ya da batıl inançlar olsun Azerbaycan Eyaleti’nde yaşayan insanlar, görüldüğü üzere inançlarında son derece samimi ve dinî ritüellerin yerine getirilmesinde titiz insanlardı.

3.5.3.2. Aile Hayatı

Aile kurumu bütün toplumlarda, toplumun sürekliliğin sağlanması için büyük bir öneme sahiptir. Kaçarlar döneminde de İran’ın sosyal yapısının temelinde aile bulunmaktaydı ve bu kurum toplum açısından son derece değerliydi. Aile yaşamının bir parçası olan ve insan hayatının geçiş dönemleri olarak tanımlanan doğum, düğün ve ölüm törenleri ise her toplumun sosyal yaşamı içerisinde son derece önemli bir yere sahiptir ve her kültürde olduğu gibi Kaçar dönemi İran toplumunda da bu dönemlere ait değişik ritüeller bulunmaktaydı.

Kaçar Devleti döneminde İran’da doğum hem evlilik bağlarını güçlendirmek hem de soyun devamını sağlamak için çok önemliydi. Bu yüzden İran’da çocuk doğmamış bir eve “kör ev” anlamına gelen “hane kur est”¹³⁰⁶ denilirdi.¹³⁰⁷ Kaçar döneminde Şii bir ailede bir çocuğun doğumu genellikle çeşitli ritüellerin yerine getirilmesiyle sonuçlanırdı. Çocuk doğduktan hemen sonra, baba tarafından kulağına ezan okunurdu. Yedinci gün çocuğun saçları kesilir ve bir koyun kurban edilerek “akika” olarak bilinen tören gerçekleştirilirdi. Emzirme bir normdu ve üst sınıf ailelerde bu amaçla “dâye”¹³⁰⁸ denilen sütanneler istihdam edilirdi. Dâyeler, yeni doğum yapmış ya da bebeğini doğum esnasında kaybetmiş kadınlardı. Her iki durumda da varsa kendi çocuğuyla birlikte genellikle işverenin evine taşınırdı. Daha yoksul

¹³⁰⁵ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 338-339.

¹³⁰⁶ است کور خانه

¹³⁰⁷ Shireen Mahdavi. “Childhood in Qajar Iran”. *Iranian Studies* 47, sy. 2 (March 2014), 307.

¹³⁰⁸ دایه

ailelerde ise bu rolü, bir komşu, bir arkadaş ya da yeni doğum yapmış bir akraba yerine getiriyordu.¹³⁰⁹

Azerbaycan Bölgesi'ndeki düğün gelenekleri ana hatları itibariyle Türk düğün geleneklerine benzerlik göstermekteydi. Bölgeye seyahat eden gezginlerden Vambery, Karadağ'ın (Karacadağ) bulunduğu bölgede karşılaştığı bir Türkmen düğününden bahseder. Gelin alma merasimine şahit olan gezginin anlattığına göre, çok sayıda sağdıç gelin evine gelince, geldiklerini haber vermek için ateşli silahlarını kullanıyorlar sonra da içeri giriyorlardı. Vambery, gelin kırmızı bir peçe ile dışarı çıktığında üzerinde kat kat aşağı dökülen geniş bir elbise olduğunu söyler. Gelin, kıyafetleri bunu zorlaştırsa da ata bindiriliyor ve kadınlar tarafından kuşatılarak şarkılar söyleniyordu. Gelin alma merasimi ardından verilen düğün yemeğine katılan Vambery, yemekte davetlilerden düğün hediyelerinin toplandığını belirtir.¹³¹⁰

Kaçarlar döneminde eğitim ailede şekillenmekteydi. Ailenin görevleri, çocuklara şariat kurallarını öğretmek ve dinî görevleri, ibadetleri hakkıyla yerine getirmelerini sağlamak, temizlik ve iffeti korumak, içki, kumar, zina gibi yasaklardan kaçınmak üzerine kuruluydu. Çocukları ve gençleri ahlakî çöküntülerden korumak amacıyla anne ve babalar erkek çocuklarını genellikle ergenliğe eriştiğinde, kız çocuklarını ise ortalama dokuz yaş ve üzerinde evlendiriyorlardı. Ebeveynler, çocuklarının evlilik hazırlıklarını yapmakla yükümlüydüler.¹³¹¹ Evlendiklerinde, oğullar baba evinden ayrılır ve yeni bir ev inşa ederlerdi. Çocuklar ebeveynlerinin ölümünden sonra, mümkünse eski aile evini başkasına kiralar, eğer buna imkân olmazsa evin ahşap kaplamalarını sökmekle yetinirlerdi. Terk edilen bu baba ocakları, kısa sürede iklim etkilerine maruz kalıp yavaş yavaş yıkılır ve yerlerine yeni evler yapılırdı.¹³¹²

Bir ferдин ölümü de toplum hayatında doğum ve evlilik kadar önemli bir dönüm noktasıdır. İran'daki ölüm merasimlerini aktaran Gaspard Drouville, bir erkeğin ölümü halinde ailenin tüm üyelerinin ve hizmetçilerin korkunç bir şekilde feryat ettiklerini, çaresizliklerini göstermek için yerde yuvarlanıp, kıyafetlerini yırttıklarını ve yüzleri çamur içinde dolaştıklarını yazar. Haremdeki kadınlar da aynı şeyi yapıyor ancak adet gereği yüksek sesle ya da uzun süre bağıramayacaklarından arkadaşlarını ve komşularını davet ederek bu

¹³⁰⁹ Shireen Mahdavi, "Children's Upbringing in the Qajar Period", *Encyclopædia Iranica*, Online Edition 2015, erişim 12 Temmuz, 2024, <http://www.iranicaonline.org/articles/qajar-13-children-upbringing>

¹³¹⁰ Vambery, Arminius *The Life and Adventures*, 48-50.

¹³¹¹ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 353., Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 442.

¹³¹² Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 52.

törenlerde kendilerine yardım etmelerini istiyorlardı. Son olarak, işi ağlamak olan ve her perşembe akşamı dul kadınlarla birlikte, ölen kişinin mezarı başında aynı töreni tekrarlamak için giden kadınlar tutuluyordu. Feryatlar biraz dindiğinde ceset, açık alanda ya da bahçede yıkılıyor bir molla da Kur'an-ı Kerim okuyordu. Zaman zaman ölünün eskiden yaşadığı evi terk etmek gibi bir adet bulunsa da bu her zaman uygulanmıyordu. Ayrıca üç aya kadar varan zaman dilimlerinde tıraş olmamak, banyo yapmamak, sadece isteksizce yemek yemek ve su içmek gibi gelenekler de bulunmaktaydı.¹³¹³ Eğer ölen bir kadınsa, en yakın akrabalar cenazeyi yerleştirirken mezarın etrafına, kadının vücut hatlarını gizlemek için kalın bir örtü seriyorlardı.¹³¹⁴

Tebriz'de bulunduğu süre içerisinde bir müçtehidin ölüm merasimine şahit olan Jane Dieufaloy, bu nedenle şehrin canlı çarşılarının neredeyse ıssız bir hale geldiğini, tüccarların tezgâhlarını aceleyle topladıklarını ve dükkânlarını kapattıklarını söyler.¹³¹⁵ Geleneğe göre, müçtehidin cenazesi ölümünden iki saat sonra defnediliyordu. Müçtehidin cenazesinden haberdar olan kalabalık, cenaze alayına katılmak için ölünün evine akın etmişlerdi. Cenaze alayının geçtiği yolda Hristiyanların durmasına izin verilmiyordu. Büyükler ve çocuklar karmaşık bir gürültü çıkarıyor ve ağıtlar yakıyorlardı. Cenaze güzel bir kaşmir kumaşla örtülüyor, başına geniş mavi bir sarık konuluyordu. Her yaştan ve her sınıftan insandan oluşan kalabalık bir grup, karmaşa ve düzensizlik içinde, aziz sayılan kişinin naaşı üzerine serili kaşmire öpmek veya en azından elle dokunmak için ölünün etrafında itişip kakışarak yürüyordu. Kortejin arkasından peçeli kadınlar geliyor, havayı keskin çığlıklarıyla çınlatıyorlardı. Dieufaloy, bu hızlı defin sisteminin sadece İran din adamlarına ya da üst düzey yetkililere özgü değil genel bir uygulama olduğunu aktarmaktadır. Zenginler ölümlerini gömülmeleri için kutsal görülen Kerbelâ veya Necef'e gönderebiliyorlardı.¹³¹⁶

Kaçar toplumunda kadının yerine bakıldığında, onların genellikle ev yaşamında etkin oldukları gözlemlenir. Ev ve aile dışında sosyal faaliyetler erkeklere özeldi ve kadınlar bu faaliyetlere katılamıyorlar, özel ve önemli günler haricinde aile ortamının dışındaki sosyal hayatla çok fazla bağları bulunmuyordu. Genel kanı kadının kocasının emirlerine itaat etmesi gerektiği ve kız çocuklarının evde bu şekilde yetiştirilmesi gerektiği idi. Çocukları eğitmek ve büyütmek fitrî ve dinî bir görev olarak görüldüğünden, bir kadının hamile kalmasını

¹³¹³ Drouville, Gaspard *Voyage en Perse*, 180-185.

¹³¹⁴ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 59-60.

¹³¹⁵ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 54.

¹³¹⁶ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 59-60.

engellemek büyük bir günah ve haram sayılıyordu. Ailelerin çoğunun çok çocuğu vardı.¹³¹⁷

Kadınların sosyal hayata katılımı, hamama gitme ile kuaförlük, ebelik, hasta ve yaşlı kadınların bakımı, çocuk emzirme (sütannelik) gibi ev içi ve dışında gerçekleştirilen bir dizi meslekten ibaretti.¹³¹⁸ Ayrıca doğumlar, düğünler, doğum günleri, halka açık ve özel bayram davetlerinde de bulunuyorlardı. Hac görevlerinde de son derece titizlerdi ve bunu hiçbir şey için ihmal etmek istemiyorlardı.¹³¹⁹ Kadınlar dışarıya çıktıklarında çok iyi bir şekilde örtünüyor ve dış giysileri hemen hemen aynı olduğundan onları birbirinden ayırmak imkânsız olabiliyordu.¹³²⁰ Kadınların örtünmeleri ve evde bile herkesin gözünden saklanmaları geleneği, Müslümanları geniş avlulara bakan ve ev sahibinin eşlerinin veya kızlarının dışarıyla etkileşime girmeyeceği ve rahatça nefes alabildikleri bahçeler içeren konutlar inşa etmeye yönlendirmiştir.¹³²¹

3.5.3.3. Sosyal Hayat

Toplumu oluşturan insanların birbirleriyle kurdukları etkileşim, toplumsal düzenin korunmasında ve gelişmesinde büyük katkı sağlamaktadır. Kaçar Hanedanı döneminde İran ve Azerbaycan Eyaleti'ndeki insanların birbirleriyle sosyal ilişkiler kurduğu ortamlar genellikle çarşılar, meydanlar, camiler ve hamamlardı. Bayramlarda ve özel günlerde düzenlenen törenler, aile arasındaki toplantılar, spor müsabakaları da insanların sosyalleşme ve eğlenme ihtiyaçlarını giderdikleri ortamlardı.

Çarşılar, Kaçar Dönemi Azerbaycan'ı için en önemli sosyalleşme noktalarıydı. Büyük bir ticaret merkezi konumundaki eyalette başta Tebriz olmak üzere, hemen hemen bütün şehirlerde çarşılar şehrin en kalabalık ve en canlı bölümlerini oluşturmaktaydı. Seyahati sırasında önce Hoy'a daha sonra Tebriz'e geçen Arminius Vambery, bu antik kentin büyüklük ve ihtişamı karşısında şaşkınlığını gizleyemez. Seyahatnamesinde Hoy çarşısına karşı hayranlığını belirten gezgin, Tebriz'le kıyaslandığında Hoy çarşısının minyatür bir resimden farksız olduğunu söyler. Tebriz çarşısındaki gürültü, koşturmaca, itiş-kakış, boğucu kalabalık yanında, konaklayacağı Emir Kervansarayına giderken de yoğun bir insan ve katır kalabalığı ile karşılaşır. Önünden geçen dervişlerin bu korkunç karmaşada dans

¹³¹⁷ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 354.

¹³¹⁸ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 354-355.

¹³¹⁹ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 444.

¹³²⁰ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 445.

¹³²¹ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 52.

ettiklerini ve çığlıklar atarak keskin baltalarını havaya attıklarını ve saplarından tekrar yakaladıklarını anlatır ve ekler: “...Emir Kervansarayına nasıl sağ salım vardığını merak ediyorum.”¹³²² çarşılarda ticaret, yoğun bir şekilde devam ederken insanlar bütün ihtiyaçlarını buralardan temin edebiliyorlardı. Tebriz arşılarından birinde bulunan işletmelerden bahseden Samuel Graham Wilson, burada birkaç fırın, asılmış birkaç koyun ve kesilmek üzere yerde yatan bir sığır ve mandanın bulunduğu ayrıca karpuz kabuğu ile beslenen ve iple bağlanmış koyunların bulunduğu bir kasap, manav, baharatçı, tütünü, bir demirci, bakkal, yakacak ve at yemi satıcısı, kireç ve petrol satıcıları ve bir marangoz ayrıca insanların boş zamanlarını geçirdikleri ayhane (ayevi) bulunduğunu aktarır.¹³²³

Samuel Graham Wilson, Tebriz arşılarındaki insanları ve yaşanan hengâmeyi de tüm canlılığıyla tasvir eder. Seyyahın anlatımına göre; bir derviş yüksek sesle ve heyecanlı bir şekilde insanlara hikâyeler anlatıyor, bir yılan tüccarı sayısız sürünge sergiliyor ve korkan insanlar oradan kaışıyor, tüccar aynı zamanda yılan ısırıklarından koruduğunu iddia ettiği yazılı duaları satıyordu. arşıda ayrıca, iskambil oyunu oynayan ve hile ile gençlerin paralarını almaya çalışan bir düzenbaz da vardı. Köylüler, kocaman koyun postundan başlıklar takmış pipolarını tüttürürken, etrafta tuğla döşeyen işçiler çalışıyor, çarşıda bulunan hamamda görevli hamamcılar, havluları kuruması için duvarlara asıyorlardı. Boyacılar pantolonlarını dizlerine kadar sıvamış, teknelerde boyanmış pamuklu kumaşları ve ihraç edilmek üzere tuzlanacak oğlak derilerini yıkıyorlardı. Kadınlar da temizlemek için yorganlarını ve halılarını getirmişlerdi ve yüzleri özenle örtülü ama bacakları çıplak bir şekilde suyun içinde duruyorlardı. Vücutlarının yarıdan fazlası çıplak çocuklar etrafta koşuşturuyor, çamurdan toplar yapıyor ya da koyun kemikleriyle oynuyorlardı. Seyyar bir şekilde dolaşan berber ise işini sokakta yapıyor, kısa süre içerisinde müşteriisinin saç ve sakal tıraşını tamamlıyordu.¹³²⁴

Meydanlar da sosyal hayatın ayrılmaz bir parçası olarak bütün İran şehirlerinde yer almaktaydı.¹³²⁵ Tebriz Meydanı seyyahların eserlerinde sıkça bahsettikleri bir alandır. Chardin buradan dünyada gördüğü en büyük meydan olarak bahseder. Gündüz vakitlerinde her türlü yiyecek ve ucuz eşyanın satıldığı bir pazar kurulan meydanda akşamları da oyunlar sergileniyor, hüner gösterileri yapılıyor, cambazlar insanları güldürmeye çalışıyor, boğa ve

¹³²² Vambéry, Arminius *The Life and Adventures*, 54-55.

¹³²³ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 57.

¹³²⁴ Wilson, Samuel Graham *Persian Life and Customs*, 57-59.

¹³²⁵ Leyla Yıldız, *Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), 404-405.

koç dövüşleri, nesir ve şiir yarışmaları ve kurt dansları yapılıyor ve bunları izlemek isteyen halk tarafından meydan sürekli dolduruluyordu.¹³²⁶ Josaphat Barbaro, şehir meydanında gerçekleştirilen geleneksel kurt dansını şöyle tasvir eder;

“Ayakları iplerle bağlanmış birkaç tane kurdu getirip meydanın ortasına gitmeleri için birer birer serbest bıraktılar. Birinci kurt ile dövüşecek olan kişi öne doğru çıktı. Kurda vurmak istedi. Kurt adamın boğazına doğru atıldı. Adam öylesine çevik ve atılgan biriydi ki hemen yana çekildi; kurt, adamın boğazı yerine kolunu kaptı. Ancak adama bir zararı dokunmadı. Çünkü adamın kolları bu iş için hazırlıklıydı. Oyun sırasında bir kurdu yorduktan sonra başka bir kurdu serbest bırakıyorlardı. Her cuma günü bu oyunu oynuyorlardı.”¹³²⁷

Camiler, dinî ve ahlâkî yönlendirmelerin yapıldığı, merkezler olmasının yanı sıra insanların birbirleriyle tanışma, kaynaşma yerleri olarak da görev yapıyordu. Dinî vecibelerin yerine getirildiği, namaz kılınan, vaaz dinlenen yerler olan camiler aynı zamanda bir okul görevini de üstleniyordu. Beş yaşın üzerindeki erkek çocukları camiye götürülerek eğitimlerine başlanıyordu. Çocukların yanı sıra kadınlar da dinî eğitimlerini camilerde alabiliyor, iç mekandaki ibadet alanının bir kısmı paravanla kapatılarak kadınlara ayrılıyordu. Camilerde mollalar ve din adamları tarafından Farsça, Kur'an-ı Kerîm ve şariat hükümleri dersleri veriliyordu. Ancak Farsça eğitiminin nitelik ve nicelik açısından çok sınırlı olduğu söylenebilir.¹³²⁸

Hamamlar, Güney Azerbaycan kültürel yaşamında kadın ve erkekler için en etkin sosyal yaşam merkezlerinden bir diğeri olarak görülebilir. Şehir sakinlerinin temizlik ve rahatlama ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra sosyalleşmelerine de katkıda bulunan hamam geleneği, kadınlar için ayrıca özel bir öneme sahipti. Hanımlar, hamamı gündelik hayatın en büyük eğlence yeri olarak görüyorlardı. Orada buluşmak için randevu alıyorlar, hamama içinde bakım malzemeleri ve takılar bulunan bir çantayı taşıyan bir hizmetçi ile gidiyorlar,¹³²⁹ burada geçirdikleri yedi-sekiz saati, birbirlerine hikâyeler ve anekdotlar anlatarak, şekerlemeler yiyerek, saçlarını ve kaşlarını boyayarak geçiriyorlardı. Kadınlar hamamda vücutlarına ağaç, kuş ve canavar, güneş, ay ve yıldız figürleriyle kınadan dövmeler yapıyorlardı.¹³³⁰

Hamamlar erkekler tarafından da çok sık kullanılan mekânlardı. Robert Ker Porter, Abbas

¹³²⁶ Chardin, Jean *Chardin Seyahatnamesi*, 326.

¹³²⁷ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, trc. Tufan Gündüz (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 58.

¹³²⁸ Şemîm, Ali Asghar *Iran der Devre-i Saltanat-ı Kacar*, 355.

¹³²⁹ Gobineau, Arthur *Trois ans en Asie*, 444.

¹³³⁰ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 232-233.

Mirza'nın sarayındaki hamamı tüm ayrıntılarıyla kaydetmiştir;

“Sarayın avlusunun bir köşesinde hamama açılan küçük bir kapıdan girildikten sonra dar bir geçitten sekizgen şeklinde tasarlanmış geniş bir salona geliniyordu. Kubbesi dört sütun tarafından desteklenen salondaki bu sütunların tabanlarında taş bir seki ya da bir platform bulunuyor ve kullanılacağı zaman üzerine halılar seriliyordu. Işık yukarıdan, mükemmel şeffaflıkta ince bir Tebriz mermeri levhasıyla kaplı dairesel açıklıktan geliyordu. Salonun sonundaki bir kapı ile başka bir dar yoldan hamam dairesine geçiliyor, duvarları ve zemini tamamen serin ve parlak bir yüzeye sahip mermerle kaplı bu dairede, yaklaşık bir metre derinliğindeki sarnıca alttaki kazanda ısıtılan su, borular aracılığıyla taşınıyordu. Borular ayrıca buharı da hamama taşıyordu. Aynalar hamamın hemen her yerinde duvarları kaplıyordu. İçeriye serpiştirilmiş dalından yeni koparılmış güller duvarlara yerleştirilmiş tasvirleri ile bir tezat oluşturuyordu. İran'ın evlerinin içinde ve dışında sıklıkla kullanılan gülün, yabancı ziyaretçilere Hafız'ın “Bülbül ile Gül'ün” ülkesinde olduğunu her fırsatta hatırlatıyordu.”¹³³¹

Porter, hamamda erkeklerin saçlarını siyaha, ellerine ve ayaklarına da kına yakarak parlak kırmızı renge boyadıklarını söyler. Hamamda bulunan görevli, müşterisini yumuşak kıldan yapılmış bir fırçayla kırk beş dakika boyunca ovuyor, ayaklara ponza taşı kullanıyordu. Porter bu işlemlerin ardından vücut tüylerinin alındığını, müşterinin ovalanarak şampuanlandığını, vücudun gerilerek eklemlerin çatırdatıldığını ve yıkananların bundan zevk aldıklarını aktarır. Hatta bu durumu müşteri ve hamam görevlisi arasında gerçekleşen bir güreş maçına benzetmektedir. Müşteri en son tekrar sabunla köpürtülerek ovuluyor, durulanıyor, abdestin ardından sarnıca daldırılıyordu. Üzerine büyük, kuru ve sıcak bir çarşaf sarılarak soyunma odasına geçiyordu.¹³³²

Smith ve Dwight, İran'ın yüksek tonlu bir aristokrasi ülkesi olduğunu ifade ederler. Han unvanı, şah ailesinden olmayan soylulara veriliyor, şahın kanından olanlara ise mirza unvanı veriliyordu. Ancak bazen Ermenilere de bu unvan verilebiliyordu. Soylular ve zenginler, en büyük ihtişamı ve hizmetçileri elde etmeye çalışıyorlardı. Protokol kurallarına bağlılıkları neredeyse aşırı düzeydeydi. Gösteriş ve ihtişam, soyluların hayranlık duydukları tek şey gibi görünüyordu. Alt sınıflar ise aşırı bir itaati benimsiyorlardı.¹³³³

Gaspard Drouville de İran'daki hiyerarşinin çok sıkı olduğunu ifade eder. Törenlere ve üste itaate sadece askerler ve devlet memurları tarafından değil tüm bireyler tarafından titizlikle riayet ediliyordu. Drouville, bir İranlının ne kadar gururlu ve kibirli olursa olsun, sosyal konum ve hatta zenginlik bakımından kendisinden üstün olanlara karşı saygılı davranma geleneğini asla bozmadıklarını söyler.¹³³⁴ Tebriz sosyal sınıfı sıralamasında İran'ın diğer

¹³³¹ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 230-231.

¹³³² Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 232-233.

¹³³³ Eli Smith & Harrison Gray Otis Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, 335-336.

¹³³⁴ Drouville, Gaspard *Voyage en Perse*, 14.

yerlerinde olduğu gibi ilk sırada şehzadeler ve eşrefzâdeler bulunuyordu. Bunlar şahın kanından gelen akrabalarıydı. Kökenleriyle gururlansalar da batı medeniyetine hoş görü ile bakıyorlardı.¹³³⁵

Vambery, Tebriz’de iken tahtın varisi dokuz yaşındaki Muzafereddin Mirza için düzenlenen şenliğe katılır. Tebriz’in tamamını alarına geçiren bu şenliğin birkaç gün sürdüğü ve yoğun bir kalabalığa ev sahipliği yaptığı anlaşıyor. Seyyah bu şenlik hakkında sefalet ve ihtişamın bir arada olduğu garip bir karşıtlık yorumunu yapmaktadır. İlk gün Ala Konağında yapılan şenlikte şehzadeye, devlet memurları ve ileri gelenlerin eşlik ettiğini ve Avrupai tarzda kıyafetler giymiş iki sıra serbaz¹³³⁶ bulunduğunu söyler. Bahçenin kenarlarından biri tamamen şeker somunları, çeşitli İran kekleri ve şekerlemeler ile dolu olup, bunların büyük ahşap tabaklara konulması geleneğinden bahseder ve bunlar olmadan İran’da herhangi bir bayram gününün tamamlanmadığını aktarır.¹³³⁷

Tebriz’e girişlerinde kendileri için büyük çapta bir hazırlık düzenlenen Lady Sheil, beraberindeki heyet ile birlikte bu karşılama törenine katılmıştır. Sheil, törende soylular, din adamları, tüccarlar, mollalar, atlı süvariler, dervişler ve hatta dilenciler bulunmasına rağmen tek bir kadının bulunmadığına ve kendisinin de töreni uzaktan izlemesine izin verildiğine dikkat çeker.¹³³⁸ Lady Sheil, Merend’e geldiklerinde ise kendilerini karşılayanların, başından ve ayaklarından tutulmuş bir ineği ve koyunları kurban ettiklerini ve kanlarının geçtikleri yola akıtıldığını anlatır. Bu kurban ayininin; başlarına gelebilecek tüm talihsizlik, kötülük ve felaketlerden korunmaları için yapıldığını belirtir, gezgin bu kurban törenini görünce dehşet duyduğunu da söylemiştir.¹³³⁹

Bu karşılama törenlerinin masrafları ise halktan tahsil edilmekteydi. İran’da uygulanan birçok vergiden bir diğeri de yabancı ülkelere gelen elçilerin misafir edilmeleri için gerekli masrafların karşılanması amacıyla mihmandarlar tarafından, valilerin talimatlarıyla toplanan vergiler olduğu anlaşılmaktadır. Mihmandarlar bu durumu kötüye kullanıyorlar, gerçek ihtiyaçlar haricinde haksız vergi toplayarak buradan maddî çıkar sağlıyorlardı. Eugène Flandin, bu vergilerden halkın rahatsız olduğunun anlaşıldığını ancak madalyonun bu yüzünün kendilerinden gizlenmeye çalışıldığını söyler.¹³⁴⁰

¹³³⁵ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 151.

¹³³⁶ سر باز: asker

¹³³⁷ Vambery, Arminius *The Life and Adventures*, 60-61.

¹³³⁸ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 86.

¹³³⁹ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 82.

¹³⁴⁰ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 130-131.

Misafirperverliğin Azerbaycan kültüründe yaygın bir davranış biçimi olduğu seyyahlarca doğrulanmaktadır. İran topraklarına seyahat gerçekleştiren yabancılara, kendilerini karşılamak için mutlaka bir topluluk eşlik etmekteydi. Örneğin Eugène Flandin, Hoy valisi tarafından gönderilen bir mihmandar eşliğindeki kalabalık grup tarafından karşılandıklarını, kendilerine son derece misafirperver bir şekilde davranıldığını aktarır. Bu mihmandarların görevleri, yabancılara eşlik etmek, gözetmek, rütbesinin gerektirdiği şekilde onurlandırılmasını sağlamak ve misafirin kendisi ile ailesinin ihtiyaç duyabileceği her şeyi temin etmektir.¹³⁴¹ Lady Sheil, kendilerine eşlik eden kortejdeki kişilerin misafirlerini eğlendirmek için cirit oynadıklarını söyler.¹³⁴² Justin Perkins, Urmiye'nin bir köyünde konaklamaları gerektiğinde köyün kethüdası olan ev sahiplerinin kendilerine çok misafirperver davrandığını ifade eder. Kethüda, evinin artık misafirlerine ait olduğunu, kendisi ve ailesinin onların hizmetkârları olduklarını söylüyor ve misafirleri herhangi bir şey istediğinde “başım üstüne”, “kurban olayım”, “emredin canım” diyerek yanıt veriyorlardı.¹³⁴³

İran tarihi boyunca en popüler eğlencelerden biri sosyal toplantılar¹³⁴⁴ olmuştur. Bunlar, neredeyse her zaman ayrıntılı öğle ve/veya akşam yemeklerini içeren akraba ve arkadaş ziyaretleri ve misafir kabulünü oluştuyordu. Bu fenomen hem hükûmet ve saray düzeyinde hem de halk arasında gerçekleştiriliyordu. Ziyaret etmek ve ziyaret edilmek için sebepler çoktu. Aile hayatındaki değişiklikler, eğlenmek için birçok seçenek sunuyordu. Doğum, sünnet,¹³⁴⁵ nişan,¹³⁴⁶ düğün¹³⁴⁷ gibi eğlencelerin yanında ölüm¹³⁴⁸ törenleri de insanların toplanması için ihmal edilmemesi gereken bir sebepti. Bunların yanında aşure,¹³⁴⁹ Ramazan Bayramı,¹³⁵⁰ Kurban Bayramı¹³⁵¹ gibi çok sayıda dinî gün ile devlet kutlamaları ve resepsiyonları (selamlar) ve kültürel bayramlar da (nevruz¹³⁵² ve yelda¹³⁵³) vardı.¹³⁵⁴

¹³⁴¹ Flandin, Eugène *Voyage en Perse*, 129.

¹³⁴² Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 79.

¹³⁴³ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 167.

¹³⁴⁴ مهمانی: Mehmânî

¹³⁴⁵ ختنه

¹³⁴⁶ نامزدی

¹³⁴⁷ عروسی

¹³⁴⁸ دفن و کفن

¹³⁴⁹ آشور

¹³⁵⁰ رمضان

¹³⁵¹ قربان عيد

¹³⁵² نوروز

¹³⁵³ يلدا

¹³⁵⁴ Ferydoun Barjesteh van Waalwijk van Doorn. “Introduction to Entertainment in Qajar Persia”. *Iranian Studies* 40, sy. 4 (September 2007), 448.

Rebiyülevvel ayının dokuzunda herkesin birbirini ıslattığı bir eğlence düzenlenmekteydi. İnsanlar birbirlerinin üzerine su döküyorlar, sokakta yürüyen insanlara evlerin damlarından kazanlarla su boca ediliyor, gruplar kurularak dere ve havuz kenarlarında beklenip yoldan geçenler yakalanıp suya atılıyordu. Bu eğlence gününde, talebeler medreselerde halılar serer, burada eğlenir, zenginler evlerinden alıp buraya getirilir, kendilerinden para istenir vermezlerse havuza atarlardı.¹³⁵⁵

Aşure ayının hemen ardından gelen, Hz. Ömer'in bir İranlı tarafından öldürülmesinin kutlandığı Kahkaha Bayramı olarak da bilinen Zejra Bayramı kutlanıyordu. Siyah giysilerin yerini rengârenk kıyafetler alıyor, kadınlar tırnaklarını, erkekler sakallarını boyuyorlar, zenginler havai fişekler atıyor, çocuklar mahallede şenlik ateşlerinde Halife Ömer'in kuklalarını yakıyorlardı.¹³⁵⁶

Günlük hayattaki diğer eğlencelerde bir araya gelenler, oyun oynama, kumar oynama, spor yapma veya izleme, sanatsal faaliyetler, okuma ve yazma, dans etme, müzik yapılan yerlerde enstrüman çalma veya dinleme, yeme-içme, seyahat etme, hac, park ve doğa gezileri, tiyatro gösterilerini izleme, sokak sanatçıları, kuklacılar ve taklitçileri izleme gibi birçok sebeple sosyal ortamlar oluşturuyorlardı. Güney Azerbaycan'da ve İran genelinde kahvehaneler de yaygındı ve buralarda kahveden çok çay servisi yapılıyordu. Kahvehaneleri genellikle kalabalık caddelerde ve çarşılarında da performans sergileyen geleneksel hikâye anlatıcıları ziyaret ediyordu.¹³⁵⁷

Avcılık sporu, yüzyıllar boyunca yönetici sınıfın en çok değer verdiği eğlence ola gelmiştir. Bu spora olan bağlılıkta Kaçarlar da bir istisna değildi. Kaçar şehzadelerin avcılık sevgisi meşhurdu. Ata binme ve kamp yapma da Kaçarların en sevdiği etkinliklerden biriydi. Şahın gezileri, genellikle yüzlerce insanı ve birçok çadırı içeren büyük organizasyonlardı. Varış noktalarında yazlık saraylar mevcut olsa bile arazilere çadırlar da kurulmaktaydı.¹³⁵⁸

3.5.3.4. Giyim Kuşam Kültürü

Bir bölgenin giyim alışkanlıkları, o bölgede yaşayan insanların kültürlerini yansıtan en temel unsurlardan biridir. Örtünme, soğuk ve sıcaktan korunma gibi ihtiyaçları karşılamasının yanı

¹³⁵⁵ Tebrizî, Ahmed Kesrevî *İran Meşrutiyet Tarihi*, 149.

¹³⁵⁶ Abrahamian, Ervand *Modern İran Tarihi*, 23.

¹³⁵⁷ Ferydoun Barjesteh van Waalwijk van Doorn. "Introduction to Entertainment in Qajar Persia", 449-450.

¹³⁵⁸ Ferydoun Barjesteh van Waalwijk van Doorn. "Introduction to Entertainment in Qajar Persia", 450.

sıra kıyafetler, insanların sosyal ve ekonomik konumunu işaret etmesi bakımından da önemlidir. İncelenen dönemde Azerbaycan'da zengin bir giyim kültürü olduğu söylenebilir.

Başı kapalı tutmak İran geleneğinin önemli ayrıntılarından biriydi.¹³⁵⁹ Kaçar döneminde erkeklerin evin dışında şapka takması nezaket ve tevazuu göstermesi bakımından önemliydi. Şapka takmayanlar ise çevresindekilere kabalık yaptıkları ya da hakaret ettikleri için kınanmaktaydılar.¹³⁶⁰ Morier, şahtan en sıradan insanlara kadar herkesin başlık kullandığını aktarır.¹³⁶¹ Kalpak giymek Azerbaycan Bölgesi'ndeki insanlar için çok önemliydi. Koyun ya da kuzu derisinden üretilen kalpakları yalnızca Güney Azerbaycan'ın zenginleri kullanıyordu. Tahran'da üretilen siyah çuha ve bazen siyah kadifeyle kaplı fes şeklindeki serpuşları genellikle memurlar ve mektep talebeleri giyiyordu. Vilayet ve köylerdeki diğer insanlar genellikle keçe külâh giyiyorlardı ki bunların şekil, renk ve değeri itibarıyla birçok çeşitleri bulunmaktaydı.¹³⁶² Bölgede yaşayan aşiretlerin de kendilerine ait başlıkları bulunuyordu. Sadece dinî gruplar sarık takıyordu,¹³⁶³ müçtehitler, çift kat ve beyaz yün cübbe giyiyor, İran'da Peygamber'in soyundan gelenlere ayrılmış olan devasa koyu mavi sarığı takıyorlardı.¹³⁶⁴

Morier, İran'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi ve Güney Azerbaycan'da da kıyafetlerde genellikle koyu renklerin tercih edildiğini ve insanların üzerinde kahverengi, koyu zeytin yeşili ve koyu mavi renkleri gördüğünü aktarır.¹³⁶⁵ Bunun nedeni işçi sınıfı, çiftçi ve köylülerin yaptıkları ağır işler nedeniyle çabuk kirlenen gömleklerini, boyacılar da koyu renklere boyatmaları olarak görülebilir. Üst sınıf ve soylular ile hizmetkârları ise genellikle beyaz rengi tercih ediyorlardı.¹³⁶⁶ Morier ayrıca dönem kıyafetleri hakkında ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. Onun verdiği bilgilere göre bölge halkı; ipek veya pamuktan yapılmış, bileğin altına kadar uzanan geniş pantolonlar, yine ipekten ya da pamuktan yapılmış gömlekler, bacaklara ya da bileklere kadar uzanan yelekler giyiyorlardı.¹³⁶⁷ Gaba¹³⁶⁸ ya da câme¹³⁶⁹

¹³⁵⁹ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 240.

¹³⁶⁰ Gaffar Pour Bakhtiar. "Pûşâk ve Nakş ân der Enakâs-ı Temâyizât İctimâ-i Asr-ı Kacar ber Esâs Nâzirıye Temayiz Bourdieu". *Câmae Şinâsî Târihi* 14, sy. 1 (2022), 123.

¹³⁶¹ Morier, James Justinian *A Journey Through Persia*, 246.

¹³⁶² Şevket, Fahreddin *İran*, 30-31.

¹³⁶³ Perkins, Justin *A Residence of Eight Years in Persia*, 152.

¹³⁶⁴ Dieulafoy, Jane *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 53-55.

¹³⁶⁵ Morier, James Justinian *A Journey Through Persia*, 243.

¹³⁶⁶ Gaffar Pour Bakhtiar. "Pûşâk ve Nakş ân der Enakâs-ı Temâyizât İctimâ-i Asr-ı Kacar ber Esâs Nâzirıye Temayiz Bourdieu", 130.

¹³⁶⁷ Morier, James Justinian *A Journey Through Persia*, 243.

¹³⁶⁸ قبا

¹³⁶⁹ جامه

olarak adlandırılan gömlekler, kadın ve erkek giyiminin en önemli parçasını oluştuyordu. Gömleklerin boyları ve genişlikleri farklılık gösterdiği gibi üretildiği kumaşlar da kullanan kişinin statüsü veya yaşadığı coğrafyanın koşullarına göre şekillenebiliyordu. Üst sınıftakiler kaşmir, ipek, atlas gibi malzemelerden üretilmiş gömlekler kullanırken daha mütevazı pamuklu kumaşlardan imal edilen gömlekler de kullanılmaktaydı.¹³⁷⁰ Bunların üzerine giyilen çok çeşitli dış elbiseler de bulunuyordu ve havanın sıcaklığına göre giyilip çıkarılıyordu. Dış elbiselerin üzerine şal kemerler bağlanıyor, bunların kumaşı kaşmirden ya da daha sıradan bir kumaştan olabiliyordu. Şal kemerin üzerine takılan hançerler ise maddi durumun bir göstergesi olarak değerli taşlarla süslenmiş veya sıradan ahşap ya da kemik kabzalı olabiliyordu.¹³⁷¹ Bel şalı ya da kemerleri eski zamanlardan beri bölgedeki genel giyimde önemli bir parçasıydı. Bu aksesuar, mirzalar, devlet memurları, din adamları, tüccarlar ve toplumun farklı kesimlerinden erkeklerin kıyafetlerinin ayrılmaz bir parçası olarak kullanılmıştır. Alt sınıflar genellikle ucuz ama dayanıklı kumaşlardan yapılmış bel şalları kullanırken toplumun elit kesimleri pahalı ve lüks şal ve kemerler kullanıyorlardı.¹³⁷² Dış giysi olarak kullanılan kürkler, yün veya koyun derisinden yapılmış ceketler de kullanılıyordu.¹³⁷³

Kaçar Hanedanı dönemindeki üst sınıflar, güzel desen ve motiflere sahip kıyafetleri tercih ediyorlardı. İpek, kaşmir gibi kumaşların üzerine nakışlar işleniyor, kıyafetler bazen de değerli ve dekoratif taşlarla süsleniyordu.¹³⁷⁴ Vambery İranlıların, Avrupalı devlet adamlarının vücutlarına oturan kıyafetlerini gülünç ve zevksiz olarak nitelediklerini, onlar için güzel elbise anlayışının bol, zengin kıvrımlar halinde akan ve gösterişli kıyafetler olduğunu aktarır.¹³⁷⁵ İngiliz gezgin Lady Sheil, gezi anılarını aktardığı eserinde, İran topraklarına girdiklerinde kendilerini karşılamak ve Tebriz'e götürmek üzere Abbas Mirza tarafından gönderilen heyette bulunan süvarilerin giyim kuşamlarını tasvir ederken, onların göz alıcı şahsiyetler olduğunu aktarır. Bu kişiler, tepeden tırnağa silahlanmışlardı ve sırtlarında uzun bir tüfek, bellerinde ve arkalarında iki tane tabanca, sol taraflarında bir kılıç, sağ tarafta kama adı verilen muazzam bir hançer, kemerlerinde ise çeşitli mühimmatlar için

¹³⁷⁰ Gaffar Pour Bakhtiar. "Pûşâk ve Nakş ân der Enakâs-ı Temâyizât İctimâ-i Asr-ı Kacar ber Esâs Nâzirıye Temayiz Bourdieu", 129-130.

¹³⁷¹ Morier, James Justinian *A Journey Through Persia*, 243.

¹³⁷² Gaffar Pour Bakhtiar. "Pûşâk ve Nakş ân der Enakâs-ı Temâyizât İctimâ-i Asr-ı Kacar ber Esâs Nâzirıye Temayiz Bourdieu", 127-128.

¹³⁷³ Morier, James Justinian *A Journey Through Persia*, 243.

¹³⁷⁴ Gaffar Pour Bakhtiar. "Pûşâk ve Nakş ân der Enakâs-ı Temâyizât İctimâ-i Asr-ı Kacar ber Esâs Nâzirıye Temayiz Bourdieu", 122.

¹³⁷⁵ Vambery, Arminius *The Life and Adventures*, 63.

bölmeler bulunan kişilerdi. Uzun siyah sakal, kuzu derisinden uzun bir başlık, geniş bir pantolon, dize kadar kırmızı ya da siyah çizmeler giyiyorlar ve omuzlarında tüylü bir örtü bulunuyordu.¹³⁷⁶

Kaçar Hanedanı döneminde kadın giyiminde en önemli önceliğin tüm vücudun örtülmesi olduğu görülür. Dönem kadınlarının giysileri temel olarak iç ve dış giyim malzemelerinden oluşmaktaydı. İç giyim; saç bandı, gömlek, etek, pantolon ve yaka gibi parçalardan oluşmaktaydı. Takı ve süs eşyalarının kullanımı da kadınlar arasında oldukça yaygındı.¹³⁷⁷ Kadınların gömleklerinde genellikle yaka bulunmuyordu. Kadınlar çarkad¹³⁷⁸ adı verilen üçgen şeklindeki bir örtü ile saçlarını örtüyorlardı.¹³⁷⁹ Dış giyimde ise çadır¹³⁸⁰ ve çakçur¹³⁸¹ olarak adlandırılan kıyafetleri kullanıyorlar, yüzlerini kapatmak için peçe takıyorlar, bu giyim tarzı kadınlara dış mekanlara, çarşı ve pazarlara gitme ayrıcalığı tanıyordu.¹³⁸² Kadın kıyafetleri daha çok kırmızı, mor, sarı ve turuncu kumaşlardan yapılıyordu.¹³⁸³ Morrier, Tebriz’de bir evin avlusunda gördüğü, kendi aralarında sohbet eden kadınların, siyah ipek başörtüsü, bele kadar inen tunikler ve bol pantolonlar giydiklerini görür. Kadınların ayaklarında ise yeşil topuklu terlikler olduğunu ve bu kıyafetlerin, sıcak havalarda her İranlı kadının haremlerinde giydiği kıyafetleri tanımlamak için yeterli olduğunu söyler.¹³⁸⁴

Tüccarlar, Kaçar döneminde kıyafetleri ile dikkat çeken bir kesimdi ve giyimlerine büyük önem veriyorlardı. Avrupa ülkelerine seyahat etmelerine rağmen onların giyim tarzından etkilenmedikleri görülmektedir. Diğer gruplardan farklı olarak kaşmir şal, Buhara şapkalarından yapılmış türban, pamuklu gömlekler ve pamuklu, kadife veya saten kumaşlardan kıyafetler giyerler, bu giysiler alt bacağın ortasına, diz ve ayak bileğinin altına kadar uzanır ve pamuklu veya deri bir kemerle bağlanır, siyah ve mavi boyalı çok bol pamuklu pantolonlar giyerlerdi. Yerel derilerden yapılmış çorap ve ayakkabılar bu

¹³⁷⁶ Sheil, Mary Leonora Woulfe *Glimpses of Life and Manners*, 77-78.

¹³⁷⁷ Fereşte Kiavash & Mohammed Taghi Ashouri. “Nagş Avâmil Ferheng-î ber Tehavvul Libâs Zenân ez Saltanat Nâsır el-dîn Şâh tâ Pâyân Devre Kacar”, 95.

¹³⁷⁸ چارقد

¹³⁷⁹ Sareh Nazarî. “Puşâke Zenân der Penc Devre Târihî pes ez Vurûd İslâm be Îrân”. *Dumâhnâme Pejuheş der Henz ve Ulûmi İnsânî* 2, sy. 1 (Mayıs 2016), 109.

¹³⁸⁰ چادر: Çarşaf olarak da tanımlanabilen, kadınların örtünmesini sağlayan dış giyim parçası.

¹³⁸¹ چاقچور: Bol kesimli, hafif ve rahat kumaşlardan yapılan ve özellikle sıcak havalarda tercih edilen bir dış giysidir.

¹³⁸² Fereşte Kiavash & Mohammed Taghi Ashouri. “Nagş Avâmil Ferheng-î ber Tehavvul Libâs Zenân ez Saltanat Nâsır el-dîn Şâh tâ Pâyân Devre Kacar”, 97.

¹³⁸³ Âmine Mâfi Tebâr. “Nazarî ber Libâs Kudekân Eşrâf der Asr-ı Nâsır el-Dîn Şâh Kacar”. *Fasıl-nâme Rehpûye Henzhâ-yi Smâyi*, sy. 6 (2022), 78.

¹³⁸⁴ Morier, James Justinian *A Second Journey Through Persia*, 229.

kıyafetleri tamamlardı.¹³⁸⁵

İran’da insanlar evlere ve diğer iç mekânlara girerken ayakkabılarını çıkarıyorlardı. Bu yüzden ayakkabılar çıkarılınca ortaya çıkan çoraplar, hassas bir imalat olup, çeşitli renklerde ve güzel bir şekilde işlenmekteydi.¹³⁸⁶ İran’da ayakların sıcak tutulmasına özen gösteriliyordu. Bunun için kış mevsiminde kalın, yün çoraplar giyiliyor, havanın soğukluğuna göre ayak ve bacaklar uzun bez bandajlara sarılıyordu.¹³⁸⁷ Potin, kundura, çizme genellikle az kullanılır; Tahran, Tebriz gibi büyük şehirlerde görülürdü ve genellikle memurlar ve eşraf tarafından giyilirdi. Köylü ve şehirli kuzey bölgelerde yemeni ve çarık, orta ve güney bölgelerde iklimin sıcaklığından dolayı rahat ve terlik şeklinde bir nevi ayakkabı olan “gîve”¹³⁸⁸ giyerlerdi.¹³⁸⁹ Bu dönemde açık uçlu ve yüksek topuklu ayakkabılar giymek, kadınlar ve erkekler için uygunsuz bir davranış olarak görülüyor ve tercih edilmiyordu.¹³⁹⁰ Kaçar Hanedanı dönemi başlarındaki geleneksel giyim tarzı, özellikle Nâsirüddin Şah döneminde Avrupa kültürünün ülkeye yoğun bir şekilde nüfuz etmesinin de etkisiyle Batı’dan etkilenmeye başlamış, kullanılan tekstil ürünleri ve kıyafetler Batı etkisinde kalmaya başlamıştır.¹³⁹¹

3.5.3.5. Azerbaycan Bölgesi’nde Halı Kültürü

Dünya medeniyetine Türklerin bir hediyesi olan halı ve halıcılık, Türklerin gittikleri her yere bu kültürü taşıması ve tanıtması sonucunda yayılma göstermiştir. İran’da halıcılık yaygın olarak Türklerle başlamış, Selçukluların bölgeye gelişi ile birlikte halıcılık da bölgede yaygınlaşmaya başlamış ve ilk dokumalarda Selçuklu örnekleri kullanılmıştır. İran’da yaşayan Türkler, uluslararası üne sahip halıları ile tanınır. Azerbaycan ise halıcılık açısından en önemli merkezlerden biriydi ve bölgede halı dokumacılığının uzun bir geçmişi bulunmaktaydı. Safevî hükümdarı I. Şah Abbas, bölgede halıcılığın gelişmesinde önemli katkısı olan bir şahsiyetti.¹³⁹² Şah Abbas, ülkesinde dokumacılığın gelişmesi için uyguladığı

¹³⁸⁵ Ali Muhammed Hazirî & Hâdi Rehberî. “Berresî Mâhiyet Tebegatî Tüccar der Devre Kaçariye”, 73-74.

¹³⁸⁶ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 239-240.

¹³⁸⁷ James Justinian Morier, *A Journey Through Persia*, 246.

¹³⁸⁸ گيوه: Üst kısmı iplikten tabanı ise genellikle deri veya kauçuktan imal edilen, dayanıklı el yapımı ayakkabılar.

¹³⁸⁹ Şevket, Fahreddîn *İran*, 31.

¹³⁹⁰ Fereşte Kiavash & Mohammed Taghi Ashouri. “Nagş Avâmil Ferheng-î ber Tehavvul Libâs Zenân ez Saltanat Nâsir el-dîn Şah tâ Pâyân Devre Kacar”, 97.

¹³⁹¹ Fereşte Kiavash & Mohammed Taghi Ashouri. “Nagş Avâmil Ferheng-î ber Tehavvul Libâs Zenân ez Saltanat Nâsir el-dîn Şah tâ Pâyân Devre Kacar”, 98.

¹³⁹² Albayrak, Recep *Türklerin İranı*, c. 1, 180.

politikalar ile halı ihracatının gelişmesini sağlamıştır. Hatta bunun için Avrupa'ya, özellikle Venedik'e gönderdiği memurların atlas ve ipek dokumanın inceliklerini öğrenmelerini sağlamıştır.¹³⁹³

İran'da halı üretiminin uzun bir geçmişi olsa da ticaretinin yapılmaya başlanması Safevî döneminde hız kazanmıştır. Bu dönemde Tebriz, İsfahan, Kaşan ve Kirman'daki halı dokuma merkezlerinde üretilen enfes halılar, ülkenin Avrupa'ya olan ihracatının önemli bir kısmını oluşturuyordu. Safevî Hanedanının çöküşü ile birlikte ülkede yaşanan siyasi ve ekonomik çalkantılar, halı üretimi ve ticaretinin durgunluk dönemine girmesine sebep olmuş ve XIX. yüzyılda Kaçar Hanedanının yükselişi ve bölgede göreceli bir barışın sağlanması ile birlikte yeniden canlanmıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında halı dokumacılığı, genellikle köylüler ile aşiretler ve birkaç şehirli dokumacı tarafından gerçekleştirilen, genellikle kırsal bir meslekti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren batılıların İran halılarına olan ilgisi ve bunun sonucunda Azerbaycan başta olmak üzere ülkenin farklı bölgelerinden halılara olan talep ile birlikte halı üretim ve ticaretinde yabancı sermaye yatırımları ortaya çıkmıştır. Kaçar Hanedanı döneminde Azerbaycan, halı üretim ve ticaretinin ana merkezlerinden biri olarak kabul ediliyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında bölgedeki halı endüstrisi; yüksek kaliteli yüne erişime uygun coğrafi ve iklimsel özellikleri, halı dokuma konusunda beceriye sahip çok sayıda yerel dokumacının varlığı gibi faktörlerden etkilenmiştir. Vadileri, ovaları, çok çeşitli bitki örtüsü ve geniş meraları bulunan Azerbaycan'da insanlar, uzun zamandır konar göçer ve kırsal yaşam biçimini benimsemişlerdi. Bu durum hayvancılığın yayılmasına, dolayısıyla Karacadağ, Hoy ve Makû gibi bölgelerde yüksek kaliteli yerel yün üretimine yol açmıştır. Bu tür olağanüstü doğal ve coğrafi özellikler, bol ve yetenekli işgücü ve yüksek kaliteli yerel hammaddelerin varlığı gibi potansiyeller yaratmış, bu da XIX. ve XX. yüzyılda Azerbaycan halı endüstrisinin büyümesi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.¹³⁹⁴

Halılardaki düğüm ve düğüm çeşitleri, bir toplumun medenî ve kültürel seviyesinin tespitinde önemli verilerden biridir. Türkler halıda “Türk” ve “Gördes” olmak üzere iki düğüm çeşidi kullanırlardı.¹³⁹⁵ Türk düğümü sisteminde her ne kadar zaman zaman küçük teknik değişiklikler uygulansa da genellikle halı boyunca hep aynı dikey çözümler çiftleri

¹³⁹³ Nasrullah Felsefi, *Zendegâni-yi Şah Abbas-ı Evvel*, c. 5 (Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1375), 1963.

¹³⁹⁴ Mostâfi Malâyi. “Berresî Vezayet ve Sîr Tahvîl Tulîd ve Ticaret Fereş der Âzerbâyecân der Devre-i Kacar”. *Fasılname İlmî Târîh İslâm ve İrân Dânişgâhe el-Zehrâ*, sy. 49 (1399), 120-121.

¹³⁹⁵ Albayrak, Recep *Türklerin İranı*, c. 1, 180.

düğümленerek ilerlenmekteydi. Türk halı sanatının tüm incelikleri ve zarafeti, Asya'dan Anadolu'ya kadar Türklerin yayıldığı her yerde bir gelenek olarak yaşatılmıştır.¹³⁹⁶ M.Ö. V-IV. yüzyıllara tarihlenen ve Pazırık'ta bulunan halının Türk halı sanatının bilinen en eski örneği olduğu kabul edilmektedir ve bu halı Türk düğüm sistemi ile dokunmuştur.¹³⁹⁷ Bundan başka Fustat'ta (eski Kahire) ele geçen Türkistan halı ve halı parçaları, Konya'da tespit edilen Selçuklu halıları,¹³⁹⁸ Sivas'ta ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan, Oğuzların bir boyu olan Salur Türkmenleri tarafından dokunan halılar¹³⁹⁹ vb. Türk halı sanatı hakkında tutarlı tarihî bilgiler vermektedir. Tebriz'de dokunan, şahların yüzlerinin işlendiği “Zıllü'l-Sultan” ve şahların eğlencesinin resmedildiği “Bezm-i Âlem” adı verilen halılar da dikkat çekicidir. Azerbaycan Türklerinin, Şah Abbasî, Şeyh Safî, Mahî, Tebriz/Hacı Celil, Sarıkız, Kuruçeşme, Kızbestî, Serâb, Heris, Sultanâbâd, Bahşâyîş, Pembek, Sine/Sene, Karaca, Serâb-Şahseven, Afşar, Bîcâr, Mişgîn gibi tanınmış çok sayıda halı çeşidi bulunmaktadır.¹⁴⁰⁰

Coğrafi koşulları nedeniyle, İran'ın kuzeybatısında bulunan Azerbaycan Bölgesi'nde halılardaki desen çeşitliliğinin diğer bölgelere göre daha yoğun olduğu görülür.¹⁴⁰¹ Bölgede dokunan halılarda kullanılan motifler, geleneksel inanç ve düşüncelerden kaynaklanan sembolik kavramlarla doluydu. Bunlar; kültürel veya mitolojik öğeler, av sahneleri, tarihteki efsanevî ve önemli şahsiyetlerin portreleri, doğa manzaraları gibi temaları içermekteydi. Kaçar Hanedanı dönemine tarihlenebilen mevcut İran halılarının hacim ve motifleri, Safevî döneminden miras kalan form ve motifleri içermektedir. Motiflerde kullanılan, merkezî madalyon, köşe ve arabesk desenleri ile Şah Abbasî desenlerindeki kafes tasarımları, Safevî dönemine ait tasarımlardı.¹⁴⁰² Ancak Safevî döneminde dokunan halılar, daha çok bitki görselleri ile soyut motifleri içeriyor ve manevî bir hava barındırıyordu. Kaçar dönemi halılarında ise daha gerçekçi bir üslup ve betimlemeler kullanılması nedeniyle, daha dünyevî ve maddî bir yaklaşım sergilenmekteydi.¹⁴⁰³ Kaçar halılarındaki figür içermeyen desenlere

¹³⁹⁶ Suzan Bayraktaroğlu. “Sivas Şarkışla Halılarında Türk Düğümünün Farklı Bir Kullanımı”. *Arış Halı Dokuma ve İşleme Sanatları Dergisi*, sy. 19 (2021), 133.

¹³⁹⁷ Bülent Yılmaz. “Pazırık'dan Günümüze Türk Halı Sanatı”. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 1, sy. 1 (Aralık 2017), 100.

¹³⁹⁸ Albayrak, Recep *Türklerin İramı*, c. 1, 180.

¹³⁹⁹ Suzan Bayraktaroğlu. “Sivas Şarkışla Halılarında Türk Düğümünün Farklı Bir Kullanımı”, 132.

¹⁴⁰⁰ Albayrak, Recep *Türklerin İramı*, c. 1, 180.

¹⁴⁰¹ Perdîs Askerî & Alî Vendşearî. “Mestendenekârî Mevzuat Fereş ber Esâse Sefernâme Seyâhân Garbî Devre-i Kacar”. *Du Fasıl-nâme İlmi Hünerhâ-i Senâ-i İran* 8, sy. 1 (1401), 34.

¹⁴⁰² Annette Ittig, “Carpets: Qajar Period”, *Encyclopædia Iranica*, c. 4, ed. Ehsan Yarshater. (London: Routledge & Kegan Paul, 1990), 881.

¹⁴⁰³ Tayyibe Sabbaghpour Ârânî. “Mutâaleh Tatbîgî Celuhhâ-yi Şikâr der Fereşhâ-yi Safevî ve Kacar”. *Fasıl-nâme Tahlîlî Pejuheşî*, sy. 10 (2008), 65.

ek olarak hem yerel hem de yabancı kökenli çok sayıda resimsel motif de işlendiği görülür. Yerel kökenli olanlar arasında en önemlileri Şahnâme ve Nizâmi Gencevî'nin Hamse eserlerinden sahneler içeren edebî temalar ve tarihî şahsiyetlerin tasvirlerine dayanmaktaydı. Batı resimsel temalarının halılarda ortaya çıkması, özellikle 1870'lerden itibaren dikkat çeker. Bu dönemden sonra dokunan halılarda, klasik mitolojiden sahneler ve Batılı tarihî şahsiyetlerin portreleri yer alıyordu. Bunlar mevcut Avrupa gazetelerinden, kitaplarından ve kartpostallarından türetilmişti.¹⁴⁰⁴

Halılar, geleneksel İran kültüründe iç mekân dekorasyonunun değişmez bir parçası olmasının yanı sıra XVI. yüzyıldan itibaren İran ihracatının en önemli kalemi olmuştur. Halıcılığın bu iki önemli rolü Kaçar Hanedanı döneminde de devam etmiştir. Üretildikleri yere ve mekâna göre halılar dört ana gruba ayrılıyordu:

1. Saray kullanımı için özel imalathanelerde dokunan lüks ürünler,
2. Tebriz, İsfahan, Kaşan, Kirman, Meşhed gibi şehirlerde dokunan halılar,
3. Köy dokumaları halılar,
4. Aşiretler tarafından dokunan halılar.¹⁴⁰⁵

İran ve Azerbaycan'daki kilim ve halı endüstrisinin kökeni, konar göçer aşiretlerin kadın ve çocukları tarafından aşiretin sürülerinde kırkılan yün ve doğal boyalarla üretilen halı ve kilimlere dayanır. Bunlar konar-göçer olduklarından, kondukları yerlere çadırları ile birlikte halı tezgâhlarını da kuruyorlar ve dokuyorlardı. Aşiret (il) halılarının desen ve nakışları kendilerine mahsus ve çeşit çeşitti. Şehir ve köylerde dokunan halılar ise evlerde ya da halı dokunan iş yerlerinde üretilirdi. Evlerde genellikle kadınların dokuduğu halıları, iş yerlerinde gündelikçi çocuklar ve erkekler dokuyorlardı. Atkıları yün olan Türk halılarına karşın diğer İran halılarının atkı zincirleri pamuktandı.¹⁴⁰⁶ Aşiret kilimleri, çoğunlukla parlak ve açık renkler kullanarak üretiliyordu.¹⁴⁰⁷ Azerbaycan'ın ünlü aşiretlerinden Şahsevenler, besledikleri hayvanların çokluğu nedeniyle bölgedeki ham yünün ana üreticileri olmalarının yanı sıra, geometrik desenli ve sade halılar dokuyorlardı.¹⁴⁰⁸

Kültürün ve medeniyetin bir tanığı olarak kabul edilen bu halılar, zamanla solmayan renkleri

¹⁴⁰⁴ Annette Ittig, "Carpets: Qajar Period", 881.

¹⁴⁰⁵ Jennifer Scarce, "The Arts of the Eighteenth to Twentieth Centuries: Textiles", *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, c.7, ed. Peter Avery, Gavin Hambly, Charles Melville. (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 956.

¹⁴⁰⁶ Şevket, Fahreddin *İran*, 27-28.

¹⁴⁰⁷ Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, trc. Özgür Kolçak (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 149.

¹⁴⁰⁸ Mostâfî Malâyi. "Berresî Vezayet ve Sîr Tahvîl Tulîd ve Ticaret Fereş der Âzerbâyecân der Devre-i Kacar", 123.

ve zarif desenleriyle hayranlık uyandırıyor. Her bölgenin kendi kültürüne ait desenleri, renk şemaları ve malzemelerinin farklılığı sayesinde nerede üretildiği kolaylıkla anlaşılabilirdi.¹⁴⁰⁹ İran ve Azerbaycan halıları, Avrupa ve Amerika üst sınıfları arasında oldukça ünlüydü. Kaçar Hanedanı döneminin ortalarından itibaren halı endüstrisinde konu seçimi, motiflerin resimsel ifadeleri, boyutlar, ölçüler, çizgiler ve desenin etkileşimi bakımından gelişme ve değişimler yaşanmıştır. Halılara işlenen desenlerin güçlü ifadesi, Kaçar halılarına olan Avrupa ve Amerika talebinin ani artışına sebep olmuştur.¹⁴¹⁰ El dokuması desen ve dokularının kalitesi, İran ve Azerbaycan halılarının şöhretini artırmaktaydı. Tebriz'in halı dokuma atölyelerinde üretilen tasarım halılarda kullanılan desen ve renkler, müşterilerin zevkine göre değişse de kullanılan renkler genellikle nar kabuğu, ceviz kabuğu gibi yerli ürünlerden ya da Avrupa ve Hindistan'dan ithal edilen şap, kına, safran ve sumak gibi bitkilerden elde edilen doğal boyalardan elde ediliyordu.¹⁴¹¹

İran ve Azerbaycan'da halıcılık, ekonomik açıdan önemli bir geçim kaynağı olmasının yanı sıra günlük hayatta, yaşam alanlarının dekorasyonu ve namaz ibadetinin yerine getirilmesi gibi işlevleri olması bakımından kültürel olarak da önemli bir yer teşkil ediyordu. Porter İran'da, saray erkânı dâhil olmak üzere evlerde halıların ana dekorasyon malzemesi olduğunu, diğer mobilyalara ihtiyaç bile duyulmadığını, bu kuralın zengin ya da fakir ayrımı olmaksızın aynı şekilde uygulandığını aktarmaktadır.¹⁴¹² İran'da insanlar bir odaya asla çizme veya terlikleriyle giremez ve bir yabancı buna teşebbüs ederse kasıtlı olmasa bile bu durum terbiyesizliğin zirvesi olarak görülürdü. Ayakkabıların kapıda bırakılarak içeriye girilmesi âdeti Doğu'nun her yerinde çok eski bir uygulamadır ve özellikle basılacak yer herhangi bir dinî mekân olduğunda daha önemlidir. İran halıları, üretiminde kullanılan doğal ve yüksek kaliteli malzemeleri ve el emeği ile üretilmesi gibi nedenlerden dolayı Avrupa'da zeminlere serilen halılardan daha pahalı bir dokuya sahipti ve aynı zamanda namaz ibadetini yerine getirirken kullanıldıkları için bunlara bir kutsiyet te atfedilmişti.¹⁴¹³

¹⁴⁰⁹ Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, c.2, 523.

¹⁴¹⁰ Lâle Âhenî vd. "Berresî Edebiyat Gane-i der Fereşhâ-i Tasvîr-i Devre Kacar (Mutâlaeh Mevrudî: Dâstânehâ-i Behrâm Gûr)". *Celve Henz*, sy. 14 (1394), 66.

¹⁴¹¹ Hamîdrezâ Ârîan Ferâ vd. "Çâleş Tulîd kâr Gâhi Fereş der Devre-i Kacar bâ Tahvilât Metâeser ez İnkılâb Sanâti". *Fasıl-nâme İlmi Târih-nâme İran ba'dez İslâm*, sy. 34 (2021), 12.

¹⁴¹² Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 236.

¹⁴¹³ Porter, Robert Ker *Travels in Georgia, Persia*, 239-240.

SONUÇ

1828 Türkmençay Antlaşması'na kadar bir bütün olarak kabul edilen Azerbaycan toprakları, bu tarihten sonra Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu antlaşma ile Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan topraklar Rus egemenliğine girmiş, nehrin güneyinde kalan kısmı ise Kaçar Devleti hâkimiyetinde kalmıştır. Günümüzde İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuzeybatı eyaletini oluşturan Azerbaycan Eyaleti ya da diğer bir deyişle İran Azerbaycan'ının kuzeyinde Aras Nehri, batısında Doğu Anadolu, güney sınırlarında İran'ın kuzeybatı bölgesi, doğusunda ise Talış ve Mugan Dağları bulunmaktadır. Başkenti Tebriz olan Azerbaycan Eyaleti, tarım ve hayvancılık açısından İran'ın en verimli topraklarına sahip bölgesi olmasının yanı sıra tarihî İpek Yolu'nun üzerinde bulunması, Asya, Avrupa ve Anadolu arasında bir geçiş güzergâhı olması gibi nedenlerle stratejik ve ekonomik açıdan İran'ın en değerli bölgesi olarak görülebilir.

Milâttan önceki çağlardan itibaren coğrafi konumu ve jeopolitik değeri nedeniyle birçok kavmin bölgede varlık gösterdiği bilinmektedir. Bölgede milât öncesi dönemlerden başlayarak Türklerin izlerine de rastlanmaktadır. Sakalar, Hunlar, Hazarlar ve ardından Selçuklular, İldenizliler, Harezmsahlar, Moğollar (İlhanlılar), Timurlu Devleti, Celayirliler, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safevîler, Afşarlar ve Kaçar Hanedanı Azerbaycan'da egemenlik kurmuşlardır.

İslâmiyet'ten önceki dönemlerde bölgede Manna Ülkesi olarak anılan ve şehir devletçiklerinden oluşan bir siyasî oluşum bulunmaktaydı. M.Ö. I. binyılda Medlerin hâkimiyetine giren bölge, yaklaşık beş yüz yıl bu kavim tarafından yönetilmiş ve ardından Ahamenîlerin eline geçmiştir. Söz konusu coğrafya, Makedon Kralı Büyük İskender'in ortaya çıkışı ile onun imparatorluğunun bir parçası haline gelmiştir. Küçük Medya olarak adlandırılan bölge, Büyük İskender'in ölümünden sonra askerî komutanlarından Atropat'ın bağımsızlığını ilân etmesiyle müstakil bir krallık haline gelmiştir. Daha sonra Selevkoslar, Ermeniler ve Romalılar arasında el değiştirmiş, Partların ortaya çıkışından sonra Partlar ve Romalılar arasında bir tampon bölge haline gelmiş ve bu dönemde kalabalık Türk kavimlerinin hiçbir engelle karşılaşmadan İran içlerine kadar göç edebilmeleri mümkün olmuştur. 226 yılında Sâsânî İmparatorluğu'nun kurulması, Türklerin bölgeye göç

hareketlerinin önünü kesmiştir. Sâsânî İmparatorluğu'nun kuruluşu bölgede Bizans-Sâsânî mücadelesini başlatmış bu arada kuzeyde önemli bir güç olarak ortaya çıkan Hazarlar da Sâsânîler ile Azerbaycan topraklarına akınlarda bulunmuş ve Aras Nehri'ne kadar olan toprakları ele geçirmişlerdir. Çin Seddi'ne benzeyen meşhur Derbend Duvarı, Sâsânîler tarafından Hazar akınlardan korunmak amacıyla inşa edilmiştir.

İslâmiyet'in yayılması sırasında Ortadoğu ve Kafkasya, Bizans ve Sâsânî gibi iki büyük imparatorluğun amansız mücadelesine sahne oluyordu ve bu dönemde bölgede yapılan toprak taksimine göre kendi sınırlarını korumaktan sorumlu çok sayıda yerel hanedan bulunmaktaydı. Şirvan'da Şirvanşahlar, Şeki ve Arrân'da Mehranîler, Karabağ'ın belirli kısımları ve Zengecur'da Sünük, Aras'ın güneyinde bulunan topraklarda Azerbazganşahlar, Mugan Bölgesi'nde Allanşahlar, Beylegan ve aşağı kısımlarında Baraşkanşahlar hüküm sürmekteydi ve etnik bakımdan Azerbaycan ve Arrân nüfusunun büyük kısmını Türkler oluşturmaktaydı.

İslâmiyet'in yayılmasından önce bölgede Mazdekizm, Mani dini ve Zerdüştlük gibi eski İran dinlerinin yanı sıra Hristiyanlık inançları yaygındı. İslâm orduları 637 yılında Azerbaycan'ın başkenti Erdebil'e gelmiş ve Türk boylarının en yoğun yaşadığı Mugan Ovası Araplar tarafından fethedilmiş, bu olay Türk boylarının Arap boyunduruğuna girmek istememesi nedeniyle Hazar Hakanlığından yardım istemelerine neden olmuştur. Bunun üzerine yaklaşık yüz-yüz elli yıl sürecek olan Arap-Türk savaşları başlamıştır. Erken dönem Arap hâkimiyetinin ardından yönetimi ele geçiren Abbasiler döneminde Arapların Kafkasya'nın kuzeyine olan ilgileri zayıflamış ve dolayısıyla Arap-Hazar mücadelesi eski hararetini kaybetmiştir. Abbasi İslâm Devleti'nin fethettikleri bölgelerde ve Azerbaycan'daki hâkimiyeti Hurremî ayaklanması ile sarsılmıştır. Halifelerin, uygulamalarıyla halkın kızgınlığına yol açması sonucunda 778-779 yılında patlak veren isyanın Azerbaycan ayağındaki Babek isyanı, Hurremî ayaklanmalarının en etkisini oluşturmuştur. 1135 yılına kadar zaman zaman yeniden çıkan ayaklanmalar, hilâfetin siyasî ve askerî gücünün tükenmesine sebep olmuş ve İslâm Devleti'ne bağlı bölgelerdeki yerel hâkimler art arda bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. Azerbaycan idaresine atanan Türk ve diğer unsurlardan komutanlar da Selçukluların gelişine kadar, kendi egemenlik sahalarında birçok hanedan ve devlet kurmuşlardır. Bunlar Şirvanşahlar, Sâcoğulları, Revvâdiler, Sellâriler, Şeddâdiler ve Ahmedîliler gibi mahallî hanedanlardır.

X. yüzyıl sonları ve XI. yüzyıl başlarında Horasan'da bulunan Türkmenlerin yeni yurt

arayışına girişmeleri, Çağrı Bey'in 1015 yılında bir Türkmen grubuyla İran ve Azerbaycan'ı geçerek Bizans topraklarında bir keşif görevine çıkmasıyla ateşlenmiştir. Selçukluların, Gaznelilere karşı 1040 yılında kazandıkları Dandânakân Savaşı'ndan sonra batıya doğru genişleme ve yayılma hareketleri hızla büyümüş ve Azerbaycan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu topraklarına katılması ile binlerce Oğuz/Türkmen buraya yerleşmiştir. Tuğrul Bey'in vefatı üzerine önce Alparslan ve daha sonra Melikşah dönemlerinde Azerbaycan üzerinden Kafkasya'ya seferler devam etmiştir. Melikşah'ın vefatının ardından yaşanan taht kavgaları nedeniyle Azerbaycan; Berkyaruk, Tutuş ve Muhammed Tapar arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Sultan Sencer döneminde Karahitay tehdidiyle karşı karşıya kalan Selçuklu Devleti'nin aldığı son darbe Oğuz isyanları olmuş ve devlet çöküş sürecine girmiştir.

Selçuklular döneminde Azerbaycan ayrı bir atabeklik olarak yönetilmekteydi. İmparatorluğun çöküşü esnasında Azerbaycan Eyaleti'nde görevli bulunan Atabek Şemseddin İldeniz bölgede bağımsızlığını ilân etmiştir. 1225 yılına kadar hüküm süren ve Azerbaycan'ın sosyal, ekonomik ve siyasî hayatında önemli rol oynayan İldenizliler'in siyasî varlığı, Celâleddin Harezmşah'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesi üzerine sona ermiştir.

Alâeddin Muhammed yönetimindeki Harezmşah Devleti ile Cengiz Han'ın önderliğindeki Moğollar arasında meydana gelen Otrar Savaşı'nın ardından Moğollar Semerkand, Buhara ve Nişabur gibi şehirleri ele geçirmiş, bunun üzerine Alâeddin Muhammed Horasan üzerinden Irak-ı Acem'e geçmek zorunda kalmıştır. Cengiz Han, kaçan Sultanı takip etmeleri için Cebe ve Subutay Noyanları görevlendirmiş, bu takip görevi Moğolların batıdaki toprakları keşfetmelerine yol açmıştır. Sultan Alâeddin Muhammed Irak-ı Acem'den sonra Hazar Denizi'nde bulunan Abeskûn Adası'na sığınmış ve burada vefat etmiş, büyük oğlu Celâleddin ise yaklaşık on yıl boyunca Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da Moğollar ile mücadeleye devam etmiştir.

1220 yılından itibaren Azerbaycan'a sık sık seferler düzenleyen Moğollar, batıda yerleşmelerini tamamlayınca Anadolu'ya göz dikmiş ve bu sırada Anadolu Selçuklu Devleti'nde meydana gelen Baba İshak isyanının vermiş olduğu zararlardan faydalanarak Anadolu topraklarına ilerlemiş, 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı sonucunda Anadolu'da da hâkimiyet tesis etmişlerdir.

Büyük Moğol İmparatorluğu'nun başına geçen Möngke Kaan, kardeşlerinden Kubilay'ı doğu ülkelerine, Hülâgû'yu ise Batı İran, Şam, Mısır, Rum ve Ermeni ülkelerine, Büyük

Kaan'a bağı kolları oluştursunlar diye görevlendirmiştir. 1255 yılında Horasan'a giren Hülâgû, öncelikle Alamut'u ele geçirerek buradaki İsmailî hâkimiyetine son vermiş, daha sonra Bağdat'a girerek 1258 yılında Abbasi hilâfetine son vermiştir. Bölgede kurulan İlhanlı Devleti'nin sınırları bugünkü İran, Azerbaycan, Anadolu ve Irak'ı kapsıyordu ve bölge yaklaşık bir asır boyunca İlhanlı hâkimiyetinde kaldı. İlhanlılar, Moğol istilâsı sonucunda büyük yıkıma uğrayan Azerbaycan ve İran'da yeniden inşa ve imar faaliyetlerine başlamışlar, bu dönemde bilhassa Azerbaycan'da birçok yeni yerleşim yeri kurulmuş ve eski yerleşim yerlerinde düzenlemeler yapılmış, özellikle Merağa ve Tebriz, doğunun en önemli kültür merkezleri haline gelmiştir.

Son İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın vefatının ardından başlayan taht kavgaları sonucunda bağımsız bir devlet kurmak için fırsat kollayan Hasan Büzürg, 1340 yılında Celâyirliler olarak bilinen devletini kurdu. Bu sırada tarihin en büyük fatihlerinden biri olan Emîr Timur, Mâverâünnehir Bölgesi'nde hâkimiyetini tesis ettikten sonra yönünü Harezm'e çevirmiş, burayı da ele geçirdikten sonra batıya yönelerek Anadolu'ya kadar uzanmıştır. Celâyirliler Devleti topraklarını ele geçirdikten sonra, Doğu Anadolu'da kervanlara saldıran Türkmenlerin üzerine yürümüş ve Harezm ile Azerbaycan üzerindeki anlaşmazlıklardan dolayı Altın Orda Han'ı Toktamış ile savaşmış ve bu devletin yıkılma sürecini başlatmıştır. Bu sırada Ahmet Celâyir ve Karakoyunlu lideri Kara Yusuf, yaptıkları tacizkâr hareketler nedeniyle Timur'un öfkesini üzerlerine çekmişler ve Osmanlı Devleti'ne iltica etmişlerdi. Bunların iadesini talep eden Timur'a verilen olumsuz yanıt üzerine, Osmanlılara vergi vermekle yükümlü olan Erzincan Emîri Taharten'in Timur'un hâkimiyetine girmesi de Osmanlı Padişahı Yıldırım Beyazid ile Timur'un arasının iyice açılmasına sebep oldu. Bu gelişmeler üzerine 1402 yılında iki ordu arasında gerçekleşen Ankara Savaşı'nda Yıldırım Beyazid esir düşmüş ve Anadolu'da uzun mücadeleler sonucunda kurulmuş olan Türk birliği bozulmuştur. Ankara Savaşı'ndan üç yıl sonra hayatını kaybeden Timur'un varisleri arasında gerçekleşen hâkimiyet mücadeleleri nedeniyle bölge büyük yıkımlara uğramıştır.

Timurlu Devleti'nin çöküşünün ardından Azerbaycan ve komşu coğrafyasında Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri ve hüküm sürmüştür. Karakoyunlu Cihan Şah döneminde ülkenin toprakları Azerbaycan, Arrân, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Fars, Kirman ve Doğu Anadolu'yu içine alıyordu. Gürcü kralı ile Şirvan, Gilân ve Mâzenderan yöneticileri de onun hâkimiyetini tanımışlardı. Cihan Şah'ın ölümünün ardından Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan hem Karakoyunlu hem de Timurlu hâkimiyetlerine son vermiş, beyliğini bir imparatorluk haline getirmiştir. Onun döneminde Akkoyunlu Devleti'nin sınırları Erzincan'dan Horasan'a,

Basra'dan Şirvan'a kadar uzanmaktaydı. 1473 yılında Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed ile gerçekleştirdiği Otlukbeli Savaşı'ndan ağır bir yenilgi ile ayrılmış ve bundan beş yıl sonra vefat etmiştir. Onun ölümünden sonra devlet eski gücüne ulaşamamış, 1499 yılında şehzadeler arasında ikiye bölünmüş, iyice güçten düşen devlet yerini Safevî Hanedanına bırakmıştır.

Safevî Devleti'nin kuruluşu ve yükselişi ile İran ve Azerbaycan'da Şiilik, devletin resmî mezhebi haline gelmiştir. Güçlü bir dinî otorite üzerine yapılandırılmış olan ve Şah Abbas'ın vefatından sonra zamanla zayıflayan Safevî merkezî otoritesinin düşüşü, bölgede bağımsızlık hareketleri ve kaosa sebep olmuş, Afgan istilâsı İran'a yıkıcı bir darbe vurmuş ve ülkede otuz beş yıl süren bir anarşiye yol açmıştır. Bu karışık ortamda, İran'ın toprak bütünlüğü Nadir Şah Afşar tarafından sağlanmış ancak kısa süren hâkimiyeti, 1747 yılında bir suikasta kurban gitmesi ile son bulmuştur. Nadir Şah'ın ölümünün ardından İran'ın daha çok orta ve güney bölgelerinde etkili olabilen Zend hâkimiyeti Azerbaycan'a kadar ulaşamamış ve bölgede Tebriz, Urmiye ve Mâkû Hanlıkları hüküm sürmüştür.

Türkistan kökenli bir Türk boyuna mensup oldukları konusunda genel kanı bulunan Kaçar Hanedanının temelleri Ağa Muhammed Şah tarafından atılmıştır. Onun ölümünün ardından tahta geçen Feth Ali Şah dönemi, Avrupalı güçlerin İran üzerindeki hâkimiyet mücadelesinin yoğunlaştığı dönem olarak görülebilir. Bu dönemde Fransa, İngiltere ve Rusya, İran coğrafyasında büyük bir rekabete girmiştir. XVIII. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan ve bir yüzyıl boyunca devam eden Sanayi Devrimi, Avrupa başta olmak üzere tüm dünya ülkelerinde büyük ekonomik, askerî, sosyal, kültürel ve entelektüel gelişmelerin kapısını açmıştır. Rusya da Sanayi Devrimi'nin etkisiyle ekonomik ve askerî alanlar başta olmak üzere birçok alanda gelişim ve dönüşümün yaşandığı ülkeler arasındadır. Bu bağlamda emperyalist gayelerini gerçekleştirmek için topraklarını genişletme çabası içerisinde olan Ruslarla yapılan ve 1803-1828 yılları arasında devam eden savaşlar sonucunda 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Kaçar Devleti yarı bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Bu savaşlarda ayrıca Avrupa silahlı teknolojisi ile karşılaşan Kaçar ordusunun modernleşme ihtiyacı görülmüş ve Batı ilerlemesini takip edebilmek amacıyla silahlı kuvvetler başta olmak üzere; eğitim, basın-yayın, idarî yapılanma gibi alanlarda reform çalışmaları başlatılmıştır. Başlatılan bu çalışmalar, İran toplumunun geleneksel yapısına meydan okumuştur. Yenileşme çabaları Batıcılık ya da modernite gibi isimlerle yeni bir sosyal ve kültürel olgunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Muhammed Şah döneminde, İngiltere ile yaşanan anlaşmazlıklar ve Herat meselesi hükûmet gündemini meşgul etmiş, onun genç yaştaki ölümü üzerine tahta Nâsirüddin Şah geçmiştir. Nâsirüddin Şah döneminde modernleşme çabaları ve reformlar, ünlü vezir Emîr Kebîr'in uygulamaları ile hız kazanmış, idarî, ekonomik, askerî ve kültürel alanlarda önemli ıslahatlara imza atılmıştır. Emîr Kebîr'in çabaları üst kademe yöneticilerinin çıkarlarında ters düşünce, aleyhinde yapılan propagandaların kurbanı olmuş ve şahın emri ile idam edilmiştir. Nâsirüddin Şah'ın hükümdarlığı döneminde yaşanan Bâbî isyanları ülkede karışıklıklara sebep olmuş ve hükûmet tarafından şiddetle bastırılmıştır. Bu dönemde Ruslara ve İngilizlere verilen siyasi ve ticari imtiyazlar, şahın olağanüstü masraflı yurtdışı gezileri, kaynak yoksunluğu gibi nedenler halkta büyük bir hoşnutsuzluğa ve protestolara yol açmıştır.

Nâsirüddin Şah'ın vefatının ardından tahta çıkan Muzafferüddîn Şah döneminde de kaynak yetersizliğinden dolayı Batılı devletlere çeşitli imtiyazlar verilmiş, Şahın Avrupa'ya sağlık sebebiyle yaptığı seyahatler tepkileri daha da yoğunlaştırmış ve halkta meşrutiyet düşüncesinin yerleşmesine neden olmuştur. Meşrutiyet fikrinin oluşmasında ayrıca; Fransız İhtilâli'nin getirdiği özgürlük ve aydınlanma akımları, Osmanlı Devleti'nde gerçekleşen meşrutiyet hareketleri, Hindistan, Osmanlı, Rusya ve Avrupa'ya seyahat eden tüccarların ve eğitim için Avrupa ülkelerine giden öğrencilerin yeni fikirlerle dönmeleri de etkili olmuştur. Meşrutiyet devriminin en önemli simaları arasında Cemaleddin Asadâbâdî, Mirza Melkum Han, Seyyid Hasan Takizâde, Mirza Yusuf Han Tebrizî, Seyyid Muhammed Tabâtabâî, Abdullah Behbehânî gibi isimler sayılabilir.

Protestolar ve baskılar üzerine Şah, 1906 yılında Anayasa'yı onaylamış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir. Yerine geçen oğlu Muhammed Ali Şah, meşrutiyet hareketine karşı direnç göstermiş ve 1908 yılında meclisi topa tutturmuştur. Bunun üzerine halk daha güçlü bir şekilde örgütlenmiş ve ses yükseltmiş, Tebriz ve Tahran'da başlayan ayaklanmalar Kirman, İsfahan ve Reşt'e sıçramıştır. Protestoların büyüklüğü ve yaşanan çatışmalar sonucunda Muhammed Ali Şah, tahtını koruyamayacağını anlayarak 1909 yılında Rusya'ya gitmiş ve son Kaçar Sultanı Ahmed Şah tahta çıkarılmıştır.

Meşrutiyetin ilanı ve meclisin açılması ülkedeki sorunları çözmemiş, Rus ve İngiliz baskısı devam etmiştir. "Hizb-î İnkılabî" ve "Hizb-î İtidalî" isimli iki farklı grup arasında yaşanan fikri çatışmalar, ölümle sonuçlanan olaylara kadar varmıştır. Ahmed Şah, 1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşında İran'ın bağımsızlığını ilan etmiş olsa da 1919 yılında

İngilizlerle yaptığı antlaşma, ülkenin bir İngiliz sömürgesi haline gelmesini öngörüyordu. IV. Meclis bu antlaşmayı kabul etmeyeceğini duyurmuş ancak Rus ve İngiliz muhalefeti sonucunda bu kabine düşürülmüştür. Yerine kurulan V. Meclis ülkenin her yerinden gelen Kaçar Hanedanına son verilmesi talepleri doğrultusunda aldığı karar ile Kaçar Hanedanını resmen sona erdirmiştir.

Tüm bu siyasî gelişmelerin etkisi ve XIX. yüzyılın ilk yarısında sınırlarda meydana gelen değişiklikler Azerbaycan Eyaleti ve Tebriz'i hem askerî ve stratejik hem de ekonomik açıdan daha önemli bir konuma yükseltmiştir. Kadim ticaret güzergâhı İpek Yolu üzerinde bulunan Tebriz; Asya, Osmanlı, Rusya ve Avrupa ticaretinin geçiş noktasında bulunuyordu. Bölgesel pazar ve idarî merkez olarak Tebriz şehri, canlı ticaret hayatı nedeniyle Avrupa medeniyeti ile daha yakın bir temas içindeydi ve dünyadaki gelişmeler ve yenilikler İran'a, Tebriz dolayısıyla Azerbaycan Eyaleti üzerinden yayılmaktaydı.

Güney Azerbaycan şehirlerinin genel durumuna bakıldığında bu dönemde bakımsız, temizlik, güvenlik ve aydınlatma gibi temel hizmetlerden yoksun olduğu görülür. Halkın büyük çoğunluğu kıyılmış saman ve çamurdan ya da güneşte yanmış tuğlalardan inşa edilmiş yapılarda otururken, soyluların ve zenginlerin evleri gösterişli ve lüks yapılarıydı. Yoğun ticaret hayatı nedeniyle çarşılar ve kervansaraylar dikkat çekiyor, şehirlerin genel mimarî yapılarından çok doğal güzellikleri ve bol miktarda yetişen tarım ürünleri öne çıkıyordu.

Kaçar Devleti, otokratik monarşi ile yönetilen bir devlettir. Şahlar, tebaaları üzerinde mutlak bir otoriteye sahip olup, sınırsız yetki ve sorumlulukları olsa da ülkede merkezî yönetim yeterince güçlü değildi. Düzenli ve güçlü bir ordunun bulunmaması ve devlet mekanizmasındaki eksiklikler şahın otoritesinin ülke geneline yayılmasını güçleştiriyor ve yerel yöneticiler ile büyük toprak sahiplerinin bir dereceye kadar bağımsız davranmasına yol açıyordu. Makam ve mevkilerin devlet tarafından açık artırma ile satılması uygulaması, bunlar karşılığında ödenen meblağların tahsilini sağlamak amacıyla yönetici sınıfın, halktan kanunsuz vergiler almasına neden oluyor ve merkezî otorite tarafından bu duruma müdahale edilemiyordu.

Kaçar Hanedanı döneminde eyaletlere bölünerek yönetilen ülkede Tebriz merkezli Azerbaycan Eyaleti, İran'ın en büyük yönetim birimlerinden biri olmuş, veliaht şehzadeler tarafından doğrudan yönetilmiştir. Veliaht makamı ve bir nevi ikinci başkent olan Tebriz'de, Rus ve Osmanlı büyükelçilikleri de bulunuyordu.

XIX. yüzyılda İran ve Güney Azerbaycan'da üretim teknikleri, basit işgücü ve el emeğine

dayanıyordu. Ulaşım yollarının yetersizliği ve bakımsızlığı, mülkiyet güvencesinin bulunmaması, ağır vergiler, yabancılara verilen imtiyazlar, ülkeye ithal malların girişi gibi sebepler, yoksulluk ve işsizliğin hızla artışına neden olmuştur. Ancak Azerbaycan Eyaleti'nin iklimi ve coğrafi koşulları, İran'ın diğer bölgelerine göre tarımsal üretime daha uygundu. Bölge, halı üretimi konusunda da ülkede ilk sıralarda yer almakta ve İran ekonomisine önemli katkıda bulunmaktaydı.

Kaçar Hanedanı döneminde, İran toplumunun geleneksel yapısı olan aşiret-kır-kent üçlemesi devam etmiştir. XIX. yüzyıl İran toplam nüfusunun çoğunluğu köylüler ve aşiret üyelerinden oluşmaktaydı. Ülkede resmî nüfus sayımı yapılmadığından, nüfus hakkında net bilgi verilememekle beraber, bir köy, kasaba ya da şehrin nüfusu genellikle aile sayısı üzerinden, aşiretlerin nüfusu ise toplayabilecekleri asker sayısına göre tahmin ediliyordu. Dönemin Güney Azerbaycan nüfusu, bölgede bulunan seyyahların aktardığına göre yaklaşık 2.000.000 olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil ediyor, ayrıca bölgede Kürtler ile Nesturi, Keldâni ve Ermenilerden oluşan Hristiyan azınlıklar da yaşıyordu.

XIX. yüzyıl İran ve Güney Azerbaycan bölgesinde sosyal yapıyı oluşturan sınıf tabakaları; soylular ve ileri gelenler, ulema, tüccarlar, köylüler, aşiretler ve Hristiyan azınlıklar olarak tanımlanabilir. Soylular ve ileri gelenler, şahın ailesi, aşiret reisleri, valiler ve askerî komutanlar ile üst düzey bürokratlardı. Soyluların makamları genellikle miras yolu ile geçiyor ve bunlar ihtişamlı bir yaşam sürüyorlardı. Ulema, Kaçar toplumu için çok önemli bir yere sahipti. Egemen tabaka ile halk arasında tampon görevini üstlenen ulema, çoğu zaman siyasî figürlerden daha güvenilir bir yere sahipti. Dinî anlamda ileri bir eğitim almış olan müçtehitler ve bilgili ve okur-yazar olan mollalar, halk arasında güçlü etkilere sahipti. Ulema ayrıca yargı ve eğitim sistemlerini elinde bulunduruyordu.

Kaçar Hanedanı döneminde tüccar sınıfı, ayrıcalıklı ve nispeten bağımsız, saygın bir sınıftı. Ülke ekonomisine yaptıkları katkının yanı sıra, piyasadaki nakit dolaşımını sağlıyorlar, ihtiyacı olanlara faizle borç veriyorlar, güvenilir kişiler oldukları için halkın servetlerini saklıyorlardı. Çoğu tüccar, yatırımlarını toprağa yaptığından, büyük toprak sahibi olan tüccar sayısı da fazlaydı. Tüccarlar aynı zamanda hayır işleri ile de ilgileniyor, sosyal hizmetlere ve özellikle eğitime yatırım yapıyorlardı.

XIX. yüzyıl İran nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan köylü sınıfı, üretimin büyük kısmını gerçekleştirmekle birlikte en ağır çalışma şartları ile vergi yüküne sahip sınıftı.

Büyük toprak sahiplerinin mülklerinde kiracı konumunda sayılan köylüler, işledikleri arazi, kullandıkları yeraltı suyu, oturdukları ev karşılığında, elde ettikleri üründen köy sahiplerine pay veriyorlardı.

Özerk birer topluluk olan aşiret üyeleri ise reislerine son derece sadık ve bağlı, kendi hiyerarşileri bulunan gruplardı. Güney Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti sınırında yaşayan aşiretlerin bir kısmı, iki ülke arasında yaptıkları sınır ihlalleri ve soygunlar nedeniyle çatışmaya varabilen huzursuzluklara sebep oluyorlardı.

Güney Azerbaycan nüfusunun Hristiyan azınlıkları olan Nesturiler ve Ermeniler, Rusya, Avrupa ve Amerika misyonerlerinin etki alanında bulunuyorlar ve yaşadıkları toprakların yöneticilerinden ziyade Hristiyan ülkelere bağlı görünüyorlardı. Türkmençay Antlaşması ile Rus topraklarına İran'dan çok sayıda Ermeni göç ettirilmiş ve bugünkü Ermenistan'ın temelleri atılmıştır. Abbas Mirza, bu göçü durdurmak için Azerbaycan Ermenilerine çeşitli ayrıcalıklar tanımış ancak çabaları onları Rus etkisinden kurtarmaya yeterli olmamıştır.

XIX. yüzyılda İran genelinde ve Güney Azerbaycan'da gerçekleştirilmeye çalışılan yenileşme çabaları eğitim kurumlarını da kapsamıştır. Din adamlarının yönetiminde bulunan geleneksel eğitim kurumları olan mektep ve medreselerden başka, modern eğitim veren okulların kurulması için çaba gösterilmiştir. Yurt dışına gönderilen öğrenciler bu çabaların ilk ayağını oluşturur. Tahran'da 1851 yılında kurulan Dârü'l-fünun Batı bilim ve teknolojisinin öğretileceği ilk modern okul olarak kayıtlara geçmiş, 1859 yılında Tebriz'de Dârü'l-fünun mezunlarının eğitimci olarak görev aldığı Dârü'l-saltana olarak adlandırılan ikinci bir Dârü'l-fünun kurulmuş, ancak bu okul uzun ömürlü olamamıştır.

Güney Azerbaycan eğitim reformu konusunda başı çekmiş ve toplumun ihtiyaçları çerçevesinde millî okulların açılması ilk olarak Tebriz'de gerçekleşmiştir. İran'ın ilk millî okulu, Mirza Hasan Rüşdiye tarafından açılan "Rüşdiye Okulu"ydü. Azerbaycan'da açılan millî okullar, din adamlarının tepkisini çekmiş ve büyük çoğunluğu kapatılmak zorunda kalmıştır. Ülkeye gelen misyonerler tarafından kurulan okullar, İran'daki Batı tarzı eğitimin verildiği eğitim kurumları olmasının yanı sıra dinî, kültürel ve siyasî amaçlara da hizmet etmiştir. Güney Azerbaycan'da yaşayan Hristiyan nüfusun kendi menfaatlerine uygun olarak yönlendirilmesi amacıyla, Presbiteryen ve Katolik misyonları dışında Ermenilerin kendi çocukları için açmış olduğu okullar da bulunuyordu.

Edebiyat ve yazın hayatı anlamında çok parlak bir devir olmadığı görülen XIX. yüzyıl İran ve Güney Azerbaycan'ında dinî ilimlere olan ilgi devam etmiştir. Edebî olarak Firdevsî,

Hâfız, Mevlânâ, Rumî, Sadî gibi isimlerin eserleri revaçtaydı. Anadolu ve Kafkasya coğrafyasının sözlü edebiyat eserleri olan Âşık Garib, Kerem ile Aslı ve Koroğlu gibi destan ve hikayeler ile maniler Güney Azerbaycan'da iyi bilinmekteydi. Yazılı Türk edebiyatında ise mersiye ve mudhikeler ön plana çıkıyordu.

Matbaa, İran'a ilk olarak XVII. yüzyılda getirilmiş, Kaçar Hanedanı dönemine kadar sadece azınlıklar tarafından kullanılmış ve dinî kitaplar basılmıştır. Abbas Mirza öncülüğünde 1817 yılında Tebriz'de açılan matbaadan sonra yurtdışında eğitim almak üzere gönderilen Mirza Salih Şirazi, ülkesine dönerken yanında getirdiği matbaa ile yine Tebriz'de bir basımevi kurmuştur. Bu matbaada kitapların yanı sıra İran'daki ilk gazete olan Akbar da basılmıştır. Bu tarihten sonra gazetecilik alanında ilerleme kaydedilmiş ve Tebriz ile Azerbaycan Eyaleti'nde basılan gazete sayısı zamanla artmıştır.

Bilinen en eski dinlerden biri olan Zerdüştlüğün doğduğu topraklar olan Güney Azerbaycan'da Mani dini, Mazdekîler, Hristiyanlığın çeşitli mezhepleri gibi inançlar da yaşamaktaydı. İslâmiyet'in yayılması ile büyük oranda Müslümanlığın hâkim olduğu bölgede, Safevî Devleti'nin kuruluşu ile Şiilik, resmî mezhep haline gelmiş ve bu mezhebe ait ritüeller, bölge halkının yaygın inanç sistemini oluşturmuştur. Kadim Türk inançlarının izlerine de rastlanan Güney Azerbaycan Bölgesi'nde dindarlığa dayalı ve hurafeler ile batıl inançların yönlendirdiği bir inanç sisteminin mevcut olduğu ve bölge insanının bu metaforları uygulama konusunda son derece samimi oldukları söylenebilir.

Aile kurumu ve akrabalık bağlarının güçlü olduğu bölgede, evlilik, doğum, ölüm gibi insan hayatının önemli geçiş dönemlerine özel ritüeller uygulanmaktaydı. Çocukların eğitimi, aile içerisinde gerçekleştiriliyor ve ahlâkî açıdan düzgün yetiştirilmelerine özen gösteriliyordu. Kadınlar daha çok ev yaşamında etkin rol üstleniyorlar, sosyal hayatları özel ve önemli günlerle sınırlı kalıyordu.

Bölgedeki yoğun ticaret hayatının etkisiyle çarşılar hemen hemen bütün şehirlerin en kalabalık ve canlı noktalarıydı. İnsanların sosyal ilişkilerini gerçekleştirdikleri mekanlar arasında ilk sırada bulunan çarşılar haricinde, meydanlar, camiler ve hamamlar da bu göreve hizmet eden mekânlar arasındaydı. Törenlere katılım ve üste itaat Kaçar toplumunun en önemli özelliklerinden biriydi ve toplumun tüm bireyleri özel günlerde düzenlenen törenlere katılım sağlıyorlardı. Çeşitli gerekçelerle ziyaretler ve misafir kabulleri hem saray erkânı hem de halk arasında yaygındı. Güney Azerbaycan halkının misafirperverliği seyyahlar tarafından sıkça övülmüştür.

Halkın giyim kültürü ise coğrafya ve iklim koşullarının yanı sıra sosyal sınıf ve maddi durum gibi etkenlerle şekillenmekteydi. Zengin bir giyim kültürü bulunan Güney Azerbaycan'da başı kapalı tutmak önemli bir gelenektir ve erkeklerin evin dışında şapka takması bir nezaket kuralı olarak görülmekteydi. Şahtan en sıradan insanlara kadar herkes başlık kullanıyordu ve kalpak, serpuş, külâh gibi başlıklar yanında din adamlarınca sarık kullanılmaktaydı. Bölgede yaşayan aşiretlerin ise kendilerine özgü başlıkları bulunuyordu. Giysilerin genellikle kendi bölgelerinde imal edilen ipekli ya da pamuklu kumaşlardan yapıldığı görülür. Mevsim koşullarına göre kalın ya da ince kumaşların kullanıldığı kıyafetler, bol, dökümlü ve rahat kalıplı giysilerdi. Üst sınıfın belirli bir zevki yansıtan, güzel desen ve motiflere sahip, ipek ve kaşmir gibi kumaşların kullanıldığı, işlemeli göz alıcı kıyafetler giydikleri ve genel olarak beyaz rengi tercih ettikleri görülür. Sıradan halk ise tarım ve üretim gibi ağır işlerde çalışmaları nedeniyle kolay kirlenen kıyafetlerini, kahverengi, koyu yeşil ya da koyu mavi gibi renklere boyatıyorlar ve genellikle pamuklu kumaştan üretilmiş kıyafetler giyiyorlardı. Dış giysi olarak, coğrafyada hayvancılığın yaygın olması nedeniyle kürkler, yün veya koyun derisinden yapılmış ceketler tercih edilmekteydi.

Kaçar Hanedanı döneminde kadın giyiminin en önemli önceliği vücut hatlarının örtülmesiydi. İç ve dış giyim olarak ikiye ayrılabilen kadın giysileri takı ve süs eşyalarıyla zenginleştirilmekteydi. Kadın kıyafetleri daha çok kırmızı, mor, sarı ve turuncu renklerdeki kumaşlardan yapılmaktaydı.

Evlere ve diğer iç mekanlara girerken ayakkabılar çıkarıldığından çoraplara özen gösteriliyor ve çeşitli renklerde güzel desenler işlenerek imal ediliyordu. Kış mevsiminde genellikle yün çoraplar tercih edilmekteydi. Potin, kundura ve çizme genellikle az kullanılıyor, Tebriz ve Tahran gibi büyük şehirlerde giyiliyordu. Kaçar Hanedanı dönemi başlarındaki geleneksel giyim tarzı, Nâsirüddin Şah döneminde Avrupa kültürünün ülkeye yoğun bir şekilde nüfuz etmesi sonucunda Batı'dan etkilenmiş ve kullanılan tekstil ürünleri ve giyim tarzları değişmeye başlamıştır.

Dünya medeniyetine Türklerin bir hediyesi olan halıcılık, İran'da da yaygın olarak Türklerle başlamıştır. Güney Azerbaycan, özellikle Tebriz halıları çok ünlüdür. Şah Abbas döneminde başlayan halı ihracatı zaman zaman durgunluk dönemleri yaşasa da Kaçar Hanedanı döneminin özellikle ikinci yarısından itibaren hız kazanmıştır. Batılıların, bölgede kullanılan yüksek kaliteli yün ve doğal boyaların yanı sıra özgün ve eşsiz motifleri nedeniyle İran ve Azerbaycan halılarına olan ilgilerinin artması sonucu halı imalatında artış yaşanmış, talebin

artmasıyla halıcılık alanına yabancı sermaye yatırımları ortaya çıkmıştır. M.Ö. V-IV. yüzyıllara tarihlenen ve Türk Halı sanatının en eski örneği olarak bilinen Pazırık Halısı geleneksel Türk düğüm sistemi ile dokunmuştur. Coğrafi koşulları nedeniyle Azerbaycan Bölgesi'nde dokunan halılardaki desen çeşitliliği İran'ın diğer bölgelerine göre daha yoğundur. Bölgede dokunan halılarda kullanılan motifler, geleneksel inanç ve düşüncelerden kaynaklanan kültürel veya mitolojik öğeler, av sahneleri, tarihteki efsanevî ve önemli şahsiyetlerin portreleri, doğa manzaraları gibi temaları içeriyordu. Azerbaycan ve İran'daki halı endüstrisinin kökeni aşiret halılarına dayanmaktaydı ve konargöçer aşiretlerin kadın ve çocukları tarafından, kendi besledikleri yünler ve doğal boyalarla üretilen halılardı. Ülke ekonomisine katkısının yanı sıra kültürel açıdan da önemli bir yere sahip olan bu halılar, aynı zamanda evlerin ve diğer iç mekanların değişmeyen dekorasyon malzemelerinden biriydi.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Âdemiyyet, Feridun. *Emîr Kebîr ve İran*. Tahran: İntişârat Harezmi, 1362.
- . *Fikr-i Âzâdî ve Mukaddeme-i Nuhzet-i Meşrutîyet*. Tahran: İntişârat-ı Sahn, 1340.
- A. Amurian & M. Kasheff. "Armenians of Modern Iran". *Encyclopædia Iranica*. 2: 478-483. ed. Ehsan Yarshater. London: Routledge & Kegan Paul, 1987.
- Aştîyani, Abbas İkbâl. *Mirza Tâki Han-ı Emîr Kebîr*. Tahran: Çap-ı Nâban, 1340.
- Abû'l-Farac. *Abû'l-Farac Tarihi 1*, trc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- . *Abû'l-Farac Tarihi 2*. trc. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*. New Jersey: Princeton University Press, 1982.
- . *Modern İran Tarihi*, trc. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Afary, Janet. *The Iranian Constitutional Revolution: 1906-1911*. New York: Columbia University Press, 1996.
- Afiyet, Muhammed Rıza. *İran Meşrutîyet Tarihi ve Tebriz Harekâtı: İran Meşrutîyet Kahramanı Settar Han (1867-1914)*, trc. Hasan Bedel, Serdar Gündoğdu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Ahmedünneşevî, Şabeddin. *Celâleddin Harezmsâh*, trc. Necip Asım Yazıksız. Eskişehir: Dorlion Yayınları, 2023.
- Aka, İsmail. *İran'da Türkmen Hâkimiyeti: Karakoyunlular Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Aksaray-î, Kerîmüddin Mahmud-i. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Alan, Hayrünisa. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular: 1360-1506*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Albayrak, Recep. *Türklerin İranı Yakın Gelecek 1*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- . *Türklerin İranı: Yakın Gelecek 2*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- Algar, Hamid. "Abdullah b. İsmâil Bihbehânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6: 142. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- . *Mîrzâ Malkum Khân: A Study in the History of Iranian Modernism*. London: University of California Press, 1973.
- . "Mirza Melkum Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 164-166. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- . *Religion and State in Iran 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. Los Angeles: University of California Press, 1969.
- Aliev, Saleh Muhammedoğlu. "Erdebil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Altun, Ara. "Gökmescid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 142-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Amanat, Abbas. *Pivot of the Universe: Nasir Al-Din Shah and the Iranian Monarchy 1831-1896*. Berkeley: University of California Press, 1997.

- Andican, A. Ahat. *Emir Timur: Tarih, Siyaset, Miras*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Arabşah, İbn-i. *Acâibu'l-Makdûr: Bozkırdan Gelen Bela*, trc. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012.
- Ardel, Ahmet. “Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası”, *Türk Dünyası El Kitabı* içinde. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Arunova, M. R. & K.Z. Eşrefyan. *Nadir Şah-ı Avşar*, trc. Nergize Turaeva. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Ateş, Abdurrahman. “Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri”. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2001.
- Atkin, Muriel. *Russia and Iran: 1780-1828*. Minnesota: University of Minnesota, 1980.
- Avery, Peter. *Modern Iran*. New York: Frederick A. Praeger, Inc., Publishers, 1965.
- . “Nâdir Shâh and The Afsharid Legacy”. *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic 7* içinde, ed. Gavin Hambly, Charles Melville, Peter Avery. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . “Printing, The Press and Literature in Modern Iran”, *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic 7* içinde, ed. Gavin Hambly, Charles Melville, Peter Avery. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Axworthy, Michael. *İran: Aklın İmparatorluğu*, trc. Özlem Gitmez. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Safevi Devleti Tarihi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- . *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- . *Tarihte Tebriz*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- . “Tebriz'deki Türk Mimari Eserleri (XVI-XIX. Yüzyıllar Arası)”, *Türk Tarihine Dair Yazılar Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan* içinde, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Bal, Gülten. “Sibirya Sahası Türk Destanlarında Kutsal Varlık ve Nesneler”. Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Üniversitesi, 2018.
- Barbaro, Josaphat. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, trc. Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *An Historical Geography of Iran*. New Jersey: Princeton University Press, 1984.
- . *Moğol İstlâsına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Bassett, James. *Persia: The Land of Imams A Narrative of Travel and Residence 1871-1885*. London: Blackie & Son, 1887.
- Behnam, Jamshid. “Population”. *The Cambridge History of Iran: The Land of Iran* içinde, ed. Sir Harold Bailey, J.A. Boyle A.J. Arberry. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Behrâmnejâd, Muhsin. *Karakoyunlular Akkoyunlular: İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları*, trc. Ali İçer Serdar Gündoğdu. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Bell, John. *Travels from St. Petersburg in Russia to Various Parts of Asia*. London: Geo. Robinsons and Co., 1762.
- Berberian, Hourî. “Armenian Women in the Late 19th- and Early 20th-Century Persia”. *Encyclopædia Iranica*. 2: 667-677. ed. Ehsan Yarshater. California: Mazda Publishers. 1987.
- Beydilli, Kemal. “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, *Belgeler* içinde, Ankara: Türk Tarih Kurumu. 13 (17), 1988.
- Bezer, Gülay Öğün. “İldenizliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 82-84. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

- Bilgili, Ali Sinan. "Tebriz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Boré, Eugène. *Correspondance et Mémoires D'un Voyager en Orient*. Paris: Oliver-Fulgence, 1840.
- Bournation, George A. *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, trc. Ohannes Kılıçdağı, Ander Abadoğlu. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2022.
- Browne, Edward G. *The Press and Poetry of Modern Persia*. London: Cambridge University Press, 1914.
- . *A History of Persian Literature in Modern Times 4*. London: Cambridge University Press, 1924.
- Brydges, Harford Jones. *An Account of the Transactions of His Majesty's Mission to the Court of Persia in the Years 1807-11, 1*. London: James Bohn, 1834.
- Buniatov, Ziya Musa. "Azerbaycan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 317-322. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik. *Tarih-i Cihan Güşa*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi: İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran (1671-1673)*, trc. Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Curzon, George N. *Persia and the Persian Question 1*. London: Frank Cass & Co. Ltd., 1966.
- Çelenk, Mehmet. "İran, İslam, Safeviler ve Şiilik", *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi* içinde, ed. Orhan Karaoğlu, Nail Elhan. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2022.
- Dayı, Özkan. *Moğolların Teşkilât ve İdarî Tarihi: İran Moğolları 1220-1295*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- De Bode, Clement Augustus. *Travels in Luristan and Arabistan*. London: J. Madden and Co., 1845.
- Delili, H. A. *Azerbaycan'ın Cenub Hanlıkları: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında*. Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, 1979.
- Devletâbâdî, Yahyâ. *Tarih-i Muassır ya Hayât-ı Yahyâ 3*. Tahran: İntişârât-ı Firdevsî, 1362.
- Dieulafoy, Jane. *La Perse, La Chaldée et la Susiane: Relation de Voyage*. Paris: Librairie Hachette et Cie, 1887.
- Drouville, Gaspard. *Voyage en Perse Fait en 1812 et 1813*. Paris: Librairie Nationale Étrangère, 1828.
- Efendiyev, Oktay. *Azerbaycan Safevî Devleti: 16. Yüzyıl*, trc. Ali Asker. İstanbul: Teas Press Neşriyyat Evi, 2018.
- el-Belâzurî. *Fütûhu'l Büldân: Ülkelerin Fetihleri*, trc. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Elgood, Cyril. *Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*. London: Cambridge University Press, 1951.
- el-Hüseynî, Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, trc. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- el-Makdisî. *Ahsenü't-Tekâsîm*, trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2022.
- el-Yezdî, Muhammed el-Hüseynî. *Selçukluların Hikâyesi: el-Urâza fi'l-Hikâyeti's Selcûkiyye*, trc. Mehmet Çalışkan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Emenova, Aynur. "Tebriz Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 7: 153-167. ed. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Eravcı, H. Mustafa. "Safevi Hanedanı". *Türkler Ansiklopedisi*. 6: 1551-1569. ed. Hasan Celâl Güzel vd. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Erdekanî, Hüseyin Mahbubî. *Tarih-i Müessesat-i Temeddoni der İran*. Tahran: İntişarat-ı Daneşgah-ı Tahran, 1354.
- Evhutov, Catherine & Richard Stites. *1800'den İtibaren Rusya Tarihi: Halklar, Efsaneler, Olaylar, Güçler*, trc. Ahmet Cevdet Aşkın. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2018.
- Evliyâ Çelebi. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit 1*. haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- . *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984.
- Faruk Sümer. “Ağa Muhammed Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fasâ-i, Hasan-e. *History of Persia Under Qajar Rule*. New York: Columbia University Press, 1972.
- Fazlullah, Reşîdüddin. *Câmiu't-Tevarih: İlhanlılar Kısım*, trc. İsmail Aka vd. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- . *Câmi'ü't-Tevârih: Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk*, trc. Serkan Göksu, H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Feuvrier, Jean Baptiste. *Trois Ans à La Cour de Perse*. Paris: F. Juven, 1900.
- Fisher, W.B. *Physical Geography. The Cambridge History of Iran: The Land of Iran* içinde, ed. Sir Harold Bailey, J.A. Boyle, A.J. Arberry vd. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Flandin, Eugène. *Voyage en Perse 1*. Paris: Gide et J. Baudry, 1851.
- Floor, Willem. “Change and Development in the Judicial System of Qajar Iran (1800-1925)”, *Qajar Iran: Political, Social, and Cultural Change 1800-1925* içinde, ed. Carole Hillenbrand, Edmund Bosworth. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983.
- Fragner, Bert. “Economy: From the Safavids Through the Zands”. *Encyclopædia Iranica*. 8: 133-138. ed. Ehsan Yarshater. California: Mazda Publishers, 1998.
- Fraser, James B. *Travels and Adventures in the Persian Provinces on the Southern Banks of the Caspian Sea*. London: Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, 1826.
- Furon, Raymond. *İran*, trc. Galib Kemali Söylemezoğlu. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943.
- Göksu, Erkan. *Büyük Selçuklular: 1040-1157*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsilik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 279-284. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Tufan. *Kızılbaşlar, Osmanlılar, Safevîler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- . “Safevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 451-457. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- . *Son Kızılbaş: Şah İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Gobineau, Arthur. *Trois ans en Asie de 1855 a 1858*. Paris: L. Hachette, 1859.
- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, trc. Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Gordlevskiy, Vladimir Aleksandroviç. *Küçük Asya'da Selçuklular*, trc. Abdülkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Ankara Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 210-211. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- “Halhali Mehmedbağır”. *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*. 10: 44. Bakü: Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası Yayınları, 1987.
- Hambly, Gavin R. G. “Āghā Muhammad Khan and the Establishment of the Qajar Dynasty”, *The Cambridge History of Iran* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

- Hammer-Purgstall, Baron Joseph Von. *Büyük Osmanlı Tarihi* 7, trc. Vecdi Bürün. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1991.
- . *Büyük Osmanlı Tarihi* 8, trc. Vecdi Bürün. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1991.
- Haykıran, Kemal Ramazan. *Moğollar Zamanında Yakındoğu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- Hodgetts, Edward Arthur Brayley. *Round About Armenia: The Record of a Journey Across the Balkans Through Turkey, The Caucasus, and Persia in 1895*. London: Sampson Low, Marson and Company Limited, 1896.
- Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1535-1914*, 1. New Jersey: D. Van Nostrand Company, 1956.
- Hurşid Mehmed Paşa. *Seyâhatnâme-i Hudûd*, trc. Alâattin Eser. İstanbul: Simurg Yayınları, 1997.
- Hüseyinli, Akif. “Azərbaycan’a Təsəvvüfün Gəlişi və Xəlvətlik”, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Kültür Köprülerimiz: Uluslararası Seyyid Yahya Şirvânî ve Halvetilik Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı Yayınları, 2013.
- İbn-i Bibi. *El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâiyye Selçukname*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- İbnü’l-Esir. *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi’t-Tarih* 1. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- . *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi’t-Tarih* 2. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- . *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi’t-Tarih* 8. İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2016.
- İbnü’l-Verdi. *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, trc. Mustafa Alican. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- İbn-Havkal. *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İdris-i Bidlîsî. *Selim Şah-Nâme*. haz. Hicabi Kırılancı. İstanbul: Hece Yayınları, 2016.
- İkbal, Abbas. *Tarih-i Mufasssal-ı İrân*. Tahran: Matbaa-i Meclîs, 1312.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar* 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- . *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*, trc. Halil Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İpek, Yasin. *İran’da Kaçar Türk Hanedanlığı, Bâbîlik ve Bahâîlik*. İstanbul: Ekim Yayınevi, 2010.
- İsmailov, Dilgam. *History of Azerbaijan*. Bakü: Azerbaijan Architecture and Construction University, 2017.
- İsmailov, Mahmud. *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, trc. Vefa Kurban. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.
- Issawi, Charles Philip. *The Economic History of Iran 1800-1914*. London: The University of Chicago Press, 1971.
- İstahrî. *Ülkelerin Yolları*, trc. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- İtimadü’s-Saltana, Muhammed Hasan Sâni el-Devle. *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî* 2. Tahran: İntişârât-ı Rûzbihî, 1367.
- . *Tarih-i Muntazam-ı Nâsirî* 3. Tahran: İntişârât-ı Rûzbihî, 1367.
- İtizâdü’s-Saltana, Ali Kuli Mirza. *İksirü’t-Tevârih*. Tahran: Veisman, 1370.
- Ittig, Annette. “Carpets: Qajar Period”. *Encyclopædia Iranica*. 4: 877-882. ed. Ehsan Yarshater. London: Routledge & Kegan Paul, 1990.
- Kamalov, İlyas. *Moğolların Kafkasya Politikası*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003.
- Karabayram, Fırat. “Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası”. Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2007.
- Karabekir, Kâzım. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Emre Yayınları, 1995.

- Karadeniz, Yılmaz. *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları, 2006.
- . *Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925): İdari, Askeri, Sosyal Yapı ve Toplumsal Hareketler*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- . *İran Tarihi (1700-1925)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi 8*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011.
- Kaymaz, Nejat. *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Keddie, Nikki R. *Qajar Iran and the Rise of Reza Khan: 1796-1925*. California: Mazda Publishers, 1999.
- . "Iran Under the Later Qajars: 1848-1922". *The Cambridge History of Iran 7* içinde, ed. Gavin Hambly, Charles Melville, Peter Avery. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Kheirabadi, Masoud. *Iranian Cities: Formation and Development*. Austin: University of Texas Press, 1993.
- Kitapçı, Zekeriya. *İslâm Hidayet Güneşi Doğu Tûran Yurdunda*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2016.
- Koç, Mehmet Akif. "Modern İran Tarihinin Oluşumunda Tebriz'in Rolü: Devrimler, Savaşlar, Siyasal ve Toplumsal Süreçlere Tebriz Şehri ve Tebrizli Şahsiyetler Üzerinden Bir Bakış", *Modern İran Tarihi Kaçar Hanedanı'ndan İslâm Devrimine* içinde, ed. Osman Karacan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Konukçu, Enver. "Cihan Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 536. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Koyuncu, Mevlüt. "Müslüman Arapların İslâm'ın İlk Fetih Döneminde İrminiyye ile Olan Münasebetleri 2", *Tarihte Türkler ve Ermeniler* içinde, ed. Mehmet Metin Hülâgü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Kurat, Akdes Nimet. *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Kurtuluş, Rıza. "Dümbül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 352-353. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- . "Mirza Takî Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 168-169. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- . "Seyyid Hasan Takîzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 459. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- . "Tâlibof". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Lambton, Ann K.S. *Landlord and Peasant in Persia*. London: Oxford University Press, 1953.
- . "Land Tenure and Revenue Administration in the Nineteenth Century", *The Cambridge History of Iran 7* içinde, ed. Gavin Hambly, Charles Melville, Peter Avery. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . "Persia: The Breakdown of Society", *The Cambridge History of Islam 1* içinde, ed. Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, P.M. Holt. London: Cambridge University Press, 1970.
- Lenzowski, George. *Rekabet Rusia ve Garb der-Iran*, trc. İsmail Raiyn. Tahran: İntişârat-ı Câvidan, 1353.
- Malcolm, John. *The History of Persia 2*. London: Longman and Co., 1815.
- Marx, Karl & Friderich Engels. *Kominist Parti Manifestosu*. İstanbul: Sis Yayıncılık, 2012.

- Mehdevî, Abdurrıza Huşeng. *Tarih-i Ravabıt-ı Haricî-yi İran*. Tahran, 1379.
- Mehmetov, İsmail. *Türk Kafkas'ında Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*. ed. Şamil Necefov Ekber, N. Necef. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Mekkî, Hüseyin. *Zindegâni-yi Mirza Takî Han-ı Emîr Kebîr*. Tahran, 1994.
- Memiş, Ekrem. *Eski İran Tarihi: Medler, Persler, Partlar*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2018.
- Merçil, Erdoğan. *Büyük Selçuklu Devleti: Siyasi Tarih*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.
- . “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, *Genel Türk Tarihi 3 içinde*, ed. Ali Birinci Hasan Celal Güzel. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- . “Türkiye Selçukluları”, *Türkler Ansiklopedisi*. 6: 863-906. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Merağa’i, Hacı Zeynel Abidin-i. *Seyahatname-i İbrahim Bey veya Vatanseverlik Belası*, trc. Mustafa Çiftçi. Ankara: Alter Yayıncılık, 2019.
- Metin, Celal. *Emperyalist Çağda Modernleşme: Türk Modernleşmesi ve İran (1800-1941)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2011.
- Minorsky, Viladimir. “Âdharbaydjan”. *The Encyclopedia of Islam*. 188-191. Leiden: E. J. Brill, 1986.
- . “Mākū”. *E. J. Brill's First Encyclopedia of Islam 1913-1936*. 5: 180-182. Leiden: E. J. Brill. 1987.
- Minorsky, Vladimir. *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries*. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1958.
- Moazami, Behrooz. *İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1796'dan Bugüne*, trc. Bahar Bilgen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Moosavi, Mir Saeed. “Bazaar and its Role in the Development of Iranian Traditional Cities”, *IRCICA International Conference of Islamic Archaeology içinde*. Tabriz: Tabriz Azad University Faculty of Art & Architecture. 2005.
- Mîrhând, Mahmûd. *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Tabaka-i Selçûkiyye*, trc. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Morier, James Justinian. *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1812.
- . *A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818.
- Mostevfî, Abdullah. *Şerh-i Zendegânî-i Men ya Tarih-i İctimâi ve İdarî-i Devre-i Kacariyye 2*. Tahran: İntişârât-ı Zevar, 1371.
- . *The Administrative and Social History of the Qajar Period 1*. California: Mazda Publishers, 1997.
- Mounsey, Augustus H. *Journey Through the Caucasus and the Interior of Persia*. London: Smith Elder, 1872.
- Naskali, Esko. “İran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 394-395. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- . “Sâsânîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 174-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Nateq, Homa. *Kârnâme-i Ferheng-i der İran*. Tahran: Havarân, 1375.
- Necefli, Güntekin. “Çarlık Rusyası'nın Ermenileri Azerbaycan Topraklarına Göç Ettirmesi (Rusya Arşiv Kaynakları Işığında)”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler içinde*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Necmî, Nâsır. *Muhammed Ali Şâh ve Meşrûtiyet*. Tahran: İntişârât-ı Zaryâb, 1377.

- Nefisî, Saîd. *Târih-i İctimâ-i ve Siyâsî İrân der Devre-i Muâsır*. Tahran: Çâphâne-i Mehârat, 1383.
- Nesibli, Nesib L. *Azerbaycan Tarihi: Millet-Devlet-Siyaset*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2021.
- Neumann, Karl Friedrich. *Ge Schich te der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, Welche im Jahre 1828 aus den Persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland Auswanderten*. Leipzig: Weirmann'sche Buchbandlung, 1834.
- Newman, Andrew J. *Safavid Iran: Rebirth of A Persian Empire*. London, New York: I.B Tauris, 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- . “Babaîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 373-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Olson, Roger T. “Persian Gulf Trade and the Agricultural Economy of Southern Iran in the Nineteenth Century”, *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change* içinde, ed. Nikki R. Keddie, Michael E. Bonine. Albany: State University of New York Press, 1981.
- Ökten, Melike Sarıkçıoğlu. “Nadir’in Afgan Abdali ve Gılzailerle Mücadelesi”, *Nadir Şah’ın Mirası: 16. Yüzyıldan Bugüne İran’da ve Türkiye’de Avşarlar* içinde, ed. Özer Özocak, Yılmaz Karadeniz. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Öngören, Reşat. “Safeviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 460-462. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Öz, Mustafa. “Hüseyniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özaydın, Abdülkerim. “Harezmsahlar Devleti”, *Genel Türk Tarihi 3* içinde, ed. Ali Birinci, Hasan Celal Güzel. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- . “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 54-57. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- . “Tutuş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 446-449. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özcan, Azmi. “Muzafferüddin Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 419. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- . “Nâdir Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Merağa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 162-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- . “Muhammed Ali Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 500-501. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- . “Muhammed Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 568-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- . “Olcaytu Han”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 345-347. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- . *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar: Kaynaklar ve Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- . “Urmiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Papazian, H. “Armeno-Iranian Relations 1828-1925”. *Encyclopædia Iranica*. 2: 476-478. London: Routledge & Kegan Paul, 1987.
- Perkins, Justin. *A Residence of Eight Years in Persia Among the Nestorian Christians*. New York: Allen, Morrill & Wardwell, 1843.

- Perry, J.R. “Āgā Mohammad Khan Qājār”. *Encyclopædia Iranica*. 1: 602-605. London: Routledge & Kegan Paul, 1985.
- Picot, Henry Philip. *Railways in Western Asia*. Londra: Central Asia Society, 1904.
- Pîrâ, Suâd & Osman Gazi Özgüdenli. “Nâsirüddin Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 405-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Polunov, Alexander. *Russia in the Nineteenth Century: Autocracy, Reform, and Social Change, 1814-1914*. New York: M.E. Sharpe, 2005.
- Porter, Robert Ker. *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia 1*. London: A. & R. Spottiswoode, 1821.
- Quinn, Sholeh. *Şah Abbas: İran'ı Yeniden Şekillendiren Hükümdar*, trc. Zeliha Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Resulzade, Mehmet Emin. *Seçme Eserler 1: Kitaplar*, dü. Yavuz Akpınar vd. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- . *Seçme Eserler 2: Süreli Yayınlardaki Yazıları, El Yazmaları*. dü. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Richter, Julius. *A History of Protestant Missions in the Near East*. London: Oliphant, Anderson & Ferrier, 1910.
- Ringer, Monica M. *Education, Religion, and the Discourse of Cultural Reform in Qajar Iran*. California: Mazda Publishers, 2001.
- Ringer, Monica M. “Negotiating Modernity: Ulama and the Discourse of Modernity in Nineteenth-Century”, *Iran Between Tradition and Modernity* içinde, ed. Ramin Jahanbegloo. Oxford: Lexington Books, 2004.
- Rokni, Mitra. “The Project of Modernity in Iran, 1850 to 1900: A Reinterpretation”. Doktora Tezi, The Amerikan University, 1987.
- Roux, Jean-Paul. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, trc. Ayşe Bereket, Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
- Ruşdiyye, Şemseddîn. *Sâvaneh-e Omr*. Tahran: Neşr-i Târih-i Tahran, 1362.
- Rumlu, Hasan-ı. *Ahsenü't-Tevârih*, trc. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Sadri, Manizheh. “İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Sadri, Manizheh & Yılmaz Karadeniz. “Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan İslahat Teşebbüsleri ve Sonuçları”, *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri* içinde, ed. Mehmet Ali Beyhan. İstanbul: Kitabevi, 2014.
- Sevim, Ali & Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Sümer, Faruk. “Azerbaycan”. *MEB İslâm Ansiklopedisi*. 2: 91-118. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979.
- . “Abaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 8. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- . “Ahmed Celâyir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 53-54. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- . “Ağa Muhammed Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- . *Karakoyunlular: Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- . “Bayat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- . “Kaçarlar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 51-53. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- . “Karakoyunlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- . “Kösedağ Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26: 272-273. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2002.
- . “Uzun Hasan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 261-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- . *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2016.
- . *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Sarıkcıoğlu, Melike. *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Saray, Mehmet. *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. İstanbul: MEB Yayınları, 1998.
- Satılmış, Selahattin. “I. Dünya Savaşı Öncesinde Nesturiler ve Misyonerlik Faaliyetleri”. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2006.
- Savory, Roger. *Safevîler Devrinde İran*, trc. Özgür Kolçak. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Scarce, Jennifer. “The Arts of the Eighteenth to Twentieth Centuries: Textiles”, *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic* içinde, ed. Gavin Hambly, Charles Melville, Peter Avery. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 945-958.
- Seyf, Ahmed. *İktisâd İran der Gorne Nozdehem*. Tahran: Neşr-i Cheshme, 1373.
- Sheil, Mary Leonora Woulfe. *Glimpses of Life and Manners in Persia*. London: John Murray, 1856.
- Shuster, W. Morgan. *The Strangling of Persia*. London: T. Fisher Unwin, 1912.
- Sipehr, Mirza Muhammed Tâki. *Nâsihü't-Tevarih 1*. Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1377.
- Skocpol, Theda. *Devletler ve Toplumsal Devrimler*, trc. S. Erdem Türközü. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Smith, Eli & Harrison Gray Otis Dwight. *Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia*. London: George Wightman, 1834.
- Soofizadeh, Abdolvahid. “Kasr-ı Şirin Antlaşması’ndan Önce Osmanlı İran İlişkileri”, *Türk Tarihçiliğine Katkılar: Mustafa Kafalı Armağanı* içinde, ed. Abdullah Üstün, Uçler Bulduk. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013.
- . *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- . “Emperyalizm Kısılcığında Osmanlı ve Kaçar Devletleri Üzerinde Rus ve İngiliz Paylaşım Planları: St. Petersburg ve Reval Görüşmeleri”, *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference* içinde, ed. Hamdullah Okay. Ankara: Farabi Publishing House, 2021.
- . “Safevîlerin Çöküş Sürecinde İsfahan’ın Afganların Eline Geçmesi ve Nadir Kuli Mirza’nın Ortaya Çıkış Süreci”, *Nadir Şah’ın Mirası: 16. Yüzyıldan Bugüne İran’da ve Türkiye’de Avşarlar* içinde, ed. Özer Özocak, Yılmaz Karadeniz. İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, trc. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Stewart, Charles Edward. *Asya’da Kılık Değiştirerek Yolculuk: Bir İngiliz Subayının Anadolu, İran ve Hindistan Hatıraları*, trc. Resul Şahsi. İstanbul: Kronik Kitap, 2024.

- Sultanova, Ruhengiz. "Makı Hanlığı". *Türkler Ansiklopedisi*. 7: 168-184. ed. Hasan Celâl Güzel. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sykes, Percy. *A History of Persia* 1. London: Macmillan and Co. Ltd., 1921.
- . *A History of Persia* 2. London: Macmillan Co. Ltd., 1921.
- . *Ten Thousand Miles in Persia or Eight Years in Iran*. London: John Murray, 1902.
- Şövkət Əzizağa Tağıyeva vd. *Cənubi Azərbaycan Tarixinin Oçerki (1828-1917)*. ed. Əlisöhbət Sumbat Sumbatzadə. Bakü: Azərbaycan SSR Bilimler Akademisi, 1985.
- . *Güney Azerbaijan*. Bakü: Orhan Neşriyyatı, 2000.
- Şâmi, Nizamüddin. *Zafernâme*, trc. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Şemîm, Ali Asghar. *Iran der Devre-i Saltanat Kacar*. Tahran: İntişârat-ı Behzâd, 2007.
- Şevket, Fahreddîn. *Îrân*. dü. Derya Örs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Şirazî, Mirza Salih. *Mecmue-yi Sefernameha-yi Mirza Salih Şirazî*. Tahran: Neşr-i Tarih-i İran, 1364.
- Şirzad, Dildar Atmaca. "Klâsik Tebriz Minyatürleri (XIII-XIV. Yüzyıllar)". *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 322-327. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Taşagıl, Ahmet. "Hazarlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 117-120. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Taberî. *Tarih-i Taberî* 2, trc. M. Faruk Görtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2000.
- . *Tarih-i Taberî* 3, trc. M. Faruk Görtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2000.
- Tabriz, Ata Mohamed. "Kaçar Döneminin Bürokratik Gelişmeleri Işığında İran'da Meşrutiyetin Oluşması", *İran: Bir Ülkenin Akademik Anatomisi* içinde, ed. Nail Erhan, Orhan Karaoğlu. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2022.
- Tancî, İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnamesi*, trc. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Taneri, Aydın. "Hârizmşahlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tapper, Richard. *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, trc. F. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Tapper, Richard. "The Tribes in Eighteenth and Nineteenth Century Iran", *The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic* içinde, ed. Gavin Hambly, Charles Melville, Peter Avery. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Tarîkî, Mujgân *İran Asr-ı Kacar (Ez-dîd Montabone, Akâsî İtalyâyî)*. Tahran: Mîr Deştî, 1390.
- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*, trc. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Tebrizî, Ahmed Kesrevî. *İran Meşrutiyet Tarihi*, trc. Hamit Zafer Kars, Mehdi Kamruz. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.
- Tecrübekâr, Bânû Nusret. *İran Edebiyatında Şiir: Kaçarlar Devri*, trc. Mehmet Kanar. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Terenzio, Pio Carlo. *Rekabet Rus ve İnglis der İran ve Afganistan*. Tahran: İntişârat-ı Bongâh-i Tercüme ve Neşr-i Kitab, 1359.
- Togan, A. Zeki Velidi. "Azerbaycan". *İslâm Ansiklopedisi*. 2: 97-112. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1979.
- Tozlu, Selahattin. "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)". *Türkler Ansiklopedisi*. 14: 860-881. ed. Kemal Çiçek, Salim Koca, Hasan Celal Güzel. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.

- Turgay, A. Üner. "Trade and Merchants in Nineteenth Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christian and Jews in the Ottoman Empire* içinde, ed. Benjamin Braude. New York: Lynne Rienner Publishers, 1982.
- Umîd, Hüseyin. *Târih-i Ferheng-i Azerbaycanî I*. Tebriz: Ferheng, 1332.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- . *Büyük Osmanlı Tarihi 5*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- . *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- . *Osmanlı Tarihi 4/1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- . *Osmanlı Tarihi 4/2*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- . "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri". *Türkler Ansiklopedisi*. 12: 822-846. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ürekli, Muzaffer. "Celayirliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Vambery, Arminius. *The Life and Adventures of Arminius Vambery*. London: T. Fisher Unwin, 1883.
- Varlık, Mustafa Çetin. "Çaldıran Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 193-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Wickens, George Michael. "Shah Muzaffar Al-Dîn's European Tour, AD 1900", *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800-1925* içinde, ed. Carole Hillenbrand, Edmund Bosworth. London: Edinburgh University Press, 1983.
- Wills, Charles James. *Persia As It Is: Being Sketches of Modern Persian Life and Character*. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1886.
- Wilson, Samuel Graham. *Persian Life and Customs: With Scenes and Incidents of Residence and Travel in the Land of the Lion and the Sun*. London: Oliphant, Anderson and Ferrier, 1896.
- Yücel, Yaşar. *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferi ve Sonuçları: 1393-1402*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Anadolu Selçuklu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı* içinde. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- . "Bâbek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Leyla. *Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.
- Yazıcı, Tahsin. "Cüneyd-i Safevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- . "Feth Ali Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- . "Hoy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 258. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- . "Matbuat: Fars Edebiyatı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 125-127. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yezdî, Şerefüddin Ali. *Emîr Timur: Zafernâme*, trc. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Yuvalı, Abdülkadir. "Ebû Said Bahadır Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- . "Gazân Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 429-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- . "Geyhatu Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 44-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- . *İlhanlı Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- . “İlhanlılar”. *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 611-618. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Makaleler

- Abrahamian, Ervand. “Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran”. *International Journal of Middle East Studies* 1, sy. 5 (1974): 3-31.
- Albayrak, Kadir. “Geçmişte ve Günümüzde Nesturi Misyonerliği”. *Journal of Islamic Research* 20, sy. 2 (2007): 164-171.
- Alkaç, Ömer. “İran Meşrutiyet Hareketinin Dinî Liderleri: Behbehânî ve Tabâtabâî”. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi* 17, sy. 2 (2024): 166-184.
- . “İran Modernleşmesinde Mirza Yusuf Han Tebrizî (Müsteşarüddeve) ve Yek Kelime Risalesi”. *Tarih Okulu Dergisi* 17, sy. 71 (2024): 1834-1856.
- Arasteh, Reza. “Growth of Modern Education in Iran”. *Comparative Education Review* 3, sy. 3 (1960): 33-40.
- Arjomandi, Kamran. “The Emergence of Science in Iran: Controversies Surrounding Astrology and Modern Astronomy in the Mid-Nineteenth Century”. *Iranian Studies* 30, sy. 12 (1997): 5-24.
- Arslan, Ali. “Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katogigoslugu’nun Rolü”. *Kafkas Araştırmaları Dergisi* 2, (1996): 19-37.
- Ashraf, Ahmed. “Mevâne Târihî Rûşd Sermâyedârî der-Îrân: Devre-i Kacariyye”. *Mecmuâ Tarîh Muasır*, (1359): 374-383.
- Asiltürk, Bâki. “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”. *Journal of Turkish Studies* 4, sy. 1 (2009): 911-995. doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.569>.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. “Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 19 (2011): 182-192.
- . “Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran’da Ticarî Hayat”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 48 (2012): 365-386.
- Azap, Eralp Yaşar. “İran’da Feth Ali Şah Dönemi (1797-1834) Askeri Reformları ve Sonuçları”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 62, sy. 2 (2022): 1104-1129.
- Barthold, Wilhelm. “Azerbaycan ve Ermenistan”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8, sy. 14 (1963): 77-87.
- Başaran, Anıl. “Sınıf Kavramının Kökeni ve Politik Ekonomik Bir Mukayese”. *Politik Ekonomik Kuram* 1, sy. 1 (2017): 214-237.
- Bolat, Gökhan. “Mîrzâ Tâki Han (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)”. *Belleten* 77, sy. 278 (2013): 151-182.
- Çelik, Sebahattin. “Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 15 (2006): 95-106.
- Daei, Masoumeh. “XX. Yüzyılın Başlarında İran Ticaretinde Osmanlı-Rus Rekabeti”. *Belleten* 77, sy. 278 (2013): 239-270.
- Dağlar, Mehmet. “Safevi Devleti’nde Şah II. İsmail ve Muhammed Hudabende Dönemlerinde Kızılbaş Hâkimiyeti (1574-1587)”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 1 (2018): 50-65.
- Dayı, Özkan, Zehra Çamçakallı, Ümmügülsün Atmaca. “Tarih Öğrencilerinin Güney Azerbaycan Algısı”. *BAYÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 7, sy. 14 (2024): 60-72.
- Doorn, Ferydoun Barjesteh van Waalwijk van. “Introduction to Entertainment in Qajar Persia”. *Iranian Studies* 40, sy. 4 (2007): 447-454.
- Erol, Su. “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri-Keldanilerine Genel Bir

- Bakış". Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 4, sy. 16 (2011): 129-137.
- Fığlalı, Ethem Ruhi & Ramazan Şimşek. "Bahâilik ve el-Kitabu'l-Akdes". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 3, sy. 2 (2011): 7-144.
- Floor, Willem. "The Market Police in Qajar Persia, the Office of Darughayi Bazar and Muhtasib". *Die Welt Des Islam* 13, (1971): 212-239.
- Fortacı, Talha. "Nestûriliğin Ortaya Çıkış Süreci". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18, sy. 2 (2018): 63-99.
- Hazirî, Ali Muhammed & Hâdi Rehberî. "Berresî Mâhiyet Tabegatî Tüccar der Devre-i Kaçariye". *Mecelle Câma-eşnâsî İran* 7, sy. 1 (2005): 66-92.
- Heyet, Mehmet Rıza. "Hasan Rüşdiye'nin Vatan Dili Ders Kitabında Atasözleri ve Deyimler, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 21, sy. 2 (2024): 287-300.
- Hopkins, Philip O. "İran's Ethnic Christians: The Assyrians and the Armenians". *Journal of the Theological Society* 61, sy. 1 (2018): 137-152.
- Hussain, Ruquia. "Armenian Renaissance and Safavid Peace". *Proceedings of the Indian History Congress* 71, (2010-2011): 921-927.
- İmamoğlu, Oğuzhan. "Türk Kaçar Hanedanlığı Döneminde Ermeni Asıllı Bir Reformist: Mirza Malkum Han". *Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi* 2, (2020): 132-149.
- Issawi, Charles Philip. "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route". *International Journal of Middle East Studies* 1, sy. 1 (1970): 18-27.
- Jahn, Karl. "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 4, (1971): 29-33.
- Karabalık, Kamuran. "Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Rusya Destekli Nasturi Olayları ve Osmanlı Devleti (1914-1917)". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15, sy. 2 (Aralık 2020): 450-463. doi:<https://doi.org/10.48145/gopsbad.792653>
- Karadeniz, Yılmaz. "II. Meşrutiyet'in Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)". *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 47, (2008): 193-214.
- . "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23, (2011): 103-111.
- . "1907'deki İngiliz-Rus Anlaşması'nın İran Siyasetine Etkisi". *Route Educational and Social Science Journal* 4, sy. 2 (2017): 222-236.
- Kaya, Gülşah. "Amerikan İç Savaşı'nın Türk Pamuk Ziraatına Etkileri (1861-1865)". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 9, sy. 4 (2022): 1401-1417.
- Keddie, Nikki. "The Iranian Power Structure and Social Change 1800-1969: An Overview". *International Journal of Middle East Studies* 2, sy. 1 (1971): 3-20.
- Köksal, Mustafa. "Harezmsahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11, sy. 1 (2021): 171-188.
- Mahdavi, Shireen. "Childhood in Qajar Iran". *Iranian Studies* 47, sy. 2 (2014): 305-326.
- Mehraki, Bahador & Abdolrasool Azimiyan. "Economic Endeavors of Julfa Armenian". *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication (TOJDAC)*. (2018): 1-6.
- Mukaddem, Ali Rıza. "Ahi Evren Veli'nin Doğduğu Şehir Hoy: Farsça ve Arapça Kaynaklara Göre". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, sy. 10 (2010): 470-477.
- Musali, Namiq. "Kaçarlar Döneminde Türk Kimliği ve Türkçenin Konumu Meseleleri Üzerine". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, sy. 4 (2018): 131-171.
- Mutlu, Suzan Akkuş. "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4, sy. 11 (2017): 225-239.

- Monteith, William. "Journal of a Tour Through Azerdbijan and the Shores of the Caspian". *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, (1833): 1-59.
- Nazarî, Sareh. "Puşâke Zenân der Penc Devre Târihî pes ez Vurûd İslâm be Îrân". *Dumâhnâme Pejuheş der Henz ve Ulûmi İnsânî* 2, sy. 1 (Mayıs 2016): 101-112.
- Nuhoğlu, Güller. "İkinci Dünya Harbi Sonuna Kadar İran Basını ve Mecelle-i Rûzigâr-ı Nev". *Şarkiyat Mecmuası* 21, (2012): 81-110.
- Özdemir, Seçil. "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu". *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi* 7, (2020): 359-386.
- Özturhan, Ahmet & Abdullah Mesut Ağır. "Son İlhanlı Başkenti Sultaniye ve Orta Çağ'daki Ticarî Önemi". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sy. 19 (2023): 99-114.
- Rahimi, Mousa. "19. yy'da İran Sahasında Yazılmış Olan Kavâ'id-i Türkî Üzerine". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 5, sy. 3 (2020): 381-396.
- Rawlinson, Henry Creswicke. "Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenjân and Tárom to Gilán in October and November". *Journal of the Royal Geographical Society of London* 10, (1840): 26-116.
- Rostam-Kolayi, Jasmin. "From Evangelizing to Modernizing Iranians: The American Presbyterian Mission and its Iranian Students". *Iranian Studies* 41, sy. 2 (2008): 213-239.
- Sümer, Faruk. "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış". *Belleten* 83, (1957): 429-447.
- Sadri, Manizheh. "Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı". *Belleten* 77, sy. 279 (2013): 653-670. doi:<https://doi.org/10.37879/belleten.2013.653>.
- Sarıçioğlu, Melike. "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar". *History Studies* 5, sy. 2 (2013): 397-410.
- Seyf, Ahmed. "Production of Sugar in Iran in the Nineteenth Century". *Iran* 32, (1994): 139-143.
- . "Foreign Trade and the Economy of Iran in the Nineteenth Century". *Iran* 34, (1996): 117-128.
- . "Obstacles to the Development of Capitalism: Iran in the Nineteenth Century". *Middle Eastern Studies* 34, (1998): 54-82.
- . "Foreign Firms and Local Merchants in Nineteenth Century Iran". *Middle Eastern Studies* 36, sy. 4 (2000): 137-155.
- . "Population and Agricultural Development in Iran 1800-1906". *Middle Eastern Studies* 45, sy. 3 (2009): 447-460.
- Soofizadeh, Abdolvahid. "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açidan Değerlendirilmesi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 32, sy. 54 (Ekim 2013): 183-94. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000559.
- Soofizadeh, Abdolvahid & Özgür Türker. "Rusya-İran (Kaçar) İlişkileri Adına Dehşet Verici Bir Hadise: Rusya'nın Tahran Başkonsolosluğu Baskını ve Büyükelçi Aleksandır Griboyedov ve Maiyetinin Katledilmesi (11 Şubat 1829)". *Belleten* 82, sy. 294 (2018): 569-586.
- Soofizadeh, Abdolvahid. "Cemaleddin Afganî'nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi". *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi* 4, sy. 2 (2020): 118-127.
- . "Büyük Selçuklular Döneminde Azerbaycan". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 18, (2023): 53-72. doi:<https://doi.org/10.23897/usad.1319090>.

- Sheil, Justin. "Notes on A Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836". *Journal of the Royal Geographical Society of London* 8, (1838): 54-102.
- Türker, Özgür. "1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, (2017): 75-91.
- Todd, E. D'arcy. "Itinerary from Tabriz to Tehrán, via Ahar, Mishkín, Ardabíl, Tálísh, Gílán, an Kazvín, in 1837". *The Journal of the Royal Geographical Society of London* 8, (1838): 29-39.
- Uluerler, Sıtkı. "Osmanlı-İran Siyasi İlişkilerinde İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın Rolü (1800-1833)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22, sy. 2 (2012): 308-319.
- Yeşilot, Okan. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 14, sy. 36 (2008): 187-199.
- Yetiş, İbrahim. "Kaçar Hanedanlığı Döneminde İran Ordusu". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 41, (2017): 35-67.

Online Kaynaklar

- Ashraf, Ahmad & Ali Banuazizi. "Classes in the Qajar Period". *Encyclopædia Iranica*. 5: 667-677. ed. Ehsan Yarshater. California: Mazda Publishers, 1992. Erişim 23 Kasım, 2023. <https://www.iranicaonline.org/articles/class-system-v/>
- Arslan, Mehmed. *Mehemmed Emin DİLSÜZ*. Ahmet Yesevî Üniversitesi. Erişim 18 Kasım, 2024. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dilsuz-mehemmed-emin>.
- Ağaoğlu, Azad. *Ebulhasan RÂCÎ*. Ahmet Yesevî Üniversitesi. Erişim 18 Kasım, 2024. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/raci-ebulhasan>.
- . *Muhammed Bâkir Halhalî*. Ahmet Yesevî Üniversitesi. Erişim 18 Kasım, 2024. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/halhali-muhammed-bakir>.
- Azerbaijan Unesco Relations. "Traditional Art of Azerbaijani Carpet Weaving in the Republic of Azerbaijan". Erişim 31 Mayıs, 2024. <https://unesco.preslib.az/en/page/HnJlbef9wa>
- British Online Archives. "The Graphic, 1873". Erişim 5 Mart, 2025. [https://britishonlinearchives.com/collections/114/volumes/1414/the-graphic-1873?filters\[query\]=&filters\[className\]=document&page=4](https://britishonlinearchives.com/collections/114/volumes/1414/the-graphic-1873?filters[query]=&filters[className]=document&page=4)
- Gilbar, Gad G. *Big Merchants in the Late Qajar Period*. 2015. Erişim 13 Kasım, 2023. <http://www.iranicaonline.org/articles/qajar-big-merchants>.
- Institute for Iranian Contemporary Historical Studies, Muhammed Şah. "Muhammed Şah". Erişim 27 Ocak, 2025. <https://www.iichs.ir/en/gallery/3688/2/mohammad-shah>
- Internet Archive. "The Game of Wolf-Running in Tabriz from an Akbar-nama (Book of Akbar)". Erişim 19 Ekim, 2023. <https://archive.org/details/clevelandart-2003.38-the-game-of-wolf-run>
- Landmarks Architects. "Ancient Persian Art and Architecture: 9 Distinctive Aspects of Persian Art and Architecture". Erişim 27 Ekim, 2024. <https://landmarksarchitects.com/ancient-persian-art-and-architecture/>
- Library of Congress. "Shah of Persia". Erişim 06 Ocak, 2025. <https://loc.gov/pictures/resource/ggbain.30323/>
- Mahdavi, Shireen. *Children's Upbringing in the Qajar Period*. Erişim 12 Temmuz, 2024. <http://www.iranicaonline.org/articles/qajar-13-children-upbringing>.
- Mintage World. "Fath Ali Shah- The Second Ruler of the Qajar Dynasty was Born". Erişim 12 Mayıs, 2024. <https://www.mintageworld.com/media/detail/12714-fath-ali-shah-the-second-ruler-of-the-qajar-dynasty-was-born/>

- Nasuhü's-Silahi (Matrakçı). "Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han". Erişim 13 Haziran, 2024.
<https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=345956&dkymId=60200>
- Prezi.com. "Qacar Türk Tayfasından Olan Ağa Mehmed Şah Qajar". Erişim 10 Ocak, 2025. https://prezi.com/r1i1i1fr_k4i/mensece-qacar-turk-tayfasndan-olan-aga-mehmed-sah-qacar/
- Servet-i Fünûn. "Misafir-i Hasü'l Has Hazret-i Şehriyârî İran Şahı Şehametlü Muzafferredin Şah Kaçar Hazretleri". Erişim 16 Mayıs, 2024.
<http://www.servetifunundergisi.com/misafir-i-hasul-has-hazret-i-sehriyari-iran-sahi-sehametlu-muzafferredin-sah-kacar-hazretleri/>
- The Nelson Collection of Qajar Photography. "Muhammad Ali Shah Qajar, Late 19th Century, Early 20th Century". Erişim 25 Mayıs, 2024.
<https://www.thenelsoncollection.co.uk/artworks/categories/1/10084/>
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, "Abbas Mirza". Erişim 14 Ocak, 2025.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/abbas-mirza>
- Victoria and Albert Museum. "Women Araound a Samovar". Erişim 2 Temmuz, 2024.
<https://collections.vam.ac.uk/item/O81784/women-around-a-samovar-oil-painting-ismail-jalayir/>
- Vogelsang-Eastwood, Gillian. *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, Digital Publications of the National Museum of Ethnology, 2001. Erişim 31 Ekim, 2024. <http://www.rmv.nl/>
- Yousef Ghadim Sattarzadeh, M. Salih Bayraktutan, Hamid Far Shahin. "Tebriz (KB İran) Kent Alanı Çevresinin Aktif Tektoniği ve Depremsellliği". 60. *Türkiye Jeoloji Kurultayı*. Ankara: TÜBİTAK. 77-80. Erişim 18 Mayıs, 2024.
https://www.jmo.org.tr/resimler/ekler/a900dc34f5f470b_ek.pdf

EKLER

Resim 1. Ağa Muhammed Şah. “Qacar Türk Tayfasından Olan Ağa Mehemed Şah Qajar”, Prezi.com, erişim 10 Ocak , 2025, https://prezi.com/r1i1i1fr_k4i/mensece-qacar-turk-tayfasndan-olan-aga-mehemmed-sah-qacar/

Resim 2. Feth Ali Şah'ı Tasvir Eden XIX. Yüzyıla Ait Bir Resim (Moskova Oriental Sanatlar Müzesi, Envanter nr. 1412/II). Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah". 451.

Resim 3. Abbas Mirza. “Abbas Mirza”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, erişim 14 Ocak, 2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abbas-mirza>

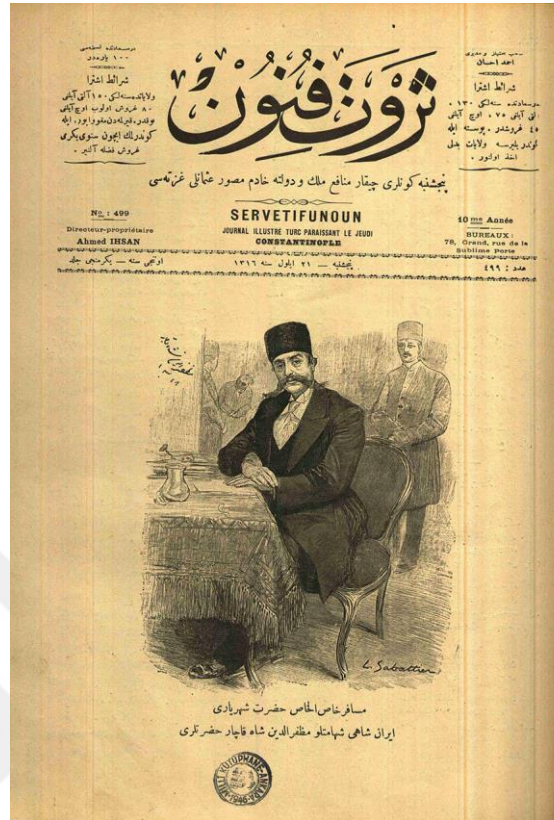
Resim 4. Muhammed Şah. “Muhammed Şah”, Institute for Iranian Contemporary Historical Studies, erişim 27 Ocak, 2025.
<https://www.iichs.ir/en/gallery/3688/2/mohammad-shah>

Resim 4. Nâsirüddin Şah. Jean Baptiste Feuvrier, *Trois Ans à La Cour de Perse* (Paris: F.Juven, 1900), 9.

Resim 5. Nâsirüddin Şah'ın 1873 Yılında The Graphic Gazetesinde Yayımlanan Paris Gezisinin İllüstrasyonu. "The Graphic, 1873", British Online Archives, erişim 5 Mart, 2025, [https://britishonlinearchives.com/collections/114/volumes/1414/the-graphic-1873?filters\[query\]=&filters\[className\]=document&page=4](https://britishonlinearchives.com/collections/114/volumes/1414/the-graphic-1873?filters[query]=&filters[className]=document&page=4)

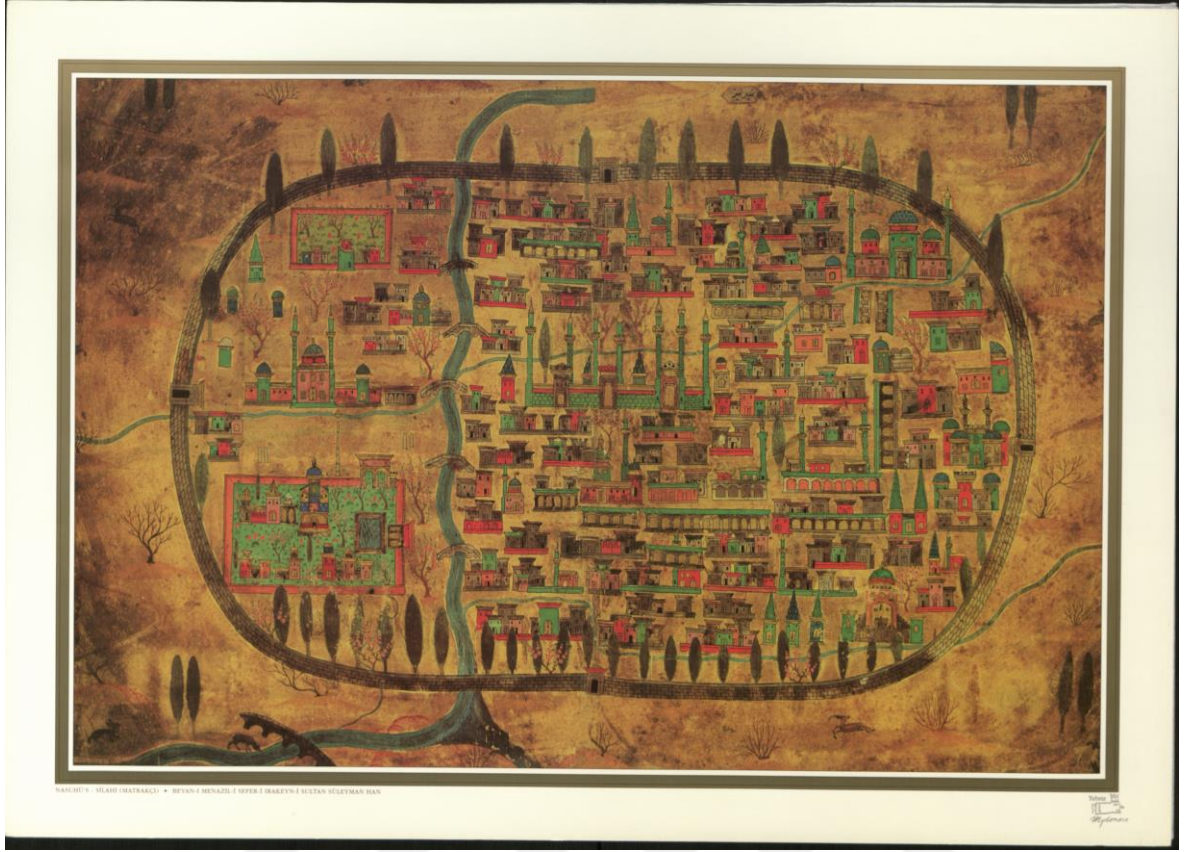
Resim 6. Muzefferüddîn Şah. “Misafir-i Hasü’l Has Hazret-i Şehriyârî İran Şahı Şehametlü Muzaffereddin Şah Kaçar Hazretleri”, Servet-i Fünûn, erişim 16 Mayıs, 2024, <http://www.servetifunundergisi.com/misafir-i-hasul-has-hazret-i-sehriyari-iran-sahi-sehametlu-muzaffereddin-sah-kacar-hazretleri/>

Resim 7. Muhammed Ali Şah. “Muhammad Ali Shah Qajar, Late 19th Century, Early 20th Century”, The Nelson Collection of Qajar Photography, erişim 25 Mayıs, 2024, <https://www.thenelsoncollection.co.uk/artworks/categories/1/10084/>

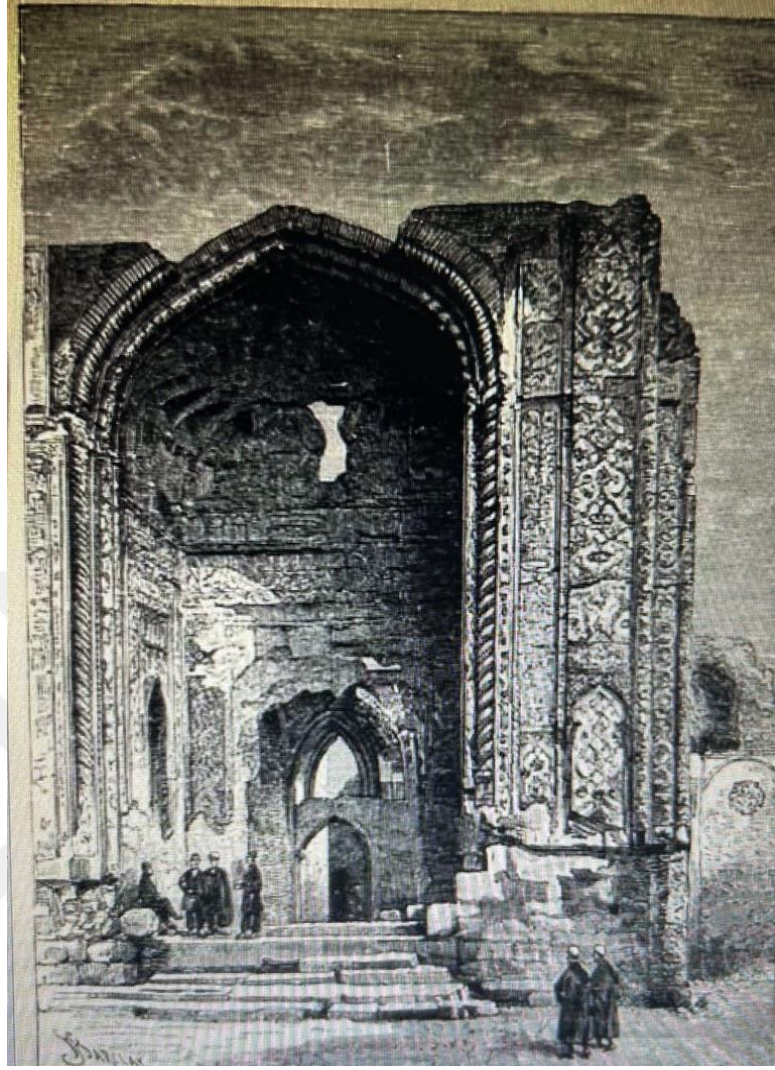
Resim 8. Ahmed Şah. “Shah of Persia”, Library of Congress, erişim 06 Ocak, 2025, <https://loc.gov/pictures/resource/ggbain.30323/>

Resim 9. Matrakçı Nasuh'un Tebriz Minyatürü (XVI. Yüzyıl). Nasuhü's-Silahi (Matrakçı), "Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han", erişim 13 Haziran, 2024, <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=345956&dkymId=60200>

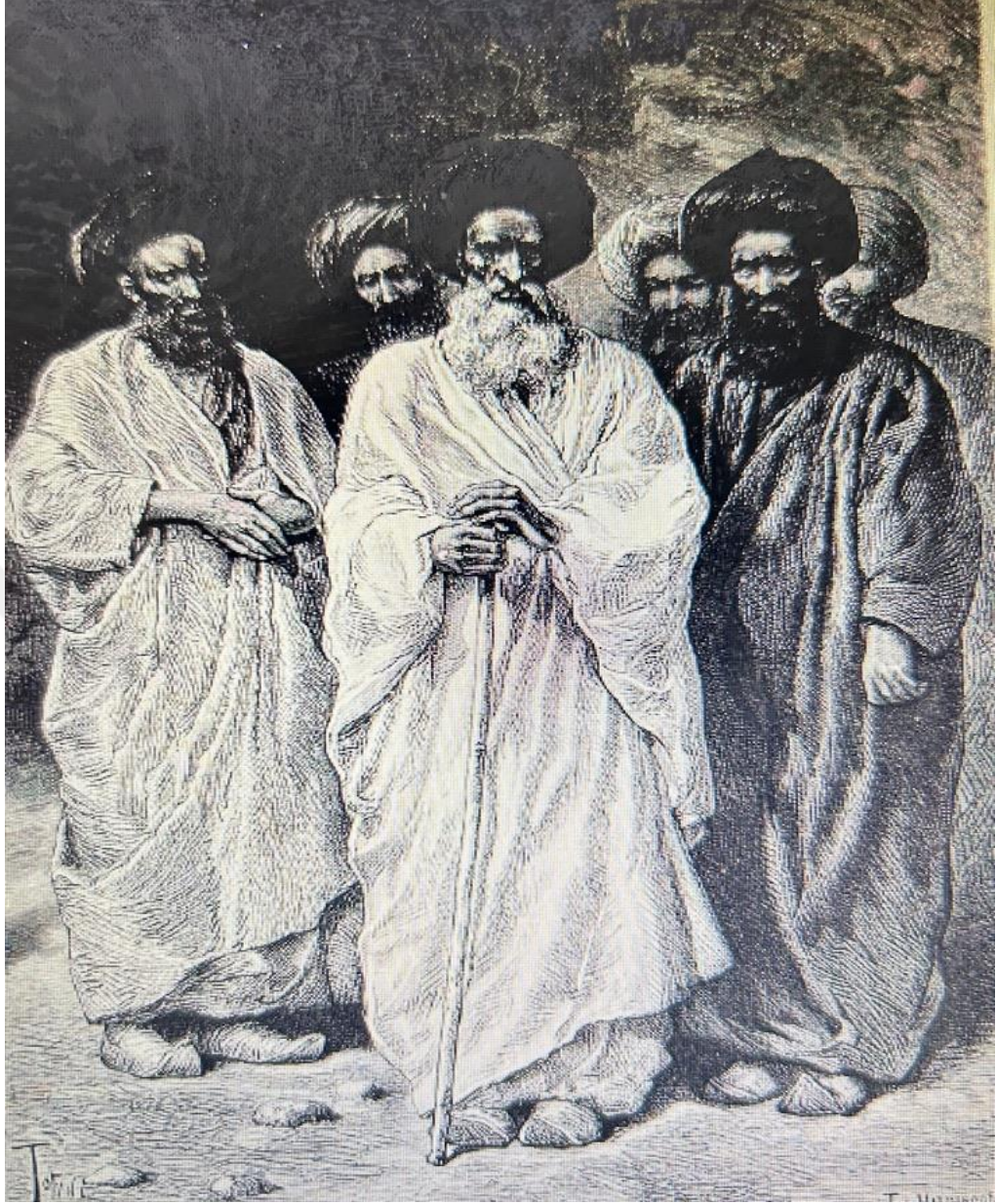
Resim 10. Tahtı-Süleyman’ın Tebriz’den Gilân’a Uzanan Rotasının Haritası. Henry Creswicke Rawlinson. “Notes on a Journey from Tabriz, Through Persian Kurdistán, to the Ruins of Takhti-Soleimán and from Thence by Zenján and Tárom to Gilán in October and November”., 65-66.

Resim 11. Gök Mescid. Jane Dieulafoy, *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 51.

Resim 12. 1811 Yılında Tebriz’de Basılan Sikkeler. “Fath Ali Shah- The Second Ruler of the Qajar Dynasty was Born”, Mintage World, erişim 12 Mayıs, 2024, <https://www.mintageworld.com/media/detail/12714-fath-ali-shah-the-second-ruler-of-the-qajar-dynasty-was-born/>

Resim 14. Tebrizli Müçtehitler. Jane Dieulafoy, *La Perse, La Chaldée et la Susiane*, 57.

Resim 15. Tebriz’de Veliaht Şehzade Görevindeki Muzafferüddîn Mirza’nın, Sarayındaki Görevlilerle 1862 Yılında Çekilmiş Bir Fotoğrafı. Mujgân Tarıkî, *Îran Asr-ı Kacar (Ez-dîd Montabone, Akâsî İtalyâyî)* (Tahran: Mîr Deştî, 1390), 93.

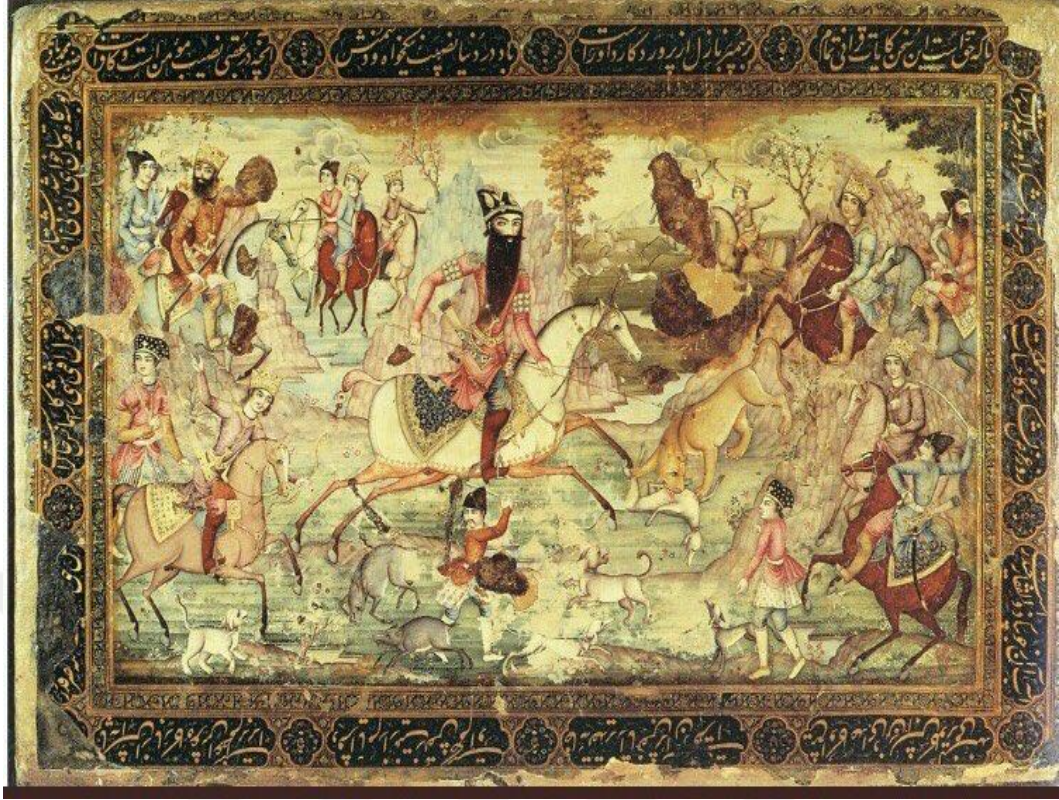
Resim 16. Azerbaycan Şahseven Aşiretinden Bir Genç Kız. Sareh Nazarî. “Puşâke Zenân der Penc Devre Târîhî pes ez Vurûd İslâm be Îrân”, 111.

Resim 17. “Semaver Etrafında Kadınlar”, XIX. Yüzyıl Sonları, Tuval Üzerine Yağlıboya, Eser: İsmâîl Celâyir. “Women Araound a Samovar”, Victoria and Albert Museum, erişim 2 Temmuz, 2024, <https://collections.vam.ac.uk/item/O81784/women-around-a-samovar-oil-painting-ismail-jalayir/>

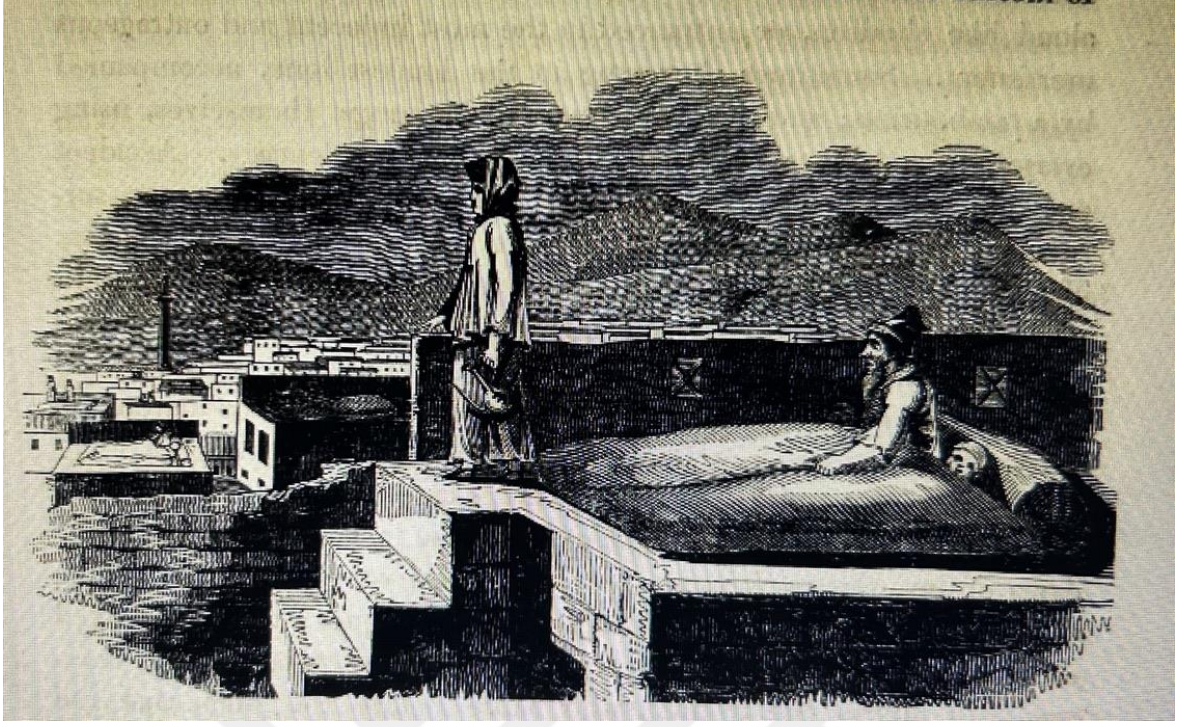
Resim 13. Ekbernâme Minyatüründe Tebriz’de Kurt Koşma Oyunu (1595-1600). “The Game of Wolf-Running in Tabriz from an Akbar-nama (Book of Akbar), Internet Archive, erişim 19 Ekim, 2023, <https://archive.org/details/clevelandart-2003.38-the-game-of-wolf-run>

Resim 14. Feth Ali Şah'ın Av Eğlencesi. "Ancient Persian Art and Architecture: 9 Distinctive Aspects of Persian Art and Architecture", Landmarks Architects, erişim 27 Ekim, 2024, <https://landmarksarchitects.com/ancient-persian-art-and-architecture/>

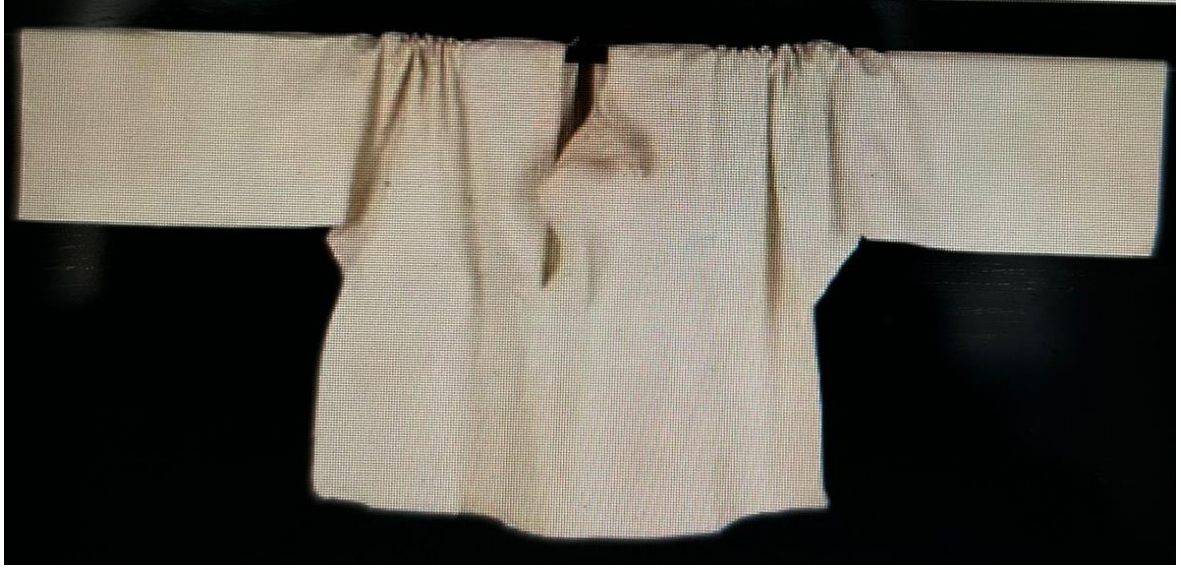
Resim 15. İranlı Bir Hekimin Portresi. Cyril Elgood, *Medical History of Persia*, 2.

Resim 16. Tebriz’de Evlerinin Çatısında Uyuyan İnsanlar. James Justinian Morier, *A Second Journey Through Persia*, 230.

Resim 17. Tebriz Halısı. “Traditional Art of Azerbaijani Carpet Weaving in the Republic of Azerbaijan”, Azerbaijan Unesco Relations, erişim 31 Mayıs, 2024, <https://unesco.preslib.az/en/page/HnJIbef9wa>

Resim 18. XIX. Yüzyılda İran'da Giyilen Pamuk Gömlek. Gillian Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, Digital Publications of the National Museum of Ethnology, 2001, erişim 31 Ekim, 2024, <http://www.rmv.nl/>

Resim 19. Dış Giysi Örnekleri. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

Resim 20. Ceket. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

Resim 21. Yelek. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

Resim 22. Çorap. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

Resim 23. Deri Terlik Örnekleri. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

Resim 24. Çarık. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

Resim 25. Gıve. Vogelsang-Eastwood, *Qajar Dress From Iran in the National Museum of Ethnology, Leiden*, 2001.

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ TEZ DEĞERLENDİRME FORMU		
Öğrencinin Adı Soyadı: Gülten BAL		EVET
Kapak		✓
1	Tez başlığı, tutanaktaki başlıkla aynı mı?	✓
2	Kapaktaki ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	✓
3	Kapak format kılavuzdaki kapak formatına uygun mu?	✓
4	Kapakta yazılan tüm yazılar doğru olarak verilmiş mi?	✓
İçindekiler		
5	Sayfa numaraları tam verilmiş mi?	✓
6	Şekil, çizelge vb. listeleri verilmiş mi? Sıralaması doğru mu?	✓
7	Özet, abstract, giriş, sonuçlar vb. bölümler var mı?	✓
8	Yazım hataları kontrolü yapıldı mı?	✓
Giriş		
9	Hazırlanan tezin önemini anlatıyor mu?	✓
10	İkinci ve üçüncü dereceden başlık içermemeli kuralına uyuldu mu?	✓
Özet/Abstract		
11	Kılavuza uygun mu?	✓
12	Ay ve yıl savunmaya girilen tarihle tutarlı mı?	✓
13	Özet; tek sayfa, tek aralık, tek paragraf kuralına uygun olarak yazıldı mı?	✓
14	Bilim kodu, sayfa adedi, anahtar kelimeler ve tez danışmanı yazıldı mı?	✓
Kaynakça		
15	Kaynakların tamamına metin içinde atıf yapıldı mı?	✓
16	Kaynak formatı kılavuzdaki kaynak formatına uygun olarak hazırlanmış mı?	✓
17	Atıf formatı kılavuzdaki atıf formatına uygun mu?	✓
Atıf Yöntemi APA 7 ☐ CMS ☐ İSNAD ☐		
Genel Değerlendirme		
18	Etik beyan açıklaması okundu, uyuldu ve imzalandı mı?	✓
19	Kabul/Onay sayfası kılavuzdaki formata uygun olarak düzenlenmiş mi?	✓
20	Kabul /Onay sayfasında belirtilen oy birliği/oy çokluğu seçeneklerinden uygun olanı savunmayla tutarlı olacak şekilde belirlenmiş mi?	✓
21	Sayfa kenar boşlukları ve sayfa numaraları kılavuzdaki formatına uygun mu?	✓
22	Paragraf boşlukları ve metin satır aralığı kılavuza uygun olacak şekilde düzenlenmiş mi?	✓
23	Başlık yazımları kılavuzdaki başlık formatlarına uygun mu?	✓
24	Yazı tipi ve boyutu kılavuzdaki yazı tipi ve boyutu formatına uygun mu?	✓
25	Şekil, çizelge vb. açıklama ve numaralandırmaları kılavuzdaki formata uygun olarak yazılmış mı?	✓

İmza:

Danışman Adı Soyadı: Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH